ARISTOTELIS

Politika

pradai

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Πολιτικά

ARISTOTELIS

Politika

Iš senosios graikų kalbos vertė
MINDAUGAS STROCKIS

Vilnius ALK pradai 1997

UDK 321
Ar-116

Versta iš:
Aristotle in Twenty-three Volumes.— Cambridge (Massachusetts); London: Harvard University Press, 1990 — Vol. 21: *Politics.* — The Loeb Classical Library

This edition is published with the support
of the Central European University Press (Budapest)
and the Open Society Fund-Lithuania

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas
ir Vidurio Europos universiteto leidykla Budapešte

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-405-55-6

TURINYS

Carnes Lord. Aristotelis (384—322 m. pr. Kr.) 7

POLITIKA

PIRMA KNYGA 63
ANTRA KNYGA 90
TREČIA KNYGA 133
KETVIRTA KNYGA 176
PENKTA KNYGA 215
ŠEŠTA KNYGA 262
SEPTINTA KNYGA 282
AŠTUNTA KNYGA 323

Paaiškinimai 341
Dalykų rodyklė 375
Vardų rodyklė 387

ARISTOTELIS
(384—322 m. pr. Kr.)

Aristotelis gimė Stageiros mieste, Šiaurės Graikijos Kolchidės pusiasalyje. Jo tėvas buvo Makedonijos valdovo Aminto III asmeninis gydytojas, ir artimi ryšiai su Makedonijos valdovų rūmais bei jos politiniu likimu reikšmingai paveikė tiek paties Aristotelio karjerą, tiek jo įkurtos filosofijos mokyklos istoriją. Jaunystėje Aristotelis buvo išsiųstas į Atėnus tęsti mokslų. Ten jis sutiko Platoną ir iki pat pastarojo mirties buvo jo Akademijos nariu. Kurį laiką, kaip pasakojama (nors tas pasakojimas gali būti neautentiškas), Aristotelis buvęs Aleksandro Didžiojo mokytoju. Grįžęs į Atėnus, jis įkūrė savo mokyklą — Likėją, skirtą visų žmogiškojo pažinimo sričių studijoms bei mokymui. Aleksandrui mirus ir tuoj po to graikų miestams sukilus prieš Makedonijos hegemoniją, Aristotelis buvo priverstas dar kartą palikti Atėnus — jam priskiriami žodžiai, kad atėniečiai antrą kartą nusideda filosofijai. Netrukus Aristotelis mirė.

Iki šių dienų išliko tik dalis tos daugybės darbų, kurie antikos laikais buvo priskiriami Aristoteliui. Sekdamas savo mokytoju, Aristotelis neabejotinai kūrė dialogus, skirtus plačiai auditorijai; daugelyje iš jų buvo nagrinėjami politiniai dalykai. Nė vienas iš jų neišliko, išskyrus keletą padrikų fragmentų. Išliko daugiausia Aristotelio traktatai, kurie, kaip manoma, bu-

vo susiję su jo tiriamąja ir mokomąja veikla. Su Aristotelio politinėmis pažiūromis galime susipažinti pirmiausia iš *Politikos* ir *Nikomacho etikos*. Kiti du traktatai — *Eudemo etika* ir *Didžioji etika* — nagrinėja iš esmės tas pačias temas kaip ir *Nikomacho etika*, bet yra ne tokie įdomūs; šių trijų veikalų tarpusavio ryšys iki šiol tebėra labai neaiškus. Be to, reikia paminėti *Retoriką*, kurioje išdėstyti unikalūs samprotavimai apie politinę psichologiją bei reikšmingi retorikos ir politikos santykio apmąstymai, ir *Atėnų politėją* — vienintelį išlikusį Aristotelio ir jo mokinių sudaryto graikų miestų-valstybių santvarkų istorijų rinkinio pavyzdį.

Yra bendra tendencija Aristotelio raštus laikyti tiesmukais bandymais pateikti grynai mokslinį, arba teorinį, nagrinėjamo dalyko paaiškinimą. Tačiau anaiptol neaišku, ar galime nedvejodami taip žiūrėti į jo etinius bei politinius traktatus. Aristotelis nurodo, kad yra esminis skirtumas tarp „teorinių" mokslų, kurių imamasi siekiant pažinti, ir „praktinių" mokslų, kurių imamasi daugiausia dėl jų teikiamos naudos. Politiką Aristotelis laiko „praktiniu" mokslu par excellence. Iš pradžių būtina suvokti praktinio arba politikos mokslo, kaip Aristotelis jį supranta, sritį bei tikslą, kad tinkamai įvertintume Aristotelio etinių bei politinių veikalų literatūrines ypatybes ir suvoktume problemišką pačios politinės filosofijos vaidmenį jo teorijoje.

Teorija ir praktika

Aristotelis niekur nėra sistemiškai išaiškinęs skirtumo tarp teorinių ir praktinių mokslų, bet atrodo, kad šie pažinimo būdai iš esmės skiriasi tiek savo metodu bei pasitelkiamu intelekto sugebėjimu, tiek objektais bei tikslais. Teorinio mokslo objektai yra nekintami dalykai, arba dalykai, kurių kitimo pagrindas glūdi juose pačiuose; jo metodas — šių dalykų pagrindų arba priežasčių analizė; jo tikslas — akivaizdus pažinimas,

o jam reikalingas sugebėjimas — mokslinė, arba teorinė, sielos protingojo prado dalis. Teoriniais mokslais Aristotelis laikė metafiziką arba teologiją, matematiką, fiziką, biologiją ir psichologiją. Praktinius mokslus, priešingai, domina tiktai pats žmogus, arba žmogus kaip save suvokianti būtybė, kaip „veiklos" (πρᾶξις) šaltinis; dėl to ar bent jau tiek, kiek tai priklauso nuo žmogaus valios, žmogaus veikla yra iš esmės kintama. Praktinio mokslo tikslas — ne pažinimas, bet veiklos tobulinimas; jam tinkamas sugebėjimas — protaujančioji, arba praktinė, sielos protingojo prado dalis, arba tai, ką Aristotelis vadina „praktine išmintimi" arba „supratingumu" (φρόνησις)[1]. Praktinio mokslo metodą Aristotelis, atrodo, supranta kaip analizės būdą, skirtą ne tiek atskleisti pagrindams ir priežastims, bet veikiau išryškinti žmogaus veiklos fenomenams — daugiausia dialektiškai tiriant ir tobulinant žmonių požiūrį į šiuos fenomenus[2].

Tai, kad savo politiniuose veikaluose Aristotelis dažnai pasikliauja dialektiniu įrodinėjimu — t.y. dialogą primenančiu tyrimo būdu, kai pradedama nuo paplitusiai nuomonei būdingų prielaidų, — atskleidžia jeigu ne formos, tai bent dvasios giminystę su platoniškuoju dialogu. Kaip ir Platonas bei platoniškasis Sokratas, Aristotelis tinkama politinės filosofijos pradžia laiko paprastų žmonių kalbą ir nuomones. Jis nepradeda dedukcijos nuo nepajudinamų žmogaus prigimties principų, nesistengia sukurti logiškai griežtą specialų žodyną, nutolusį nuo realaus politinio gyvenimo. Iš dalies tai lemia Aristotelio įsitikinimas, kad praktinėje ar politinėje srityje nereikia siekti tokio tikslumo, kaip teoriniuose moksluose. Žmogiškieji dalykai iš prigimties yra kintami; žvelgti į juos fiziko ar matematiko,

[1] *Metafizika*, E.1.1025b18—28; *Topika*, 6.6.145a15—18; *Nikomacho etika* (toliau *NE*), 6.2.1139a26—b4, 4.1140a1—23.

[2] *NE* 1.3.1094b11—27, 4.1095a30—b13, 7.1098a26—b8; *Eudemo etika* (toliau *EE*), 1.5—6.1216b11—1217a18.

siekiančio atrasti bendruosius dėsnius, akimis — vadinasi, iškraipyti svarbių reiškinių esmę. Politiniams klausimams spręsti tinkamas samprotavimo būdas yra artimesnis paprasto piliečio praktiniam, sveiko proto padiktuotam samprotavimui, grindžiamam kasdienio patyrimo detalėmis, negu dedukciniam mokslininko ar filosofo samprotavimui. Galima pridurti, kad šios pastabos tam tikra prasme duoda atkirtį šiandien paplitusiam požiūriui, esą Aristotelio politikos mokslą sumenkina jo ryšys su atgyvenusiu teleologiniu arba metafiziniu gamtos mokslu.

Tačiau Aristotelio metodika atspindi ir jo praktinio mokslo tikslo sampratą. Praktinis mokslas tarnauja veiklai, ir kaip tik dėl to jis turi ypač rūpintis pateikti savo objektą taip, kad patrauktų paprastų politikų dėmesį ir paveiktų jų elgesį. Aristotelio praktinis mokslas skirtas ne vien arba ne visų pirma filosofams ar filosofijos tyrinėtojams, bet politikams. Tiksliau sakant, jis skirtas išsilavinusiems politikams, kurie turi arba gali turėti politinę galią, arba geriausiu atveju „įstatymų leidėjui", suformuojančiam santvarkos rėmus, kuriuose vyksta visa politinė veikla[3].

Tai nereiškia, kad Aristotelio praktinis mokslas visiškai nesusijęs su jo teoriniu mokslu. Keliose vietose Aristotelis nurodo, kad jo politiniuose veikaluose nebus apsieita be „teorinės filosofijos", kur to reikalauja tyrimas[4]; kalbant konkrečiai, jis dažnai remiasi prielaidomis, kylančiomis iš teorinės psichologijos. Kita vertus, akivaizdus ir Aristotelio nenoras kurti praktinį mokslą ant aiškiai teorinio pamato. Tai bent iš dalies lemia jo požiūris, kad politikai esą pernelyg jautrūs teoriniams samprotavimams apie politiką, kuriuos pateikia intelektualai (atrodo, visų pirma jis turi galvoje sofistus), neturintys nė la-

[3] Išsamiau žr. *NE* 10.9.

[4] Išsamiau žr. *EE* 1.1.1214a9—14.

šo praktinės nuovokos ar kompetencijos[5]. Kadangi nepagrįsti teoriniai samprotavimai arba nuomonės nuolat kelia grėsmę politikų apdairumui, praktinis mokslas jaučia tam tikrą teorinio mokslo poreikį. Tačiau pats šis faktas aiškiai rodo, kaip svarbu saugoti praktinės sferos autonomiškumą.

Vieninteléje vietoje, kur Aristotelis vartoja terminą „politinė filosofija"[6], jis tarsi parodo, kad ji neturi nieko bendro su tais tyrimais, kurių jis ėmėsi parašytuose etiniuose ir politiniuose veikaluose. Atrodo, kad *Politikoje* ir *Nikomacho etikoje* plėtojamus tyrimus Aristotelis laiko „politikos išmanymo" arba „politikos mokslo" (πολιτική) forma. Bet ar tai reiškia, kad „politinę filosofiją" Aristotelis laiko atskira disciplina, nepriklausoma nuo „politikos mokslo"?

Iš pirmo žvilgsnio, žinant, kad žmogiškuosius dalykus Aristotelis laikė kintamais ir teigė, jog neįmanoma jų tiksliai pažinti, kyla pagunda manyti, kad Aristotelis visiškai neigia teorinės politinės filosofijos galimybę. Antra vertus, būtų aiškiai neteisinga Aristotelio požiūryje įžvelgti gamtos, kaip būtinybės srities, ir žmogiškųjų reikalų, kaip istorijos ar laisvės srities, atskyrimo naujaisiais laikais pranašystę. Teisybė, Aristotelis skiria gamtinius ir žmogiškuosius dalykus[7]. Tačiau pats šis skyrimas yra teoriškai netikslus, nes žmogų Aristotelis pabrėžtinai laiko gamtos dalimi arba, kitaip tariant, priskiria jam „prigimtį", kuri žmogiškųjų reikalų sraute pasireiškia svarbiais dėsningumais. Vadinasi, žmogaus veiklos principai arba priežastys tam tikra prasme gali būti tiriamos teoriškai. Taigi būtina bent jau turėti galvoje galimybę, kad Aristotelio politiniai veikalai savaip yra tokie pat radikaliai ironiški, kaip ir Platono, — kad juose sąmoningai nutylimos galutinės arba esmingiausios Aristotelio mintys apie žmogų.

[5] *EE*, 1.6.1217a1—6.

[6] *Politika* (toliau *P*), 3.12.1282b14—23.

[7] Žr. *NE* 10.9.1181b15.

Praktinio arba politikos mokslo sritis plačiausiai aptariama šeštoje *Nikomacho etikos* knygoje. Čia Aristotelis nurodo, kad praktinio mokslo sritis tam tikra prasme sutampa su politikos mokslo ir supratingumo sritimi. Praktinis arba politikos mokslas, suprantamas šia plačiąja prasme, skyla į tris šakas: etiką, arba charakterio mokslą, ekonomiką, arba ūkio tvarkymo mokslą, ir politikos mokslą siauresne, geriau pažįstama prasme, — pilietinės bendrijos valdymo mokslą. Ypač svarbu pripažinti, kad etika sudaro neatskiriamą politikos mokslo plačiąja prasme dalį ir kad Aristotelio etiniai veikalai aiškiai buvo sumanyti ne kaip savarankiški traktatai, bet kaip prolegomenai politikos studijoms. Todėl be nuodugnios etikos traktatuose išdėstytų pažiūrų ir jų ryšio su *Politika* analizės Aristotelio politinių veikalų aptarimas nebūtų išsamus.

Laimė, dorybė, kilnumas ir gerumas

„Atrodo, kad kiekvienas menas ir kiekvienas mokslas, taip pat kiekvienas veiksmas ir sąmoningas pasirinkimas siekia ko nors gero." Jau pirmajame *Nikomacho etikos* sakinyje atsispindi Aristotelio siekimas apibrėžti politikos mokslo sritį ir didingumą. Kaip visi mūsų veiksmai galų gale siekia konkretaus tikslo, kurio trokštama dėl jo paties, o ne dėl ko nors, kas yra už to tikslo ribų, lygiai taip pat įvairius menus bei mokslus galima laikyti galų gale pajungtais vienam svarbiausiajam mokslui, apimančiam tai, kas žmonėms yra visuotinis gėris. Tačiau šis svarbiausiasis mokslas aiškiai yra politikos išmanymas arba politikos mokslas (πολιτική). Juk kaip tik politikos išmanymas „nustato, kurie mokslai yra reikalingi valstybei, kuriais mokslais ir kokiu mastu kiekvienas pilietis turi užsiimti. Mes matome, kad net ir garbingiausi menai jam yra pajungti, kaip antai karo, ūkininkavimo ir iškalbos menai. Kadangi jis naudojasi visais kitais menais, be to, dar įstatymais nustato, ką reikia daryti ir nuo ko susilaikyti, tai jo galutinis

tikslas apima ir visų kitų menų tikslus. Todėl šis tikslas žmonėms yra aukščiausiasis gėris"[8]. Atrodo, kad politikos išmanymo didingumą atspindi tiek jo įtaka visoms žmogiškojo pažinimo formoms, tiek jo vaidmuo įstatymų leidyboje. Aristotelis iš pat pradžių be išlygų pripažįsta, kad rūpinimasis tuo, kas yra gėris žmonėms, neišvengiamai apima pagarbą įstatymams bei valstybei: net jeigu tai, kas yra gėris paskiram žmogui, sutampa su gėriu valstybei, pastarasis neabejotinai yra kilnesnis, didingesnis ar tobulesnis. „Mes čia ir tyrinėsime šiuos dalykus. Šiaip ar taip, jie siejasi su valstybės mokslu."[9] Kas yra gėris, arba geras gyvenimas, atskiram žmogui ir pilietinei bendrijai, — tai svarbiausia Aristotelio politikos mokslo tema.

Aristotelis pradeda savo svarstymus klausimu, kokia yra visuotinio žmonių siekiamo gėrio prigimtis. Jis nesunkiai sutapatina šį gėrį su gerove arba „laime" (εὐδαιμονία). Tačiau kai prireikia tiksliau apibrėžti laimės turinį, paaiškėja, kad čia esama nesutarimų — tarp paprastų žmonių ir tarp paprastų žmonių bei „išminčių" (intelektualų ar filosofų); iš tikrųjų esama žmonių, kurie skirtingu metu tapatina laimę su skirtingais dalykais priklausomai nuo to, kas jiems tuo metu rūpi. Vis dėlto Aristotelis nepadaro šiuolaikinei liberalizmo filosofijai būdingos išvados, kad laimė (kurios negalima sutapatinti su laimės pasiekimo būdais arba sąlygomis) yra iš esmės subjektyvi ir neįmanoma pateikti politiškai naudingo jos apibrėžimo. Aristotelis pasitenkina tuo, kad iš tikrųjų didele dalimi sutariama dėl laimės prigimties ir kad dėl jos kylantys nesutarimai yra neišvengiami esminių žmogaus būklės aspektų atspindžiai. Pasak Aristotelio, žmogui prieinami trys gyvenimo būdai: malonumų kupinas gyvenimas, politiko gyvenimas ir teoretiko arba filosofo gyvenimas. Dauguma žmonių — ir liki-

[8] *NE* 1.2.1094a28—b27.

[9] *NE* 1.2.1094b7—11.

mo apdovanotųjų, ir eilinių — gyvena gyvenimą, kuriame svarbiausia — kūno malonumai. Labiau „išprusę" žmonės pasirenka garbę kaip gyvenimo tikslą ir siekia jos, atskleisdami savo dorybę politinėje veikloje. Pagaliau nedaugelis žmonių siekia malonumų, kuriuos teikia grynai intelektualinė veikla[10].

Priešingai negu būtų galima tikėtis, Aristotelis nesiima būti šio ginčo teisėju. Jis paprasčiausiai atmeta malonumų kupiną gyvenimą ir stengiasi suformuluoti laimės apibrėžimą, kuriuo, atrodo, sąmoningai siekiama ištrinti politiko ir teoretiko gyvenimo skirtumus. Tai visiškai atitinka Aristotelio požiūrį: kiek anksčiau jis nurodė, kad tinkamas jo klausytojas — išsiugdęs gerus įpročius ir nepasiduodantis aistroms žmogus[11]. Iš esmės Aristotelis priima politikų arba praktikų, arba šio tipo žmonių, kurie yra „išprusę", nes išauklėti ir išsilavinę, požiūrį.

Būtų klaidinga daryti išvadą, kad Aristotelio požiūris dėl to yra ribotas arba primenantis loginį ratą, arba kad jis visiškai pritaria išprususio arba aukštesniojo luomo graiko požiūriui. Išskyrus aiškią užuominą, kad jo klausytojas labiau linkęs rūpintis garbe, kurią galima pelnyti politiniame gyvenime, negu dorybe, kuri ją pelno, Aristotelis anaiptol neatmeta malonumo ir filosofijos alternatyvų, tampančių svarbiausiomis temomis paskesnėse traktato knygose. Iš tikrųjų *Nikomacho etikos* kaip visumos struktūrą galima pavadinti kylančia nuo eilinio politiko ar praktiko požiūrio prie požiūrio, kurį suteikia filosofija — pastaroji pateikiama dešimtojoje knygoje kaip veikla, neginčijamai pranokstanti bet kokią praktinio gyvenimo veiklą[12].

Ieškodamas laimės apibrėžimo, galinčio laimėti daugelio pritarimą, Aristotelis nuo paplitusių nuomonių apie laimę

[10] *NE* 1.4.1095a14—26.

[11] *NE* 1.3.1095a2—11.

[12] *NE* 10.7—9.

trumpam pereina prie bendresnio teorinio klausimo — žmogaus prigimties ir jai būdingo darbo arba funkcijos (ἔργον). Skiriamasis žmogaus bruožas yra jo protinga siela, kurią sudaro du pradai: turintis protą, arba mąstantis, ir paklūstantis protui. Taigi žmogui būdinga funkcija yra skatinimas dirbti arba sielos veikla (ἐνέργεια) remiantis protu, arba, tiksliau, tobuliausia tokios veiklos forma. Tad laimę arba žmogiškąjį gėrį galime apibrėžti kaip sielos veiklą remiantis tobulumu arba dorybe (ἀρετή), o jeigu yra kelios dorybės, tai remiantis geriausia ir tobuliausia iš jų[13].

Aristotelis griežtai neigia, kad taip apibrėžiama laimė nesuderinama su malonumu: tie, kurie įpratę atlikti dorus arba kilnius darbus, jaučia malonumą juos darydami, nes tokie darbai yra iš prigimties malonūs. Vis dėlto dorybės ir laimės ryšys kai kuriais reikšmingais aspektais nėra besąlygiškas. Aristotelis pripažįsta, kad sunku arba neįmanoma elgtis dorai ar pasiekti laimę neturint minimalaus „išorinių gėrybių" kiekio. Tai ne tik tam tikras turtas, draugai ir politinė galia, bet taip pat vaikai, gera kilmė ir netgi gera išvaizda: „Juk nebus labai laimingas bjaurios išvaizdos, žemos kilmės, vienišas ir bevaikis žmogus. Dar mažiau laimės turės tas, kurio vaikai ir draugai bus blogi arba kurio geri vaikai išmirs."[14] Aristotelis išsamiai aptaria klausimą, ar geras žmogus, patiriantis nepaprastas kančias, gali būti laikomas laimingu kokia nors prasme, ir pripažįsta paplitusį požiūrį, kad, galutinai išnagrinėjus, laimė pasirodo esanti fortūnos žaislelis arba dievų dovana[15]. Nors Aristotelis atmeta tokį požiūrį, jis aiškiai jaučia tuos žmogaus būklės aspektus, kurie neišvengiamai apriboja bet kokias individualias ar bendras pastangas užsitikrinti laimę. Jam regi-

[13] *NE* 1.6.1097b22—1098a18.

[14] *NE* 1.8.1099b3—6.

[15] *NE* 1.9.1099b9—1100a9.

mai nepriimtina alternatyva stengtis sukurti materialias laimės sąlygas, užuot puoselėjus dorybes, kurios yra esminiai laimės, kaip jis ją supranta, elementai. Turbūt bent iš dalies šitokio požiūrio priežastis yra Aristotelio įsitikinimas (kurio laikėsi visi klasikinės antikos politiniai mąstytojai), kad turtai, kaip išorinė laimės sąlyga, yra ne tokie svarbūs kaip žmonių santykiai, visiškai priklausantys nuo dorybės. Šis įsitikinimas savo ruožtu atspindi fundamentalų Aristotelio požiūrį, kad žmogus iš prigimties yra socialinis arba pilietinis gyvūnas.

Žmogaus siela skyla į protingąjį pradą ir tą, kuris gali paklusti protui; lygiai taip pat dvilypė yra dorybė, arba tobulumas. Protingajai sielos daliai priklauso proto dorybės, įgyjamos (tokiu mastu, kiek jos įgyjamos) iš esmės kalbos arba mokymo dėka. Neprotingajai daliai — tai sielos daliai, kurioje glūdi aistros bei emocijos, — priklauso moralinės arba būdo dorybės, dorybės, susijusios su charakteriu (ἦθος). Pasak Aristotelio, žmogaus moralinės dorybės neatsiranda nei iš prigimties, nei priešingai prigimčiai: žmonės turi įgimtą potenciją jas ugdyti, tačiau iš tikrųjų tai reikalauja įpratimo. Moralinės dorybės įgyjamos panašiai, kaip įvaldomi menai: žmonės mokosi būti geri atlikdami gerus darbus, lygiai kaip dailidė dirbdamas mokosi savo meno[16]. Tai, kad reikia įprasti atlikti dorybingus poelgius, kaip vėliau pamatysime, suteikia Aristotelio akyse didžiulę reikšmę auklėjimui ir tam, kad jis būtų tinkamai tvarkomas valstybės pareigūnų.

Čia negalime detaliai atpasakoti Aristotelio pateikiamos sudėtingos moralinių dorybių ypatumų bei jų tipų sistemos; tačiau keletą dalykų būtina pabrėžti. Visų pirma, nors galima sakyti, kad moralinė dorybė susijusi su protu, ji nėra kažkas iš esmės protinga. Tai greičiau ypatingas požiūris ar nuostata emocijų ir iš jų kylančių veiksmų atžvilgiu. Remiantis forma-

[16] *NE* 1.13—2.1.

liu Aristotelio apibūdinimu, dorybė — tai nuostata, kuriai būdingas sąmoningas pasirinkimas ir siekimas laikytis „vidurio" tarp ydingų kraštutinumų. Teoriškai šio vidurio negalima tiksliai apibrėžti — protas jį nustato pagal atskiram atvejui būdingas aplinkybes. Taigi proto vaidmuo atliekant moralų veiksmą yra didžiąja dalimi arba net visiškai instrumentinis. Kad moralus veiksmas galėtų būti vadinamas tikrai moraliu, jis turi būti pasirinkimo rezultatas, tačiau šio pasirinkimo negalima sutapatinti su moralaus elgesio pranašumų bei trūkumų racionaliu apsvarstymu. Aristotelis ne kartą pabrėžia, jog moralaus elgesio esmę greičiau sudaro tai, kad dorybingi veiksmai atliekami dėl jų pačių, o ne dėl pasekmių. Taigi būtų iš esmės klaidinga priskirti Aristoteliui požiūrį, šiandien vadinamą „utilitarine" moralumo samprata. Geras žmogus savo veiksmų negrindžia prielaida, kad sąžiningumas yra geriausia politika arba kad kiekvienas doras poelgis didina jo paties laimę.

Bendrą Aristotelio požiūrį gerai paaiškina jo pateikiamas narsumo dorybės aptarimas[17], kuris yra bet kokios utilitarinės moralumo sampratos matas. Narsus žmogus yra tas, kuris paprastai renkasi vidurį tarp bailumo ir įžūlumo, ypač tokiose situacijose, kai iškyla grėsmė staiga mirti mūšyje. Tačiau Aristotelis griežtai skiria žmogų, atliekantį narsius poelgius dėl jų pačių, nuo žmogaus, kuris elgiasi taip vien dėl to, kad jam rūpi bendrapiliečių nuomonė apie jį, t.y. skatinamas gėdos jausmo ir garbės troškimo; toks narsumas yra tik „pilietinis narsumas", bet ne tikrasis narsumas. Aristotelis atsisako laikyti tikruoju narsumu ir poelgius to žmogaus, kuris veikia skatinamas visų pirma pykčio ar drąsaus būdo. Tačiau labiausiai stebina tai, kad savo aiškinime Aristotelis net neužsimena apie poreikį išsaugoti valstybę arba apie patriotizmo mo-

[17] *NE* 3.6—9.

tyvą. Galima pridurti, kad niekas taip gerai neatskleidžia esminio skirtumo tarp Aristotelio pilietinės dorybės sampratos ir tos, kuri gyvavo naujųjų laikų respublikoniškoje tradicijoje.

Aristotelio intencija ypač ryški viename *Eudemo etikos* fragmente. Čia jis skiria dvi dorybingų žmonių rūšis: „gerą žmogų" (ἀγαθός), kuris dorai elgiasi siekdamas įgyti natūraliai gerus gyvenimo dalykus (visų pirma turtą bei garbę), ir „kilnų ir gerą žmogų" (καλόςκἀγαθός), kuris atlieka dorus poelgius dėl jų pačių, arba dėl to, kad jie yra kilnūs. Pirmajai kategorijai, atrodo, priklauso spartiečiai, kurie daugeliui graikų buvo ryškiausias dorybės pavyzdys[18]. Prieš tai tame pačiame veikale Aristotelis nurodo, kad dauguma „politikų" yra „geri" kaip tik šia prasme, tačiau neigia jų teisę taip vadintis, „nes politikas yra toks žmogus, kuris imasi atlikti gerus darbus dėl jų pačių, bet dauguma politikų renkasi šitokį gyvenimą trokšdami naudos bei asmeninės didybės"[19]. Atrodytų, kad Aristotelio pateikta moralinės dorybės samprata, kurios toli gražu negalima laikyti tuo metu vyravusių nuomonių patvirtinimu, tam tikra prasme buvo tyčia joms mestas iššūkis.

Žodis, kuriuo Aristotelis vadino moralinėmis ir politinėmis dorybėmis pasižyminčius žmones, tiksliai kalbant, yra perimtas iš to meto politinių pokalbių, kur jis turėjo ryškų aristokratiškumo atspalvį. Turbūt tiksliausias jo vertimas būtų „kilnus ir geras žmogus". Aristotelis šį žodį vartoja ne siaura politine prasme, tačiau su juo siejama politinė realybė yra labai svarbi norint deramai suprasti tiek retorinę strategiją, tiek didžiąją dalį etiniuose bei politiniuose traktatuose pateikiamos specifinės argumentacijos. Geriausiai Aristotelio požiūrį į aristokratiškos moralės gerąsias ypatybes ir silpnybes atskleidžia *Nikomacho etikos* ketvirtoje knygoje pateikiamas neprilygstamas

[18] *EE* 8.1.1248b8—1249a17.

[19] *EE* 1.5.1216a23—27.

„iškilnumo" (μεγαλοπρέπεια) ir „dvasios didybės" (μεγαλοψυχία) dorybių aprašymas; šios dorybės susijusios viena su dideliais turtais, kita — su didele garbe[20]. Nors, kaip galima numanyti, didžiadvasių žmonių reta, šio tipo žmogus užima ypač svarbią vietą Aristotelio bendroje analizėje — tiek dėl savo potencialaus politinio vaidmens, tiek dėl to, ką jis atskleidžia apie moralinės dorybės prigimtį. Valstybės požiūriu, didžiadvasis žmogus yra tiesiog neįkainojamas todėl, kad gali jai didžiai pasitarnauti ir vis dėlto pasitenkina tiktai garbe kaip atlyginimu už savo dorybę, jau nekalbant apie tai, kad šis žmogus galų gale visada šiek tiek niekina tą garbę, kurią valstybė gali jam suteikti. Tačiau dėl panašių priežasčių tokie žmonės linkę laikytis nuo valstybės atokiau, o tai sudaro keblumų ir tam tikromis sąlygomis netgi gali kelti jai grėsmę; tai pakankamai aiškiai rodo Achilo ir Alkibiado pavyzdžiai. Moralės požiūriu atrodo, kad dvasios didybė tarsi apima visas dorybes: didžiadvasis žmogus atlieka dorybingus veiksmus kupinas pasididžiavimo savimi arba todėl, kad niekina tuos malonumus bei gėrybes, kurių dažniausiai žmonės siekia savo niekingais poelgiais. Aristotelis daro išvadą, kad dvasios didybė „yra tarsi visų dorybių puošmena, nes ji jas sustiprina, bet ir neegzistuoja be jų", taigi ji kartu ir suponuoja, ir tobulina kilnumą ir gerumą.

Teisingumas ir draugystė

Dvasios didybę galima pavadinti moralinių dorybių viršūne individo požiūriu, o teisingumą — moralinių dorybių viršūne valstybės požiūriu. Teisingumas pačia bendriausia prasme yra tai, kas sukuria ir išsaugo pilietinės bendrijos laimę, todėl jis iš esmės tapatus įstatymų laikymuisi — juk įstatymai siekia išsaugoti bendrą valstybės gėrį, oficialiai apibrėždami visas

[20] *NE* 4.2—3.

žmonių gyvenimo sritis. Kadangi (arba tiek, kiek) įstatymai paliepia visus dorybingus veiksmus, teisingumas yra visa arba tobula dorybė, kiek dorybė reiškiasi kitų žmonių atžvilgiu[21].

Dvasios didybė, kaip atrodo, yra tokia ypatybė, kuri nevisiškai atitinka valstybės reikalavimus; tuo tarpu teisingumas, kaip jį apibūdina Aristotelis, negali akivaizdžiai patenkinti žmogaus poreikių. Aristotelis elgiasi visai priešingai, negu Platonas *Valstybėje*, — jis neieško silpnų paplitusios teisingumo sampratos vietų ir nesistengia parodyti, kad teisingumas — kuris, kaip jis pats pripažįsta, „atrodo esąs svetimas gėris — tik jis vienas iš visų dorybių"[22], — yra vertas pasirinkti dėl jo paties. Tačiau Aristotelio pasiryžimas gerbti dviprasmiškumą, gaubiantį paplitusią teisingumo sampratą, kartu kiek sumenkina teisingumą kaip politinės veiklos motyvą ir politinės analizės elementą.

Bendriausia prasme teisingumas yra ne kas kita, kaip nusistatymas atlikti dorybingus poelgius paklūstant valstybės įstatymams; tuo tarpu teisingumas tikslia arba daline prasme yra nusistatymas duoti arba imti tiktai teisėtai priklausančią arba lygią (ἴσον) gėrybių dalį. Aristotelis skiria keletą taip suprantamo teisingumo prasmių[23]. Pirmoji teisingumo atmaina pasireiškia dalijantis garbę, turtus arba ką nors kita, ką gali dalytis pilietinės bendrijos nariai. Toks teisingumas remiasi ne aritmetine lygybe, bet asmenų ir gėrybių santykio lygybe; teisingai padalyti — tai skirti lygias dalis lygiems asmenims ir nelygias dalis nelygiems asmenims. Tačiau Aristotelis nurodo, kad dalijamasis teisingumas yra prieštaringas iš esmės, nes asmenų suskirstymas pagal nuopelnus yra politinis dalykas — kiekviena santvarka teikia skirtingą reikšmę turtingų, dorybin-

[21] *NE* 5.1.1129a3—1130a1.

[22] *NE* 5.1.1130a3—4.

[23] *NE* 5.2—5.

gų ir laisvų žmonių pretenzijoms pirmauti. Aristotelis nesistengia čia išspręsti šių reikšmingų prieštaravimų; apie tai jis rašys *Politikoje*.

Antroji teisingumo atmaina susijusi su sutartimis — Aristotelis vadina jį „reguliuojamuoju". Šitaip suprantamas teisingumas atsiriboja nuo asmenų ir taiko dalyvaujantiems asmenims bei gėrybėms paprastą aritmetinę lygybę; jis apima ne tik savanoriškus sandorius, pavyzdžiui, sutartis, bet ir nesavanoriškus arba nusikalstamus veiksmus, tokius kaip vagystė ar nužudymas. Tačiau apskritai reguliuojamajam teisingumui taip pat būdingas svarbus skirstymo elementas: šį vaidmenį teisminiuose procesuose atlieka teisėjas arba prisiekusieji.

Aristotelis gana plačiai aptaria ir trečiąją teisingumo atmainą, kurią vadina „atsilyginimu" (τὸ ἀντιπεπονθός). Atrodo, kad šitaip suprantamas teisingumas apima tiek paprastą atsiteisimą už padarytas skriaudas, tiek pelno arba gėrybių mainus. Tikslus šio teisingumo santykis su reguliuojamuoju teisingumu nėra aiškus, tačiau atrodo, kad atsilyginimą Aristotelis laiko primityvesne teisingumo forma, kuriai nebūtinas protingas politinio pareigūno arba teisėjo sprendimas; ir iš tikrųjų atsilyginimas atrodo esąs pirminė, arba pradinė, teisingumo forma, sudaranti visų žmonių ryšių pagrindą.

Tačiau Aristotelis aiškiai pasako, kad teisingumas visa šio žodžio prasme egzistuoja tik santykiškai laisvų ir lygių žmonių bendruomenėje, kur jų santykius reguliuoja įstatymas. Teisingumo dorybė — tai valstybės ypatumas, o nuosprendžių skelbimas — institucija, kuri priklauso valstybei ir tam tikra prasme ją apibrėžia[24]. Būtina turėti tai galvoje pradedant skaityti pagarsėjusį prieštaringumu prigimtinio teisingumo arba prigimtinės teisės (τό φύσει δίκαιον) aptarimą *Nikomacho etikos*

[24] *NE* 5.6.1134a23—b18; plg. *P* 1.2.1253a29—39.

penktoje knygoje[25]. Aristotelis teigia, kad politinis teisingumas susideda iš to, kas teisinga iš prigimties, ir to, kas teisinga pagal įstatymą arba susitarimą (νόμος). Aristotelis nurodo nesutinkąs su sofistų požiūriu, kad, kadangi visi teisingi dalykai gali įvairuoti ir keistis, teisingumas egzistuoja tik susitarimo pagrindu; jo manymu, nors teisingi dalykai iš tikrųjų kinta, kaip ir viskas, kas žmogiška, tačiau vis dėlto yra dalykų, teisingų iš prigimties. Deja, Aristotelis nepateikia nė vieno iš prigimties teisingo dalyko pavyzdžio. Tačiau jis pateikia keletą svarbių problemos sprendimo būdų. Panašiai, tvirtina jis, galima skirti ir kitus dalykus: „dešinė ranka iš prigimties yra stipresnė, nors visi galėtų turėti po dvi dešines rankas". Be to, susitarimu grindžiamą teisingumą jis palygina su grūdų saikais, skirtingais įvairiose valstybėse, ir pažymi, kad šie dalykai visur skiriasi ne mažiau negu politinės santvarkos, „bet visur tik viena santvarka yra iš prigimties geriausia".

Šio fragmento aiškinimą stipriai paveikė Tomo Akviniečio ir vėlesnių krikščionių mąstytojų pastangos susieti Aristotelio pažiūras su prigimtinės teisės doktrina. Tačiau Aristotelis nelabai pritaria nuomonei, kad egzistuoja nekintami pradiniai teisingumo principai, kurie, nors ir netiesiogiai, yra realios praktikos gairės. Greičiau atrodo, kad Aristotelis prigimtinį teisingumą laiko veikiau pagrindu, o ne viršūne, veikiau siekimų atspirties tašku, o ne siekimu. Prigimtinio teisingumo santykis su geriausia politine tvarka yra toks pat, kaip dešiniarankiškumo santykis su vienodu abiejų rankų valdymu: abu šie dalykai yra būtinos, tačiau nepakankamos tobulumo sąlygos. Tobulumo pavyzdį visuomenei pateikia santvarka, kuri „yra iš prigimties geriausia", — santvarka, kurią negalima ir nebūtina visur įgyvendinti, nes žmogiškiesiems dalykams būdingas begalinis kintamumas. Aristotelis tarsi nurodo, kad prigimtinio teisingumo labiau dera ieškoti paprasčiausiuose (nors

[25] *NE* 5.7.1134b18—1135a5.

taip pat kintamuose) valstybės reikalavimuose — išsaugoti jos santvarką ir laikytis įstatymų.

Tokią aiškinimo kryptį iš dalies patvirtina tolesni Aristotelio samprotavimai apie teisingumo ir „gerumo" santykį[26]. Praktikoje nepakanka vadovautis įstatymiškąja teisingumo forma, nes pačiam įstatymui būdingas bendrumas, dėl to kai kurių atvejų jis neapima. Gerumas — tai dorybė, pakoreguojanti ydingą įstatymo bendrumą, uoliai atkreipdama dėmesį į atskirus atvejus, kurie neabejotinai daro lemiamą įtaką individualių veiksmų rezultatų teisingumui. Aristotelis aiškiai pasako, kad tai anaiptol nėra argumentas prieš įstatymų būtinumą. Tačiau dėl to neabejotinai kyla paprasto įstatymų bei įstatymų laikymosi teisingumo klausimas. Vis dėlto labiausiai stulbina Aristotelio nesugebėjimas pagrįsti gerumą kokio nors aukštesnio įstatymo samprata arba prigimtinio teisingumo principais. Galėtų atrodyti, kad gerumo pasireiškimas yra analogiškas politikų arba piliečių, veikiančių kokiu nors konkrečiu atveju, supratingumui arba galbūt yra vienas tokio supratingumo aspektų.

Tačiau neįmanoma visiškai suvokti, kaip Aristotelis nuvertina teisingumą, jei neatsižvelgiama į jo požiūrį į draugystę. Draugystės aptarimas *Nikomacho etikos* aštuntoje ir devintoje knygose yra ilgiausias vienos temos nagrinėjimas visame kūrinyje ir drauge vienas ryškiausių Aristotelio etinės teorijos bruožų. Aristotelio bei jo amžininkų kalboje žodis „draugystė" (φιλία) žymėjo platesnę reiškinių sritį, negu šiandien žymi jo atitikmenys. Jis apėmė ne tik draugų tarpusavio prisirišimą, bet ir vyro bei žmonos meilę, tėvų ir vaikų prisirišimą, žmonių, priklausančių įvairioms privačioms draugijoms, tos pačios valstybės piliečių ir netgi (tam tikromis sąlygomis) tiesiog žmonių bičiulystę. Todėl Aristotelis turi pagrindą tvirtin-

[26] *NE* 5.10.

ti, kad draugystė „laiko subūrusi ir miesto bendruomenę, ir įstatymų leidėjai labiau rūpinasi draugyste negu teisingumu, nes santarvė yra labai panaši į draugystę. Todėl jos labiausiai siekia įstatymų leidėjai, o nesutarimus, kaip priešiškumą, stengiasi pašalinti. Kai piliečiai gyvena santarvėje, teisingumas nereikalingas, bet jeigu jie yra teisingi, tai jiems dar reikia draugystės, ir didžiausias teisingumas yra draugiškumas"[27].

Iš esmės draugystės politinė reikšmė yra ta, kad ji sušvelnina žmonių prisirišimą prie savo asmeninių interesų ir skatina juos spontaniškai dalytis su kitais išorinėmis gėrybėmis. „Kas draugų, tas bendra", — sako graikų patarlė. Taigi draugystė gali tapti galingu veiksniu, sustiprinančiu naudos siekiančią bendruomenę (nauda yra kiekvienos žmonių bendrijos pagrindas).

Vis dėlto šiek tiek stebina tai, kad Aristotelį labiau domina ne tiesiogiai politinės draugystės formos, bet draugystė aukščiausia prasme. Aristotelio įsitikinimu, draugystę apskritai galima skirstyti pagal tai, koks yra jos pirminis motyvas: nauda, malonumas ar dorybė. Tobuliausia draugystės forma — tai gerų žmonių draugystė, grindžiama dorybe. Tokia draugystė apima drauge ir malonumą, ir naudą, tobuliausiai sutapatina žmogaus asmeninį gėrį su jo draugų gėriu. Aristotelis sutinka, kad tokia draugystė pasitaiko palyginti retai. Tačiau nuodugniau įsigilinus į Aristotelio argumentus išryškėja reiškinio svarba. Galima sakyti, kad draugystė išsprendžia moralumo, suprantamo kaip individo dorybės tobulybė, ir moralumo, suprantamo kaip teisingumas, antinomiją — tiek, kiek ji gali būti išspręsta moralinių bei politinių veiksmų plotmėje. Apie didžiadvasį žmogų Aristotelis sako: „jis negalėtų prisitaikyti prie kito žmogaus gyvenimo būdo — nebent tik prie draugo"[28]. Draugystė

[27] *NE* 8.1.1155a22—28.

[28] *NE* 4.3.1124b31—1125a1.

suteikia didžiadvasiam žmogui galimybę patenkinti garbės ir draugijos troškimą nesumenkinant savo prisirišimo prie dorybės. Kitaip tariant, tai rodo, kad kilnaus ir gero žmogaus gyvenimas galų gale nebūtinai yra neišvengiamai tragiškas.

Supratingumas, valstybės valdymo menas ir politikos mokslas

Teisingumo aptarimas *Nikomacho etikos* penktoje knygoje deramai užbaigia Aristotelio samprotavimus apie moralines dorybes. Kelios kitos knygos yra skirtos, galima sakyti, įvairiems moralinės dorybės ir pažinimo santykio problemos aspektams. Šeštoje knygoje jis imasi aptarti proto dorybes, visų pirma supratingumą arba praktinę išmintį. Septintoje knygoje, pasirinkęs „kitą išeities tašką", Aristotelis imasi nesusivaldymo arba moralinio išglebimo (ἀκρασία) problemos — aptaria nesugebėjimą elgtis pagal savo žinojimą arba moralinį pasirinkimą dėl aistros poveikio. Abu šie samprotavimai turi atgalinį poveikį — jie komplikuoja moralinių dorybių analizę, pateiktą ankstesnėse knygose, ir nurodo, kad moralinė dorybė pati savaime — t. y. įprasta nuostata moralinės dorybės atžvilgiu — dar negarantuoja moralaus elgesio visuomenėje.

Aristotelio požiūriu, supratingumas arba praktinė išmintis (φρόνησις) yra dorybė, būdinga svarstančiajai arba protaujančiajai protingojo sielos prado daliai. Supratingumas yra proto dorybė, bet kartu jis yra ir sudedamoji moralios veiklos dalis ir negali egzistuoti be moralinės dorybės. Supratingumo nereikia painioti su paprastu protingumu ar gudrumu. Supratingumo tikslas — ne pasiekti asmeninį gėrį, bet veikiau sugalvoti priemones, tinkamas moralinių dorybių nustatytiems tikslams pasiekti. Tai taip pat rodo, kad supratingumas turi reikalą ne vien su arba iš tiesų pirmiausia ne su visuotinybėmis: pagrindinė supratingumo užduotis yra pritaikyti moralinių dorybių atspindimas visuotinybes prie tų specifinių aplinkybių, kurio-

mis turi vykti morali veikla. Taigi supratingumas labai priklauso nuo patyrimo. Dėl to, pažymi Aristotelis, jaunuolis gali būti matematikos ar geometrijos žinovas, tačiau dėl riboto gyvenimo patyrimo jam neišvengiamai trūks supratingumo[29].

Mūsų tikslams ypač svarbus Aristotelio pateiktas supratingumo ir politikos išmanymo, arba valstybės valdymo meno, ryšio aptarimas. Pripažindamas, jog paplitęs požiūris, kad supratingumui rūpi žmogaus asmeninis gėris, yra iš dalies teisingas, Aristotelis vis dėlto teigia politikos išmanymą esant supratingumo rūšį. Pasirodo, kad politiko ar valstybės vyro supratingumas yra dviejų skirtingų atmainų: tai architektoniškas „įstatymų leidybos" supratingumas bei labiau „praktinis ir svarstantis" supratingumas, susijęs su kasdienės politikos atskirais atvejais; šis „politinis" supratingumas savo ruožtu būna dvejopas — supratingumas priimant sprendimus ir supratingumas teisėtvarkos klausimais[30]. Taigi, Aristotelio manymu, valstybės vyru tikrąja šio žodžio prasme gali vadintis tas, kuris moralinę dorybę suderina su praktiniu protu, patyrimu ir tam tikrų savo valstybės bei žmonių ypatumų pažinimu.

Tačiau ar politikos išmanymui nebūdingas proto elementas griežtesne prasme? Prie šio klausimo Aristotelis grįžta pačioje *Nikomacho etikos* pabaigoje. Atrodo, yra dvi žmonių, pretenduojančių į politinių klausimų išmanymą, atmainos: tikrieji politikai praktikai ir „sofistai", kurie skelbiasi moką politikos meno. Tačiau politikai praktikai apie šiuos dalykus nei kalba, nei rašo; atrodo, jie nesugeba išmokyti politikos netgi savo sūnų ar draugų; taigi atrodytų, kad jų sėkmę daugiau lemia įgimti gabumai bei patyrimas negu žinios. Dėl sofistų, tai daugelis jų net nežino, kas yra politikos išmanymas ir koks yra jo objektas, antraip jie nebūtų nutarę jį esant tolygų reto-

[29] *NE* 6.5, 7—8, 13.
[30] *NE* 6.8.1141b23—33.

rikai ar net menkesnį ir nemanytų, kad leisti įstatymus yra lengva, tereikia sudėti į krūvą geriausius įstatymus[31]. Kiek anksčiau Aristotelis nurodė, jog vien „kalbų", raginančių puoselėti dorybę, nepakanka, kad žmonės taptų kilnūs ir geri; tik proto ir prievartos junginys įstatymo pavidalu gali sudaryti tinkamas sąlygas įprasti prie dorybingų poelgių, kurių reikalaujama ne tik jaunystėje, bet ir visą gyvenimą[32]. Atrodo, kad sofistai pervertina kalbos arba proto paties savaime galią paveikti žmogaus elgesį. Ta pati esminė klaida atsispindi ir jų požiūryje į įstatymų leidybą. Sofistai mano, kad įstatymus leisti lengva, nes įstatymo galią lemia jo racionalumas, arba kad geri įstatymai vienodai tinka visoms valstybėms. Aristotelio požiūriu, priešingai, „įstatymas neturi jokios kitos paklusti priverčiančios galios, išskyrus tą, kuri kyla iš įpročio, o šis atsiranda tik per ilgą laiką"[33]. Tačiau tai reiškia, kad svarbiausias dalykas yra ne valstybės įstatymai, bet veikiau patvari jos politinė kultūra arba pobūdis — visų pirma jos sociopolitinė struktūra bei valdymo būdas, tai, ką Aristotelis vadina valstybės „santvarka" (πολιτεία). Vadinasi, tęsia Aristotelis, „kadangi ankstesnieji mąstytojai paliko neištirtus įstatymų leidybos klausimus, tai bus geriausia mums patiems juos išnagrinėti, kartu ir valstybinės santvarkos apskritai klausimą"[34].

Taigi svarbiausias Aristotelio politikos mokslo indėlis į valstybės valdymo meno praktiką galimas įstatymų leidybos srityje. Šio teiginio reikšmę būtina adekvačiai suvokti, nes jis ypač svarbus norint suprasti Aristotelio *Politikos* specifiškumą. Terminas „įstatymų leidyba" nevartojamas neapibrėžtai, tiesiog kaip „valstybės valdymo meno" sinonimas. Šeštoje knygoje Aristotelio pateikiamas „įstatymų leidybos" ir „politinio" su-

[31] *NE* 10.9.1180b28—1181a19.

[32] *NE* 10.9.1179b4—1180a22.

[33] *P* 2.8.1269a20—22.

[34] *NE* 10.9.1181b12—14.

pratingumo skyrimas rodo, kad valstybės valdymo menui arba politikos išmanymui vadinamąja funkcionalia prasme reikalingos žinios apie daugelį politinei praktikai reikšmingų dalykų. Viename *Retorikos* fragmente Aristotelis nurodo penkias svarbiausias politinių sprendimų sritis: pajamos bei išlaidos, karas ir taika, teritorijos gynimas, importas bei eksportas ir įstatymų leidyba. Apie pastarąją jis rašo: „Valstybę išsaugo jos įstatymai, todėl būtina žinoti, kiek yra santvarkų rūšių, kurios geriausiai tinka kiekvienai valstybės rūšiai, ir kokie dalykai jas lengviausiai gali sugriauti — tiek santvarkoms derantys dalykai, tiek jų priešingybės"[35]. Valstybės vyras turi šiek tiek nusimanyti apie (Aristotelio posakius pakeisime šiuolaikine terminija) prekybą, finansus, gynybą ir užsienio politiką; tačiau atrodytų, kad šį nusimanymą galima įgyti tik per patyrimą. Tai aiškiai neteisinga, arba taip pat neteisinga, įstatymų leidybos arba — bendresne prasme — teisinių ir paprotinių institucijų bei praktikos, lemiančios valstybės santvarką, atžvilgiu. Pačioje *Politikoje* rasime apsčiai patvirtinimų, kad Aristotelio politikos mokslas yra pirmiausia santvarkų mokslas.

Nėra tiesiogiai aišku, kodėl taip turėtų būti, tačiau bent iš dalies galima atsakyti. Visų pirma, ir turbūt svarbiausia, valstybės vyras neišvengiamai yra suformuotas tam tikro laiko ir vietos; kad ir kiek jis žinotų apie kitas valstybes ir kitas politinės organizacijos formas, šios žinios greičiausiai bus neišsamios ir įgytos per tarpininkus. Valstybės vyras yra linkęs laikyti savaime suprantamu čia ir dabar egzistuojančios santvarkos natūralumą bei pastovumą, todėl yra nepakankamai jautrus iš pažiūros nereikšmingiems procesams, ilgainiui galintiems lemtingai paveikti valstybės politinę sandarą, o kartu ir jos valdymo struktūras[36]. Be to, valstybės vyras dažnai yra prisirišęs prie savo valstybės bei santvarkos — t.y. prie tam tik-

[35] *Retorika*, 1.4.1359b19—23.

[36] Žr. *P* 5.7.1307b1—19, 8.1307b29—38.

ros partijos arba valdančiosios klasės, — ir šis prisirišimas nėra visiškai racionalus. Aristotelio politikos mokslas, priešingai, numato sistemingas lyginamąsias santvarkų bei jų evoliucijos laike studijas. Pats Aristotelis užima patogią poziciją, iš esmės pakildamas virš politiniam gyvenimui būdingo prisirišimo. Ir reikia pridurti, kad tai, kas gali atrodyti kaip įgimtas filosofijos trūkumas, — jos atsiribojimas nuo valstybės — čia padaroma pagrindu pretenduoti į valstybės dėkingumą.

Aristotelio pateikiamas netiesioginis filosofijos pateisinimas prieš valstybę primena tiesioginę filosofijos apologiją, pateiktą Platono arba platoniškojo Sokrato. Ne kartą buvo pažymėta, jog Aristotelio teiginyje, kad „ankstesnieji mąstytojai paliko neištirtus įstatymų leidybos klausimus", krinta į akis tai, jog nedaroma išimties Aristotelio pirmtakui ir mokytojui. Iš tikrųjų pastaba atrodo nekorektiška, jeigu pamirštame tikslią reikšmę, kurią terminui „įstatymų leidyba" teikė Aristotelis. *Politikoje* glaustai kritikuodamas Platono *Įstatymus* Aristotelis pažymi, kad veikale nedaug tepasakoma apie tos santvarkos, kuri jame pateikiama kaip praktiškiausia politinė tvarka, tikrąsias ypatybes[37]. Platono *Valstybėje* tikrai labai plačiai aptariamas santvarkos prigimties ir tipų klausimas. Tačiau pagrindinė *Valstybės* tema — geriausioji santvarka, kurią įgyvendinti Platonas pripažįsta esant nepaprastai sunku ar net neįmanoma; tuo tarpu *Įstatymuose*, kur daugiau nagrinėjami praktiškai pritaikomi dalykai, menkai tebandoma analizuoti valstybių bei santvarkų įvairovę. Kad ir ką galų gale Aristotelis manytų apie Platono politinę filosofiją, jis, atrodo, laiko ją nepajėgia visiems prieinama forma pateikti žinių, labiausiai reikalingų praktiškai dirbantiems valstybės vyrams.

Esminis skirtumas tarp Aristotelio politikos mokslo ir Platono politinės filosofijos aiškiausiai matomas pirmose dviejose *Politikos* knygose. Pirmoje knygoje Aristotelis imasi svars-

[37] *P* 2.6.1264b42—1265a1.

tyti pagrindinius arba teorinius valstybės ir žmogaus prigimties klausimus; antroje knygoje jis mėgina atskleisti ankstesnių geriausiosios santvarkos teorijų, taip pat ir Platono šios temos traktavimo, nepakankamumą ir realių santvarkų, visuotinai laikomų geriausiomis, ribotumus. Tačiau jis tai daro ne siekdamas didesnio teorinio šių dalykų aiškumo, bet kad pašalintų stambiausias intelektualines kliūtis, trukdančias deramai suprasti politinės praktikos reikalavimus.

Valstybė ir žmogus

Politikos pradžia labai panaši į *Nikomacho etikos* pradžią. „Kadangi kiekviena valstybė, kaip matome, yra tam tikra bendrija, o kiekviena bendrija yra susikūrusi dėl kokio nors gėrio (juk visi viską daro to, ką jie laiko gėriu, labui), akivaizdu, kad visos jos siekia kokio nors gėrio, o labiausiai ir aukščiausiojo gėrio siekia ta bendrija, kuri yra visų svarbiausioji ir apima visas kitas; ši bendrija ir vadinama valstybe, arba pilietine bendrija." Miestas-valstybė (πόλις) — tai tam tikra bendrija, draugija arba bendruomenė (κοινωνία), t.y. grupė asmenų, kurie bendrai dalijasi ar turi tam tikrus dalykus. Kad yra viena bendrijos rūšis, svarbesnė už kitas ir apimanti jų visų tikslus bei siekius, lygiai kaip ir aukščiausiojo gėrio, apibūdinančio pilietinę bendriją, tapatumą, Aristotelis teigia remdamasis *Nikomacho etikos* pradžioje pateiktu samprotavimu. Būtina Aristotelio požiūrį skirti nuo žinomo požiūrio, kad „valstybė" tėra tik įvairių „visuomenę" sudarančių privačių draugijų įrankis. Tačiau būtų klaidinga manyti, kad Aristotelis laiko „visuomenę" ir įvairias jos formas tik „valstybės" tarnaite. Aristotelio mąstymo būdui svetimas pats „valstybės" ir „visuomenės" skyrimas: miestas-valstybė negali būti sutapatintas su valstybe arba valstybės forma; Aristotelio jam suteikiama „svarbiausiojo" kokybė neturi nieko bendro su juridiniu „suverenitetu", kuris yra svarbus šiuolaikinei valstybės

sampratai. Ji kyla vien iš tos aplinkybės, kad miestas-valstybė ir tik jis vienas visapusiškai rūpinasi visapusišku žmogiškuoju gėriu.

Netrukus miesto-valstybės ir valstybės netapatumas tampa dar aiškesnis. Aristotelis toliau kritikuoja Platono ir Ksenofonto veikaluose plėtotą požiūrį, kad politinis valdymas arba politikos išmanymas yra iš esmės tas pat kaip išmanymas, reikalingas karaliaujant, tvarkant ūkį arba šeimininkui valdant vergus. Miestas-valstybė kaip žmonių bendrijos forma iš esmės skiriasi ne tik nuo žemesnių nepolitinių bendrijų, kurias sudaro šeimynykščiai, bet net ir nuo karaliaus valdžios genčiai ar tautai (ἔθνος). Aristotelį menkai domina to meto gentinių visuomenių arba imperijų politinė organizacija, arba jų skyrimas nuo „karaliaus valdžios", suprantamos kaip polio santvarka; tačiau svarbu nepamiršti, kad šie dalykai sąmoningai neįtraukti į *Politiką*. Labiausiai miestą-valstybę nuo karalystės skiria tai, kad miestas-valstybė yra arba siekia būti laisvų, lygių ir „skirtingos rūšies" — t.y. pasižyminčių dideliu ekonominės specializacijos laipsniu — žmonių bendrija[38]. Šis politinės laisvės ir menų junginys yra esminis Aristotelio miesto-valstybės sampratos bruožas[39].

Platonui būdingas politinio valdymo neskyrimas nuo kitų valdymo formų glaudžiai siejasi su tuo, ką Aristotelis laiko dar viena esmine klaida, — su bendruomeniškumo gynimu Sokrato lūpomis *Valstybėje*[40]: abiem atvejais atsiskleidžia nesugebėjimas įvertinti tai, kad valstybę sudaro skirtingi žmonės. Iš pirmo žvilgsnio valstybė, kurios piliečiai dalijasi viskuo arba tais dalykais, kurie paprastai lemia jų susiskirstymą, atrodytų pranašesnė už valstybę, kuriai būdingos ne tokios visa ap-

[38] *P* 2.2.1261a22—34.

[39] Žr. taip pat *P* 7.7.

[40] *P* 2.2—5.

imančios dalijimosi formos. Tačiau, tvirtina Aristotelis, pasiekti vienybę panaikinant santuoką ir įvedant bendrą nuosavybę yra ir neįmanoma, ir nepageidautina. Santuokos panaikinimas toli gražu nesustiprins piliečių „draugystės", o tik susilpnins ją panaikindamas pradinį šeimoje susiformuojantį prisirišimą; nuosavybės bendrumas sugadins teisėtą malonumą, kurį žmogui teikia jo privati nuosavybė, ir sunaikins dosnumo dorybę, bet visiškai nepašalins dėl materialinių gėrybių kylančių konfliktų priežasčių. Valstybė negali ir neturėtų siekti pakartoti tą interesų vienovę, kuri būdinga šeimos narių ir draugų santykiams. Valstybės su visa jai būdinga neįveikiama įvairove „bendrumo ir vieningumo <...> turi būti siekiama auklėjimu" arba jungtine „papročių, filosofijos ir įstatymų" įtaka[41]. Aristotelio požiūryje į Platoną pasireiškia gili ironija, kai jis priekaištauja *Valstybės* autoriui už panieką „filosofijai". Tačiau ši pastaba drauge yra žaisminga ir puikiai atskleidžia Aristotelio ketinimus: kaip tuojau pamatysime, kalbama anaiptol ne apie filosofiją griežta šio žodžio prasme.

Stengdamasis išryškinti valstybės ypatingumą, Aristotelis imasi analizuoti jos sudedamąsias dalis bei jų raidos būdą[42]. Yra dvi bendrijos formos, kurios sudaro ūkį: vyro ir žmonos santykiai bei šeimininko ir vergo santykiai, atspindintys natūralius reprodukcijos ir išsaugojimo poreikius. (Čia Aristotelis daro prielaidą, kad vergija yra natūralus valdovo ir valdinio santykis; netrukus šis požiūris bus išsamiai pakartotas ir deramai patikslintas.) Apskritai ūkis yra bendrija, skirta tenkinti kasdienio gyvenimo poreikiams. Pirmoji bendrijos forma, susidaranti tenkinti nekasdieniams poreikiams, yra kaimas — kelių ūkių susivienijimo rezultatas. Valstybė yra baigtinė arba tobula bendrija, susidaranti susijungus keliems kaimams; ji

[41] *P* 2.5.1263b35—40.
[42] *P* 1.2.1252a25—1253a39.

pirmoji pasiekia pakankamumą sau. Nors valstybės atsiradimo akstinas tikriausiai niekuo iš esmės nesiskiria nuo ūkio ir kaimo formavimąsi skatinančio akstino, bet valstybė, kaip paaiškėja, iš esmės skiriasi nuo šių bendrijų; kaip rašo Aristotelis, ji yra „atsiradusi gyvenimo, o gyvuojanti gero gyvenimo labui". Tačiau pirmosios bendrijos yra natūralios, taigi paaiškėja, kad ir valstybė yra natūrali ir kad žmogus iš prigimties yra pilietinis gyvūnas.

Garsųjį Aristotelio posakį, kad žmogus iš prigimties yra pilietinis gyvūnas, būtina suprasti platesniame kontekste, turint galvoje, kad jis gina valstybės natūralumo idėją. Aristotelis nenori pasakyti, kad žmonės nuolat dalyvauja politinėje veikloje arba trokšta tai daryti. Priešingai, kitur jis pabrėžia, kad daugelis žmonių yra linkę rūpintis savo asmeniniais reikalais[43], ir pripažįsta, kad svarbiu aspektu žmogus iš prigimties yra daugiau „santuokinis" negu pilietinis gyvūnas, nes „šeima yra pirmesnė ir būtinesnė negu valstybė, o gimdyti vaikus būdinga visiems gyvūnams"[44]. Žmogus yra pilietinis gyvūnas visų pirma ta prasme, kad žmonės, kaip ir tam tikros gyvūnų rūšys, visur jungiasi į grupes, stambesnes už atskirus ūkius, ir „net ir nebūdami reikalingi savitarpio pagalbos žmonės nė kiek ne mažiau trokšta gyventi kartu"[45]. Tačiau kita prasme „žmogus yra pilietinis gyvūnas labiau nei kokia bitė ar bandos gyvulys", nes tik žmogus iš visų gyvūnų yra įvaldęs kalbą ir turi protą. Kaip aiškina Aristotelis, kalba arba protas (λόγος) „skirta reikšti tam, kas naudinga ir kas žalinga, taigi ir tam, kas teisinga ir kas neteisinga"; žmogus vienintelis iš gyvūnų „suvokia, kas yra gera ir bloga, teisinga ir neteisinga ir t.t., ir šių dalykų bendrumo pagrindu

[43] *P* 6.4.1318b6—27.

[44] *NE* 8.12.1162a16—19; plg. *EE* 1242a21—26.

[45] *P* 3.6.1278b19—20.

kuriamas ūkis bei valstybė"[46]. Būtų klaidinga manyti, kad valstybę sudaro tik jos gyventojų dalijimasis išorinėmis gėrybėmis: valstybė — tai bendrija, kurios susidarymą nulemia tam tikras bendras suvokimas, kas yra gėris ir kaip dera gyventi. Žmogus yra pilietinis gyvūnas par excellence, nes jis yra mąstantis ir moralus gyvūnas.

Savo pažiūras į valstybės prigimtį Aristotelis priešpriešina alternatyviai sampratai, kuri stulbinamai primena šiuolaikinio liberalizmo teorijas. Valstybė pagal šią sampratą yra tam tikra jos narių sąjunga, kurios tikslas — užkirsti kelią neteisingumui ir palengvinti ekonominius mainus, o įstatymas čia tėra tik „susitarimas" ir (šiuos žodžius Aristotelis priskiria sofistui Likofronui) „tarpusavio teisingumo laidas". Kita vertus, Aristotelio manymu, kiekvienas, kuriam rūpi gera valstybės tvarka, turi skirti daug dėmesio „pilietinei dorybei bei ydai"; „ta valstybė, kuri teisėtai vadinama šiuo vardu, o ne vien tik žodžiais, turi rūpintis dorybe". Pakartosime: valstybę reikia laikyti egzistuojančia ne tam, kad žmonės galėtų gyventi, bet tam, kad jų gyvenimas būtų geras, kilnus ar laimingas[47].

Vadinasi, tik valstybėje žmogus realizuoja savo galimybę pasiekti laimę, kuri suprantama kaip veikla vadovaujantis dorybe; kadangi valstybė yra esminė sąlyga, leidžianti žmogui realizuoti savo įgimtas galimybes, pati valstybė yra iš esmės natūralus reiškinys. Vis dėlto reikėtų būti atsargiems, bandant priskirti Aristoteliui paprastą valstybės kaip natūralaus organizmo sampratą. „Visiems iš prigimties būdingas siekimas jungtis į tokią bendriją, — pažymi Aristotelis, — o pirmasis juos sujungęs buvo didžiausias geradarys." Valstybės neišauga pačios savaime, jos įkuriamos atskirais paskirų žmonių veiksmais. Taip yra todėl, kad kai kurie žmogaus prigimties

[46] *P* 1.2.1253a8—18.

[47] *P* 3.9.1280a24—1281a6.

bruožai priešinasi valstybei ir jos tikslams. „... kaip būdamas tobulas žmogus yra geriausias iš gyvūnų, taip atskirtas nuo įstatymo ir teisingumo jis yra visų blogiausias. Juk blogiausia neteisybė yra ta, kuri turi ginklų, o žmogus gimsta turėdamas ginklus supratingumui bei dorybei, tačiau jais puikiausiai galima pasinaudoti priešingam tikslui."[48] Kaip rodo šiame kontekste pateikta užuomina apie unikalų žmogaus polinkį į kanibalizmą ir kraujomaišą, Aristotelis gerai suvokia, kad žmogus sugeba daryti bloga, t.y. sulaužyti pripažintus šventus draudimus. Dėl tos pačios priežasties jis suvokia įstatymo trapumą ir būtinumą kiekvienoje valstybėje griebtis taip pat jėgos arba prievartos.

Aristotelio argumentus, ginančius valstybės natūralumą, reikia laikyti atsaku į įtakingą jo amžininkų nuomonę, kad valstybė yra priešinga prigimčiai ir galų gale remiasi jėga. Tvirčiausia šio sofistinio argumento (pažįstamo mums visų pirma iš Platono *Valstybės* ir *Gorgijo*) atrama yra vergovės reiškinys. Taigi Aristotelis ypač stengiasi paneigti požiūrį, kad vergovė yra paprasčiausiai nenatūrali. Apskritai aiškintojai skyrė per mažai dėmesio retoriniams Aristotelio pateikto vergovės aptarimo tikslams[49] ir nenatūraliam jo argumentacijos dviprasmiškumui. Aristotelis pripažįsta, kad yra toks dalykas kaip sutartinė vergovė, t.y. vergovė, kurią nulemia pergalė kare. Apibūdindamas vergą iš prigimties, Aristotelis sako, jog jis taip skiriasi nuo kitų žmonių, kaip siela nuo kūno arba žmogus nuo gyvulio, sugeba dirbti tik fizinį darbą ir proto turi tik tiek, kad galėtų tai suvokti ir paklusti, todėl pagrįstai galima manyti, kad Aristotelis nori parodyti vergą esant menkesnį už normalų žmogų, vadinasi, kad vergovė kaip socialinė institucija iš esmės yra sutartinė. Atrodo, jog tai patvirtina Aristote-

[48] *P* 1.2.1253a29—37.

[49] *P* 1.5—7.

lio noras, kad visiems vergams jo geriausioje santvarkoje būtų pažadėta laisvė kaip atlygis už bendradarbiavimą, taip pat jo pastaba, kad iš vergų reikalaujama didesnės dorybės negu iš laisvųjų darbininkų[50]. Galima pridurti, kad aiškus Aristotelio siekimas grįsti vergovę ne jėga, o šeimininko dorybių pranašumu puikiai pasitarnauja kaip strategija humanizuoti to meto vergovės sąlygoms.

Pilietybė ir santvarka

Politikos trečios knygos pradžioje Aristotelis pradeda dėstyti naują temą ir imasi gvildenti pagrindinį santvarkų prigimties klausimą. Pirmiausia jis aptaria pilietybės prigimtį, toliau analizuoja pagrindinius santvarkų tipus, jų skirtumus bei atitinkamas pretenzijas į politinį teisingumą. Iškart po to pateikiamas karaliaus valdžios ir įstatymų aptarimas, kuriame toliau plėtojama plati politinio valdymo prigimties tema.

Pilietybės klausimą Aristotelis pateikia kaip būdą valstybės ir santvarkos santykiui suprasti. Valstybės identiškumas akivaizdžiai siejamas su tais, kurie yra pripažinti jos „piliečiais" (πολῖται). Tačiau ne visai aišku, kas padaro asmenį piliečiu. Dažniausiai „politiniais tikslais ir skubotai" pateikiami apibrėžimai paprastai remiasi asmens tėvų arba protėvių pilietybe, tačiau tokie apibrėžimai yra aiškiai netinkami, kai perversmo metu daugybei žmonių suteikiama arba atimama pilietybė. Apskritai piliečiu galima laikyti tą, kuris dalyvauja valdyme ar priimant sprendimus — arba eidamas tam tikras pareigas, arba naudodamasis teise balsuoti viešuose susirinkimuose ar teismuose. Galų gale pilietybė yra santvarkos funkcija: asmenys, kurie yra piliečiai demokratinėje santvarkoje, nebūtinai yra piliečiai oligarchijoje. Taigi valstybės identiškumą galiausiai nulemia jos santvarkos tipas, o ne tokie veiksniai kaip geografija arba tautybė.

[50] *P* 7.10.1330a31—33, 1.13.1259b33—1260a7.

Toliau Aristotelis gvildena gero piliečio ir gero žmogaus santykio klausimą[51]. Pagrindinė gero piliečio funkcija — piliečių bendrijos išsaugojimas; tačiau iš esmės šią bendriją nustato santvarka, todėl piliečio dorybė būtinai yra susijusi su santvarka. Be to, visų piliečių dorybė negali būti ta pati, nes valstybę sudaro asmenys, kurių užsiėmimai kokybiškai skiriasi. Tad ar yra toks atvejis, kad piliečio dorybė sutaptų su dorybe žmogaus, kuris yra absoliučiai geras? Toks atvejis — tai geras pilietis, kuris kartu yra ir valdovas, nes tiktai valdovui būdingas „supratingumas", būtinas dorybei tikrąja prasme. Siekdamas išvengti nesusipratimų, Aristotelis aiškiai pabrėžia, kad valstybės santvarkoms arba valdymo formoms būdingas skirtumo tarp valdovo ir valdinių nunykimas: tinkamas politinis valdymas yra tada, kai piliečiai „pakaitomis valdo ir yra valdomi", o valstybei valdyti reikalingos dorybės paprastai įgyjamos remiantis valdinio patirtimi. Tačiau tai netaikytina supratingumo dorybei — „vienintelei išimtinai valdovui būdingai dorybei". Iš Aristotelio dėstymo galima suprasti, kad egzistuoja politikų klasė ar tipas — tai žmonės, kurie „valdo" griežtesne ir tikslesne prasme negu eiliniai piliečiai, ir dėl to jiems nepakanka to, ko išmokstama iš kasdienės politinio gyvenimo patirties, — būtina ugdyti jų supratingumą.

„Santvarka yra valstybės tvarka, apimanti įvairias valdžios pareigas, ir ypač tas, kurios yra aukščiausios. Visur valstybėje aukščiausia yra jos valdžia, o valdžia yra santvarka."[52] Samprotavimo pradžioje Aristotelis aiškiai sako, kad nors santvarka yra visų pirma institucijų struktūra, tačiau vien institucijų požiūriu jos deramai paaiškinti negalima. Santvarka atspindi svarbesnes politines realijas — valdžios ir pavaldumo santykius tarp įvairių valstybę sudarančių grupių. Turint galvoje vi-

[51] *P* 3.4.

[52] *P* 3.6.1278b8—12.

sus praktinius tikslus, politiškai viešpataujanti klasė — valdžia (πολίτευμα) — ir yra santvarka. Tai anaiptol nėra paskutinis Aristotelio žodis apie institucijų ir grupių ar klasių santykius, tačiau nuo to būtinai reikia pradėti, norint gerai suprasti jo aiškinimą; čia išryškėja svarbus Aristotelio teorijos ryšys su marksizmu ir su moderniąja politine sociologija.

Iš pradžių santvarkų analizę Aristotelis pateikia schematiškai ir, kaip greitai paaiškėja, labai supaprastintai. Visose santvarkose yra tie, kurie valdo, ir jų yra arba vienas, arba keletas, arba daug; jų tikslas yra arba bendras valstybės kaip visumos gėris, arba asmeninė valdovų nauda. Taigi yra šeši pagrindiniai santvarkų tipai. Karaliaus valdžia yra teisinga vieno žmogaus, arba monarcho, valdymo forma, tironija — nukrypusi jo forma; keleto žmonių valdžia tampa arba aristokratija — taip vadinama „arba dėl to, kad valdo geriausieji, arba dėl to, kad jie valdo atsižvelgdami į tai, kas geriausia valstybei ir visiems jai priklausantiems", — arba oligarchija; nukrypusi daugumos valdymo forma yra demokratija, o teisinga forma vadinama politėja (πολιτεία), visoms santvarkoms bendru terminu*.

Aristotelis iš pat pradžių aiškiai pasako, kad santvarkų skyrimo pagrindas nėra paprasti skaičiai. Esminį demokratijos ir oligarchijos skirtumą sudaro ne valdančiųjų skaičius, bet greičiau turtai arba jų trūkumas: oligarchija yra turtuolių, kurių paprastai būna nedaug, valdymas, o demokratija — vargšų, kurių dažniausiai dauguma. Skirtumas yra esminis todėl, kad jį lemia visiškai skirtingi gyvenimo būdai ir politinio teisingumo sampratos. Oligarchai ir demokratai sutaria dėl dalijamojo teisingumo principo — kad lygūs asmenys turėtų gauti lygius dalykus, — tačiau jie nesutaria dėl to, kas sudaro žmonių lygybę. Pirmieji mano, kad nevienodas turto dydis pateisina nevienodą žmonių traktavimą apskritai, o antrieji —

* Sen. graikų k. žodis πολιτεία reiškia ir valstybės santvarką apskritai, ir tam tikrą demokratinės santvarkos formą. — *Red.*

kad lygybė laisvės požiūriu reikalauja lygaus traktavimo visais aspektais. Reikia pažymėti, kad dauguma savo politinio teisingumo reikalavimų negrindžia tiesiog savo kaip žmonių arba laisvų žmonių statusu; demokratų reikalavimuose įkūnyta lygybė atspindi rizikos lygybę ginant valstybę nuo priešų. Šis teisingumo reikalavimas „karinės dorybės" vardan ypač ryškus politėjos atveju, kur teisė turėti sunkiuosius ginklus faktiškai apibūdina valdančiuosius[53]. Iš tikrųjų atrodo, kad kaip tik valstybės kariniai poreikiai paaiškina jos tendenciją būti laisvų ir lygių asmenų bendrija; jie taip pat bent iš dalies paaiškina ir jos tendenciją plėtotis liaudies valdžios linkme[54].

Aristotelis primena mums, kad valstybę sudarančių grupių politinio teisingumo reikalavimus geriausiai galima pasverti atsižvelgiant į kiekvienos iš jų indėlį siekiant valstybės galutinio tikslo. Keblumų čia atsiranda dėl to, kad politiškai galingiausios valstybės grupės — dauguma ir turtingųjų grupelė — daug labiau pretenduoja puoselėti priemones laimei ar dorybei pasiekti negu pačią laimę ar dorybę. Tad ar tai reiškia, kad į valdžią valstybėje teisėtai gali pretenduoti „garbingoji" jos dalis — t.y. kilnūs ir geri žmonės, išauklėti dorybingai? Aristotelis neneigia jų pretenzijų svarumo; jis tiktai mano, kad išimtinis tokių žmonių valdymas atimtų iš visų kitų pretendentų tą garbę arba privilegijas, kurias jie laiko teisėtai jiems priklausančiomis. Taigi jis, atrodo, mano, kad kitų pretendentų dalyvavimas valdyme yra daugiau susijęs su nauda, o ne su teise. Tačiau iškart po to Aristotelis plačiau kalba apie tai, kas paremia daugumos teisę pretenduoti į valdžią, ir tai darydamas parodo, kad tam tikra svarbia prasme dauguma gali savo ruožtu ginčyti kilniųjų ir gerųjų pretenzijas. Nė vienas žmogus iš daugumos gali nebūti visiškai

[53] *P* 3.7.1279b1—4.

[54] *P* 4.13.1297b2—28.

tobulas, tvirtina Aristotelis, bet gali būti, kad proto ir būdo dorybės, būdingos daugumai, pranoksta bendrą keleto dorų žmonių dorybę, lygiai kaip pietūs, prie kurių prisideda daug žmonių, gali būti geresni negu suruošti vieno žmogaus; muzikos ir poezijos kūrinius taip pat dauguma įvertina patikimiau negu keletas. Šie pavyzdžiai rodo, kad ši gynyba buvo netvirta; be to, Aristotelis aiškiai duoda suprasti, kad šis argumentas tinka ne kiekvienai daugumai, taip pat netinka aukščiausiųjų pareigų atveju, kur svarbiausia yra individuali dorybė. Vis dėlto Aristotelis labai stengiasi duoti atkirtį daugumos politinės kompetencijos niekinimui (kuris ypač būdingas Platonui), pasitelkdamas analogiją su menais: dauguma gali kompetentingai vertinti kitų žmonių vykdomos politikos rezultatus, lygiai kaip name gyvenantis žmogus gali skelbtis esąs toks pat geras ar netgi geresnis namo vertintojas negu jį statęs architektas[55].

Aristotelio atsargumą ginant demokratiją, arba liaudies valdžią, turime vertinti jo požiūrio į bendrą politinio teisingumo problemą kontekste. Visos grupės, paprastai kovojančios dėl valdžios valstybėje, turi tam tikru mastu pagrįstų pretenzijų į politinį teisingumą; tačiau žmonės yra blogi teisėjai savo pačių bylose, todėl jie nuolat linksta suabsoliutinti savo pretenzijas kitų žmonių pretenzijų sąskaita. Iš pirmo žvilgsnio atrodo nelengva išspręsti šį lyg ir iš esmės nesuderinamų reikalavimų konfliktą. Tačiau paaiškėja, kad tam tikru būdu juos galima suderinti. Galbūt neįmanoma nuspręsti, ar (arba kokiu mastu) valstybei labiau reikalingas turto, ar dorybių indėlis, tačiau oligarchų turtus galima palyginti su kilnių ir gerų žmonių, daugumos arba atskiro žmogaus turtais, lygiai kaip kilnių ir gerų žmonių dorybę galima sugretinti su daugumos arba su vieno iškilaus žmogaus dorybe. Bet jau pats politinio

[55] *P* 3.11.

teisingumo svarstymas tokiu aspektu suteikia nuosaikumą kiekvienos grupės pretenzijoms, nes visai gali būti, kad kokią nors grupę jos pačios pretenzijų srityje pranoksta kita grupė kaip visuma arba kelios grupės, imamos kartu, arba rimtą iššūkį jai meta koks nors vienas asmuo iš pačios grupės narių[56].

To, ką pateikia Aristotelis, negalima vadinti teoriniu dalijamojo teisingumo problemos sprendimu. Iš tikrųjų yra pagrindo abejoti, ar jis tiki galimybe išspręsti šią problemą teorinėje plotmėje. Įvairios valstybę sudarančios grupės atlieka funkcijas, kurios yra vienodai būtinos ta prasme, kad nė vienai iš jų neįmanoma priskirti abstraktaus prioriteto. Valstybė visiškai negali egzistuoti be struktūrų, kurios imasi ją ginti; kaip civilizuota bendruomenė ji negali egzistuoti be laisvalaikio, kurį suteikia turtas; ir ji negali egzistuoti kaip valstybė tikrąja prasme be dorybės. Šia prasme kiekviena iš svarbiausių valstybės grupių turi absoliučią teisę pretenduoti į politinį teisingumą. Aristotelis siekia ne tiek teisiškai įvertinti šias pretenzijas, kiek skatinti jas praktiškai suderinti remiantis konkuruojančių pretenzijų ir konkuruojančių grupių vertingumo pripažinimu.

Vienas ryškiausių Aristotelio pateikiamos politinio teisingumo analizės bruožų — tai iškilaus žmogaus, arba „geriausio žmogaus“, reikšmingumo pabrėžimas; savo politine svarba toks žmogus faktiškai prilyginamas visai grupei ar klasei. Turint galvoje Aristotelio siekimą sušvelninti konkuruojančių pretenzijų į valdžią konfliktą, stebina jo simpatija demokratijoje įprastam politiniu požiūriu įtakingų asmenų ostrakizmui; iš tikrųjų jis netgi ryžtasi teigti, kad ostrakizmas nukrypusiose santvarkose tarnauja asmeniniams valdančiųjų interesams ir kartu yra teisingas[57]. Atrodo — nors aiškiai Aristotelis to

[56] *P* 3.12—13.

[57] *P* 3.13.1284b23—25.

ir nepasako, — jog priežastis čia yra ta, kad tokie žmonės kelia esminę grėsmę pačiam politiniam valdymui. Todėl tuo kebliau suprasti, kodėl žmogui, išsiskiriančiam savo dorybe, arba tam, kurio dorybė visiškai neatitinka kitų piliečių indėlio, Aristotelis daro išimtį: vienintelis teisingas kelias visiems kitiems yra paklusti tokiam žmogui ir padaryti jį „amžinu karaliumi" savo valstybėje.

Šia pastaba Aristotelis pradeda sistemingą karaliaus valdžios aptarimą[58]. Didžioji jo dalis skirta klausimui, ar geriau būti valdomam geriausio žmogaus, ar geriausių įstatymų. Kaip ir nagrinėdamas gerumo problemą *Nikomacho etikoje*, Aristotelis visiškai įvertina nepakankamą įstatymų detalumą. Tačiau klausimo išsprendimą įstatymų viršenybės naudai nulemia jų nepriklausymas nuo aistrų. Galima pamanyti, kad geriausias žmogus pagal apibrėžimą yra tas, kurio aistrą valdo dorybė, tačiau taip yra ne visada: „pyktis (θυμός) suklaidina valdančiuosius, net jeigu jie būtų geriausi žmonės", — pažymi Aristotelis, atliepdamas svarbią Platono temą[59]. Net išskirtine dorybe pasižymintys žmonės, atrodo, yra pagraužti pragaištingo aistros ar aistrų komplekso poveikio; tačiau kartu tos aistros yra gyvybinis šaltinis, palaikantis jų dorybę. Aristotelis vėl, tegul ir neįkyriai, užsimena apie sudėtingą kilnumo ir gerumo aukščiausios formos ir valstybės reikalavimų santykį. Ko gero, ši mintis paaiškina, kodėl Aristotelio dėstymas pagaliau pasuka netikėta kryptimi: alternatyva karaliaus valdžiai galiausiai yra ne įstatymo valdžia, bet veikiau keleto dorų žmonių, kurie visi drauge mažiau pažeidžiami pykčio protrūkių, — t.y. aristokratija. Aristotelis linkęs pripažinti karaliaus valdžią tinkama santvarka tam tikroms visuomenės rūšims, tačiau kartu jis aiškiai nurodo, kad karaliaus valdžia priklauso ankstyviau-

[58] *P* 3.14—17.

[59] *P* 3.16.1287a30—31.

siai valstybės raidos epochai. Kalbant apie jo dvejones ostrakizmo klausimu, galima rizikuoti daryti prielaidą, jog jos atspindi Aristotelio nenorą sankcionuoti principą, kad moralinis tobulumas arba kilnumas turi būti visiškai pajungtas politinio teisingumo reikalavimams.

Santvarkų įvairovė

Aristotelio programa, sudaranti įvairių santvarkų detalios analizės kitoje *Politikos* dalyje pagrindą, išsamiai išdėstoma ketvirtos knygos pradžioje. Pirmiausia Aristotelis palygina santvarkų mokslą su gimnastikos trenerio menu: pastarasis turi rūpintis ne tik tokiomis pratybomis, kurios geriausiai tinka tobulai sudėtam kūnui, bet ir tokiomis, kurios yra geriausios ar bent priimtinos įvairiems netobuliems kūnams. Panašiai ir santvarkų mokslas turėtų ne tik aptarti absoliučiai geriausią santvarką, bet ir ištirti tas santvarkas, kurios yra geriausios tam tikroms valstybėms, ir tas, kurios kartu yra geriausios ir tinkamiausios ar labiausiai priimtinos daugeliui valstybių. Daugelis išdėsčiusiųjų savo nuomonę apie santvarką, Aristotelio manymu, daro klaidą atsisakydami to, kas yra tikrai naudinga — ne tokių tobulų, bet lengviau įgyvendinamų santvarkų tyrimo, — ir sutelkdami visą dėmesį arba į geriausiąją santvarką, kuri daugeliui valstybių yra nepasiekiama, arba į tokią santvarką kaip Spartos, kurią galima įgyvendinti, tačiau vargu ar ji gali būti laikoma tipiška esama santvarka. Tuo tarpu „reikėtų įvesti tokią tvarką, kuriai esamomis aplinkybėmis [žmonės] lengvai paklustų ir galėtų joje dalyvauti, nes ištaisyti santvarką yra ne lengvesnis darbas kaip įkurti ją iš pradžių“[60]. Tai, kad Aristotelis ypač daug dėmesio skiria esamų santvarkų pakeitimui, yra be galo svarbu norint suprasti jo bendrą požiūrį. Priešingai paplitusiam požiūriui, kad esamų

[60] *P* 4.1.1289a1—4.

santvarkų analizės, pateiktos *Politikos* ketvirtoje—šeštoje knygose, tikslas yra mokslinė klasifikacija ir kad jai visiškai nerūpi santvarkų santykinės eilės ar vertės klausimai, iš tikrųjų joje nuo pat pradžių vadovaujamasi idėja, kad geriausiąją — arba geriausią įmanomą — santvarką, kurios iš tiesų reikia nuoširdžiai trokšti, galima įgyvendinti veikiau laipsniškais pakeitimais esamų įstatymų bei politinių idėjų struktūroje, o ne skleidžiant radikalias utopines schemas.

Yra daug santvarkų, primena mums Aristotelis, nes kiekvieną valstybę sudaro daug dalių. Svarbiausios ir universaliausios dalys — tai liaudies masė ir grupelė turtingųjų; dėl to dažnai tvirtinama, kad iš tikrųjų yra tik dvi santvarkos, demokratija ir oligarchija. Tačiau, be turtingųjų ir vargšų, kai kuriose valstybėse yra ir politiškai reikšmingas „vidurinysis sluoksnis" — t.y. vidurinioji klasė. Negana to, ir turtingieji, ir vargšai anaiptol nesudaro vienalytės masės — vargšai gali būti žemdirbiai, amatininkai ir samdiniai (kiekvienoje iš šių grupių gali vyrauti tam tikri verslai), visų jų gyvenimo būdas politine prasme yra skirtingas; panašūs skirtumai būdingi turtuoliams ir kilniems ir geriems žmonėms. Valdančiųjų skaičiaus skirtumai arba luominis išskirtinumas, kitų valstybės elementų vaidmuo ir santykinė įstatymo, priešpriešinamo asmeninei valdžiai, svarba taip pat prisideda prie įvairių santvarkų potipių formavimosi. Pavyzdžiui, Aristotelis pripažįsta oligarchijos potipį, kurį vadina „galingųjų valdžia" (δυναστεία), — tai santvarka, kurią apibūdina nedidelio skaičiaus turtingų žmonių asmeninė valdžia; be to, tas demokratijos formas, kurios remiasi politine žemdirbių klasės galia bei įstatymo viršenybe, jis skiria nuo Atėnams būdingos radikalios demokratijos klasikinės pakopos, kai miesto dirbančiųjų klasės, išlaikomos iš valstybės lėšų, valdo nepaisydamos įstatymų. Šie santvarkų potipių skirtumai ne tik turi didžiulę politinę reikšmę; kartais svarbiausiais aspektais jie yra netgi di-

desni už tuos skirtumus, kurie skiria pačius santvarkų tipus. Štai, pavyzdžiui, nuosaiki demokratija gali būti artimesnė nuosaikiai oligarchijai negu radikaliai demokratijai. Kai atsižvelgiama į santvarkų potipius, santvarkų įvairovė tampa panašesnė į vieno kontinuumo taškus negu į politiškai ar ideologiškai nesuderinamus tipus. Tai iš tikrųjų labai svarbu Aristotelio sumanymui: būtina šiek tiek nugludinti santvarkas skiriančias ribas, jeigu bus taikoma laipsniško santvarkos pakeitimo strategija.

Aristotelį pagrįstai galima laikyti sąvokos „mišri santvarka" kūrėju — ši sąvoka ir naujaisiais laikais darė didžiulę įtaką politinei minčiai ir praktikai. Dažniausiai Aristotelio mišrios santvarkos sąvoka aptariama remiantis tuo, kaip jis traktuoja santvarką, kurią vadina politėja. Tačiau, tiesą sakant, mišri santvarka, apie kurią kalbama *Politikoje*, yra veikiau ne specifinis santvarkos tipas, o atspindys strategijos, apibūdinančios bendrą Aristotelio požiūrį į santvarkų kūrimą bei išsaugojimą. Pagrindinis praktinis uždavinys, kurį Aristotelis imasi spręsti *Politikoje*, yra sušvelninti, o galbūt netgi panaikinti turtuolių ir vargšų konfliktą. Politėja, kurią Aristotelis iš pat pradžių apibūdina kaip „oligarchijos ir demokratijos mišinį", yra vienas iš šio konflikto sprendimo būdų. Bet Aristotelis išbando ir pačios oligarchijos arba demokratijos reformavimo galimybes; be to, mišrios santvarkos forma jis laiko ne tik politėją, bet ir aristokratiją negriežta šio žodžio prasme — santvarką, kurioje dorybė gerbiama ir kurioje kilnūs ir geri žmonės vaidina politiškai reikšmingą vaidmenį, tačiau dalijasi valdžia su turtingaisiais ir su liaudimi[61].

Politėjos kaip oligarchijos ir demokratijos mišinio aprašymu Aristotelis siekia modifikuoti trečios knygos pradžioje pateiktą apibūdinimą, kur ji laikyta tiesiog teisinga demokrati-

[61] *P* 4.7.1293b1—20.

jos forma, kuriai rūpi bendri reikalai. Politėjos gali krypti arba į demokratijos, arba į oligarchijos pusę; pastarosios bendrai vadinamos aristokratijomis dėl paplitusio kilnių ir gerų žmonių ir turtuolių gyvenimo būdų painiojimo. Šiaip ar taip, vykusiai sumaišytos politėjos požymis yra tai, kad ją galima laikyti ir demokratija, ir oligarchija (panašiai kaip Spartos santvarka dažnai apibūdinama ir kaip demokratija, ir kaip oligarchija arba kaip aristokratija) ir kad ji pelno ne tik daugumos, bet visų valstybės grupių atsidavimą[62].

Būdingas Aristotelio politinės teorijos bruožas, kuris, šių dienų politinės analizės požiūriu, yra nepaprastai svarbus, — tai tas vaidmuo, kurį jis priskiria valstybėje „viduriniajam sluoksniui", tampančiam tarpininku turtuolių ir vargšų kovoje. Nepakanka bendrais bruožais apibūdinti mišrią santvarką kaip santvarką, kuri yra geriausia ar labiausiai priimtina daugeliui valstybių. Kadangi santvarka galų gale yra ne paprastas valdžios pareigų sutvarkymas, bet valstybės kaip visumos gyvenimo būdas, atrodytų, kad tos santvarkos, kurios stengiasi vien tik institucinėmis priemonėmis sutaikyti įtakingų ir visiškai skirtingų grupių interesus, pasmerktos būti tam tikra prasme dirbtiniais dariniais ir todėl nuolat stokoti politinio stabilumo. O kas, jeigu būtų galima sukurti tokią santvarką remiantis grupe, kuri pati stengtųsi įveikti nestabilumą kurstančius sociopolitinius bei ideologinius skirtumus?

Atrodo, tokia mintimi grindžiama įsidėmėtina ir netikėta Aristotelio pagyra viduriniajai klasei ir jos potencialiam politiniam vaidmeniui[63]. Pasirodo, esama ryšio tarp dorybės, suprantamos kaip vidurys tarp dviejų kraštutinumų, ir tarpinės, arba vidurinės, padėties nuosavybės atžvilgiu. Žmonės, valdantys vidutinio dydžio nuosavybę, labiau linkę elgtis protingai negu nepaprasti turtuoliai ar visiški skurdžiai: „vienu at-

[62] *P* 4.8—9.

[63] *P* 4.11.

veju tampama įžūliais ir pasiduodama didžiulėms ydoms, kitu — tampama piktadariais ir pasiduodama smulkioms ydoms, o iš nusikaltimų vieni įvykdomi dėl įžūlumo, kiti — dėl piktavališkumo". Vidurinysis sluoksnis mažiausiai linkęs tiek vengti valdžios, tiek trokšti jos — ir viena, ir kita valstybei yra žalinga; kartu jis pakankamai gerai pasirengęs ir valdyti, ir būti valdomas. Priešingai, žmonės, išaugę prabangoje, niekad neįpranta būti valdomi, o vargetos visada lieka perdėm nuolankūs ir vergiški. „Taip susidaro ne laisvų žmonių, bet vergų ir šeimininkų valstybė, kur vieni pavydi, o kiti niekina [savo bendrapiliečius]. Tai labai toli nuo draugystės ir pilietinės bendrijos." Tokie turtingųjų ir vargšų santykiai sukelia grupuočių nesantaiką ir stumia santvarką arba siauros oligarchijos, arba — turint galvoje vargšų nesugebėjimą valdyti — tironijos linkme. Antra vertus, jeigu vidurinysis sluoksnis yra stiprus, grupuočių nesantaika yra minimali, santvarka yra stabilesnė ir patvaresnė.

Svarbu pažvelgti į šiuos argumentus iš tinkamos perspektyvos. Aristotelis pripažįsta, kad daugelyje valstybių vidurinioji klasė negausi, kad jos politinį vaidmenį turtuolių ir vargšų kova greičiau apriboja negu padidina ir kad tarptautinės aplinkybės — ypač Atėnų ir Spartos konkurencija — toliau šį vaidmenį silpnina. Be to, būtų klaidinga manyti, kad Aristotelis laiko viduriniąją klasę patikimu politinę dorybę palaikančiu šaltiniu. Aristotelis aiškiai sako, kad jo trokštama santvarka nesuponuoja „dorybės, nepasiekiamos eiliniams žmonėms", ar auklėjimo, galinčio ją įdiegti; vidurinįjį sluoksnį charakterizuoja ne tiek dorybė, kiek ydų nebuvimas ir išorinės aplinkybės, palankios dorybei įgyti. Kita vertus, akivaizdų Aristotelio susižavėjimą viduriniąja klase iš dalies galima paaiškinti tuo, kad jis laiko ją tinkama terpe ugdyti tokiai dorybei ar kilnumui ir gerumui, kurie ne taip dviprasmiškai tarnaus valstybei, kaip įprastinio aristokratinio tipo dorybė arba kilnumas ir gerumas.

Toliau ketvirtoje knygoje ir kitose dviejose knygose plačiai aptariamos politinės institucijos, sukilimo (στάσις) ir politinių pokyčių arba perversmo (μεταβολή) priežastys, taip pat būdai, kaip įkurti ir išsaugoti santvarkas. Šiems kupiniems tikro realizmo ir neabejotino kasdienės politikos rūpesčių suvokimo puslapiams mažai rasime lygių politinės teorijos literatūroje; kartu juose praplečiama ir pagilinama santvarkos tipų analizė, kurios apmatai pateikti ankstesnėse knygose. Ypač stebina Aristotelio siekimas patarti, kaip išsaugoti esamas santvarkas, ne tik netobulų demokratijų bei oligarchijų politikams, bet netgi tironams[64]. Tai liudija Aristotelio ypatingą lankstumą, kuklius jo lūkesčius politikų atžvilgiu ir pasitikėjimą pertvarkymų galimybėmis. Nors Aristotelis niekur nenurodo, kad tirono valdiniai yra moraliai ar įstatymiškai įpareigoti jam paklusti arba nebandyti jį nuversti, jis, atrodo, pripažįsta, kad esama aplinkybių, kai tokios santvarkos pakeisti neįmanoma; todėl siekiant sušvelninti tironiško valdymo žiaurumus reikia įtikinti tironą, kad tai būtina santvarkai išsaugoti.

Labai įdomus ir šios medžiagos išryškintas Aristotelio požiūris į politikų psichologiją. Nors Aristotelis pabrėžia politinių konfliktų klasinį pagrindą, ekonominių motyvų vaidmenį politikoje jis laiko beveik visiškai nereikšmingu. Jis ne kartą pabrėžia, kad turtuolių ir vargšų kova iš esmės yra ne rungimasis dėl pačios nuosavybės, bet konkuruojančių teisingumo sampratų susidūrimas; jis daug kalba apie dažnai lemiamą aistrų — pykčio, įžūlumo, baimės, paniekos ar garbėtroškos — vaidmenį kylant nesantaikai ar perversmams. Aristotelio samprotavimai ypač gerai atskleidžia aristokratinio ir oligarchinio elito psichologiją ir įtikinamai parodo dramatiškas politines pasekmes, kurias gali sukelti atskiro žmogaus dorybė ar jos stokojimas.

[64] *P* 5.10—11.

Geriausioji santvarka

Aristotelio pateikiama santvarkų analizė apima, kaip jau matėme, ne tik įvairias netobulas santvarkas, bet ir tą santvarką, kuri žmogui yra pati geriausia. Kokią vietą tokia santvarka gali užimti pabrėžtinai praktiniame politikos moksle? Galbūt Aristotelio samprotavimai apie geriausiąją santvarką dviejose paskutinėse *Politikos* knygose galų gale yra platoniškojo paveldo pėdsakas (kaip manė daugelis), menkai organiškai tesusijęs su praktiškesnių *Politikos* knygų dėstymu, o gal ir su visu veikalu?

Pirmasis atsakymas į klausimą dėl geriausiosios santvarkos naudingumo yra toks: geriausioji santvarka yra ne kas kita, kaip bandymas išryškinti prielaidas bei alternatyvas, sudarančias bet kokio esamos santvarkos pertvarkymo pagrindą. Neturi reikšmės, kad geriausioji santvarka suponuoja retą aplinkybių derinį (arba dėl to gal niekada nėra egzistavusi); vienintelis jai keliamas reikalavimas — atsižvelgti į apribojimus, diktuojamus pačios žmogaus situacijos. Šitaip suprantama geriausioji santvarka pateikia mums ne kriterijus esamų santvarkų teisėtumui įvertinti, bet visų politinių pokyčių modelį arba tikslą.

Toks aiškinimas yra problemiškas dėl to, kad Aristotelio veikale išlieka atotrūkis — anaiptol ne toks ryškus, kaip Platono *Valstybėje*, tačiau vis dėlto reikšmingas — tarp geriausiosios santvarkos ir praktiškai visų to meto santvarkų. Aristotelio geriausioji santvarka remiasi tokia socialinės ir ekonominės organizacijos forma, kuri, atrodo, graikų pasaulyje egzistavo tik Spartoje ir dar keliose vietose. Ją sudarė atskira klasė piliečių, galinčių visą savo laiką skirti politinei ir karinei veiklai, ir nelaisva arba pusiau laisva žemės ūkio darbininkų klasė. Kai Aristotelis imasi nagrinėti bendrą politinio teisingumo ir jo reikšmės santvarkos reformai klausimą, jis, kaip paaiš-

kėja, laiko normaliu dalyku valstybėms turėti didoką skaičių laisvųjų piliečių, užsiimančių ekonomine veikla. Atrodo, kad geriausioji santvarka niekaip negali būti modeliu tokioms valstybėms; be to, galima ginčytis, ar iš tiesų šis modelis neveikia priešinga kryptimi, skatindamas suabejoti liaudies politinių reikalavimų teisėtumu ir taip drąsindamas atimti iš jos pilietines teises.

Nors geriausioji santvarka aptariama nesiejant jos su ankstesne schematiška santvarkų tipų analize, nėra abejonių, kad Aristotelis laiko šią santvarką aristokratijos forma. Tai aristokratija griežta šio žodžio prasme: neatmiešta valdančiojo sluoksnio, viešai pasiryžusio puoselėti dorybę, valdžia. Aristotelis atrodo keistai nekalbus geriausiosios santvarkos politinės struktūros klausimu; bet taip yra kaip tik dėl to, kad geriausioje santvarkoje nekyla normalūs politiniai konfliktai, būdingi santvarkoms, susidedančioms iš nevienalyčių laisvųjų piliečių grupių. Svarbiausia geriausiajai santvarkai iškylanti problema yra ne dalinių ir nesuderinamų politinio teisingumo reikalavimų sutaikymas, bet ugdymas dorybės, kuri kaip tik ir paremia geriausią politinio teisingumo reikalavimą.

Galima sakyti, kad geriausiosios santvarkos aptarimas paskutinėse *Politikos* knygose turi du specifinius praktinius tikslus. Pirma, Aristotelis atidžiai tiria (sekdamas Platono *Įstatymuose* parodytu pavyzdžiu) galimybes, kurios atsiveria įkūrus naujas valstybes tolimuose graikų pasaulio regionuose. Šiame kontekste turėtume suprasti jo pateiktą išsamų tokių dalykų, kaip valstybės dydis, jos įkūrimo vieta bei planas ir gyventojų ypatybės, aptarimą[65]. Antra, Aristotelio pateiktas geriausioje santvarkoje gyvenančių piliečių auklėjimo bei gyvenimo būdo aprašymas turėjo tapti praktiniu vadovu laisvalaikio turintiems egzistuojančių valstybių aristokratams arba potencialiems aris-

[65] *P* 7.4—12.

tokratams. Antroje knygoje Aristotelis gana nuodugniai nurodo aristokratų klasės gyvenimo būdo ydas tose valstybėse — ypač Spartoje ir Kartaginoje, — kurios laikomos geriausiai valdomomis. Geriausioji santvarka, aptariama paskutinėse *Politikos* knygose, visų pirma turėjo pateikti alternatyvų aristokratiško gyvenimo būdo modelį tiems, kurių politines idėjas formavo šių įspūdingų, tačiau irgi turėjusių trūkumų visuomenių pavyzdžiai.

Reikšmingiausias trūkumas, kurį Aristotelis pabrėžia analizuodamas ir Spartą, ir Kartaginą, — tai pernelyg didelis jų valdančiųjų klasių rūpinimasis turtais. Spartoje turtai kaupiami slaptai, nepaisant įstatymų griežtumo (greta kitų dalykų, jie draudžia žmonėms turėti aukso ir sidabro), — iš dalies dėl to, kad patys įstatymai neapdairiai skatina didžiulius turtinius skirtumus dėl netikusio žemės nuosavybės paveldėjimo sutvarkymo, iš dalies dėl spartiečių auklėjimui būdingo utilitarizmo. Antra vertus, Kartaginoje, garsioje prekybos tradicijomis, turtas atvirai aukštinamas ir laikomas būtina sąlyga valdžios pareigoms gauti. Aristotelis teigia priešingai: „Kur labiausiai gerbiama ne dorybė, ten negali būti tvirtos aristokratinės santvarkos“[66]. Tačiau Aristotelio siūlomas sprendimas nėra tik spartietiško asketiškumo variantas. Aristotelis neabejotinai teikia pirmenybę Spartos tipo žemvaldžių diduomenei, o ne Kartaginos diduomenei, kurios turtai gaunami iš prekybos. Platūs samprotavimai apie turto įsigijimą arba „verslą“ (χρηματιστική) pirmoje knygoje atskleidžia Aristotelio įsitikinimą, kad ekonominės veiklos išlaisvinimas nuo natūralių apribojimų, kuriuos lemia su žemės ūkiu susijęs gyvenimo būdas, gali suteikti pavojingą impulsą žmonių išorinių gėrybių troškimui. Kartu Aristotelis nemano esant naudinga sąmoningai skatinti asmeninį ar visuomeninį skurdą ir visiškai pripažįsta poreikį prekiauti

[66] *P* 2.11.1273a41—b1

4*

ir turėti pinigų. Nepageidautina, kad geriausioji valstybė pati būtų uostas, tačiau Aristotelis vertina jūros artumą; tai ne tik palengvina prekybą, bet ir leidžia stiprinti jūrinę galią[67]. Bet kiekvienai valstybei, pajėgiančiai išlaikyti laivyną, reikalingos didelės pajamos. Kalbėdamas apie privataus turto vaidmenį, Aristotelis nurodo, kad labiausiai pageidautina vidutinio dydžio nuosavybė; tuo tarpu su turtu susijusias blogybes galima sušvelninti skatinant jį naudoti bendriems tikslams: rengiant bendruosius pietus, skiriant žemės sklypus valstybės iždui remti, ugdant nuosaikumo ir dosnumo dorybes.

Trumpas samprotavimas apie geriausiosios valstybės dydį[68] atskleidžia būdingą Aristotelio teorijos aspektą. Įprasta manyti, kad geriausia valstybė — tai didžiausia valstybė; atrodo, tokį požiūrį lemia siekimas, kad valstybė turėtų kuo didesnę karinę galią. Aristotelis šią idėją atmeta remdamasis tuo, kad didžiulės valstybės neįmanoma gerai valdyti. Taip yra visų pirma todėl, kad paprasčiausiai sunku kontroliuoti didelį žmonių skaičių („kas bus tos beribės gausybės karvedys, kas bus šauklys, neturėdamas Stentoro plaučių?"). Tačiau iš esmės tai susiję su tuo, kad sutrinka svarbiausios politinės funkcijos; taip atsitinka dėl to, kad negalima visų žmonių pažinti asmeniškai: teisingumo vykdymas ir pareigų paskirstymas pagal nuopelnus reikalauja, kad piliečiai žinotų vieni kitų savybes. Aristotelis daro išvadą, kad optimaliu valstybės dydžiu galima laikyti didžiausią įmanomą gyventojų skaičių pakankamumo sau požiūriu, kurį „įmanoma aprėpti".

Šis klausimas įgyja didelę reikšmę formuojantis klasikinei politinei filosofijai, kurios pradininkas buvo Machiavelli, todėl labai svarbu teisingai suprasti Aristotelio poziciją. Jau matėme, kad Aristotelis anaiptol nepamiršta pagrindinio valstybės

[67] *P* 7.6.
[68] *P* 7.4.

poreikio — saugumo. Tačiau jis neigia, kad saugumą galų gale gali užtikrinti tik plėtimasis: užtenka Atėnų ir Spartos pavyzdžių norint parodyti, kad imperija sugriauna valstybę taip pat lengvai, kaip nelygios karinės pajėgos[69]. Šiaip ar taip, maža valstybė turi savas efektyvios gynybos strategijas. Aristotelis siūlo keturias tokias strategijas; dažnai jas visas galima taikyti kartu, jos viena kitą sustiprina: tai ypač gerai išlavinti karių kariniai įgūdžiai bei narsumas, įtvirtinimai, puolimams pasiruošęs laivynas, sąjungos. Ypač verta pažymėti pastarąsias, nes Aristotelis iš tikrųjų laiko realia galimybę, kad geriausioji valstybė pati pasirinks arba bus priversta vaidinti hegemono ir politinį vaidmenį kitų valstybių atžvilgiu[70] — kaip Atėnai ir Sparta priešimperiniu laikotarpiu. Vis dėlto Aristotelis nelinkęs pernelyg pabrėžti tokią galimybę. Kaip netrukus pamatysime, taip yra dėl to, kad jis gerai supranta, kokią didelę reikšmę valstybės kaip visumos gyvenimui turi geriausiosios valstybės išorinė orientacija, arba užsienio politika.

Auklėjimas, kultūra ir geriausias gyvenimo būdas

Septintos knygos pradžioje, pradėjęs kalbėti apie geriausiąją santvarką, Aristotelis nukrypsta į šalį ir gana plačiai aptaria gyvenimo būdą, geriausiai tinkantį žmonėms ir valstybėms. Šis fragmentas labai svarbus norint suprasti ne tik auklėjimo ir kultūros aptarimo, kuriuo užbaigiama *Politika*, kokią ją turime, tikslą ir reikšmę, bet ir visos Aristotelio politinės teorijos pobūdį.

Ne iš karto aišku, kodėl Aristotelis vėl sugrįžta prie klausimo, kurį, atrodytų, jau aptarė etikos veikaluose. Iš pradžių jis pakartoja savo tezę, kad laimė — tai dorybingas gyvenimas arba, tiksliau, dorybė, supratingumas ir jais grindžiama

[69] Žr. *P* 7.14.1333b4—25.

[70] *P* 7.6.1327a40—b6; plg. 14.1333b36—1334a2.

veikla, ir teigia, kad tai, kas teisinga atskiram žmogui, turi būti teisinga ir valstybei kaip visumai. Tačiau paaiškėja, kad gali kilti klausimas, ar atskiro žmogaus ir valstybės laimė arba dorybė yra ta pati. Mat, sako Aristotelis, „ir kai kas iš pritariančiųjų tam, kad labiausiai vertas pasirinkti gyvenimo būdas yra tas, kuris susijęs su dorybe, abejoja, ar reikia pasirinkti pilietinį bei veiklų gyvenimo būdą, ar verčiau atsiriboti nuo visko, kas išoriška, ir gyventi mąstytojo gyvenimą, kurį vienintelį kai kas sako esant filosofinį. Juk matome, kad vieną iš šių dviejų gyvenimo būdų renkasi tie žmonės — tiek anksčiau gyvenę, tiek dabar gyvenantys, — kurie labiausiai trokšta pelnyti garbę savo dorybe; sakydamas „du", turiu galvoje politinį ir filosofinį"[71].

Čia yra du dalykai, į kuriuos reikia atkreipti dėmesį: ar geresnis gyvenimo būdas yra aktyvus dalyvavimas valstybės politiniame gyvenime, ar geriau gyventi tarsi svetimšaliui, ir kokią valstybės santvarką bei orientaciją (διάθεσις) turėtume laikyti geriausiomis. Tačiau į pirmą vietą Aristotelio samprotavimuose iškyla geriausiosios santvarkos užsienio politikos klausimas. Jis rašo: „Kai kas mano, kad valdžia savo artimiesiems, jeigu ji despotiška, yra susijusi su didžiausia neteisybe, o jeigu ji pilietiška, ji nėra neteisinga, bet vis dėlto suvaržo asmeninę gerovę; kiti yra visiškai priešingos nuomonės — kad vienintelis vyrui tinkamas gyvenimo būdas yra veiklus ir pilietinis, nes nė viena dorybė privačių asmenų darbais negali pasireikšti geriau negu darbais tų, kurie rūpinasi bendrais reikalais ir dalyvauja politikoje. Taigi kai kas laikosi tokio požiūrio; dar kiti teigia, kad tik despotiška ir tironiška santvarkos forma teikia laimę; be to, kai kur santvarkos ir įstatymų tikslas yra despotiškai valdyti kaimynus."[72]

[71] *P* 7.2.1324a25—32.
[72] *P* 7.2.1324a36—b4.

Aristotelis aiškiai parodo, kad laiko Spartą pavyzdžiu valstybės, kuri orientuojasi į karus, užkariavimus bei svetimtaučių pajungimą. Tokiai orientacijai, atrodo, yra dvi alternatyvos: nesikišimas į kitų valstybių reikalus arba aktyvi ir politinė orientacija, kurios kraštutinė išraiška — valstybių-sąjungininkių politinis valdymas arba vadovavimas joms. Labai panašios ir atskirų žmonių dalyvavimo politiniame gyvenime alternatyvos. Žmogus gali pasitraukti iš politikos kaip svetimšalis ar filosofas arba gali dalyvauti politikoje „politiškai" — pakaitomis valdyti ir būti valdomas arba bandyti tironiškai valdyti savo bendrapiliečius.

Tačiau iš tikrųjų toks paralelizmas yra šiek tiek klaidinantis, ir neatitikimas nurodo problemą, kuri labiausiai domina Aristotelį. Niekas nemano, kad despotizmas arba tironija yra pagarbos vertas valstybės piliečių gyvenimo būdas. Tačiau atrodo, kad daugelis žmonių nemato skirtumo tarp despotizmo ir politinio valdymo, kai kalbama apie svetimšalius, ir „nesigėdija su kitais elgtis taip, kaip savo pačių atžvilgiu mano esant neteisinga ir nenaudinga". Tokio požiūrio, atrodo, laikosi netgi tie (ar kai kurie iš tų), kurie mano, kad „veiklus ir pilietinis gyvenimo būdas" yra vienintelis tinkamas vyrui — t.y. tam, kuris siekia atlikti kilnius darbus ir pelnyti garbę. Kitaip tariant, ko gero, pačiai valdymo idėjai būdingas nestabilumas, jeigu net pagarbos verti žmonės yra linkę manyti, kad geriausia yra valdyti visus. Paskata valdyti tokiu būdu natūraliai siekia realizuotis viešpatavimu svetimšalių atžvilgiu; tačiau pavojus nuolat slypi ir pačios valstybės viduje — tokios paskatos toleravimas užsienyje gali atsigręžti panašiais dalykais namie; tai ir vėl rodo Spartos pavyzdys[73].

Jeigu norime deramai įvertinti neabejotinai vingrią šio Aristotelio samprotavimo logiką, turime nesileisti suklaidinami jo

[73] *P* 7.14.1333b26—36.

apeliavimo į filosofinį gyvenimą. Čia nesiekiama įvertinti politinio ir filosofinio gyvenimo būdų pranašumus žmogui. *Nikomacho etikos* dešimtoje knygoje Aristotelis aiškiai pasako, kad filosofinis gyvenimo būdas yra pats pranašiausias tiems, kurie gali jį pasirinkti; tačiau jis neužsimena apie tai, kad pats šis faktas turi tiesioginių politinių pasekmių. Šiame kontekste filosofinis gyvenimas Aristotelį domina tik kaip politiškai reikšmingų fenomenų modelis arba analogija. Pavyzdžiui, žmogaus nedalyvavimo politiniame gyvenime alternatyvą jis pateikia tiktai todėl ar visų pirma todėl, kad ši alternatyva turėjo tam tikrą politinę įtaką. Kai kurie aristokratai mieliau rinkosi politiškai aktyvų gyvenimą, o kiti, manydami, kad dorybė privačių asmenų darbais gali pasireikšti geriau[74], laikėsi atokiai nuo politikos — ypač tokią nuostatą mėgo aristokratai, gyvenę demokratinėse santvarkose (kaip Atėnų), kur demagogai varžėsi dėl liaudies simpatijų, o teisminės ekspropriacijos grėsmė buvo visai reali. Galima įsivaizduoti, kad nemaža tokių žmonių buvo tarp tiesioginių Aristotelio klausytojų.

Kaip Aristotelis sprendžia šią dilemą? Nenorėdamas skatinti dorybingus žmones pasitraukti iš politikos, Aristotelis formaliai daro išvadą, kad geriausias gyvenimo būdas tiek valstybei, tiek atskiram žmogui yra praktinis arba veiklus gyvenimas. Tačiau jam taip pat rūpi apriboti politiniam gyvenimui ar politikams būdingą tendenciją siekti valdžios dėl jos pačios, be jokių ribų, todėl jis imasi iš naujo apibrėžti praktinį arba veiklų gyvenimą tokiu būdu, kuris iš esmės keičia geriausiosios valstybės orientaciją. Dabar Aristotelis tvirtina, kad veiklus gyvenimo būdas nebūtinai yra veiklumas kitų atžvilgiu, lygiai kaip svarstymai yra veiklūs ne tik tie, kuriais siekiama kokio nors tolesnio rezultato, bet juo labiau tie samprotavimai ir apmąstymai, „kurių tikslas slypi juose pačiuose ir

[74] Plg. *P* 7.2.1324a41—b2; plg. *NE* 10.8.1179a6—8.

kurių priežastis yra jie patys". Iš tikrųjų atrodo, kad ir „valstybės, kurios dėl savo padėties yra izoliuotos ir pasirinkusios būtent tokį gyvenimą, nebūtinai turi būti neveiklios" panašiai kaip atskiras žmogus, „nes kitaip vargu ar dievas ir visa visata, kuriems nebūdingi jokie išoriniai veiksmai, išskyrus tuos, kurie susiję su jais pačiais, galėtų gerai gyvuoti"[75].

Toliau septintoje knygoje Aristotelis grįžta prie šių temų ir gvildena jas plačiau. Geriausiosios valstybės piliečiai turi galėti užsiimti politika ir eiti į karą, bet svarbiau, kad jie galėtų išsaugoti taiką ir turėti laisvalaikio. Karai vyksta taikos labui, o veiklos tikslas yra laisvalaikis — tai, kas būtina ar naudinga, daroma dėl to, kas kilnu. Politinė arba karinė veikla pati savaime nė kiek ne daugiau yra geriausiojo gyvenimo tikslas negu ekonominė veikla; žmonės užsiima politika dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių jie imasi kitokios praktinės veiklos, — kad užsitikrintų laisvalaikį ir visa tai, kuo galima mėgautis laisvalaikiu. Laimė tikriausia šio žodžio prasme sietina ne su veikla, bet su laisvalaikiu[76]. Taigi geriausioji santvarka priklauso nuo įvairių dorybių. Politikos ir karo veiklai remti reikalingas narsumas ir ištvermingumas; nuosaikumas ir teisingumas reikalingi ir veikloje, ir laisvalaikiu, nors ypač šios dorybės reikalingos taikos metu ir laisvalaikiu, nes karas žmones verčia būti teisingus ir nuosaikius, o mėgavimasis sėkme ir laisvalaikis taikos metu padaro žmones greičiau įžūlius. Tačiau šių dorybių aiškiai neužtenka, nes Aristotelis priduria, kad geriausiajai santvarkai dar reikalinga „filosofija" — tik laisvalaikiui[77].

Tad ar Aristotelis galų gale „pritempia santvarką" (tariant jo paties žodžiais, kritikuojančiais Platono *Įstatymus*) prie ka-

[75] *P* 7.3.1325b16—29.

[76] *NE* 10.7.1177a4—15.

[77] *P* 7.15.1334a11—34.

ralių filosofų valdymo, kaip numatyta Platono *Valstybėje?* Su tokia išvada sutikti negalima. Aristotelis leidžiasi į ilgus svarstymus, kad parodytų, jog geriausias gyvenimo būdas žmonėms — tai praktinis ar politinis gyvenimas; paskutinėse *Politikos* knygose, skirtose auklėjimo klausimams, nėra jokių užuominų apie tai, kad Aristotelis suteiktų filosofijai vietą geriausiosios santvarkos piliečių ar jų dalies tarpe[78]. Iš tikrųjų Aristotelis, atrodo, buvo įsitikinęs, kad filosofija yra ne tik nebūtina, bet netgi aiškiai netinkama karaliams, priešingai negu įsiklausymas į patarimus bei įtikinėjimus tų, kurie yra tikri filosofai[79]. Nėra pagrindo manyti, kad filosofų valdymą Aristotelis laikė rimta politine galimybe. Kai jis šiame kontekste mini „filosofiją", greičiausiai turi galvoje ne filosofiją teorinių spekuliacijų prasme, bet platesnę šio žodžio reikšmę, kurią daugmaž atitinka žodis „kultūra". Antroje knygoje Aristotelis kritikuoja Platoną už tai, kad šis, siekdamas užtikrinti *Valstybės* santvarkos vienybę ir laimę, remiasi institucine bendruomeniškumo sistema, o ne „auklėjimu", t.y. „papročiais, filosofija ir įstatymais"[80], tačiau jis nepamiršta, kad Platonas pasikliovė filosofija, o ne pačiomis institucijomis. Aristotelis nori pasakyti, kad Platonui derėjo mažiau remtis filosofija griežtąja prasme, o daugiau — filosofija plačiąja prasme. Filosofiją šia pastarąja prasme sudaro visų pirma domėjimasis muzika bei poezija laisvalaikiu.

Čia negalima deramai aptarti sudėtingų (ir akivaizdžiai nepilnų) samprotavimų apie auklėjimą ir kultūrą, sudarančių likusią *Politikos* dalį. Norint suprasti šią diskusiją, būtina įvertinti retorinę dilemą, su kuria Aristotelis susidūrė stengdama-

[78] Žr. *P* 7.14.1333a27—30.

[79] Aristotelis, fr. 647 Rose (cituojamas: Themistius. *Orations*, 8.128 Dindorf).

[80] *P* 2.5.1263b37—40.

sis, kad jo išdidiems ir praktiškiems pašnekovams dėstymas būtų patrauklus, užuot atrodęs paprasčiausiai sentimentalus arba, dar blogiau, nuolankus. Kalbėdamas apie mėgavimąsi laisvalaikiu literatūra ir menais kaip apie geriausio gyvenimo tikslą, Aristotelis apdairiai apeliuoja į tradicinius autoritetus ir pabrėžia aptariamos veiklos neutilitarinį pobūdį. Tačiau įsigilinus paaiškėja, kad Aristotelis norėtų auklėjimą — moralinį ar intelektualinį — padaryti ne vien tik jaunuolių užsiėmimu; subrendusių žmonių mėgavimasis kultūra kartu turėtų būti ir tam tikras dorybių ugdymas. Atrodytų, jau pats apibrėžimas neigia, kad geriausiosios santvarkos aristokratams reikalingas toks auklėjimas. Tačiau šiame kontekste Aristotelis primena mums[81], kad netgi „didžios dvasios" žmonės nėra visiškai apsaugoti nuo pražūtingų aistrų, susijusių su aistringąja sielos dalimi; jis leidžia mums suprasti, kad aukštesniosios dorybės formos, kurią jis vadina „supratingumu", ugdymas gali kelti ypatingus reikalavimus. Geriausia bus priminti Aristotelio nuorodas į tai, jog šitaip suprantamo auklėjimo pagrindinė priemonė — tragiškoji poezija, skirta sukelti sielos aistrų katarsiui[82]. Šiuo aspektu, kaip ir kitais, Aristotelis stengiasi patobulinti Platono teoriją tik geriau realizuodamas jo svarbiausią sumanymą.

Carnes Lord

[81] P 7.71328a7—8.

[82] *P* 8.7.1342a10—15.

POLITIKA

PIRMA KNYGA

I. 1. Kadangi kiekviena valstybė, kaip matome, yra tam tikra bendrija, o kiekviena bendrija yra susikūrusi dėl kokio nors gėrio (juk visi viską daro to, ką jie laiko gėriu, labui), akivaizdu, kad visos jos siekia kokio nors gėrio, o labiausiai ir aukščiausiojo gėrio siekia ta bendrija, kuri yra visų svarbiausioji ir apima visas kitas; ši bendrija ir vadinama valstybe, arba pilietine bendrija. 1252a

2. Tie, kurie mano, kad tai, kas būdinga valstybės vyrui, karaliui, ūkio valdytojui ir šeimininkui, yra tas pat, teigia neteisingai[1], nes taria, kad kiekvienas iš jų skiriasi tuo, daugelį ar nedaugelį jis valdo, bet ne rūšimi, ir kad valdantis nedaugelį yra šeimininkas, daugiau — ūkio valdytojas, o dar daugiau — valstybės vyras arba karalius, tarsi didelis ūkis niekuo nesiskirtų nuo mažos valstybės, o valstybės vyras nuo karaliaus skirtųsi tik tuo, kad tas, kas valdo vienas pats, yra karalius, o kas pagal tokio [valdymo] mokslo dėsnius pakaitomis valdo ir yra valdomas, tas yra valstybės vyras; tačiau tai nėra teisinga. 3. Tai paaiškės tiriant kalbamąjį dalyką mūsų įprastu būdu: kaip kitais atvejais sudėtinę visumą

reikia suskaidyti į nedalijamus elementus (nes tai yra smulkiausios visumos dalelės), taip ir čia nagrinėdami, iš ko susideda valstybė, mes ir apie tas [įvairias valdovų rūšis] įžvelgsime, kas reikia, ir ypač — kuo jie skiriasi vieni nuo kitų ir ar įmanoma moksliškai aptarti kiekvieną iš jų.

Kaip kitur, taip ir čia tas, kas nuo pat pradžių stebėtų patį dalykų susidarymą, būtent tokiu būdu pamatytų viską aiškiausiai. 4. Pirmiausia neišvengiamai susijungia į porą tie, kurie vienas be kito negali egzistuoti, — moteriškasis ir vyriškasis pradai giminei pratęsti (ir tai lemia ne laisvas pasirinkimas, bet pati prigimtis, kuri, kaip ir kitų gyvių bei augalų, reikalauja palikti naują į save panašią būtybę), taip pat iš prigimties valdantysis ir valdomasis, kad išgyventų (nes pajėgiantis protu numatyti yra iš prigimties valdantysis ir viršesnis, o pajėgiantis kūno galiomis tai įvykdyti yra valdomasis ir iš prigimties vergiškas; dėl to tas pat yra naudinga ir šeimininkui, ir vergui). 5. Vis dėlto moteriškasis ir ver-
1252b giškasis pradai savo prigimtimi yra skirtingi (juk gamta nieko nedaro taip taupiai, kaip kalviai, gaminantys Delfų peilį[2], ji vieną dalyką skiria vienam tikslui, nes kiekvienas įrankis geriausiai atliks savo paskirtį tarnaudamas ne daugeliui tikslų, bet vienam). Tačiau barbarai moteriai ir vergui skiria tokią pačią vietą — taip yra todėl, kad jie neturi iš prigimties valdančiojo prado, ir jų [vyro ir moters] sąjunga tampa vergo ir vergės sąjunga. Todėl poetai ir sako:

Juk dera graikams barbarus valdyti[3],

turėdami galvoje, kad barbaras ir vergas savo prigimtimi yra tas pat.

6. Iš tų dviejų bendrijos rūšių pirmiausiai kilo ūkis, ir teisus buvo Hesiodas, rašęs:

> Namą pirmiausia ir moterį, jautį taipogi artoją[4],

nes jautis neturtingiesiems yra vietoj tarno. Ši iš prigimties paskatų kasdieniam reikalui susikūrusi bendrija yra ūkis, ir jos narius Charondas[5] vadina „valgio dubens dalininkais", o Epimenidas Kretietis[6] — „ėdžių dalininkais".

7. Pirmoji jau ne kasdieniams poreikiams tenkinti iš kelių ūkių susidariusi bendrija yra kaimas. Labiausiai savo prigimtimi kaimas panašus į ūkio [skaidymąsi į] kolonijas, kurių narius kai kas vadina „pieno broliais", <taip pat vaikais ir vaikų vaikais>[7]. Kaip tik dėl to valstybės iš pradžių ir buvo valdomos karalių, o [negraikų] gentys dar ir dabar tebėra jų valdomos, kad jos yra susidariusios iš karaliaus valdomų sudedamųjų dalių: kiekvienas ūkis tarsi karaliaus yra valdomas vyriausiojo, taigi dėl giminystės ryšių lygiai taip pat valdomos ir jo kolonijos. Būtent apie tai Homeras ir sako:

> ... įstatymus duoda kiekvienas
> Žmonai beigi vaikamus[8],

nes [Homero kiklopai] gyveno atskirai, ir [žmonių] senovėje buvo taip gyvenama. Visi sako, kad dievai taip pat yra valdomi karaliaus, nes patys — vieni dar ir dabar, kiti senovėje — buvo šitaip valdomi: žmonės įsivaizduoja pagal save tiek dievų išvaizdą, tiek gyvenimą.

8. Iš kelių kaimų susidedanti baigtinė bendrija yra valstybė, jau pasiekusi, jei galima taip pasakyti, visiško sau pakankamumo lygį, susidariusi gyvenimo, o gyvuojanti gero gyvenimo labui. Todėl kiekviena valstybė, kaip ir ankstesnės bendrijos, yra nulemta pačios prigimties, nes valstybė yra jų tikslas ir prigimtis yra tikslas — juk koks yra kiekvienas dalykas pasibaigus jo tapsmui, tokią ir sakome esant jo prigimtį, pavyzdžiui, žmogaus, ar-
1253a klio, ūkio. Be to, paskirtis, arba tikslas, yra tai, kas geriausia, o sau pakankamumas ir yra tikslas ir tai, kas geriausia. 9. Tad iš viso to aišku, kad valstybė yra prigimties nulemtas dalykas ir kad žmogus iš prigimties yra pilietinis gyvūnas; tas, kas iš prigimties, o ne dėl aplinkybių nėra pilietis, yra arba menkesnis, arba pranašesnis už žmogų (kaip ir Homero suniekintasis

be giminės, be įstatymų, be židinio[9],

nes būtent tokios prigimties žmogus trokšta karo), tarsi vieniša figūra žaidimo lentoje. 10. Kodėl žmogus yra pilietinis gyvūnas labiau nei kokia bitė ar bandos gyvulys, akivaizdu: kaip sakėme, gamta nieko nedaro be tikslo, o kalbą vienintelis iš visų gyvūnų turi žmogus. Žinoma, balsas išreiškia skausmą bei malonumą, todėl jį turi ir kiti gyvūnai, nes jų prigimtis jau tiek išsivystė, kad jie jaučia skausmą bei malonumą ir tai vieni kitiems perteikia; tačiau kalba yra skirta reikšti tam, kas naudinga ir kas žalinga, taigi ir tam, kas teisinga ir kas neteisinga, 11. o žmonės iš visų gyvūnų išsiskiria tuo, kad jie vieninteliai suvokia, kas yra gera ir bloga, teisinga ir neteisinga ir t.t., ir šių dalykų bendrumo pagrindu kuriamas ūkis bei valstybė.

Taigi valstybė pagal prigimtį yra pirmesnė už ūkį ar kiekvieną iš mūsų, nes visuma neišvengiamai yra pirmesnė už dalį: suardžius visą [kūną], nebebus nei rankos, nei kojos, nebent išliks tik pavadinimas, kaip tuomet, kai kalbama apie akmeninę ranką, bet sugadinta ranka jau nebebus ranka. Viskas yra apibrėžta savo paskirties ir galios, taigi, kas jų netenka, nebevadintinas tuo pačiu, o tik turinčiu tą patį vardą. 12. Tad akivaizdu, kad valstybė ir iš prigimties yra pirmesnė už kiekvieną [atskirą žmogų]: juk jei žmogus, būdamas atskirtas, nėra sau pakankamas, jo santykis su visuma yra panašus į kitų dalių santykį su visuma, o tas, kuris negali įsijungti į bendriją ar yra sau pakankamas ir nieko nestokoja, nėra ir valstybės dalis, taigi yra arba gyvulys, arba dievas.

Vadinasi, visiems iš prigimties būdingas siekimas jungtis į tokią bendriją, o pirmasis juos sujungęs buvo didžiausias geradarys, nes kaip būdamas tobulas žmogus yra geriausias iš gyvūnų, taip atskirtas nuo įstatymo ir teisingumo jis yra visų blogiausias. Juk blogiausia neteisybė yra ta, kuri turi ginklų, o žmogus gimsta turėdamas ginklus supratingumui bei dorybei, tačiau jais puikiausiai galima pasinaudoti priešingam tikslui. Todėl be dorybės žmogus yra šventvagiškiausias ir žiauriausias [iš gyvūnų] ir blogiausias seksualiniu bei valgio požiūriu[10]. Teisingumas yra valstybės pradas, nes teismas, kuris sprendžia, kas teisinga, yra piliečių bendrijos nustatyta tvarka.

II. 1. Kai jau aišku, iš kokių dalių susidarė valstybė, 1253b
pirmiausia būtina aptarti ūkio valdymą, nes kiekviena valstybė susideda iš ūkių. Ūkio valdymo dalys atitinka

5*

dalis, iš kurių susideda pats ūkis, o tobulas ūkis susideda iš vergų bei laisvųjų. Kadangi kiekvieną dalyką reikia pradėti tirti nuo smulkiausių dalių, o pirminės ir mažiausios ūkio dalys yra šeimininkas ir vergas, vyras ir žmona, tėvas ir vaikai, tai reikėtų ištirti šias tris [santykių rūšis], kokios jos yra ir kokios turi būti. 2. Tai yra vergvaldystės, santuokiniai (moters ir vyro sąjunga neturi ją įvardijančio žodžio)[11] ir, trečia, tėvystės santykiai (ir šie neturi atskiro pavadinimo), — tebūnie šie išvardyti trejopi [santykiai]. Yra dar viena dalis, kurią vieni tapatina su ūkio valdymu, kiti laiko svarbiausia jo dalimi, o kaip yra iš tiesų, reikia išsiaiškinti; kalbu apie vadinamąjį turtėjimo meną.

Pirmiausia aptarkime šeimininką ir vergą, idant pamatytume tai, kas susiję su būtinaisiais poreikiais, ir ar pažinę šį santykį galėsime spręsti geriau, nei ligi šiol nuspręsta. 3. Juk vieniems atrodo, kad būti šeimininku yra tam tikras mokslas ir kad ūkio valdymas, šeimininko valdžia, valstybės valdymo menas ir karaliavimas yra tas pat, kaip sakėme pradžioje; kitiems atrodo, kad būti šeimininku yra priešinga prigimčiai, nes tik pagal įstatymą vienas yra vergas, o kitas — laisvasis, bet iš prigimties jie niekuo nesiskiria, ir kadangi [ši valdžia] grindžiama prievarta, ji yra neteisėta.

Nuosavybė yra ūkio dalis, o nuosavybės įsigijimo menas yra ūkio valdymo dalis (nes be būtinų dalykų neįmanoma nei gyventi, nei gerai gyventi). 4. Kaip tam tikriems menams būtini atitinkami įrankiai, jei norima užbaigti darbą, taip jie būtini ir ūkio valdytojui. O įran-

kiai vieni būna negyvi, kiti gyvi: antai vairininkui vairas yra negyvas įrankis, o stebėtojas — gyvas, nes padėjėjas menuose yra įrankio vietoje; lygiai taip pat nuosavas daiktas yra gyvenimo įrankis, nuosavybė yra įrankių sankaupa, ir vergas yra gyvas nuosavas daiktas. Kiekvienas padėjėjas yra netgi svarbiausias iš įrankių. 5. Juk jei kiekvienas įrankis palieptas arba nujausdamas paliepimą galėtų atlikti savo darbą, kaip pasakojama apie Dedalo[12] [statulas] arba Hefaisto trikojus, kuriuos poetas sako savo kojomis ateidavus į dievų susirinkimus[13], t.y. jei šaudyklės pačios austų ir plektrai patys skambintų kitara, visai nereikėtų meistrams padėjėjų nei šeimininkams vergų. Minėtieji įrankiai yra skirti gaminti, o nuo- 1254a
savas daiktas — veiklai, nes iš šaudyklės atsiranda kažkas nauja, ne vien tik pats jos naudojimas, o iš drabužių ir lovos — tik pats naudojimas. 6. Be to, kadangi gaminimas nuo veiklos skiriasi rūšimi, o jiems abiem reikia įrankių, neišvengiamai ir šie turi turėti tą patį skirtumą. Gyvenimas yra veikla, o ne gaminimas, todėl ir vergas yra padėjėjas veiklos dalykuose.

Apie nuosavą daiktą pasakytina tas pat, kas ir apie dalį, nes dalis ne tik yra ko nors kito dalis, bet ir visiškai priklauso tam kitam; tas pat tinka ir nuosavam daiktui. Todėl vergo šeimininkas tėra tik jo šeimininkas, tačiau nepriklauso jam, o vergas ne tik yra šeimininko vergas, bet ir visiškai jam priklauso.

7. Kokia tad yra vergo prigimtis ir galia, tampa aišku iš šių dalykų: kas, būdamas žmogus, priklauso ne sau pačiam, bet kitam, tas iš prigimties yra vergas; kitam pri-

klauso tas žmogus, kuris, būdamas žmogumi, yra nuosavas daiktas, o nuosavas daiktas yra veiklos įrankis, atsiejamas [nuo savininko]. Toliau reikia ištirti, ar kas nors yra toks iš prigimties, ar ne, ir ar kam nors yra geriau ir teisingiau vergauti, ar, atvirkščiai, bet kokia vergovė priešinga prigimčiai. 8. Tai nesunku suvokti samprotaujant ar patirti iš to, kas vyksta. Juk valdyti ir būti valdomam yra ne tik neišvengiama, bet ir naudinga, ir kai kurie dalykai skiriasi tiesiog nuo gimimo — vieni linksta valdyti, kiti — būti valdomi. Yra daug tiek valdančiųjų, tiek valdinių rūšių (ir visuomet geresnių valdinių valdymas yra geresnis — pavyzdžiui, žmogaus valdymas yra geresnis negu žvėries, — nes geresniųjų atliekamas darbas yra geresnis, o kur tiktai kas nors valdo ir kas nors yra valdomas, ten yra ir tam tikras jų darbas), 9. nes kas tik susideda iš daugelio [dalių], arba ištisinių, arba skaidomų, ir sudaro vieną visumą, ten visuomet pasireiškia valdantysis ir valdomasis pradai; nors tai būdinga tik gyviems padarams, tačiau kyla iš visos gamtos, nes ir tarp neapdovanotų gyvybe daiktų esama tam tikro valdymo, kaip, pavyzdžiui, dermės atveju, tačiau tai jau turbūt būtų atskiro tyrimo tema. 10. Gyvūnas pirmiausia susideda iš sielos ir kūno; pirmasis iš šių dalykų yra iš prigimties valdantysis, o antrasis — valdomasis. Patį prigimties pradą reikėtų tirti tų dalykų, kurie atitinka prigimtį, o ne tų, kurie yra sugedę. Todėl tirtinas toks žmogus, kurio ir kūnas, ir siela yra geriausios būklės, nes jame tai akivaizdu, o sugedusių, arba sugedusios būklės, žmonių
1254b būtent kūnas dažnai gali pasirodyti valdąs sielą dėl jų ydingos ir prigimčiai priešingos būklės.

11. Taigi, kaip sakėme, gyvoje būtybėje pirmiausia galime įžvelgti ir šeimininko, ir pilietinę valdžią, nes siela kūną valdo šeimininkui būdinga valdžia, o protas troškimus — pilietine bei karaliaus valdžia; akivaizdu, jog neprieštarauja prigimčiai ir yra naudinga, kad kūnas būtų valdomas sielos, o aistringasis pradas — proto bei protingojo prado, tuo tarpu lygiavertė arba priešinga jų padėtis yra visiems žalinga. 12. Tas pat pasakytina apie žmones ir kitus gyvūnus: naminiai gyvuliai yra geresnės prigimties už laukinius, ir visiems jiems yra geriau būti valdomiems žmogaus, nes taip jie užsitikrina saugumą. Ir vyriškojo prado santykis su moteriškuoju yra iš prigimties aukštesnio santykis su žemesniu, valdančiojo su valdomuoju. Tas pat neišvengiamai būdinga ir visiems žmonėms: 13. tie, kurie skiriasi taip, kaip siela skiriasi nuo kūno, o žmogus — nuo gyvulio (čia priklauso tie, kurių darbas yra kūno naudojimas, ir tai yra geriausia, ką jie gali duoti), iš prigimties yra vergai, ir jiems geriau būti valdomiems būtent tokia valdžia, kaip ir kitiems minėtiems [padarams]. Juk vergas iš prigimties yra tas, kas gali priklausyti kitam (dėl to kitam ir priklauso) ir kas susijęs su mąstymu tiek, kad jį supranta, bet pats jo neturi; kiti gyvi padarai, mąstymo nesuprantantys, paklūsta pojūčiams. 14. Mažai skiriasi ir jų teikiama nauda: ir vergai, ir naminiai gyvuliai savo kūno galiomis padeda patenkinti būtinuosius poreikius. Tad prigimtis siekia laisviesiems ir vergams suteikti ir skirtingus kūnus, vergams — stiprius būtiniesiems poreikiams tenkinti, o laisviesiems — tiesius ir nenaudingus tokiems darbams, tačiau tinkamus pilietiniam gyvenimui (kuris

susideda iš karo ir taikos poreikių), bet dažnai atsitinka
ir priešingai: pirmieji turi laisvųjų kūnus, o antrieji —
tik laisvųjų sielas. 15. Akivaizdu bent jau tai, kad jei [kas
nors] savo kūnais išsiskirtų taip, kaip dievų statulos, vi-
si pasakytų, kad kiti teverti jiems vergauti. O jei tai tei-
singa kūno atžvilgiu, dar teisingiau šią taisyklę taikyti
sielai, tik pamatyti sielos grožį ne taip lengva kaip kū-
no. Vis dėlto akivaizdu, kad vieni yra iš prigimties lais-
1255a vieji, o kiti — vergai, kuriems vergauti ir naudinga, ir
teisinga.

16. Tačiau nesunku įžvelgti, kad ir priešingai teigiantieji tam tikru atžvilgiu kalba teisingai. Juk „vergauti" ir „vergas" sakoma dvejopa prasme: esama tokių, kurie yra vergai ir vergauja pagal įstatymą, — tas įstatymas yra tam tikras susitarimas, pagal kurį tai, kas užgrobiama kare, priklauso užgrobėjui. Tiesa, šią teisę daugelis susijusiųjų su įstatymų leidyba kaltina neteisingumu (kaip ir neteisingus dalykus skelbiantį oratorių): esą siaubinga, jei galinčio panaudoti prievartą ir stipresniojo vergas ir valdinys bus tas, kuris tą prievartą patyrė. Net ir išminčiams vieniems atrodo taip, o kitiems kitaip. 17. Šio nesutarimo ir priešingų samprotavimų priežastis yra tai, kad tam tikru būdu dorybė, įgijusi išteklių, puikiausiai gali panaudoti prievartą, ir visuomet stipresnysis pranoksta kitus tam tikru gėriu. Taigi prievarta neatrodo esanti visiškai be dorybės, ir nesutarimas kyla tik dėl teisingumo (nes vieniems atrodo, kad teisingumas yra gera valia, o kitiems — kad teisinga, kai valdo stipresnis); išskyrus šiuos tolimus vienas kitam samprotavimus, kitokie svarstymai — esą tas, kas dorybės atžvilgiu yra ge-

resnis, neturi valdyti ir šeimininkauti — visai nepasižymi svarumu ir įtikinamumu. 18. Kai kurie, remdamiesi tam tikru teisingumu (nes įstatymas ir yra tam tikras teisingumas), iš karo nelaisvės kylančią vergiją laiko teisinga ir kartu tai neigia, nes mano, kad karo pradžia būna ir neteisinga, ir jokiu būdu nepavadintų vergu to, kas vergauti nevertas; priešingu atveju išeis taip, kad net kilmingiausieji bus laikomi vergais ir kilusiais iš vergų, jeigu kartais jiems atsitiktų patekti į nelaisvę ir būti parduotiems. Būtent dėl to jie ir nenori visų vadinti vergais, o tik barbarus. Ir kai jie tai sako, jie ieško ne ko kito, o prigimtinio vergiškumo, apie kurį kalbėjome iš pradžių, nes jiems neišvengiamai tenka sakyti, kad vieni yra vergai visur, o kiti — niekur. 19. Tą patį jie sako ir apie kilmingumą: juk save jie laiko kilmingais ne tik savame krašte, bet visur, o barbarus — tiktai tėvynėje, tarsi būtų kažkoks absoliutus kilmingumas bei laisvumas ir neabsoliutus, kaip sako Teodekto Helena:

> Ar, atžalą dvejopos dieviškos kilmės,
> Mane kas nors vadinti ryžtųsi verge?[14]

Taip kalbėdami, vergą ir laisvąjį, taip pat kilminguosius 1255b
ir bekilmius jie apibrėžia pasitelkę ne ką kita, kaip dorybę ir ydą, nes mano, kad kaip iš žmogaus gimsta žmogus, o iš žvėries — žvėris, taip iš gerų [tėvų] gimsta geras [vaikas]. Vis dėlto nors prigimtis ir norėtų tai daryti, tačiau dažnai negali.

Taigi akivaizdu, jog šis nesutarimas turi tam tikrą pagrindą, ir nėra taip, kad vieni iš prigimties yra vergai, o kiti laisvieji. 20. Taip pat aišku, kad kai kada būna skir-

ta, kam naudinga vergauti, o kam — būti šeimininku, ir yra teisinga bei reikalinga, kad vienas būtų valdomas, o kitas valdytų prigimtine valdžia. Blogai valdyti yra neparanku abiem, nes daliai ir visumai, kūnui ir sielai naudinga tas pat, o vergas yra tam tikra šeimininko dalis, tarsi tam tikra gyva, tik atskirta nuo kūno dalis. 21. Todėl vergui ir šeimininkui yra naudinga netgi kažkas panašaus į tarpusavio draugystę, jei tik jų padėtis yra nulemta pačios prigimties; tačiau tiems, kurie tokie tapo ne šiuo būdu, o pagal įstatymą ir prievartą, yra priešingai.

Jau ir iš to aišku, kad šeimininko ir valstybės vyro valdžia, lygiai kaip ir visos valdymo rūšys, nėra tas pat, kaip kai kas sako, nes viena iš jų yra iš prigimties laisvų [žmonių] valdymas, o kita — vergų; ūkio valdymas yra monarchija (nes kiekvieni namai yra valdomi vieno valdovo), o valstybės valdymas yra laisvų ir lygių [žmonių] valdymas. 22. Taigi šeimininkas vadinamas taip ne dėl įgyto mokslo, bet dėl to, kad jis yra toks, panašiai kaip vergas bei laisvasis. Nors galbūt esama mokslo būti šeimininku ar vergu — pastarąjį turbūt dėstė tas sirakūzietis, kuris už užmokestį mokė vergų vaikus atlikti įprastinius patarnavimus; o galbūt yra ir platesnis tokių dalykų mokslas, pavyzdžiui, virimo meno ir kitų panašių patarnavimų rūšių, — juk vienam viena, o kitam kita, vieni darbai garbingesni, kiti tik neišvengiami, ir, kaip sako priežodis,

Juk vergas vergui, ponas ponui nelygus[15].

23. Taigi visa tai yra vergo mokslai, o šeimininko mokslas — kaip panaudoti vergus, nes šeimininkas yra

šeimininkas ne įsigydamas, bet naudodamas vergus. Ir šiame moksle nėra nieko didingo ar kilnaus, nes ką vergas turi mokėti padaryti, tą jam reikia mokėti nurodyti. Todėl už tuos, kuriems turtas leidžia nesivarginti, šias pareigas prisiima prižiūrėtojas, o jie patys dalyvauja valstybinėje veikloje arba filosofuoja. [Vergų] įsigijimo mokslas skiriasi nuo šių abiejų mokslų — tik, žinoma, teisėto įsigijimo, kuris yra tarsi tam tikras karo ar medžioklės menas. Taigi tiek tebus pasakyta apie vergą ir šeimininką.

III. 1. Tačiau aptarkime mūsų įprastu būdu nuosavy- 1256a
bę apskritai, nes ir vergas yra tam tikra nuosavybės dalis. Pirmiausia kam nors gali būti neaišku, ar turtėjimo menas yra tas pat, kas ūkio valdymo menas, ar jo dalis, ar pagalbinis, o jei pagalbinis, tai ar panašiai kaip šaudyklių darymo menas audimui, ar kaip bronzos liejimas skulptūrai (nes jie padeda nevienodai — vienas teikia įrankius, o kitas — medžiagą; medžiaga vadinu substanciją, iš kurios pagaminamas koks nors dirbinys, — audėjui tai vilna, o skulptoriui — bronza).

2. Akivaizdu, kad ūkio valdymo menas nėra tas pat, kas turtėjimo menas, nes vienam būdinga tiekti, o kitam — vartoti (koks kitas menas vartos ūkio išteklius, jei ne ūkio valdymo?). Tačiau ar [turtėjimo menas] yra tam tikra jo dalis, ar jis kitos rūšies, nesutariama. Juk jei išmanantis turtėjimo meną turi nuspręsti, iš kur gauti pinigų ir nuosavybę <...>[16], o nuosavybę ir turtą sudaro daug dalių, tai, pirmiausia, ar žemdirbystė yra tam tikra ūkio valdymo meno dalis, ar ji kitos rūšies? Tas

pat pasakytina ir apskritai apie rūpinimąsi maistu ir su juo susijusią nuosavybę.

3. Tačiau yra daug maisto rūšių, ir dėl to tiek gyvūnų, tiek žmonių gyvenimo būdų taip pat yra daug; be maisto neįmanoma gyventi, taigi maisto skirtumai nulėmė skirtingus gyvūnų gyvenimo būdus. Juk vieni žvėrys gyvena bandomis, kiti — pavieniui, priklausomai nuo to, kaip parankiau susirasti maisto, nes vieni yra mėsėdžiai, kiti — žolėdžiai, o dar kiti minta viskuo, todėl prigimtis nustatė jų gyvenimo būdus, atsižvelgdama į patogumą ir jų [maisto] pomėgius. O kadangi ne visoms [gyvūnų rūšims] iš prigimties skanus tas pats [maistas], bet skirtingoms — skirtingas, tai net ir pačių mėsėdžių ar žolėdžių gyvenimo būdai tarpusavyje skiriasi. 4. Panašiai yra ir su žmonėmis, nes ir jų gyvenimo būdai yra labai skirtingi. Tingiausi yra klajokliai, nes prijaukinti gyvuliai teikia maistą be vargo leidžiant laiką, tik dėl būtinybės bandoms keltis iš ganyklos į ganyklą jie ir patys priversti sekti iš paskos, tarsi dirbtų gyvą žemę; kiti gyvena iš medžioklės, tik ji ne visų vienoda: vieniems tai plėšikavimas, kitiems, kurie gyvena prie ežerų, pelkių, upių ar tam tinkamos jūros, — žvejyba, dar kitiems tai paukščių ar laukinių žvėrių medžioklė, o daugiausiai žmonių gyvena iš žemės ir užauginto derliaus. 5. Taigi turbūt tiek yra gyvenimo būdų, bent jau tų, kurių pagrindas yra savo pa-
1256b ties darbas, kai maisto pasirūpinama be mainų ar prekybos, — klajoklio, žemdirbio, plėšiko, žvejo, medžiotojo. Kiti taip pat gyvena maloniai, derindami šiuos [gyvenimo būdus] ir papildydami ko nors stokojantį gyvenimo būdą tuo, ko jam trūksta iki sau pakankamumo, pavyz-

džiui, vieni gyvena klajoklių ir kartu plėšikų gyvenimą, kiti — žemdirbių ir medžiotojų, panašiai ir dar kiti — kaip verčia būtinybė, taip ir gyvena. 6. Tokios rūšies nuosavybė, atrodo, visiems duodama pačios prigimties — tiek ką tik gimusiems, tiek subrendusiems. Vieni [gyvūnai] savo atžalą nuo pat gimimo aprūpina maisto atsargomis, kurių pakanka iki to laiko, kai ji pati sugebės tuo pasirūpinti, — pavyzdžiui, tie, kurie veda lervas ar deda kiaušinius; kiti, kurie veda gyvus jauniklius, iki tam tikro laiko savyje pačiuose turi maisto savo atžaloms — medžiagą, vadinamą pienu. 7. Taigi akivaizdu, jog panašiai reikia manyti ir apie suaugusias būtybes — kad augalai egzistuoja dėl gyvūnų, o kiti gyvūnai — dėl žmogaus: naminiai ir naudojimui, ir maistui, o iš laukinių jei ne visi, tai bent jau dauguma maistui ir kitiems poreikiams, idant iš jų būtų daromi drabužiai ir kitokie daiktai. Jei tad gamta nesukuria nieko netobulo ar be tikslo, tai, be abejo, ji sukūrė visa tai dėl žmonių. 8. Dėl to ir karo menas pagal savo prigimtį iš dalies bus įsigijimo menas (juk medžioklės menas yra jo dalis), kurį reikia panaudoti ir prieš žvėris, ir prieš tuos žmones, kurie, gimę būti valdomi, nenori to; toks karas savo prigimtimi yra teisingas.

Taigi viena įsigijimo meno rūšis pagal savo prigimtį yra ūkio valdymo meno dalis — mat privalo būti (arba [įsigijimo] menas turi pasirūpinti, kad būtų) tų išteklių, kurie yra kaupiami ir kurie būtini gyvenimui bei naudingi valstybės arba ūkio bendrijai. 9. Atrodo, kad tikrasis turtas iš jų ir susideda. Juk tokios nuosavybės kiekis, pakankamas geram gyvenimui, nėra beribis, kaip sako savo eilėse Solonas:

Jokios turtėjimo ribos žmonėms juk nėra nustatytos[17],

jos yra, kaip ir kituose menuose, nes jokiame mene nėra tokio įrankio, kuris būtų beribis arba kiekiu, arba dydžiu, o turtas yra ūkio ar valstybės valdymo įrankių visuma. Taigi akivaizdu, kad yra tam tikras įsigijimo menas, iš prigimties būdingas ūkių valdytojams ir valstybės vyrams, ir dėl kokių priežasčių taip yra.

10. Yra ir kita įsigijimo meno rūšis, kurią dažniau-
1257a siai vadina, ir teisingai vadina, turtėjimo menu. Su juo susijęs požiūris, kad nėra jokios ribos turtui ir nuosavybei; dėl jo artimumo [įsigijimo menui] daugelis mano, kad tai yra tas pat, kas ir minėtasis [įsigijimo menas]; vis dėlto tai nėra nei visai tas pat, nei kas nors labai tolima. Vienas jų kyla iš prigimties, o kitas — ne iš prigimties, bet veikiau iš tam tikros patirties ir meno. Pradėkime jo svarstymą taip. 11. Kiekviena nuosavybė būna naudojama dvejopai, ir abiem atvejais naudojamasi tiesiogiai pačia nuosavybe, tačiau skirtingais būdais; vienas iš jų yra įprastinis tam daiktui, o kitas — neįprastinis, kaip, pavyzdžiui, sandalo atveju — avėjimas ir mainymas [į kitus daiktus]: ir viena, ir kita juk yra sandalo panaudojimas, nes ir mainantysis sandalą į pinigus ar į maistą su tuo, kuriam jo reikia, naudojasi sandalu kaip sandalu, tačiau ne pagal įprastinę jo paskirtį, nes juk sandalas atsirado ne mainų tikslu. Tas pat pasakytina ir apie kitas nuosavybės rūšis: visos jos gali būti naudojamos mainams, kurie atsirado pirmiausia dėl tokios natūralios padėties, kai žmonės turi kai ko daugiau, o kai ko mažiau nei pakankamai. 12. Iš to taip pat aišku, kad [smulki] prekyba pagal savo prigimtį nepriklauso

turtėjimo menui, nes mainai buvo būtini tik tam, kad žmonės turėtų pakankamai [vienų ar kitų daiktų]. Taigi akivaizdu, kad pirmojoje bendrijoje (o tai yra ūkis) mainai nereikalingi; [jie atsiranda] tik platesnėje bendrijoje. Juk anie [ūkio nariai] visa savo nuosavybe naudojosi bendrai, o šie, pasidaliję [į atskirus ūkius], naudojosi taip pat daugeliu kitiems ūkiams priklausančių daiktų, kuriais pagal poreikius buvo būtina keistis atliekant mainus, kaip dar ir dabar daro daugelis barbarų genčių. Mat jie naudingus daiktus keičia vienus į kitus, ir nieko daugiau, — antai duoda bei ima vyną už javus ir panašiai keičia kitus dalykus. 13. Taigi tokie mainai nėra nei priešingi prigimčiai, nei turtėjimo meno dalis; jie buvo skirti papildyti prigimtinį sau pakankamumą, bet vis dėlto iš jų dėsningai kilo turtėjimo menas, nes kai į mainus įsijungė svetimos šalys, iš kurių buvo įsivežama tai, ko stokota, ir į kurias buvo išvežama tai, ko turėtas perteklius, atsirado būtinybė naudoti pinigus. Juk ne kiekvieną iš natūraliai būtinų dalykų lengva pergabenti, 14. todėl žmonės susitarė tarpusavyje mainydami duoti ir imti ką nors tokio, kas yra naudingas dalykas ir plačiai pritaikomas gyvenime, pavyzdžiui, geležį, sidabrą ar ką nors kita tokios rūšies; iš pradžių jie paprasčiausiai nustatydavo [vertę] pagal dydį ir svorį, o galiausiai įspausdavo būdingą žymę, kad nereikėtų matuoti: žymė buvo 1257b
dedama kaip kiekio ženklas.

15. Dėl būtinųjų mainų atsiradus pinigams, radosi kita turtėjimo meno rūšis — prekyba, iš pradžių turbūt vykusi paprastai, o paskui, įgijus patirties, jau panašesnė į meną, ką ir kaip reikia mainyti, kad tai teiktų didžiau-

sią naudą. Dėl to atrodo, kad turtėjimo menas labiausiai susijęs su pinigais, ir jo uždavinys yra sugebėti įžvelgti, kur glūdi gausa, nes tai yra turto bei išteklių kūrimo menas, 16. o turtu dažnai laikoma pinigų gausa, nes to siekia turtėjimo menas bei prekyba. Kita vertus, pinigai kai kada atrodo esą nesąmonė, vien tik sutartinis dalykas, o iš esmės — niekas, nes kai jų naudotojai juos pakeičia, jie tampa nieko neverti ir nenaudingi jokiam būtinam poreikiui tenkinti, o žmogus, turtingas pinigų, dažnai gali stokoti būtiniausio maisto. Betgi absurdiškas toks turtas, kuriuo puikiausiai apsirūpinęs miršta iš bado, kaip pasakojama apie Midą[18] — dėl nepasotinamo jo maldos godumo visi jam siūlomi [valgiai] virsdavo auksiniais. 17. Todėl kai kas ieško, kaip kitaip apibrėžti turtą ir turtėjimo meną, ir elgiasi pagrįstai, nes turtėjimo menas nėra tas pat, kas prigimtį atitinkantis turtas — pastarasis susijęs su ūkio valdymo menu, o pirmasis — su prekyba, t.y. su turto kūrimu ne visokiais būdais, bet gėrybių mainais; atrodo, kad šis menas susijęs su pinigais, nes pinigai yra mainų priemonė ir tikslas. Ir, žinoma, turtas, įgyjamas pasitelkus šį turtėjimo meną, yra neribotas, kaip gydymo menas neturi ribų gerindamas sveikatą ir kiekvienas menas neturi ribų savo tikslo požiūriu (juk labiausiai jį ir stengiasi pasiekti), tiktai ėjimas prie to tikslo nėra beribis, nes tikslas visiems menams yra riba. Taigi ir šiam, turtėjimo, menui nėra ribos tikslo atžvilgiu, o jo tikslas yra šitaip susikrautas turtas ir išteklių valdymas. 18. Tačiau tas turtėjimo menas, kuris susijęs su ūkio valdymo menu, ribas vis dėlto turi, nes toks [turtėjimas] nėra ūkio valdymo meno

reikalas. Todėl atrodo, kad bet koks turtas neišvengiamai turi turėti ribą, o iš tikrųjų matome, kad yra priešingai, nes visi turto kaupėjai savo pinigus stengiasi gausinti be galo. Priežastis čia ta, kad šie [turtėjimo menai] labai artimi. Juos sieja tai, kad jie naudojasi tuo pačiu, t.y. ta pačia nuosavybe, tačiau ne tuo pačiu būdu: vienas iš jų turi kitokį tikslą, o kitas — didinti [tą nuosavybę]. Taigi kai kam atrodo, kad tai ir yra ūkio valdymo meno darbas, ir jie visada yra įsitikinę, kad reikia arba saugoti, arba neribotai didinti piniginius išteklius. 19. Šio įsitikinimo priežastis ta, jog jų pastangos yra nukreiptos į tai, kad gyventų, bet ne kad gyventų gerai; 1258a
kadangi šis troškimas beribis, jie trokšta ir beribių priemonių jam [įgyvendinti]. Net ir tie, kurie siekia gero gyvenimo, ieško jo kūno malonumuose, o kadangi ir juos, kaip atrodo, teikia nuosavybė, tai visa jų veikla nukreipta į turtėjimą, ir iš to kilo antroji turtėjimo meno rūšis. Malonumų yra be galo daug, tad jie ieško tokio meno, kuris suteiktų jiems tą malonumų perteklių; ir jeigu jie negali užsitikrinti jo pasitelkę turtėjimo meną, mėgina tai padaryti kitu būdu, naudodamiesi kiekvienu iš sugebėjimų ne pagal jo prigimtį. 20. Juk narsumas turi ne kurti turtą, bet [įkvėpti] drąsą; tai nėra ir karo ar gydymo meno paskirtis: pirmasis siekia laimėti pergalę, o antrasis — stiprinti sveikatą. Jie gi visus [šiuos menus] paverčia turtėjimo menais, tarsi tai būtų tikslas, o juk viskas turi siekti tikslo.

Taigi apie tą turtėjimo meną, kuris nėra būtinas, jau pasakyta, kas tai yra ir dėl kokios priežasties esame jo reikalingi, taip pat apie būtinąjį turtėjimo meną pasaky-

ta, jog jis, prigimtį atitinkantis ūkio valdymo menas, parūpinantis maistą, skiriasi nuo pirmojo tuo, kad nėra beribis kaip šis, bet turi ribas.

21. Aiškus tampa ir pradžioje kilęs klausimas: ar ūkio valdytojas ir valstybės vyras turi rūpintis turtėjimo menu, ar neturi, bet reikia, kad viskas jau būtų parūpinta (kaip valstybės valdymo menas negamina žmonių, bet, gavęs juos iš gamtos, naudojasi jais, taip ir maistui gauti būtina, kad gamta suteiktų žemę arba jūrą, arba ką nors kita), o ūkio valdytojui tereikėtų visa tai tvarkyti. Juk audimo menui pridera ne gaminti vilnas, bet naudoti jas, taip pat žinoti, kurios iš jų geros ir tinkamos, o kurios blogos ir netinkamos. 22. Kas nors galėtų paklausti, kodėl turtėjimo menas yra ūkio valdymo dalis, o gydymo menas ne, — juk reikia, kad ūkio nariai būtų sveiki, kaip reikia, kad jie gyventų ir darytų kitus būtinus dalykus. Tam tikru atžvilgiu ūkio valdytojui ir valdovui reikia žiūrėti [valdinių] sveikatos, o kita vertus, tuo turi rūpintis ne jie, bet gydytojas; tas pat pasakytina ir apie turtą: iš dalies juo reikia rūpintis ūkio valdytojui, o iš dalies — ne jam, bet pagalbiniam menui. Visų labiausiai, kaip anksčiau sakyta, reikia, kad tai būtų parūpinta prigimties, nes suteikti gimusiajam maistą yra prigimties darbas. Dėl to turtėjimo pasinaudojant žemės vaisiais bei gyvūnais menas visiems yra prigimtinis.

23. Šis menas, kaip minėjome, yra dvejopas, jis susi-
1258b jęs ir su prekyba, ir su ūkio valdymo menu; pastarasis yra būtinas ir giriamas, o pirmasis, kilęs iš mainų, pagrįstai peikiamas (nes jis nulemtas ne prigimties, o tarpusavio mainų); palūkininkavimas visai pagrįstai neken-

čiamas, nes čia nuosavybe tampa patys pinigai, naudojami ne tuo tikslu, dėl kurio jie buvo išrasti. Juk jie atsirado mainų reikalui, o palūkanos juos gausina (dėl to jos ir gavo tokį vardą, nes prieauglis esti panašus į gimdytojus, o palūkanos yra pinigai, teikiami pinigų[19]); taigi ši turtėjimo meno rūšis itin priešinga prigimčiai.

IV. 1. Dabar, kai jau pakankamai apibrėžėme tuos dalykus pažinimo požiūriu, reikia juos apžvelgti ir praktikos požiūriu. Visų tokių dalykų teorija yra laisva, o patirtis — suvaržyta būtinybės. Naudingos turtėjimo meno dalys yra nusimanymas apie įsigyjamus daiktus, kokie, kur ir kaip jie būtų naudingiausi, pavyzdžiui, kokius reikia laikyti arklius ar jaučius, ar avis, ar kitus gyvulius (juk reikia iš patirties žinoti, kurie iš jų yra naudingiausi, palyginti su kitais, ir kokie kokiose vietose, nes [skirtingos veislės] klesti skirtingose vietose). Paskui apie žemdirbystę, nes ir čia [reikia nusimanyti] ir apie javų auginimą, ir apie vaisių, ir apie bitininkystę, ir apie kitų gyvių, plaukiojančių ar sparnuotų, iš kurių tik galima turėti naudos, [laikymą]. 2. Tai yra paties tikriausio turtėjimo meno dalys ir pradmenys. O su mainais susijusio [turtėjimo meno] didžiausia dalis yra prekyba (jos dalys yra trys — laivų laikymas, [prekių] gabenimas ir pardavimas; jos viena nuo kitos skiriasi tuo, kad vienos yra saugesnės, o kitos duoda didesnį pelną), antroji — skolinimas už palūkanas, trečioji — parsisamdymas (jo viena atmaina yra amatai, o kita — bemokslių, kurie naudingi tik savo kūnu, darbas). Trečioji turtėjimo meno rūšis yra tarp pastarosios ir pirmosios (nes jai būdinga kai kas iš prigimtį atitinkančio meno ir kai kas iš mainų meno); ji su-

sijusi su visu tuo, kas [randasi] iš žemės, ir su tais bevaisiais, tačiau naudingais dalykais, kurie iš jos gaunami, kaip, pavyzdžiui, medkirtystė ir kalnakasyba, kurios yra daug rūšių, nes iš žemės kasama daug rūšių iškasenų. 3. Labiausiai susiję su menu yra tie iš darbų, kuriems mažiausiai būdingas atsitiktinumas, prasčiausi — kurie labiausiai kenkia kūnui, vergiškiausi — kur daugiausiai naudojamas kūnas, o niekingiausi — kur mažiausiai reikalinga dorybė. Apie kiekvieną iš jų bendrais bruožais jau pasakyta, o tiksliai ištirti darbus pagal atskiras dalis naudinga, tačiau dabar tam atsidėti nederėtų. 4. Kadangi kai kurių autorių veikaluose apie tai rašoma — antai
1259a Charetidas iš Paro bei Apolodoras iš Lemno[20] rašo apie žemdirbystę ir sodininkystę, o kiti autoriai apie kitką, — tai tie, kuriems tai rūpi, iš jų šiuos dalykus tegul ir studijuoja. Dar reikėtų surinkti atskirus pasakojimus apie tai, kokiais būdais kai kam pavyko praturtėti, nes gerbiantiems turtėjimo meną visa tai yra naudinga, pavyzdžiui, tai, ką sugalvojo Talis Miletietis[21]. 5. Tai yra tam tikras turtėjimo būdas, priskiriamas Taliui dėl jo išminties, tačiau jis turbūt yra bendras. Kai jam buvo prikišamas skurdas sakant, kad filosofija niekam nenaudinga, jis, kaip pasakojama, remdamasis astronomija dar žiemą numatė būsiant gausų alyvų derlių ir, turėdamas šiokių tokių išteklių, iš anksto sumokėjo visoms Mileto ir Chijo aliejaus spaudykloms ir nebrangiai jas nusamdė, nes nebuvo varžovų. Kai atėjo metas ir daugeliui prireikė [tų spaudyklų] vienu metu ir staiga, jis, perleidęs jas savo sąlygomis, surinko daug pinigų ir taip įrodė, kad filosofams nėra sunku praturtėti, jei jie to nori, tačiau tai nėra

tas dalykas, į kurį nukreiptos jų pastangos. 6. Taigi sakoma, kad tokiu būdu Talis įrodė savo išmintį, o toks turtėjimo būdas — sugebėti užsitikrinti sau monopolį — yra, kaip minėjome, bendras. Todėl ir kai kurie miestai taip daro, kai pristinga išteklių — sukuria prekių monopolį. 7. Sicilijoje kažkoks žmogus už padėtus pas jį pinigus supirko visą geležį iš geležies liejyklų, o paskui, kai atvyko pirkliai iš uostų, jis pardavinėjo ją vienintelis ir, nors nustatė nedidelį antkainį, vis dėlto, įdėjęs penkiasdešimt talentų, uždirbo šimtą. 8. Sužinojęs apie tai Dionisijas[22] liepė jam pasiimti pinigus ir ilgiau nebepasilikti Sirakūzuose, nes jis atrado būdus gauti pajamų, kurie paties [tirono] reikalams buvo žalingi. Be abejo, šis atradimas yra tas pat kaip ir Talio, nes abu jie sugebėjo susikurti monopolį. O tai naudinga žinoti ir valstybės vyrams, nes daugeliui valstybių lėšos ir tokie būdai gauti pajamų reikalingi kaip ir ūkiui, ir netgi labiau. Todėl kai kurie valstybės vyrai savo valstybinę veiklą ir skiria vien tam.

V. 1. Ūkio valdymo meno dalys yra trys: viena — šeimininko [valdžia], kuri aptarta anksčiau, kita — tėvo [valdžia], o trečia — santuokiniai [santykiai], žmonos ir vaikų valdymas, 2. ir abejų — kaip laisvųjų (tačiau ne 1259b
tuo pačiu būdu: žmonos — pilietiškai, o vaikų — karališkai). Juk vyriškasis pradas pagal savo prigimtį labiau tinka valdyti negu moteriškasis (jei tik [jų sąjunga] nesusidarė priešingai prigimčiai), o vyresnis ir subrendęs žmogus — labiau negu jaunesnis ir nesubrendęs. Daugumoje valstybinių pareigų valdantysis ir valdomasis nuolat vienas su kitu keičiasi vietomis (nes jie siekia, kad jų prigimtys būtų lygios ir niekuo nesiskirtų), bet vis dėl-

to, kai vienas valdo, o kitas yra valdomas, siekiama, kad skirtųsi jų išorė, titulai ir pagarbos reiškimas, kaip Amasis papasakojo apie dubenį kojoms plauti[23]; vyriškojo prado santykis su moteriškuoju pradu yra kaip tik toks. O vaikus tėvas valdo kaip karalius, nes gimdytojas yra valdantysis ir dėl meilės, ir dėl to, kad jis vyresnis, — tai ir būdinga karaliaus valdžiai. Todėl Homeras teisingai pavadino Dzeusą, pasakęs

tėvas žmonių ir dievų[24]

apie jų visų karalių. Juk reikia, kad karalius išsiskirtų prigimtimi, bet būtų tos pačios rūšies; toks yra vyresniojo santykis su jaunesniuoju ir gimdytojo su vaiku.

3. Taigi akivaizdu, kad ūkio valdymas labiau rūpinasi žmonėmis negu besiele nuosavybe, ir būtent jų, o ne nuosavybės, vadinamos turtu, gerumu, ir labiau laisvųjų negu vergų.

Pirmiausia apie vergus galima paklausti, ar yra kokia nors kita vergo dorybė, išskyrus būdingas jam kaip įrankiui ir pagalbininkui, kuri būtų labiau gerbtina už pastarąsias, pavyzdžiui, nuosaikumas, narsumas, teisingumas ir kitos panašios savybės, ar nėra jokios kitos, išskyrus kūno tarnybą? Klausimas čia yra dvejopas: jei yra [tokia dorybė], tai kuo jie tada skiriasi nuo laisvųjų, o jeigu nėra, tai būtų keista, nes jie yra žmonės ir turi visiems bendrą sugebėjimą protauti. 4. Beveik toks pat klausimas kyla ir apie moterį bei vaiką — ar esama ir jiems būdingų dorybių ir ar turėtų moteris būti nuosaiki, narsi ir teisinga, ar vaikas būna ir nesuvaldomas, ir nuosaikus, ar ne? Apskritai šiuo atžvilgiu būtina ištirti

iš prigimties valdomąjį bei valdantįjį — ar jų dorybė yra ta pati, ar ne. Juk jeigu jie abu turi pasižymėti kilnumu ir gerumu, kodėl tuomet apskritai vienas turi valdyti, o kitas — būti valdomas? Jie juk negali skirtis didesniu ar mažesniu [dorybės] laipsniu, nes valdymas ir pavaldumas skiriasi rūšimi, o ne didesniu ar mažesniu laipsniu. 5. O jei vienas iš jų turėtų [pasižymėti tokia dorybe], o kitas — ne, būtų keista, nes jei valdantysis nebus nuosaikus ir teisingas, kaipgi galės gerai valdyti? O jei valdo- 1260a
masis — kaipgi galės gerai paklusti? Juk, būdamas nesuvaldomas ir bailus, jis nepadarys nieko, kas jam pridera. Taigi akivaizdu, kad jie abu turi pasižymėti dorybe, tačiau ši dorybė yra skirtinga (kaip ir iš prigimties valdomųjų). Prie to paties mus atveda ir samprotavimas apie sielą, nes joje yra iš prigimties valdantysis ir valdomasis pradai, kuriems mes tariame esant būdingas skirtingas dorybes — protingojo ir neprotingojo prado. 6. Akivaizdu, kad tas pat yra ir kitais atvejais, — mat iš prigimties yra daug valdomųjų bei valdančiųjų [rūšių], nes ne tuo pačiu būdu laisvasis valdo vergą, vyriškasis pradas — moteriškąjį ir vyras — vaiką. Visuose juose glūdi sielos dalys, tačiau glūdi skirtingai, nes vergas iš viso neturi valios prado, moteriškasis pradas turi, tačiau neveiksmingą, ir vaikas turi, tačiau neišvystytą. 7. Todėl valdovas privalo turėti tobulą proto dorybę (nes kūrinys iš esmės yra meistro, o protas ir yra meistras), o kiekvienam kitam jos reikia turėti tiek, kiek jam pridera. Reikia manyti, kad tas pat pasakytina ir apie būdo dorybes, t.y. kad visi privalo jų turėti, tačiau ne vienodai, o tiek, kiek kuriam reikia savo paskirčiai atlikti. 8. Tad

akivaizdu, kad visi minėtieji turi savas būdo dorybes ir kad moters bei vyro nuosaikumas nėra toks pat, taip pat ir narsumas bei teisingumas (taip manė ir Sokratas[25]), tačiau vienoks yra valdymo narsumas, kitoks — vykdymo, panašiai ir kitos savybės. Tai aišku ir ištyrus smulkiau, nes tie, kurie kalba apibendrintai (esą dorybė yra gera sielos būsena ar teisingas elgesys, ar dar kas nors panašaus), apsigauna. Daug teisingiau teigia tie, kurie, kaip Gorgijas[26], išvardija dorybes, negu tie, kurie apibrėžia dorybę šitaip. Todėl reikia manyti, kad tai, ką poetas pasakė apie moterį, tinka joms visoms:

Tylėjimas — tai moters puošmena[27],

tačiau vyrams — jau ne. 9. Kadangi vaikas yra dar neišsivystęs, tai aišku, kad ir jo dorybė yra susijusi ne su juo pačiu, bet su tuo, kuris yra visiškai išsivystęs ir jam vadovauja. Panašiai ir vergo dorybė yra jo šeimininko atžvilgiu.

Nustatėme, kad vergas yra naudingas būtiniesiems poreikiams tenkinti, taigi akivaizdu, kad ir dorybės jam reikia nedaug — tiek, kad nesivaldymas ar bailumas nesukliudytų atlikti darbus. (10. Kas nors gali paklausti: jeigu tai, kas dabar pasakyta, yra teisinga, ar amatininkai irgi turi turėti dorybę — juk jie dažnai dėl nesivaldymo apleidžia darbus, — ar tai yra visiškai kas kita? Vergas mat yra [šeimininko] gyvenimo dalininkas, o amatinin-
1260b kas laikosi atokiau, ir jo daliai tenka tiek dorybės, kiek jam būdingas vergiškumas. Juk paprastam amatininkui būdingas tam tikras vergiškumas; vergas priklauso prie tų, [kurie yra tokie] iš prigimties, tačiau joks batsiuvys

ar koks kitas amatininkas nėra [toks iš prigimties].) 11. Taigi akivaizdu, kad šeimininkas turi įdiegti vergui tokią dorybę, tačiau ne toks, kuris yra šeimininkas [ta prasme], kad moko jį darbų. Todėl neteisūs tie, kurie nepripažįsta, kad vergams būdingas mąstymas, ir sako, kad reikia tik įsakinėti[28], — vergams juk dar labiau reikia pamokymų negu vaikams.

Tačiau šiuos dalykus taip ir apibrėžkime, o vyrą ir moterį, vaikus ir tėvą ir kiekvienam iš jų būdingą dorybę, ir jų tarpusavio santykius, kas yra gerai ir kas negerai, kaip reikia siekti gerovės ir vengti blogio, būtina aptarti ten, kur [bus kalbama] apie santvarką[29]. 12. Kadangi kiekvienas ūkis yra valstybės dalis, o šie dalykai — ūkio dalis, ir kadangi atskiros dalies dorybė turi būti susijusi su visumos dorybe, tai vaikus ir moteris būtina auklėti atsižvelgiant į santvarką, jei tik valstybės gerovė nors kiek priklauso nuo to, ar vaikai ir moterys bus geri; bet ji būtinai turi priklausyti, nes moterys sudaro pusę laisvųjų, o iš vaikų išaugs tie, kurie dalyvaus valstybės valdyme. Kadangi šie dalykai jau apibrėžti, o kiti aptartini kituose [skyriuose], tai, palikę dabartinius samprotavimus ir laikydami juos užbaigtais, tęskime svarstymą nuo kito išeities taško ir pirmiausią aptarkime tai, kas pasakyta apie geriausiąją santvarką.

ANTRA KNYGA

I. 1. Kadangi mes pasirinkome tirti tą pilietinę bendriją, kuri iš jų visų būtų tinkamiausia sugebantiems gyventi taip, kaip labiausiai trokštama, būtina apžvelgti ir kitas santvarkas — ir tas, kurios yra kai kuriose iš tų valstybių, apie kurias sakoma, kad jos turi gerus įstatymus, ir tas, apie kurias yra kalbėję kai kurie [mąstytojai] ir kurios atrodo esančios gerai sugalvotos, kad pamatytume, kas jose teisinga ir naudinga, be to, kad neatrodytų, jog ieškoti kažko kito, skirtingo nuo jų, skatina vien noras gudrauti, bet suprastume, jog mes imamės šio tyrinėjimo todėl, kad nūnai egzistuojančios santvarkos nelabai gerai veikia.

2. Pradėti pirmiausia reikia nuo to, kas ir yra natūrali tokio svarstymo pradžia: neišvengiamai visų piliečių arba viskas yra bendra, arba nėra nieko bendro, ar-
1261a ba kai kas bendra, o kai kas — ne. Kad nebūtų nieko bendro, akivaizdžiai neįmanoma, nes valstybė yra tam tikra bendrija, ir visų pirma neišvengiamai bendrai naudojamasi vieta; vienos valstybės vieta yra viena, o piliečiai yra vienos valstybės dalininkai. Tačiau ar tai vals-

tybei, kuri ketina gerai tvarkytis, geriau, kad viskas, kas tik gali būti bendra, ir būtų bendra, ar geriau, kad kai kas būtų bendra, o kai kas — ne? Piliečiai savo tarpe gali padaryti bendrus ir vaikus, ir žmonas, ir nuosavybę, kaip Platono *Valstybėje:* Sokratas ten kalba, kad vaikai, žmonos ir nuosavybė turėtų būti bendra[1]. Tad ar geriau, kad būtų taip, kaip yra dabar, ar pagal *Valstybėje* aprašytąjį įstatymą?

3. Tas žmonų bendrumas sudaro daug visokių keblumų, o ir toji Sokrato nurodoma priežastis, kodėl reikėtų išleisti būtent tokį įstatymą, neatrodo kylanti iš jo samprotavimų. Ir to tikslo, kurio, pasak jo, valstybė privalanti siekti, neįmanoma įgyvendinti tokiu būdu, koks dabar išdėstytas, o kaip tai reikėtų plėtoti toliau, nieko nenurodyta: kalbu apie tai, kad valstybei geriausia būti kuo vieningesnei, nes Sokratas remiasi tokia prielaida.

4. Betgi akivaizdu, kad valstybė, tapdama vis vieningesnė, jau nebebus valstybė, nes valstybė iš prigimties yra tam tikra dauguma, o tapdama vis vieningesnė, iš valstybės ji pavirs ūkiu, iš ūkio — žmogumi: juk sutiksime su tuo, kad ūkis yra vieningesnis už valstybę, o vienas žmogus — už ūkį. Tad jei kas nors ir įstengtų tai įgyvendinti, vis dėlto nevertėtų to daryti, nes tai valstybę sunaikins. Valstybė juk susideda ne tik iš daugybės žmonių, bet ir iš skirtingos rūšies žmonių, nes iš vienodų valstybė nesusidaro. Karinė sąjunga ir valstybė nėra tas pat, nes pirmoji vertinga savo kiekybe, net jei [jos nariai] yra tos pačios rūšies (juk karinė sąjunga sudaroma teikti savitarpio pagalbai), panašiai kaip nusveria didesnis svoris; o tai, iš ko turi susidaryti vienovė, priva-

lo būti skirtingos rūšies. 5. Būtent tuo skirsis valstybė ir nuo genties, jeigu pastarąją sudaranti dauguma gyvens ne išsiskirsčiusi po kaimus, bet kaip arkadai[2]. Todėl valstybes išsaugo tarpusavio lygybė, kaip anksčiau buvo sakyta *Etikoje*[3]. Ji būtina net ir tarp laisvų bei lygių žmonių, nes visi negali valdyti vienu metu, o tik ar po metus, ar kokia nors kita tvarka, ar kitokiais laiko tarpais. Taigi išeina taip, kad valdo visi, — tarsi batsiuviai susikeistų [profesija] su dailidėmis, o ne tie patys visą laiką būtų batsiuviai ar dailidės. 6. Kadangi tokia tvarka yra geresnė ir pilietinės bendrijos atveju, akivaizdu, kad
1261b geriau, kai visą laiką valdo tie patys, jei tik tai įmanoma; o kur tai neįmanoma dėl to, kad visi savo prigimtimi yra lygūs, ir todėl yra teisinga, kad valdyme dalyvautų visi — nesvarbu, ar valdymas yra geras dalykas, ar niekingas, — ten lygieji paeiliui užleidžia [vieni kitiems valdžią], ir taip imituojamas jų pradinis skirtingumas: pakaitomis vieni valdo, kiti yra valdomi, tarsi taptų kitais asmenimis; ir lygiai taip pat iš tų, kurie valdo, skirtingi žmonės eina skirtingas pareigas. 7. Iš viso to akivaizdu, kad valstybės vieningumas nėra susidaręs natūraliai, kaip kai kas sako, ir kad tai, kas buvo pavadinta didžiausiu gėriu valstybėms, iš tikrųjų jas sugriauna, tačiau juk tai, kas yra gėris kuriam nors dalykui, jį išsaugo. Ir kitu būdu galima aiškiai parodyti, kad siekti pernelyg didelio valstybės vieningumo nėra gerai. Ūkis yra labiau sau pakankamas negu vienas žmogus, o valstybė — labiau negu ūkis, be to, valstybė tik tada gali tapti valstybe, kai susidaro sau pakankama daugelio bendrija. Tad jei pirmenybė teiktina tam, kuris yra la-

biau sau pakankamas, tai ir mažiau vieningam teiktina pirmenybė prieš vieningesnį.

8. Bet net jeigu bendrijai būtų geriausia kaip galima didesnis jos vieningumas, visiškai neatrodo, kad būtent šitokį vieningumą atspindėtų teiginys „jei visi kartu sakytų „mano" arba „ne mano" ", o kaip tik tai Sokratas ir mano esant visiško valstybės vieningumo požymiu[4]. „Visi" yra dviprasmė [sąvoka]. Jeigu ji reiškia „kiekvienas atskirai", tai galbūt būtų arčiau to, ko siekia Sokratas, nes tuomet kiekvienas tą patį vaiką vadintų savo sūnumi ir tą pačią moterį — savo žmona, taip pat ir nuosavybę, ir viską, kas tik jam pasitaikytų. 9. Tačiau tie, kurie turės bendras žmonas ir vaikus, taip apie juos nekalbės, o sakys „visų", bet „kiekvieno atskirai" — ne; panašiai ir apie nuosavybę — „visų", bet „kiekvieno atskirai" — ne. Taigi akivaizdu, kad pasakymas „visi sako" yra susijęs su tam tikra klaida, nes „visi", „abu", „nelyginis", „lyginis" dėl savo dviprasmiškumo ir samprotavimuose lemia ginčytinas išvadas. Todėl kad visi sakytų tą patį, vienu atžvilgiu tai yra gražu, tačiau neįmanoma, o kitu atžvilgiu tai visai nereiškia sutarimo. 10. Be viso to, minėtas teiginys turi dar ir kitą ydą. Tuo, kas daugeliui bendrai priklauso, mažiausiai rūpinamasi, nes labiausiai visi rūpinasi tuo, kas nuosava, o tuo, kas bendra, — mažiau arba tik tiek, kiek tai svarbu kiekvienam atskirai; be kita ko, abejingesniais tampama dar ir dėl to, kad tuo, kas bendra, esą rūpinasi kažkas kitas — panašiai ir ūkio darbuose daug tarnų kai kada patarnauja
blogiau nei nedaugelis. 11. Kiekvienas iš piliečių turi 1262a
tūkstančius sūnų, ir nė vienas iš jų nėra kurio nors at-

skirai sūnus, bet kuris vienodai yra bet kurio piliečio sūnus, tad visi bus vienodai jiems abejingi.

Pagaliau kiekvienas apie gerai ar blogai gyvenantį pilietį sako „mano" tik kaip apie vieną iš tam tikro skaičiaus; sako „mano arba tokio ir tokio", turėdamas galvoje kiekvieną iš tūkstančio ar iš tiek piliečių, iš kiek jų susideda valstybė, ir tai dar abejodamas, nes neaišku, kuriam čia gimė ir užaugo sūnus. 12. Tad ar geriau sakyti „mano" šitaip — kai kiekvienas iš dviejų ar dešimties tūkstančių sako „mano" apie tą patį, ar verčiau taip, kaip dabar valstybėse sakoma „mano"? Tą patį žmogų juk vienas vadina savo sūnumi, kitas — broliu, dar kitas — pusbroliu arba pagal kokią kitą giminystę, ar kraujo, ar ryšių, ar santuokinę, pirmiausia pagal savo arba jo paties; be to, kas nors kitas jį vadina savo fratrijos ar filės nariu. Geriau jau būti tikru pusbroliu negu tokiu sūnumi. 13. Betgi neįmanoma išvengti ir to, kad kas nors ko nors nepalaikytų savo broliais, vaikais, tėvais ir motinomis, nes dėl pasitaikančio vaikų panašumo į tėvus neišvengiamai randasi toks įsitikinimas apie vienas kitą. Kai kurie pasaulio aprašymų sudarytojai sako, kad taip iš tikrųjų atsitinka; jie pasakoja, kad kai kuriose aukštutinės Libijos [gentyse] žmonos yra bendros, tačiau gimę vaikai paskirstomi pagal panašumą[5]. Be to, esama tokių moterų ir kitų gyvūnų, pavyzdžiui, arklių ir jaučių, patelių, kurios iš prigimties yra linkusios gimdyti palikuonis, labai panašius į jų tėvus, kaip ta kumelė Farsale, vadinta Teisingąja.

14. Tokios bendrijos kūrėjams nelengva išvengti ir tokių keblumų, kaip įžeidžiantys poelgiai, netyčiniai, o kai

kada ir tyčiniai nužudymai, susirėmimai ir pažeminimai žodžiu; kiekvienas iš šių dalykų yra šventvagystė, kai įvyksta tėvų ar motinų, ar kitų artimų giminaičių atžvilgiu, tarsi jie nebūtų artimieji. Tačiau tokie dalykai neišvengiamai dažniau atsitinka nežinant [giminystės ryšių] negu žinant, ir kai tai atsitinka žinant, įmanoma išpirkti kaltę, o priešingu atveju — ne. 15. Keista ir tai, kad [mąstytojas], paskelbęs sūnus esant bendrus, uždraudė tiktai lytinius santykius tarp mylinčiųjų, o pačiai aistrai nesudarė kliūčių, taip pat kitiems veiksmams, kurie yra labiausiai nederami tarp tėvo ir sūnaus arba tarp brolių, nes kyla vien tik iš aistros. Keista ir tai, kad jis uždraudė lytinius santykius ne dėl kokios kitos priežasties, bet tik dėl to, jog patiriamas malonumas esąs pernelyg stiprus, o kad tai vyksta tarp tėvo ir sūnaus arba tarp brolių, jam visai neatrodė svarbu[6]. Atrodo, kad žemdirbiams bendros žmonos ir vaikai yra naudingesni negu sargybiniams, nes jei vaikai ir žmonos bus bendri, tarp 1262b
jų bus mažiau draugystės, o kaip tik ir reikia, kad valdiniai būtų tokie, idant jie būtų klusnūs ir netrokštų naujos tvarkos. 16. Tačiau apskritai dėl tokio įstatymo neišvengiamai susiklosto padėtis, priešinga tai, kurią turėtų sukurti teisingai išleisti įstatymai, ir tam, ko siekė Sokratas manydamas, kad vaikų ir žmonų reikalus būtina sutvarkyti būtent taip. Draugystę laikome didžiausiu gėriu valstybėms — tada kiltų mažiausiai neramumų; ir Sokratas labiausiai giria valstybės vieningumą, kuris atrodo esąs ir kurį Sokratas mano esant draugystės padarinį; taip samprotaudamas apie meilę kalbėjo, kaip žinome, ir Aristofanas[7] — kad įsimylėjusieji dėl stipraus

prisirišimo trokšta visiškai susilieti ir iš dviejų tapti vienu. 17. Tokiu atveju arba abu, arba vienas iš jų neišvengiamai išnyksta, o valstybėje dėl tokio bendrumo draugystė neišvengiamai tampa išskydusi, ir labai retai sūnus apie tėvą ar tėvas apie sūnų besako „mano“. Kaip truputis saldumo, įmaišytas į didelį kiekį vandens, tampa nejuntamas, taip atsitinka ir su tarpusavio artumu, grindžiamu šiais vardais, kai tokioje valstybėje belieka visiškai menka būtinybė tėvui rūpintis sūnumis ar sūnui tėvu, ar broliams vienas kitu. (Yra du dalykai, kurie labiausiai žmones verčia rūpintis ir prisirišti: tai, kas nuosava, ir tai, kas mylima; nė vieno iš jų negali būti tokioje valstybėje, kur tvarkomasi tokiu būdu. 18. Bet ir gimusių vaikų perkėlimas iš žemdirbių bei amatininkų [luomo] į sargybinių [luomą][8] ir iš pastarojo į pirmąjį kelia didelį neaiškumą, kokiu būdu tai vyks. Be to, būtina, kad atiduodantieji ir perduodantieji žinotų, kam ką atiduoda. Tokiu atveju dar labiau neišvengiami ir anksčiau minėti dalykai — įžeidžiantys poelgiai, meilės reikalai, žudymas, nes atiduotieji į kitus piliečių [luomus] jau nebevadins sargybinių nei broliais, nei vaikais, nei tėvais, nei motinomis, ir atvirkščiai — gyvenantieji su sargybiniais nebelaikys tokiais kitų [luomų] piliečių ir nebesisaugos dėl giminystės, kad nepadarytų jiems ko nors tokio.

Tad apie vaikų bei žmonų bendrumą tegul bus šitaip nuspręsta.

II. 1. Kaip su tuo susijusį dalyką reikia apsvarstyti ir nuosavybę — kaip ją turi tvarkyti tie, kurie ketina gyventi geriausioje santvarkoje, t.y. ar nuosavybė turi būti

bendra, ar ne. Galbūt kai kas būtų linkęs tai tirti atski- 1263a
rai nuo įstatymų dėl vaikų ir žmonų. Kalbu apie tai, ar, net jei vaikai ir žmonos nėra bendri, kaip dabar visur ir yra, geriau, kad nuosavybė ir jos vartojimas būtų bendras <...>[9], pavyzdžiui, ar geriau žemės sklypus turėti atskirai, o derlių vartoti bendrai, kaip daro kai kurios [barbarų] gentys, ar priešingai — kad žemė būtų bendra ir dirbama bendrai, o derlius būtų paskirstomas vartoti kiekvienam atskirai (sakoma, kad taip bendrai tvarkosi kai kurie barbarai), ar kad ir sklypai, ir derlius būtų bendri? 2. Jei žemdirbiai būtų atskiras luomas, būtų ir kitas, lengvesnis, būdas, bet jei [piliečiai] dirba patys savo labui, nuosavybės reikalai sukels daugiau sunkumų, nes visi nėra lygūs nei naudodamiesi [darbo vaisiais], nei dirbdami, ir tie, kurie naudojasi arba ima daug, o dirba mažai, neišvengiamai sulaukia kaltinimų iš mažiau imančių ir daugiau dirbančių. 3. Apskritai gyventi kartu ir dalytis viskuo, kas reikalinga žmogui, yra sunku, o ypač sunku dalytis tokiais dalykais. Tai aiškiai rodo keliautojų draugijos, kuriose beveik visi nesutaria dėl paprasčiausių dalykų ir užsipuola vieni kitus dėl smulkmenų. Ir iš tarnų dažniausiai užsipuolame tuos, kurių kasdieniais patarnavimais naudojamės dažniausiai.

4. Taigi nuosavybės bendrumas sudaro ir tokių, ir kitų panašių sunkumų, o ta tvarka, kuri galioja dabar, be to, dar papuošta papročiais ir paremta teisingais įstatymais, turėtų daug pranašumų, nes apimtų tai, kas gera abiejose tvarkose — aš turiu galvoje tas tvarkas, kai nuosavybė yra bendra ir kai ji privati, juk būtina, kad ji būtų bendra tik tam tikra prasme, o apskritai — privati.

Kiekvienam paskirsčius rūpintis ja, nekils tarpusavio kaltinimų, o tikrai bus daugiau naudos, kai kiekvienas rūpinsis ja kaip savo nuosavu reikalu. Dorybė lems, kad viskuo bus naudojamasi kaip toje patarlėje — „kas draugų, tas bendra"[10]. 5. Kai kuriose valstybėse jau dabar bandoma šitaip tvarkytis, vadinasi, tai nėra neįmanoma; ypač gerai tvarkomose valstybėse kai kas jau yra, o kai kas dar gali būti įgyvendinta, nes kiekvienas, turėdamas savo privačią nuosavybę, kai ką suteikia naudotis draugams, o kai kuo pats naudojasi tarsi bendra nuosavybe, kaip lakedaimoniečiai naudojasi vieni kitų vergais tarsi, tiesą sakant, nuosavais, taip pat arkliais bei šunimis ir, jei reikalingas maistas kelionei, visos šalies laukų derliumi. Taigi akivaizdu, kad geriau, kai nuosavybė privati, tačiau naudojimo reikalui subendrinama; o kad [piliečiai] nusiteiktų būtent taip — tai įstatymų leidėjo darbas. 6. Be to, laikyti ką nors savo privačia nuosavybe yra kur kas didesnis džiaugsmas, nes ne veltui kiekvienas jaučia meilę
1263b sau, tačiau tai yra prigimtinis dalykas. Savimyla teisingai smerkiamas, betgi savimyla yra ne tas, kas myli save, o tas, kas myli save labiau negu derėtų; tas pat pasakytina ir apie mylintįjį pinigus, nes visi, jei taip galima pasakyti, myli tokius dalykus. Betgi padaryti kam nors malonumą, padėti draugams ar atvykėliams, ar bičiuliams yra didžiausias džiaugsmas, o tai įmanoma tik esant privačiai nuosavybei. 7. Šito negali tie, kurie stengiasi padaryti valstybę pernelyg vieningą, be to, jie atima galimybę pasireikšti dviem dorybėms — nuosaikumui moterų atžvilgiu (nes iš nuosaikumo susilaikyti nuo kitam priklausančios moters yra gražus poelgis) ir dosnumui

savo nuosavybės atžvilgiu (nes niekas negalės nei parodyti dosnumo, nei atlikti kokio nors dosnaus poelgio — dosnumas juk pasireiškia naudojant nuosavybę).

8. Tokia įstatymų leidyba atrodytų patraukli ir žmoniška; juk tas, kuris klausosi apie ją pasakojant, mielai pritaria, manydamas iš jos rasiantis nuostabią visų draugystę su visais, ypač kai kas nors kaltina dabar santvarkose slypinčias blogybes, esą jos kyla dėl to, kad nuosavybė nėra bendra: kalbu apie tarpusavio bylas dėl sutarčių, teismus dėl melagingų liudijimų ir nuolaidžiavimus turtingiesiems. 9. Tačiau visi šie dalykai vyksta ne dėl [turto] bendrumo stokos, o dėl sugedimo, nes bendrasavininkius ir [turto] dalininkus dažniau matome smarkiai nesutariant negu tuos, kurie turi privačias nuosavybes; bet matome ir tai, kad nesutariančių bendrasavininkių yra nedaug, palyginti su privačias nuosavybes turinčiųjų daugybe. Be to, teisinga būtų kalbėti ne tik apie tai, kiek blogybių išvengs tie, kurie sujungs savo turtą, bet ir apie tai, kiek [jie praras] gėrybių; atrodo, kad gyvenimas tada būtų visiškai neįmanomas.

Sokrato klaidos priežastimi reikia laikyti neteisingą prielaidą. Juk ir ūkis, ir valstybė tam tikra prasme turi būti vieningi, tačiau ne visais atžvilgiais. Mat eidama [šia linkme] valstybė liausis buvusi valstybe, o jeigu ji dar tebebus valstybė, artėdama prie nebebuvimo ja ji bus blogesnė valstybė, kaip kad jei kas nors sąskambį paverstų unisonu, o iš ritmo paliktų vienintelę pėdą. 10. Valstybės, kuri yra tam tikra dauguma, bendrumo ir vieningumo, kaip anksčiau sakyta, turi būti siekiama auklėjimu. Ir keista, jog tas, kuris ketina įdiegti auklėjimą

ir mano, kad dėl to valstybė taps puiki, yra įsitikinęs, kad ją reikėtų taisyti šitokiais būdais, o ne papročiais,
1264a filosofija ir įstatymais, kaip Lakedaimone bei Kretoje, kur įstatymų leidėjas subendrino nuosavybę, įsteigęs bendruosius pietus[11]. Nereikia pamiršti ir to, kad būtina atsižvelgti į ilgą laiką ir daugybę metų, kurių tėkmėje nebūtų likę nežinoma tai, kas buvo tikrai gerai sumanyta; juk beveik viskas jau yra atrasta, tiktai kai kas nesusieta, o kai kuo nesinaudojama ir žinant. 11. Akivaizdžiausia tai taptų tada, kai kas nors pamatytų, kaip praktiškai kuriama tokia santvarka, nes niekas negalės sukurti valstybės nedalydamas ir neskirstydamas — vienu atveju į bendrųjų pietų grupes, kitu — į fratrijas ir files. Taigi iš [Sokrato] įstatymų nieko nebeliks, išskyrus tai, kad sargybiniai neturi verstis žemdirbyste, — šitai lakedaimoniečiai ir dabar mėgina įgyvendinti.

Be to, pats Sokratas nepasakė, o ir nelengva pasakyti, koks apskritai bus santvarkos pobūdis [valstybės] narių atžvilgiu. Juk dauguma valstybės gyventojų yra kiti piliečiai, o apie juos nieko nenurodyta, antai ar ir žemdirbių nuosavybė turi būti bendra, ar privati, taip pat žmonos ir vaikai — ar atskiri, ar bendri? 12. Jei visų vienodai bus viskas bendra, kuo žemdirbiai skirsis nuo sargybinių? Ir ką jie laimės, paklusdami pastarųjų valdžiai? Ir kaip jie bus įtikinti paklusti valdžiai, jei tik sargybiniai nesugalvos ko nors tokio, kaip kretiečiai? Mat pastarieji, leidę vergams visa kita, uždraudė tiktai mankštinti kūną ir turėti ginklą. Bet jeigu [žemdirbiai] turės visa tai, kaip kitose valstybėse, kokia tada bus bendrija? Taigi vienoje valstybėje neišvengiamai bus dvi valstybės,

ir viena kitai priešiškos, nes [Sokratas] padaro sargybinius tarsi įgulos nariais, o žemdirbius, amatininkus ir kitus — piliečiais[12]. 13. Tarp jų prasidės kaltinimai, teismai ir visos kitos blogybės, kokias tik jis sako esant valstybėse. Tačiau Sokratas teigia[13], kad dėl auklėjimo jiems reikės nedaug taisyklių, pavyzdžiui, tvarkančių miesto ar turgaus gyvenimą ir kitų panašių, nors auklėjimą jis numatė tik sargybiniams. Be to, žemdirbius jis padaro nuosavybės šeimininkais, mokančiais duoklę[14]; betgi atrodo, kad tada jie bus sunkiau suvaldomi ir turės daugiau [išdidžių] sumanymų negu kai kuriose valstybėse helotai, penestai[15] ir vergai. 14. Tačiau nieko nenurodyta, ar tas [bendrumas žemdirbiams] bus priverstinis panašiai [kaip sargybiniams], ar ne, taip pat nieko nenurodyta ir apie su tuo susijusius dalykus — kokia bus jų santvarka, koks auklėjimas ir kokie įstatymai. Surasti atsakymą neleng- 1264b
va, o tai, kokie bus [žemdirbiai], yra svarbu norint išsaugoti sargybinių bendriją. Kita vertus, jei žmonas [Sokratas] ketina padaryti bendras, o nuosavybes — privačias, kas tada rūpinsis namų ūkiu taip, kaip jų vyrai rūpinasi lauko darbais? O jei žemdirbių ir nuosavybės, ir žmonos bendros <...>[16]?

15. Keista ir tai, kad siekiant įrodyti, jog moterys privalo daryti tą patį, ką ir vyrai, lyginama su gyvuliais[17], kurie neturi jokių ūkio rūpesčių. Tai, kaip Sokratas skiria pareigūnus, yra neatsargu, nes jis tuos pačius žmones padaro pareigūnais visam laikui, o tai skatina maištauti net ir tuos, kurie neturi jokių ambicijų, jau nekalbant apie ryžtingus ir karingus vyrus. Tačiau akivaizdu, kad jis tiesiog priverstas tuos pačius žmones skirti pa-

reigūnais, nes dieviškasis auksas yra įmaišytas ne kaskart vis į kitų, bet visada į tų pačių žmonių sielas, ir jis sako, kad nuo gimimo vieniems būna įmaišyta aukso, kitiems — sidabro, o būsimiesiems amatininkams ir žemdirbiams — vario ir geležies[18]. 16. Be to, atėmęs iš sargybinių laimę, jis teigia, kad įstatymų leidėjas privalo visą valstybę padaryti laimingą[19], o juk neįmanoma, kad ji visa būtų laiminga, jeigu jos dauguma ar visos jos dalys, ar tik kai kurios iš jų neturės laimės. Laimė juk yra ne toks dalykas kaip lyginis skaičius, nes pastarasis gali susidėti iš nelyginių dalių, o laimė taip negali. Betgi jei sargybiniai nėra laimingi, kas tada laimingi? Tik jau ne amatininkai ir visa prasčiokų gausybė.

Taigi ta santvarka, apie kurią kalbėjo Sokratas, kelia šiuos ir kitus ne mažiau svarbius klausimus.

III. 1. Beveik visiškai tas pat pasakytina ir apie vėliau parašytus *Įstatymus*, todėl vertėtų trumpai aptarti ir čia aprašytą santvarką. *Valstybėje* Sokratas juk apibrėžė visiškai nedaug dalykų — žmonų ir vaikų bendrumą, koks jis turįs būti, nuosavybę ir pilietybės pobūdį: mat visi gyventojai skirstomi į dvi dalis — į žemdirbius ir tuos, kuriems tenka kariauti; dar yra trečioji dalis, sudaroma iš pastarųjų, kuri svarsto reikalus ir valdo valstybę. Apie žemdirbius ir amatininkus Sokratas nieko nenurodė, ar jie kiek nors dalyvauja valdyme, ar visai nedalyvauja, ir ar reikia, kad jie turėtų ginklus ir prisidėtų kariaujant, ar ne, tačiau jis mano, kad moterys turėtų prisidėti kare ir būti auklėjamos taip pat, kaip ir sargybiniai[20]. Kita vertus, veikale jis leidosi į šalutinius samprotavimus, taip pat ir apie tai, koks turėtų būti sargy-

binių auklėjimas. 2. Didžiąją dalį *Įstatymų*, kaip matyti, 1265a
sudaro įstatymai, o apie santvarką jis pasako nedaug, be to, norėdamas padaryti ją valstybėms priimtinesnę, jis po truputį vėl krypsta prie tos kitos, *Valstybėje* aprašytosios, santvarkos. Juk, išskyrus žmonų bei nuosavybės bendrumą, visa kita abiejose santvarkose jo sutvarkyta taip pat: toks pat ir auklėjimas, ir laisvas nuo būtinųjų darbų gyvenimas, ir bendrieji pietūs, išskyrus tai, kad šioje santvarkoje bendruosius pietus jis padaro privalomus ir moterims, ir tai, kad anoje valstybėje turi būti tūkstantis turinčiųjų ginklus, o šioje — penki tūkstančiai.

3. Visi Sokrato samprotavimai pasižymi įžvalgumu, subtilumu, originalumu ir skvarbumu, tačiau turbūt sunku viską padaryti gerai, — nereikia pamiršti, kad ką tik minėtai gausybei prireiks Babilono ar kokios kitos nepaprasto dydžio teritorijos, kad būtų galima išmaitinti penkis tūkstančius dykaduonių ir dar kitą daug kartų didesnę jų žmonų bei tarnų minią. Žinoma, kaip prielaidą galima imti tai, ko trokštama, tačiau ne tai, kas visiškai neįmanoma.

4. Sakoma, kad įstatymų leidėjas turi leisti įstatymus atsižvelgdamas į du dalykus: teritoriją ir žmones[21]. Be to, teisinga būtų pridurti — ir į kaimynystėje esančias sritis, jei valstybė turi gyventi politinį gyvenimą, nes reikia, kad kare ji naudotųsi ne tik tais ginklais, kurie veiksmingi savoje žemėje, bet ir tais, kurie veiksmingi už jos ribų. Jei kas nors ir nepriima tokio gyvenimo būdo, nei kaip asmeninio, nei kaip visos valstybės, vis tiek ne mažiau būtina kelti grėsmę priešams, ir ne tik tuomet, kai jie įsiveržia į šalį, bet ir kai jie toli. 5. Ir dėl nuosavybės

dydžio reikia pasvarstyti, ar ne geriau jį apibrėžti kitaip, aiškesniu būdu. Jis sako, jog ji turinti būti tokio dydžio, kad būtų galima gyventi nuosaikiai[22], tarsi sakytų, kad tai reiškia gyventi gerai. Betgi tai pernelyg neapibrėžta, nes galima gyventi nuosaikiai, tačiau vis dėlto varganai. Geresnis apibrėžimas — gyventi nuosaikiai ir dosniai, kaip dera laisvam žmogui (viena be kitos šios savybės pakryps viena į prabangą, o kita į vargą), nes tik šios savybės pageidautinos naudojant turtą — neįmanoma turtu naudotis „taikingai" ar „narsiai", bet galima nuosaikiai ir dosniai, tad ir savybės, susijusios su turtu, turi būti šios. 6. Keista ir tai, kad sulyginęs nuosavybes jis nepadaro to paties su gyventojų skaičiumi, neriboja vai-
1265b kų gimstamumo, — esą jis bus pakankamai išlygintas ir gyventojų skaičius liks toks pat dėl [kai kurių santuokų] nevaisingumo, nes matyti, kad ir dabar valstybėse taip yra. Betgi čia tikrai nebus visiškai taip pat, kaip dabartinėse valstybėse, nes dabar turtas yra dalijamas bet kokiam [paveldėtojų] skaičiui, o tada, kai turtas bus nedalijamas, vaikų perviršis neturės nieko, ar jų būtų mažiau, ar daugiau. 7. Kai kas gali manyti, jog veikiau reikia apriboti ne nuosavybę, o gimstamumą, kad vaikų nebūtų gimdoma daugiau nei tam tikras skaičius, kuris būtų nustatomas atsižvelgiant į tokius atsitiktinumus, kaip kai kurių gimusiųjų mirtis ir kai kurių [santuokų] nevaisingumas; tačiau visiškai neribojant gimstamumo, kaip yra daugelyje valstybių, jis neišvengiamai tampa piliečių skurdo priežastimi, o skurdas skatina maištus ir piktadarybes. Dėl to Feidonas Korintietis[23], vienas iš pirmųjų įstatymų leidėjų, ir manė, kad ūkių ir piliečių skaičius

turi likti lygūs, net jei iš pradžių visi turėjo nelygaus dydžio sklypus; *Įstatymuose* yra kaip tik priešingai. Tačiau apie šiuos dalykus, kaip, mūsų manymu, jie galėtų būti geriau tvarkomi, reikės pasakyti vėliau.

8. *Įstatymuose* apeinami ir valdantieji — kuo jie skirsis nuo valdinių; [Sokratas] mat sako, kad kaip apmatai yra iš kitokios vilnos [nei ataudai], toks turi būti ir valdančiųjų santykis su valdiniais[24]. O kadangi jis leidžia, kad visas [piliečio] turtas padidėtų penkis kartus, tai kodėl iki tam tikros ribos negalėtų didėti ir žemės sklypas? Reikėtų išsiaiškinti ir tai, ar sklypų būstams atskyrimas kartais nekenkia ūkio valdymui, — mat jis kiekvienam piliečiui paskyrė po du atskirus sklypus būstams[25], betgi nelengva tvarkyti du ūkius.

9. Apskritai visa tvarka turbūt nebūtų nei demokratija, nei oligarchija, bet tarpinė santvarka, vadinama politėja, nes jos pagrindas — sunkiai ginkluotųjų karių luomas. Tad jeigu jis ruošė ją kaip valstybėms priimtiniausią iš visų santvarkų, tai turbūt jis kalbėjo teisingai, o jei kaip geriausią po anksčiau aprašytosios santvarkos[26] — tada neteisingai, nes tikriausiai kiekvienas labiau pagirtų lakedaimoniečių santvarką arba kokią kitą, net ir aristokratiškesnę. 10. Kai kas sako, kad geriausioji santvarka turinti susidėti iš visų santvarkų mišinio, ir dėl to jie giria lakedaimoniškąją (vieni sako ją susidedant iš oligarchijos, monarchijos ir demokratijos, karaliaus valdžią laikydami monarchija, seniūnų valdžią — oligarchija, o demokratijos apraiška laikydami eforų valdžią, nes eforai kilę iš liaudies; kiti eforatą vadina tironija, tačiau demokratijos apraiška laiko bendruosius pietus ir kitus kas-

1266a dienio gyvenimo reikalus). 11. O *Įstatymuose* pasakyta, kad geriausioji santvarka turinti susidėti iš demokratijos ir tironijos[27], kurių kai kas galbūt iš viso nelaikytų santvarkomis arba laikytų blogiausiomis iš visų. Teisesni tie, kurie sumaišo daugiau [santvarkų], nes iš daugelio susidedanti santvarka yra geresnė. Toliau, *Įstatymų* santvarka atrodo neturinti jokių monarchijos elementų, tik oligarchinius bei demokratinius, ir labiau linksta prie oligarchijos. Tai akivaizdu iš pareigūnų skyrimo[28]: tai, kad jie renkami burtais iš anksčiau atrinktųjų, yra bendra abiem santvarkoms; tai, kad turtingesnieji privalo dalyvauti tautos susirinkimuose ir rinkti pareigūnus ar tvarkyti kokius nors kitus valstybinius reikalus, o kitiems tai nebūtina, yra oligarchiška, kaip ir siekimas, kad kuo daugiau pareigūnų būtų iš turtingųjų ir kad svarbiausias pareigas eitų kilusieji iš turtingiausiųjų sluoksnių. 12. Tarybos rinkimus jis taip pat nustato oligarchinius: rinkimuose privalo dalyvauti visi, tačiau [renkant] iš pirmojo turtinio sluoksnio, po to vėl tokį patį skaičių iš antrojo, po to — iš trečiojo; bet visiems neprivaloma [rinkti] iš trečiojo ir ketvirtojo, o iš ketvirtojo privaloma tik pirmiesiems ir antriesiems. Paskui, sako jis, iš šių [atrinktųjų] reikia išrinkti po lygiai kiekvieno turtinio sluoksnio atstovų. Taigi [renkančiųjų] iš aukščiausiųjų sluoksnių bus daugiau ir geresnių, nes kai kas iš liaudies nedalyvaus rinkimuose dėl to, kad tai neprivaloma. 13. Taigi, kad tokia santvarka neturėtų būti sudaryta iš demokratijos bei monarchijos, akivaizdu iš šių dalykų ir iš to, kas bus pasakyta vėliau, kai imsime tirti tokią santvarką. O ir tokie pareigūnų rinkimai — kai jie renkami iš jau atrink-

tųjų — yra pavojingi, nes jei tik kad ir nedaugelis panorės tarpusavyje susitarti, rinkimai visada vyks pagal jų norą.

Tokie tad yra santvarkos reikalai *Įstatymuose.*

IV. 1. Esama ir kitokių santvarkų; vienos iš jų [sukurtos] mėgėjų, kitos — filosofų ir valstybės vyrų, bet visos jos artimesnės jau įkurtoms ir šiuo metu galiojančioms santvarkoms negu abi minėtosios. Niekas kitas juk nėra įvedęs tokių naujovių, kaip vaikų ir žmonų bendrumas, ar [įstatymo] dėl bendrųjų pietų moterims, bet verčiau pradeda nuo būtinų dalykų. Mat kai kam atrodo, kad svarbiausia teisingai sutvarkyti turto klausimus, nes būtent dėl to, jų manymu, kyla visi neramumai. 2. Todėl Falėjas Chalkedonietis[29] pirmasis šito ėmėsi — jis tei- 1266b
gė, kad piliečių nuosavybės turinčios būti lygios. Jis manė, kad nebūtų sunku tai padaryti iš karto, valstybėms dar kuriantis, o jau susikūrusiose tai būtų kebliau, tačiau nuosavybės turbūt galėtų būti sulygintos, jei turtingieji duotų kraičius, bet negautų, o skurdžiai jų neduotų, bet gautų. O Platonas rašydamas *Įstatymus* manė, kad [turtėti] reikia leisti iki tam tikros ribos ir kad nė vienam piliečiui negalima leisti įsigyti turto, daugiau nei penkis kartus didesnio už mažiausiąjį, kaip minėta ir anksčiau.

3. Tačiau leidžiant šitokius įstatymus nereikia pamiršti ir to, kas šiuo metu dažnai pamirštama, — kad ribojant turto dydį dera riboti ir vaikų skaičių, nes jeigu vaikų skaičius viršys turto dydį, įstatymas neišvengiamai neteks galios; be to, negerai, kai daugelis iš turtingų virsta skurdžiais, nes jiems sunku netapti permainų šalininkais.

4. Taigi, kad turto sulyginimas turi tam tikrą reikšmę piliečių bendrijai, kai kas, kaip matyti, suprato jau senovėje, nes ir Solonas leido tokius įstatymus, ir kitur esama įstatymo, kuris draudžia įsigyti tiek žemės, kiek tik norima; panašiai įstatymai neleidžia ir parduoti nuosavybę, pavyzdžiui, lokriečių įstatymas, kuris draudžia ją parduoti, jei pilietis neįrodys jam atsitikus akivaizdžią nelaimę. Taip pat [įstatymas] liepia išsaugoti senąsias paveldimas žemės valdas, o jo panaikinimas Leukadėje padarė jos santvarką pernelyg liaudišką, nes į valdžią galėjo patekti žmonės ne tik iš tam tikrų turtinių sluoksnių. 5. Betgi gali būti ir taip, kad turto lygybė bus pasiekta, tačiau pats turtas bus pernelyg didelis — toks, kad bus gyvenama prabangiai, arba pernelyg mažas, taigi gyvenimas bus varganas; tad aišku, kad neužtenka įstatymų leidėjui sulyginti visų turtą, bet reikia siekti vidurio. O jei kas nors ir nustatytų visiems saikingą turtą, iš to nebūtų jokios naudos: juk labiau reikia sulyginti troškimus negu turtus, o tai neįmanoma, jei piliečiai nebus deramai auklėjami įstatymais. 6. Tačiau Falėjas galėtų pasakyti, kad jis kalba kaip tik apie tai, nes jis yra įsitikinęs, jog šių dviejų dalykų — nuosavybės ir auklėjimo — lygybė valstybėse yra būtina. Bet patį auklėjimą reikia aptarti, koks jis bus: nepakanka, kad jis tik visų būtų tas pats, nes gali atsitikti taip, kad jis bus visų tas pats, tačiau toks, kad skatins besaikį ar pinigų, ar garbės, ar abiejų troškimą. 7. Be to, maištaujama ne tik dėl turto nelygybės, bet ir
1267a dėl gaunamos garbės nelygybės, tačiau abiem atvejais priešingai: dauguma maištauja dėl turto nelygybės, o išprususieji — dėl lygios garbės. Juk sakoma:

Garbę įgyja tą pačią, ar būtų kilnus, ar niekingas[30].

Žmonės nusikalsta ne tik dėl būtinų dalykų ([Falėjas] mano, kad vaistas čia būtų turto lygybė, esą tuomet niekas neplėšikautų iš šalčio ar bado), bet ir dėl to, kad patirtų džiaugsmą ir patenkintų troškimus: jeigu kas nors trokšta daugiau nei būtinų dalykų, tai ir nusikals, kad numaldytų šį troškimą, o dar ir dėl to, kad galėtų džiaugtis malonumais be kančių. 8. Koks gi vaistas tiktų nuo šių trijų [nusikaltimų rūšių]? Nuo vienų — mažai turto ir darbas, nuo kitų — nuosaikumas, o trečiuoju atveju, jei kas norėtų džiaugtis pats sau, tenesiekia jokio kito vaisto, tik to, kurį teikia filosofija, nes kiti [malonumai] reikalauja žmonių [pagalbos]. Tad jei labiausiai nusikalstama dėl pertekliaus, o ne dėl būtinų dalykų (antai tironais tampama ne tam, kad nebekankintų šaltis, todėl ir didelė pagarba skiriama tam, kas nužudo ne vagį, o tironą), tai Falėjo santvarkos pobūdis tegali padėti išvengti nedidelių nusižengimų. 9. Be to, daugelis dalykų, kuriuos Falėjas norėtų įsteigti, yra skirti tam, kad piliečiai gerai tvarkytųsi savo tarpe, tačiau reikia atsižvelgti ir į kaimynus bei visus, gyvenančius už valstybės ribų. Taigi būtina, kad santvarka būtų kuriama atsižvelgiant į karinę galią, apie kurią jis nieko nepasakė. Panašiai ir dėl turto: reikia, kad jis būtų pakankamas ne tik pilietiniams reikalams, bet ir išorės pavojų atveju. Būtent dėl to [turto] dydis neturėtų būti toks, kad greta gyvenantys stipresnieji jo įsigeistų, o savininkai nepajėgtų jo apginti nuo užpuolikų; taip pat turtas neturi būti ir toks mažas, kad jie nepajėgtų atlaikyti karo netgi su lygiais

ir panašiais priešais. 10. Taigi [Falėjas dėl to] nieko nenurodė, bet juk nereikia pamiršti to, koks turto dydis esti naudingas. Turbūt geriausias jo apibrėžimas būtų toks: kad neskatintų stipresniųjų kariauti dėl jo pertekliaus, nebent tik tiek, kiek [jie kariautų] net ir nesant tokio didelio turto. Antai kai Autofradatas ketino apgulti Atarnėją[31], Eubulas patarė jam atsižvelgti į laiką, kurio prireiks užimti tai vietovei, ir apskaičiuoti to laikotarpio išlaidas, ir tada pagalvoti, ar nevertėtų palikti Atarnėją, paėmus mažesnę sumą. Tai pasakęs jis pasiekė, kad Autofradatas, viską apsvarstęs, nutrauktų apgultį.

11. Taigi turto lygybė priklauso prie tam tikrų piliečiams naudingų dalykų, jei siekiama išvengti tarpusavio išpuolių, bet, žinoma, apskritai ji nėra tokia jau svarbi. Juk ir išprususieji galėtų pasipiktinti, esą jie verti ne to
1267b paties, dėl to ir matome juos dažnai kėsinantis [į esamą valdžią] ir maištaujant. Be to, žmonių sugedimas nepasotinamas: iš pradžių jiems pakanka dviejų obolų[32], o kai tai jau tampa įprasta, jiems nuolat reikia vis daugiau, ir tam nėra galo, nes troškimas iš prigimties yra beribis, o dauguma gyvena tam, kad jį patenkintų. 12. Čia svarbiausia (svarbiau nei sulyginti turtus) sutvarkyti taip, kad tie, kurie dėl savo prigimties yra gerbtini, netrokštų įsigyti pertekliaus, o niekingieji — negalėtų; tai bus įmanoma, jei pastarieji bus žemesnėje padėtyje, bet nebus skriaudžiami. Apie turto lygybę Falėjas taip pat kalbėjo neteisingai, nes jis sulygina tik žemės nuosavybę, betgi yra ir vergai, ir galvijų bandos, ir pinigai, ir daugybė vadinamųjų rakandų. Tad arba reikia siekti viso turto lygybės ar tam tikro saiko, arba leistina viskas. 13. Iš šios

įstatymų leidybos matyti, kad Falėjas kuria mažą valstybę, jeigu visi amatininkai bus valstybės vergai ir nesudarys kokios nors valstybės dalies. Bet jei apskritai reikalingi valstybės vergai, tai jais turi būti dirbantieji viešuosius darbus (kaip yra Epidamne ir kaip Diofantas[33] kartą mėgino padaryti Atėnuose).

Taigi apie Falėjo santvarką turbūt jau iš šių dalykų būtų galima spręsti, ar jis kalbėjo teisingai, ar neteisingai.

V. 1. Miletietis Hipodamas[34], Eurifonto sūnus (kuris sugalvojo miestų suskirstymą ir suplanavo Pirėją ir kuris dėl garbės troškimo ir kituose gyvenimo dalykuose buvo toks ekscentriškas, kad kai kam atrodė gyvenąs pernelyg rūpindamasis gausybe savo plaukų[35] ir brangiais papuošalais, taip pat gausybe paprastų, bet šiltų drabužių ne tik žiemą, tačiau ir vasaros metu, ir, be to, norėjo būti visos gamtos žinovas), pirmasis iš tų, kurie nedalyvavo politikoje, pamėgino kai ką pasakyti apie geriausiąją santvarką. 2. Jis planavo valstybę iš dešimties tūkstančių vyrų, suskirstytų į tris dalis: vieną dalį sudarė amatininkai, kitą — žemdirbiai, o trečią — už juos kariaujantys ir turintys ginklus. Žemę jis padalijo į tris dalis: vieną — šventą, kitą — bendrą, o trečią — privačią; tą, iš kurios bus tiekiamos įprastinės aukos dievams, jis padarė šventą, tą, iš kurios gyvens kariaujantieji, — bendrą, o žemdirbių žemę — privačią. Jis manė, kad ir įstatymų rūšys yra tik trys, nes būtent tiek yra ir tų dalykų, dėl kurių vyksta teismai: įžeidimas, žala, nužudymas. 3. Jis taip pat numatė ir vieną aukščiausiąjį teismą, kuriam turėtų būti perduodamos visos bylos, kurios atrodytų blogai išspręstos, ir tą teismą teigė turint susidė-

ti iš tam tikro skaičiaus išrinktų senių. Jis manė, kad sprendimai teismuose turėtų būti priimami ne balsuojant,
1268a bet kiekvienas [teisėjas] turėtų pateikti lentelę, kurioje, jeigu jis besąlygiškai laiko kaltu, turėtų būti įrašyta bausmė, jeigu besąlygiškai išteisina, ji liktų tuščia, o jeigu iš dalies laiko kaltu, iš dalies ne, teisėjas turėtų tai nurodyti. Dabar, jo manymu, įstatymai yra negeri, nes [teisėjai], nusprendžiantys vienaip arba kitaip, yra priversti sulaužyti priesaiką.

4. Jis siūlė įstatymą, liepiantį, kad tie, kurie sugalvoja ką nors naudinga valstybei, sulauktų pagarbos ir kad kare žuvusiųjų vaikai būtų išlaikomi valstybės lėšomis, tarsi kitur dar nebūtų tokio įstatymo, — betgi toks įstatymas yra šiuo metu ir Atėnuose, ir kai kuriose kitose valstybėse. Visus pareigūnus jis padarė renkamus tautos, o tauta — tai tos trys valstybės dalys; išrinktieji turėtų rūpintis bendraisiais, svetimšalių ir našlaičių reikalais. Tad šie dalykai ir yra didžiausia bei vertingiausia Hipodamo santvarkos dalis.

5. Pirmiausia kai kas gali nesuprasti visų piliečių suskirstymo. Juk ir amatininkai, ir žemdirbiai, ir turintieji ginklus — visi dalyvauja valstybės valdyme, tačiau žemdirbiai — neturėdami ginklų, o amatininkai — neturėdami nei žemės, nei ginklų, todėl beveik tapdami turinčiųjų ginklus vergais. Taigi jie negali eiti jokių valdžios pareigų, nes iš turinčiųjų ginklus neišvengiamai kils ir karo vadai, ir valstybės sargybiniai, ir apskritai visi vyriausieji pareigūnai. Kaip tie, kurie nevaidina jokio vaidmens santvarkoje, gali būti draugiškai nusiteikę tos santvarkos atžvilgiu? 6. O turintieji ginklus privalo būti už

abi kitas dalis stipresni, tačiau tai nelengva, jei jų nėra daug; o jei būtent taip ir būtų, tai kodėl dar kiti turėtų dalyvauti valstybės valdyme ir tvarkyti pareigūnų skyrimą? Be to, kuo žemdirbiai naudingi valstybei? Amatininkų joje būtinai turi būti, nes kiekvienai valstybei reikalingi amatininkai, ir jie gali pragyventi, kaip ir kitose valstybėse, iš amato; žemdirbiai tik tuomet teisėtai būtų valstybės dalis, jeigu jie tiektų turintiesiems ginklus maistą, betgi dabar jie turi nuosavą žemę ir patys sau ją dirba. 7. Kita vertus, jeigu bendrą žemę, iš kurios gaus maistą kariaujantieji, jie patys ir dirbs, tai kariai, priešingai įstatymų leidėjo sumanymui, niekuo nesiskirs nuo žemdirbių, o jeigu ją dirbs kiti, kurie skirsis ir nuo savo žemę dirbančių žemdirbių, ir nuo karių, tai atsiras dar ir ketvirta valstybės dalis, niekur nedalyvaujanti ir svetima santvarkai. O jei tiems patiems būtų paskirta dirbti ir nuosavą, ir bendrą žemę, tai kiekvieno žmogaus 1268b
darbu gaunamo derliaus nepakaktų dviem šeimoms, be to, kodėl jie negalėtų tiesiog iš tos pačios žemės bei sklypų tiekti maistą ir sau, ir kariams? 8. Čia esama daug sumaišties.

Įstatymas dėl bylų sprendimo taip pat nėra vykęs — reikalaujama, kad nuosprendis būtų skelbiamas suskirstytas, kai kaltinimas parašytas paprastai, ir taip teisėjas paverčiamas tarpininku. Tai įmanoma trečiųjų teismo atveju, kai jų yra keletas ir jie tarpusavyje tariasi dėl nuosprendžio, o teismuose to negali būti; dargi priešingai, daugelis įstatymų leidėjų pasirūpina tuo, kad teisėjai negalėtų tarpusavyje tartis. 9. Toliau, kaip nuosprendis gali išvengti sumaišties, jeigu teisėjas nuspręs, kad [kaltina-

masis] skolingas, tačiau ne tiek, kiek mano ieškovas? Pastarasis reikalauja dvidešimties minų, teisėjas priteis dešimt minų (arba vienas daugiau, o kitas mažiau), kitas — penkias, dar kitas — keturias (ir akivaizdu, kad jie šitaip pasiskirstys), dar kai kurie priteis viską, kai kurie — nieko, tad kokiu būdu jie suskaičiuos balsus? Be to, tiesiog išteisinęs arba paskelbęs kaltu ir padaręs tai teisingai, teisėjas visai nesulaužo priesaikos, jeigu kaltinimas parašytas paprastai, nes išteisindamas jis teigia ne tai, kad [kaltinamasis] neskolingas nieko, o tai, kad jis neskolingas dvidešimties minų; priesaiką sulaužo tas, kuris paskelbia [kaltinamąjį] kaltu nemanydamas, kad šis skolingas dvidešimt minų. 10. O tai, kad sugalvojusieji ką nors naudinga valstybei turėtų sulaukti tam tikros garbės, pavojinga įtvirtinti įstatymu — tai gražu tik iš pažiūros, nes gali prasidėti įskundinėjimai ir galimi netgi perversmai. Tai susiję su kitu uždaviniu ir kitu svarstymu, nes kai kas kelia klausimą, ar keisti tradicinius įstatymus, jei koks nors kitas įstatymas pasirodytų esąs geresnis, valstybėms žalinga, ar naudinga. Jei keisti nenaudinga, sunku iš karto sutikti su tuo, kuris šitai pasiūlė. Gali būti, kad kas nors pasiūlys panaikinti įstatymus arba valstybingumą bendram labui.

11. Jeigu jau apie tai užsiminėme, vertėtų į tai šiek tiek pasigilinti, nes čia, kaip sakėme, slypi neaiškumas. Gali pasirodyti, kad geriau būtų keisti; kitiems mokslams tai juk davė naudos, pavyzdžiui, tradicinių būdų keitimas gydymo menui ir gimnastikai, ir apskritai visiems menams bei sugebėjimams; o kadangi valstybės valdymas taip pat laikytinas vienu iš jų, tai aišku, kad ir su

juo neišvengiamai bus panašiai. Galima pasakyti, kad pačioje tikrovėje esama šio [vyksmo] pėdsakų: juk senoviniai įstatymai buvo pernelyg paprasti ir barbariški — graikai vaikščiodavo ginkluoti, pirkdavo vieni iš kitų žmonas, 12. ir kiek dar yra likę senovinių įstatymų, jie 1269a
yra visiškai naivūs, pavyzdžiui, įstatymas dėl nužudymų Kimėje: jei kaltinantis žmogžudyste atsives tam tikrą skaičių savo giminių kaip liudytojų, kaltinamasis bus kaltas dėl žmogžudystės.

Apskritai visi siekia ne to, kas tradiciška, o to, kas gera. Atrodo, kad pirmieji [žmonės], ar jie buvo pagimdyti žemės, ar išsigelbėję nuo kokios nors nelaimės, buvo panašūs į eilinius ir kvailus žmones, kaip ir sakoma apie žemės pagimdytuosius[36], taigi kvaila būtų laikytis jų įsitikinimų. Nebūtų geriau ir rašytinius įstatymus palikti nepajudinamus, nes, kaip ir kiti menai, valstybės tvarka negali būti visiškai tiksliai surašyta. Visa tai būtinai turi būti surašyta bendrais bruožais, tačiau veiksmai liečia atskirus dalykus. Taigi iš viso to matyti, kad kai kurie įstatymai kai kada yra keistini. 13. Tačiau tiriantieji tai kitu požiūriu įsitikintų, kad čia reikia didelio atsargumo. Kai [įstatymų pakeitimo] nauda maža, kadangi įprasti lengvai naikinti įstatymus yra blogai, akivaizdu, kad reikia susitaikyti su kai kuriomis įstatymų leidėjų ir pareigūnų klaidomis, nes iš pakeitimo nebus tiek naudos, kiek žalos padarys įprotis nepaklusti pareigūnams. 14. Apgaulingas yra ir menų pavyzdys, nes pakeisti meną ir įstatymą yra skirtingi dalykai: įstatymas neturi jokios kitos paklusti priverčiančios galios, išskyrus tą, kuri kyla iš įpročio, o šis atsiranda tik per ilgą

laiką, taigi lengvai keisti esamus įstatymus į kitus, naujus, reiškia silpninti įstatymo galią. Be to, jeigu įstatymai yra keistini, tai ar visi ir visose santvarkose, ar ne? Ir ar [keisti gali] bet kas, ar kas? Čia juk slypi didelis skirtumas. Todėl dabar palikime šį svarstymą, nes jis dera kitoms progoms.

VI. 1. Apie Lakedaimono ir Kretos santvarkas, kaip ir apie beveik visas kitas santvarkas, galima kalbėti dviem požiūriais: vienas iš jų — ar jų įstatymuose yra kas nors gero ar negero, palyginti su geriausiąja tvarka, kitas — ar nėra juose ko nors prieštaraujančio pačiam jų numatytos santvarkos pagrindui ir būdui.

2. Sutariama, kad ketinančioje gerai tvarkytis valstybėje [piliečiai] turi būti laisvi nuo rūpinimosi būtinais dalykais, tačiau kaip tai įgyvendinti, nuspręsti nelengva. Juk Tesalijos penestai dažnai užpuldavo tesaliečius, ir lakoniečius helotai, kurie tik ir laukia jų nesėkmių, tarsi tykodami pasaloje.

3. O Kretoje nieko panašaus lyg ir neatsitiko. Priežas-
1269b tis čia turbūt ta, kad kaimyninės valstybės, net ir kariaudamos tarpusavyje, nė viena netampa sukilėlių sąjungininke, nes joms, turinčioms ir savo perioikų[37], tai nenaudinga; tuo tarpu lakoniečiams visi kaimynai buvo priešai — argiečiai, mesėniečiai ir arkadai, ir prieš tesaliečius pirmiausia būdavo sukylama dėl jų karų su pasienio kaimynais — achajais, peraibais ir magnesiečiais. 4. Atrodo, kad, nekalbant apie visa kita, jau pati [pavergtųjų] priežiūra — kaip su jais reikėtų elgtis — yra keblus dalykas. Paleisti laisvėn jie tampa įžūlūs ir mano esą verti to paties, kaip ir jų šeimininkai, o sunkiai gyvendami

rezga sąmokslus ir dega neapykanta jiems. Taigi akivaizdu, kad tie, kuriems šitaip atsitinka su helotais, nėra suradę paties geriausio būdo. 5. Be to, jų moterų laisvė yra žalinga tiek pačios santvarkos tikslui, tiek valstybės laimei. Juk kaip ūkio dalys yra vyras ir žmona, taip ir valstybę, akivaizdu, reikia laikyti lyg ir padalyta per pusę — į vyrus ir moteris. Taigi tose santvarkose, kur moterų reikalai sutvarkyti nevykusiai, reikia pripažinti, kad įstatymų leidyba apeina pusę valstybės. Būtent taip atsitiko tenai, nes įstatymų leidėjas[38], norėdamas, kad visa valstybė būtų užgrūdinta, šiuo atžvilgiu vyrais akivaizdžiai pasirūpino, o moterimis — ne; mat jos gyvena nesaikingą gyvenimą, niekur nepaisydamos saiko ir prabangiai. 6. Taigi tokioje valstybėje neišvengiamai labai vertinamas turtas, ypač kai patenkama moterų valdžion, kaip yra daugelyje kariškai gyvenančių ir karingų genčių, išskyrus keltus ir galbūt kai kuriuos kitus, kurie atvirai rodo pagarbą santykiams tarp vyrų. Atrodo, kad pirmasis, sukūręs tą mitą, ne be pagrindo sujungė Arėją su Afrodite[39], nes visi tokie, regis, yra apimti troškimo santykiauti arba su vyrais, arba su moterimis. 7. Todėl lakoniečiams atsitiko būtent taip, ir daugelis dalykų jų valdymo metu[40] buvo tvarkomi moterų: koks skirtumas, ar pačios moterys valdo, ar pareigūnai yra moterų valdomi? Vyksta juk tas pat. Beribė drąsa nėra naudinga jokiam iš kasdienių darbų, ji naudinga nebent tik kare, bet lakoniečių moterys labai kenkė ir čia. Tai buvo matyti tebiečių įsiveržimo metu — naudingos jos nebuvo nė kiek, kaip ir kitose valstybėse, o sumaištį sukėlė didesnę negu priešai[41]. 8. Iš pradžių atrodė, kad La- 1270a

konijoje ta moterų laisvė atsirado ne be pagrindo, nes karo žygiuose jie daug laiko praleisdavo svečiose šalyse toli nuo šeimų, kariaudami su argiečiais, po to su arkadais bei mesėniečiais[42]. Sulaukę atokvėpio nuo karo, jie atidavė save įstatymų leidėjui, būdami jau parengti tam kariškam gyvenimo būdui (jis juk turi nemažai dorybės pradų), o moteris, kaip sakoma, Likurgas[43] mėgino pajungti įstatymams, bet, kadangi jos priešinosi, liovėsi. 9. Vadinasi, būtent jos yra kaltos dėl to, kas įvyko, taigi akivaizdžiai ir dėl šios klaidos, tačiau mes tiriame ne tai, kam reikia atleisti ar neatleisti, o tai, kas teisinga ir neteisinga. Atrodo, kad blogai sutvarkyti moterų reikalai, kaip jau buvo minėta anksčiau, ne tik lėmė tam tikrą pačios santvarkos netinkamumą, bet ir iš dalies paskatino meilę pinigams.

10. Be to, kas dabar pasakyta, kai kas dar galėtų pasmerkti ir nuosavybės nelygybę, nes atsitiko taip, kad kai kurie iš jų turi įsigiję pernelyg didelį turtą, o kai kurie — visiškai mažą; dėl to žemė atiteko mažumai. Tai blogai tvarkoma ir įstatymais: įstatymų leidėjas paskelbė negeru dalyku pirkti arba parduoti turimą [žemę] ir pasielgė teisingai, tačiau norintiems jis leido ją dovanoti ir palikti kaip palikimą, o juk šiuo atveju neišvengiamai atsitinka tas pat, kas ir anuo. 11. Moterims priklauso beveik du penktadaliai visos žemės, nes daugelis iš jų tampa paveldėtojomis[44], be to, duodami dideli kraičiai. Geriau būtų nustatyti, kad kraičiai iš viso nebūtų duodami arba kad jie būtų maži ar bent saikingi. <...>[45] Dabar [paliekantis palikimą] gali ištekinti savo paveldėtoją už ko tik nori, o jei jis miršta nepareiškęs paskutinės va-

lios, tai tas, kurį jis palieka vykdytoju, išleidžia ją už ko tik nori. Tad nors žemė galėjo išmaitinti tūkstantį penkis šimtus raitininkų ir trisdešimt tūkstančių sunkiai ginkluotų pėstininkų, jų nebuvo net tūkstančio. 12. Jų istorija jau yra aiškiai parodžiusi, kad tokia jų tvarka buvo nevykusi: valstybė neatlaikė vieno vienintelio smūgio ir žlugo dėl mažo žmonių skaičiaus[46]. O sakoma, kad ankstesniųjų karalių laikais jie suteikdavo pilietybę svetimšaliams, todėl nepritrūkdavo žmonių net ir ilgą laiką kariaudami; dar sakoma, kad kitados spartiatų buvo netgi dešimt tūkstančių. Vis dėlto — ar tai būtų teisinga, ar ne — geriau, kai valstybėje gausu vyrų dėl nuosavybės sulyginimo 13. Įstatymas dėl vaikų gimdymo
taip pat kliudo ištaisyti šią padėtį. Mat įstatymų leidė- 1270b
jas, norėdamas, kad spartiatų būtų kuo daugiau, skatina piliečius turėti kuo daugiau vaikų: jie turi įstatymą, kad trijų vaikų tėvas atleidžiamas nuo karinės tarnybos, o keturių — atleidžiamas nuo visų mokesčių. Tačiau akivaizdu, kad jei gims daug vaikų, kai žemė yra šitaip padalyta, daugelis neišvengiamai taps skurdžiais.

14. Betgi ir [įstatymai] dėl eforato[47] yra netinkami. Tai juk yra vyriausioji valdžia, tvarkanti svarbiausius reikalus, o eforai renkami iš visos tautos, todėl dažnai į šias pareigas patenka visiškai nuskurdę žmonės, kurie dėl savo skurdo yra lengvai paperkami. Jie tai ne kartą įrodė anksčiau ir dabar, Andro reikaluose, mat kai kurie iš jų, susivilioję sidabru, pražudė visą valstybę, kiek tai priklausė nuo jų[48]. Be to, kadangi [eforų] valdžia buvo pernelyg didelė ir artima tironijai, net ir karaliai buvo priversti jai pataikauti, taigi ir tai pakenkė santvarkai, nes atsitiko

taip, kad iš aristokratijos radosi demokratija. 15. Iš tiesų būtent ši valdžios įstaiga ir palaiko santvarką, nes tauta, dalyvaujanti aukščiausioje valdžioje, laikosi ramiai, todėl ar įstatymų leidėjo dėka, ar dėl atsitiktinumo eforatas yra naudingas [valstybės] reikalams, nes, kad santvarka išliktų, visos valstybės dalys turi norėti, kad ji gyvuotų ir pasiliktų tokia pati. Taigi karaliai ją palaiko dėl jiems reiškiamos pagarbos, kilnieji ir gerieji — dėl seniūnų tarybos (nes šios pareigos yra atpildas už dorybę), o liaudis — dėl eforato, nes į jį renkama iš visų [piliečių]. 16. Į šias pareigas ir turi būti renkama iš visų, tačiau ne tokiu būdu, kaip dabar, nes jis yra pernelyg vaikiškas[49]. Be to, eforai, būdami atsitiktiniai žmonės, priima svarbius teismo sprendimus, todėl būtų geriau, kad jie spręstų vadovaudamiesi ne savo valia, o rašytiniais [nuostatais] ir įstatymais. Ir eforų gyvenimo būdas neatitinka valstybės pakraipos, nes yra pernelyg laisvas, nors kitų atžvilgiu [valstybė] būna pernelyg griežta, todėl jie negali ištverti ir, paslapčiomis apeidami įstatymą, mėgaujasi kūno malonumais.

17. Jų seniūnų valdžia taip pat nėra visiškai gera[50]. Jeigu jie būtų verti pagarbos ir turėtų išugdytas gerąsias vyro savybes, būtų galima pasakyti, kad jie valstybei naudingi, tačiau jau vien tai, kad jie iki gyvos galvos priima svarbius teismo sprendimus, kelia abejonių, nes at-
1271a eina tiek kūno, tiek proto senatvė. O kadangi jų auklėjimas buvo tokio pobūdžio, kad net pats įstatymų leidėjas jais nepasitiki, nes jie nėra geri vyrai, tai jie ir pavojingi. 18. Be to, kaip matyti, pasidalijusieji šią valdžią ima kyšius ir, kad įsiteiktų, dažnai paaukoja bendrus rei-

kalus. Dėl to būtų geriau, jeigu jie privalėtų atsiskaityti, o dabar jie neprivalo. Galima manyti, kad eforų valdžiai atsiskaito visi kiti pareigūnai; tačiau tai eforatui pernelyg didelė dovana, ir atsiskaitymo būdas, mūsų manymu, turėtų būti kitoks. Be to, tie seniūnų rinkimai, kuriuos jie rengia, yra vaikiški jau dėl paties atrinkimo būdo[51], o tai, kad tas, kuris laikomas vertu tos valdžios, pats turi jos siekti, nėra teisinga: vertasis valdžios turi valdyti, nori jis to ar nenori. 19. O dabar atrodo, kad įstatymų leidėjas padarė tą patį, kaip ir su kitais santvarkos dalykais, — sužadinęs piliečių garbės troškimą, jis pasinaudojo tuo ir seniūnų rinkimuose: niekas juk nesiektų valdžios, jei netrokštų garbės. Iš tiesų dauguma žmonių nusižengimų, bent jau tyčinių, padaroma dėl garbės ir pinigų troškimo.

20. Apie karaliaus valdžią — ar valstybėms geriau, kad jos nebūtų, ar kad būtų, — bus atskira kalba, tiktai, žinoma, geriau, kad tai būtų tvarkoma ne taip, kaip dabar, bet būtų sprendžiama pagal kiekvieno iš karalių gyvenimą. Tačiau akivaizdu, kad net pats įstatymų leidėjas nemano galįs juos padaryti kilnius: jis juk nepasitiki karaliais, tarsi šie būtų nepakankamai geri vyrai; dėl to kartu su jais kaip pasiuntiniai būdavo siunčiami jų priešai, be to, buvo manoma, kad valstybės saugumą laiduoja karalių nesutarimai[52]. 21. Bendrieji pietūs, vadinti fiditijomis[53], irgi nebuvo gerai sutvarkyti pirmojo jų steigėjo. Geriau reikėjo [nustatyti taip], kad lėšos tam būtų skiriamos iš bendro [iždo], kaip Kretoje, o Lakonijoje turi prisidėti kiekvienas, nors kai kas yra visai nuskurdę ir negali padengti tų išlaidų, taigi atsitinka priešingai

įstatymų leidėjo sumanymui. Jis siekia, kad bendrieji pietūs būtų demokratiškas renginys, o šitaip įstatymo sutvarkyti jie tampa visai nedemokratiški, nes labai nuskurdusiems juose dalyvauti nelengva, o pagal jų tradicinį pilietybės apibrėžimą neįstengiantis sumokėti šio mokesčio neturi ir pilietybės.

22. Įstatymą dėl laivyno vadų jau yra peikę ir kiti, ir peikę teisingai, nes jis tapo nesantaikos priežastimi, kai greta karalių, kurie iki gyvos galvos yra karo vadai, laivyno vado pareigos tapo beveik antra karaliaus valdžia[54].
1271b O ir patį įstatymų leidėjo pamatinį sumanymą galima peikti už tai, ką jau išpeikė Platonas *Įstatymuose*[55]: visa įstatymų sandara nukreipta į dalį dorybės — į karinę dorybę, nes ji pravarti siekiant viešpatauti. Dėl to jie išliko, kol kariavo, tačiau įsigalėję pradėjo žlugti, nes nežinojo, ką veikti laisvu laiku, ir nebuvo išsilavinę jokioje kitoje srityje, kuri jiems būtų svarbesnė už karo meną. 23. Ne mažesnė ir kita klaida: jie mano, kad gėrybes, dėl kurių kovojama, labiau padeda įgyti dorybė nei yda, ir tai teisinga, tačiau tai, kad jie laiko šias gėrybes svarbesnėmis už dorybę, neteisinga. Prastai spartiatų sutvarkyti ir bendruomenės lėšų reikalai, nes tuomet, kai jie būna priversti kariauti didelius karus, bendrame valstybės [ižde] nieko neatsiranda, ir [mokesčius] jie moka blogai, ir, kadangi didžiausia žemės dalis priklauso spartiatams, jie netikrina vieni kitų įmokų. Tai, ką pasiekė įstatymų leidėjas, visai priešinga tam, kas naudinga, — valstybė dėl jo kaltės neturi išteklių, o atskiri žmonės godūs.

Taigi tiek tegul bus pasakyta apie Lakedaimono santvarką, nes tai yra kaip tik tie dalykai, kurie galėtų būti labiausiai peikiami.

VII. 1. Kretos santvarka yra labai artima minėtajai. Kai kurie jos bruožai ne blogesni, tačiau dauguma jų ne tokie užbaigti. Atrodo, o ir sakoma[56], kad Kretos santvarka didele dalimi imituoja lakoniškąją, o daugelis senovinių dalykų yra prasčiau sudaryti už naujesniuosius. Pasakojama, kad Likurgas, kai jis išvyko atsisakęs globoti karalių Charilają[57], praleido Kretoje nemažai laiko dėl giminystės, mat Likto gyventojai buvo lakoniečiai kolonistai, o atvykusieji į koloniją perėmė tenykščių gyventojų įstatymų tvarką. Dėl to ir dabar perioikai naudojasi įstatymais tokiu pačiu būdu tikėdami, kad pirmasis įstatymų tvarką sukūrė Minosas[58]. 2. Ši sala atrodo atsiradusi tam, kad valdytų graikus, — ji yra geroje padėtyje, nes užima patogią vietą jūroje, aplink kurią įsikūrę beveik visi graikai. Iš vienos pusės ji nedaug tenutolusi nuo Peloponeso, iš kitos — nuo tų Azijos vietų, kurios yra aplink Triopiją, ir nuo Rodo. Dėl to Minosas ir įtvirtino savo valdžią jūroje, dalį salų pajungęs sau, o dalį apgyvendinęs [kolonistais], kol pagaliau, užpuolęs Siciliją, baigė gyvenimą tenai, Kamiko apylinkėse.

3. Kretos tvarka panaši į Lakonijos. Lakonijoje dirba 1272a
helotai, o Kretoje — perioikai, ir vieni, ir kiti rengia bendruosius pietus, ir bent jau senovėje lakoniečiai juos vadino ne fiditijomis, o, kaip ir kretiečiai, andrijomis[59] — iš to matyti, kad jie kilo iš ten. Taip pat ir valstybės tvarka: [Lakonijos] eforai juk turi tą pačią galią, kaip ir vadinamieji kosmai Kretoje (išskyrus tai, kad eforų yra penki, o kosmų — dešimt); seniūnai yra tolygūs jų seniūnams, kuriuos kretiečiai vadina taryba; anksčiau buvo ir karaliaus valdžia, tačiau kretiečiai ją panaikino;

kosmams priklauso ir karinis vadovavimas. 4. Tautos susirinkime dalyvauja visi, tačiau jis neturi jokios galios, tik balsuodamas patvirtina tai, ką nusprendė seniūnai ir kosmai.

Bendrųjų pietų reikalai kretiečių yra geriau sutvarkyti negu lakoniečių, nes Lakedaimone kiekvienas nuo galvos moka nustatytą įmoką, o jei ne, įstatymas jam neleidžia turėti pilietybės, kaip minėta anksčiau; Kretoje [tai sutvarkyta] bendruomeniškiau, nes viena dalis viso valstybėje išauginamo derliaus ir gyvulių, ir duoklių, kurias suneša perioikai, skiriama dievų garbinimui ir viešosioms prievolėms, o kita — bendriesiems pietums, taigi visi maitinami iš bendro [iždo], ir moterys, ir vaikai, ir vyrai. 5. Įstatymų leidėjas parodė didelę išminties meilę, [paskelbdamas] naudingu saikingą valgį ir atskirdamas moteris, idant jos neturėtų per daug vaikų, ir įvesdamas [vyrų] santykius su vyrais, dėl kurių turėsime kitą progą nuspręsti, ar tai blogai, ar ne. Taigi, kad bendrųjų pietų reikalai kretiečių yra sutvarkyti geriau negu lakoniečių, akivaizdu, tačiau kosmų atvejis yra dar blogesnis negu eforų — tas blogis, kuris būdingas eforų valdžiai, nesvetimas ir kosmams, nes jais tampa atsitiktiniai žmonės, bet tos naudos santvarkai, [kurią duoda eforai], čia nėra. Ten juk renkama iš visų [piliečių], todėl tauta, dalyvaujanti aukščiausioje valdžioje, nori, kad santvarka tokia ir pasiliktų, o čia kosmai renkami ne iš visų, bet tik iš tam tikrų giminių, o seniūnai — iš buvusių kosmų. 6. Apie juos būtų galima pasakyti tuos pačius žodžius, kaip ir apie tai, kas vyksta Lakedaimone: tai, kad jie niekam neatsiskaito ir [eina savo pareigas] visą

gyvenimą, yra jiems didesnė dovana, negu jie verti, o tai, kad jie valdo ne pagal rašytinius [nuostatus], bet savo valia, yra pavojinga. Tai, kad tauta, nedalyvaudama [valdyme], lieka rami, visai nėra ženklas, jog sutvarkyta gerai. Kosmai juk negauna jokio pelno, kaip eforai, nes gy- 1272b
vena saloje, toli nuo tų, kurie galėtų juos papirkti. Būdas, kuriuo jie mėgina įveikti šią ydą, yra nevykęs ir ne pilietinis, bet dinastinis: 7. dažnai kas nors arba iš bendravaldžių, arba iš privačių asmenų susivienija ir nuverčia kosmus, o ir patys kosmai per vidurį [kadencijos] gali atsisakyti valdžios. Žinoma, geriau, kad tai vyktų pagal įstatymą, o ne pagal žmonių norą, nes pastarasis nuostatas yra pavojingas. Visų blogiausia yra visiško kosmų pašalinimo [galimybė] — tai dažnai ir padaro galingieji, nenorėdami atsakyti prieš teismą. Iš to akivaizdu, kad [kretiečių] tvarka turi kai ką, kas būdinga politėjai, tačiau tai yra ne politėja, bet veikiau dinastija. Jiems yra įprastas dalykas pasitelkus liaudį ir draugus sukelti anarchiją, nesantaiką ir kovoti tarpusavyje. 8. Kuo tokia būklė skiriasi nuo tos, kai valstybė kurį laiką liaujasi egzistavusi ir išyra pilietinė bendrija?

Tokioje būklėje esančiai valstybei gresia pavojus iš tų, kurie nori ir pajėgia ją užpulti, tačiau, kaip jau sakyta, ją gelbsti jos padėtis, nes didelis atstumas veikia taip pat, kaip ir svetimšalių išvarymo įstatymas[60]. Dėl to ir perioikai Kretoje lieka ramūs, o helotai sukyla dažnai. Kretiečiai juk neturi išorinių valdų, ir tik visai neseniai salą palietė išorės karas[61], kuris akivaizdžiai atskleidė tenykščių įstatymų bejėgiškumą.

Taigi apie šią santvarką tegul mūsų bus pasakyta tiek.

VIII. 1. Atrodo, kad ir kartaginiečiai[62] tvarkosi gerai ir daugeliu atžvilgių ypatingai, palyginti su kitais, o kai kuo jie itin artimi lakoniečiams. Šios trys santvarkos — kretiškoji, lakoniškoji ir trečioji, kartaginiečių — tam tikra prasme yra labai artimos tarpusavyje, o nuo kitų labai skiriasi. Daugelis jų nuostatų yra geri, o santvarkos darnumo ženklas yra tai, kad tauta savo noru palaiko esamą valstybės tvarką, ir nebuvo jokio verto paminėti sukilimo ar tirono.

2. Labai artimi lakoniškajai santvarkai dalykai yra draugijų bendrieji pietūs, kurie panašūs į fiditijas, ir Šimto keturių valdžia, panaši į eforus, tik geresnė tuo, kad pastaraisiais tampa atsitiktiniai žmonės, o šie šimtas keturi renkami pagal nuopelnus; karaliai ir taryba taip pat atitinka tenykščius karalius bei seniūnus, tačiau ten yra geriau tai, kad karaliais tampama ne visą laiką iš tos pačios giminės, ir ne iš atsitiktinės, o jei tik [kuri nors giminė kuo nors] išsiskiria <...>[63], jie verčiau renka iš tokių nei pagal amžių, nes [išrinktieji], įgiję valdžią svar-
1273a bių dalykų atžvilgiu, būdami niekingi didžiai pakenkia ir jau yra pakenkę Lakedaimono valstybei.

3. Taigi dauguma tų dalykų, kurie peikiami dėl nukrypimų [nuo geriausiosios santvarkos], pasirodo esą bendri visoms minėtoms santvarkoms, o iš to, kas peikiama aristokratijos arba politėjos požiūriu, kai kas labiau krypsta į demokratiją, kai kas — į oligarchiją. Kuriuos dalykus pateikti tautai [svarstyti], o kuriuos — ne, nusprendžia karaliai kartu su seniūnais, jeigu visi vienbalsiai sutaria, o jeigu ne, tai sprendžia tauta. Kai šie ką nors pateikia, tautai leidžiama ne tik išklausyti valdan-

čiųjų sprendimus, tačiau ji turi galią ir svarstyti, ir norinčiam leidžiama pasisakyti prieš pateikiamus pasiūlymus, o kitose santvarkose to nėra. 4. Tai, kad Penkių tarybos, sprendžiančios daugelį svarbių dalykų, yra renkamos jų pačių [narių], ir tai, kad jos renka aukščiausiąją valdžią, Šimto tarybą, ir tai, kad jos valdo ilgesnį laiką už kitus [pareigūnus] (nes valdo ir baigusios eiti pareigas, ir prieš pradėdamos), yra oligarchiška; tai, kad [pareigūnai] negauna algos ir nėra renkami burtais, laikytina aristokratijos bruožu, kaip ir kiti panašūs dalykai bei tai, kad tam tikri pareigūnai sprendžia visas bylas, o ne skirtingas — skirtingi, kaip Lakedaimone.

5. Kartaginiečių tvarka labiausiai nukrypsta nuo aristokratijos į oligarchiją dėl tam tikros nuostatos, su kuria sutinka daugelis: jie mano, kad pareigūnai turi būti renkami ne tik pagal nuopelnus, bet ir pagal turtą, nes neįmanoma, kad skurdžius gerai valdytų ir turėtų tam laiko. Rinkti pagal turtą yra oligarchiška, o pagal dorybę — aristokratiška, taigi toji sistema, pagal kurią yra tvarkomi kartaginiečių santvarkos reikalai, būtų trečioji, nes jie renka atsižvelgdami ir į viena, ir į kita, ypač aukščiausiuosius pareigūnus — karalius ir karo vadus. 6. Šį nukrypimą nuo aristokratijos reikėtų laikyti įstatymų leidėjo klaida, nes nuo pat pradžių vienas būtiniausių dalykų yra pasirūpinti, kad geriausieji turėtų laisvo laiko ir būtų apsaugoti nuo niekingo elgesio ne tik kai valdo, bet ir asmeniniame gyvenime. Bet nors reikia atsižvelgti ir į išteklius, būtinus užtikrinti laisvalaikiui, blogai, kad aukščiausiosios pareigos, karaliaus ir karo vado, yra parduodamos. Toks įstatymas turtą padaro la-

biau gerbiamą už dorybę, o visą valstybę — godžią pinigų. 7. Juk, kad ir ką valdantieji nuspręstų esant verta pagarbos, kitų piliečių nuomonė neišvengiamai seka jais; o kur labiausiai gerbiama ne dorybė, ten negali būti tvirtos aristokratinės santvarkos. Suprantama, jog nusi-
1273b pirkusieji [valdžią] įpranta [iš jos] pelnytis, nes, kad valdytų, jie turėjo išlaidų. Būtų keista, jei neturtingas, tačiau kilnus žmogus norėtų pasipelnyti, o niekingesnis, ir dar patyręs išlaidų, — nenorėtų. Todėl valdyti privalo tie, kurie gali valdyti geriausiai. O dar geriau būtų — net jeigu įstatymų leidėjas ir nepasirūpino tuo, jog kilnieji nepatirtų nepriteklių, — pasistengti, kad bent jau valdydami jie turėtų laisvo laiko.

8. Gali atrodyti bloga ir tai, kad tam pačiam žmogui leidžiama eiti kelias aukštas pareigas — kartaginiečiai tam pritaria. Juk vienas darbas geriausiai atliekamas vieno žmogaus, ir įstatymų leidėjui būtina žiūrėti, kad taip ir būtų, ir neskirti to paties žmogaus groti fleita ir siūti apavą. Taigi, jei tik valstybė nėra maža, pilietiškiau, o kartu ir demokratiškiau, kai daugelis dalyvauja valdyme; tai, kaip minėjome, yra geriau ir bendriems reikalams, nes kiekvienas iš tų pačių dalykų atskirai yra atliekamas geriau ir greičiau, negu viskas kartu. Tai akivaizdu kariniuose ir laivyno reikaluose: šiose abiejose srityse valdymas ir paklusimas, jei taip galima pasakyti, yra persmelkę viską.

9. Nors [kartaginiečių] santvarka yra oligarchinė, jie sėkmingai išvengia [jos pavojų] dėl savo turtingumo, nes nuolat išsiunčia tam tikrą gyventojų dalį į [imperijos] miestus[64]; taip jie gydo savo santvarką ir suteikia jai

patvarumą. Tačiau tai lemia atsitiktinumas, o reikia, kad [piliečiai] gyventų santarvėje įstatymų leidėjo dėka. O dabar, jei atsitiktų kokia nelaimė ir dauguma valdinių sukiltų, įstatymai neteiktų jokios priemonės, padedančios grąžinti rimtį.

Taigi Lakedaimono, Kretos ir Kartaginos santvarkos, pagrįstai labai vertinamos, atrodo taip.

IX. 1. Iš tų, kurie yra ką nors pasakę apie santvarkas, kai kurie visiškai nedalyvavo jokioje politinėje veikloje ir nugyveno gyvenimą kaip privatūs asmenys; beveik apie visus juos tai, kas verta dėmesio, jau pasakyta. Tačiau kai kurie iš jų buvo įstatymų leidėjai, vieni gimtuosiuose miestuose-valstybėse, kiti — svetimuose, ir patys dalyvavo politinėje veikloje; vieni iš jų buvo tik įstatymų kūrėjai, o kiti — ir pačios santvarkos, kaip, pavyzdžiui, Likurgas ir Solonas, kurie sukūrė ir įstatymus, ir santvarkas. Apie Lakedaimono santvarką jau kalbėta, 2. o Soloną kai kas laiko puikiu įstatymų leidėju, panaikinusiu kraštutinę oligarchiją, padariusiu galą liaudies vergijai ir sukūrusiu tradicinę demokratiją; jis tai pasiekė, gerai sumaišęs įvairias santvarkas: ant Areopago posėdžiaujanti taryba yra oligarchijos elementas, pareigūnų renkamumas — aristokratijos, o teismai — demokratijos. Atrodo, kad Solonas tuos dalykus — tarybą ir pa- 1274a
reigūnų renkamumą — jau rado egzistuojančius iš anksčiau ir nepanaikino, tačiau jis įtvirtino tautos valdžią įsteigęs teismus, sudarytus iš visų [piliečių]. 3. Dėl to jam kai kas priekaištauja, esą jis panaikinęs kitas [santvarkos dalis], teismą, renkamą burtais, padarydamas visagalį. Mat pastarajam sustiprėjus imta pataikauti tautai tarsi

tironui, ir santvarka virto dabartine demokratija; Efialtas[65] ir Periklis[66] apribojo Areopago tarybos reikšmę, Periklis įvedė mokestį už dalyvavimą teisme, ir taip kiekvienas iš demagogų[67] vis labiau didino demokratiją, kol ji tapo tokia, kokia yra dabar. 4. Tačiau atrodo, kad taip atsitiko ne tiek pagal Solono sumanymą, bet veikiau susiklosčius aplinkybėms, nes tauta, lėmusi [Atėnų] pranašumą jūroje karų su Persija metu, pasidarė pernelyg išdidi ir pasirinko blogus vadus, nors dori žmonės priešinosi tokiai politikai; pats Solonas, atrodo, suteikė tautai tik būtiniausią galią — rinkti pareigūnus ir gauti iš jų ataskaitą (jei šito negalėtų, tauta būtų pavergta ir priešiška), o visi valdžios pareigūnai turėjo būti iš diduomenės ir turtingųjų — iš penkiašimtasaikių, kinkininkų ir trečiojo sluoksnio, vadinamosios raitininkijos; ketvirtasis sluoksnis buvo samdinių, kurie negalėjo dalyvauti jokioje valdžioje[68].

5. Įstatymų leidėjai buvo ir Zaleukas[69] (Epizefiro lokrams) bei Charondas iš Katanos (savo bendrapiliečiams ir kitiems chalkidiečių miestams Italijoje bei Silicijoje). Kai kas mėgina juos susieti: esą Onomakritas[70] buvęs pirmasis sumanus įstatymų leidėjas, o mokęsis jis Kretoje, kur, būdamas lokras, atvyko dėl pranašavimo meno; jo bendru tapęs Taletas[71], pastarojo mokiniai buvę Likurgas bei Zaleukas, o Zaleuko — Charondas. Tačiau taip pasakoja tie, kuriems nerūpi chronologija. 6. Ir Filolajas Korintietis[72] buvo įstatymų leidėjas Tebuose. Filolajas buvo iš Bakchiadų giminės; jis tapo Dioklio, olimpinių žaidynių nugalėtojo, mylimuoju, ir kai pastarasis, nebepakęsdamas motinos Alkionės meilės, paliko miestą, [kartu su

juo] atvyko į Tebus, kur abu ir baigė gyvenimą. Dar ir
dabar žmonės rodo jų kapus, gerai matomus vienas nuo
kito, tačiau iš Korinto žemės pusės vienas yra matomas,
o kitas — ne. 7. Pasakojama, kad jie liepė šitaip juos pa-
laidoti: Dioklis, bjaurėdamasis ta aistra, [norėjo,] kad nuo
jo kapo nesimatytų Korinto šalis, o Filolajas — kad ma-
tytųsi. Taigi dėl minėtosios priežasties jie gyveno Tebuo- 1274b
se, ir Filolajas tapo jų įstatymų leidėju įvairiais klausi-
mais, taip pat ir vaikų gimdymo klausimu — [jis sukū-
rė] įstatymus, kuriuos jie vadina įvaikinimo įstatymais.
Šie įstatymai buvo specialiai sukurti siekiant išsaugoti [tą
patį] žemės sklypų skaičių. 8. Charondo [įstatymuose]
nėra nieko savito, išskyrus teismus dėl melagingų liudi-
jimų (jis pirmasis įvedė apkaltinimą dėl jų), tačiau įsta-
tymų tikslumu jis pranoksta net ir dabartinius įstatymų
leidėjus. (Falėjo savitumas buvo turto sulyginimas, Pla-
tono — žmonų ir vaikų, taip pat turto bendrumas, mo-
terų bendrieji pietūs, be to, įstatymas dėl girtumo — kad
vadovaujantieji išgertuvėms privalo likti blaivūs, taip pat
dėl karinio mankštinimo — kad vyrai pratybomis išla-
vintų abi rankas kaip dešinę, nes neturėtų būti taip, kad
tik viena ranka būtų naudinga, o kita nenaudinga.) 9. Yra
ir Drakono[73] įstatymai, tačiau jis leido įstatymus jau esa-
mai santvarkai, ir juose nėra nieko savito, ką būtų ver-
ta paminėti, išskyrus žiaurumą bausmių dydžio atžvil-
giu. Pitakas[74] taip pat buvo įstatymų kūrėjas, tačiau ne
santvarkos; jo savitas įstatymas yra toks, kad tie, kurie
ką nors užpuola girti, gauna didesnę bausmę nei užpuo-
lę blaivūs. O kadangi girti būna įžūlesni už blaivius, jis
paisė naudingumo, bet ne atlaidumo, kurio girtiems rei-

kėtų rodyti daugiau. Androdamas[75] iš Regijo taip pat leido įstatymus Trakijos chalkidiečiams dėl nužudymų ir paveldėjimo reikalų, tačiau turbūt niekas negalėtų nurodyti kokio nors jo įstatymų savitumo.

Taigi tarkime, kad aptarėme santvarkas — tiek galiojančias, tiek kieno nors pasiūlytas.

TREČIA KNYGA

I. 1. Tas, kuris siekia išsiaiškinti, kas yra kiekviena iš santvarkų ir kokia ji yra, turbūt pirmiausia susiduria su valstybės klausimu — kas gi pagaliau yra toji valstybė. Šiuo metu dėl to nesutariama, nes vieni sako, kad tam tikrą veiksmą atlieka valstybė, kiti — kad ne valstybė, bet oligarchai arba tironas; mes matome, kad visa valstybės vyro ir įstatymų leidėjo veikla susijusi su valstybe, o santvarka yra tam tikra valstybės gyventojų tvarka. 2. Kadangi valstybė priklauso prie sudėtinių dalykų, kaip ir visa kita, kas yra visetas, tačiau susideda iš daugelio dalių, tai akivaizdu, kad pirmiausia reikia aptarti pilietį, nes valstybė yra tam tikra piliečių aibė; taigi būtina nuspręsti, ką reikėtų vadinti piliečiu ir kas yra pi- 1275a
lietis. Juk dažnai nesutariama dėl piliečio [sąvokos], nes ne visi sutinka piliečiu laikyti tą patį — tas, kuris demokratijoje yra pilietis, oligarchijoje dažnai nėra pilietis. 3. Tų, kurie kokiu nors kitu būdu įgyja šį vardą, pavyzdžiui, priimtųjų į piliečius[1], reikėtų nepaisyti. Pilietis nėra pilietis vien dėl to, kad gyvena tam tikroje vietoje (juk ir atkilėliai[2] bei vergai dalijasi gyvenamąja vieta), ar dėl

to, kad dalyvauja teismo reikaluose, kai jis patraukiamas atsakomybėn arba pats pateikia ieškinį (juk tokią teisę turi ir tie, kurie yra susaistyti tarpusavio sutartimis, nes ir jie gali tai daryti; daugelyje vietų tuose reikaluose dalyvauja ir atkilėliai, tiktai ne kaip pilnateisiai — jie privalo susirasti sau globėją[3], todėl šiuose santykiuose jie dalyvauja ribotai), 4. lygiai kaip ir apie vaikus, dėl amžiaus dar neįrašytus[4] [į piliečių sąrašus], ir apie senius, jau atleistus[5], reikėtų sakyti, kad jie tam tikra prasme yra piliečiai, tiktai ne absoliučiai, bet priduriant apie pirmuosius, kad jie „nepilnateisiai", o apie antruosius — „per seni" ar ką nors panašaus (nėra jokio skirtumo, juk ir taip aišku, apie ką kalbama). Mes juk tiriame pilietį absoliučia prasme, neturintį jokio tokio pobūdžio trūkumo, reikalaujančio pataisos, nes tokių dalykų klausimą galima kelti ir išspręsti taip pat tų, iš kurių atimtos [piliečio] teisės ir kurie yra ištremti, atveju. Pilietį absoliučia prasme iš visų požymių labiausiai apibrėžia dalyvavimas teisme ir valdyme. Vienos pareigos yra suskirstytos laiko atžvilgiu taip, kad kai kurių tas pats žmogus apskritai negali eiti du kartus arba gali tik po tam tikro nustatyto laiko tarpo, o kitos yra neapibrėžtos, pavyzdžiui, teisėjo ir tautos susirinkimo nario. 5. Kai kas gali pasakyti, kad pastarieji apskritai nėra pareigūnai ir dėl to visai nedalyvauja valdyme; betgi juokinga iš pačių galingiausiųjų atimti valdžią. Tačiau tai neturi jokios reikšmės, nes kalbama tik apie vardą: juk tai, kas bendra teisėjui ir tautos susirinkimo nariui, neturi vardo, kuriuo būtų galima pavadinti juos abu. Apibrėžimo labui tebūnie tai „neapibrėžtos pareigos". Tad piliečiais laikykime tuos, kurie šitokiu būdu dalyvauja [valdyme].

Taigi maždaug toks yra piliečio [apibrėžimas], geriausiai tinkantis visiems tiems, kurie vadinami piliečiais. 6. Tačiau nereikia pamiršti, kad tie dalykai, kurių sudedamosios dalys skiriasi rūšimi — viena yra pirminė, kita antrinė, dar kita išvestinė, — arba iš viso neturi bendro požymio, nes jie yra tokie, arba turi tik nežymų. Tačiau matome, kad santvarkos vienos nuo kitų skiriasi rūšimi, ir vienos iš jų yra paskesnės, o kitos — 1275b
pirmesnės, nes klaidingos ir nukrypusios būtinai yra paskesnės už teisingas (ką vadiname nukrypusiomis, paaiškės vėliau). Taigi ir pilietis kiekvienoje santvarkoje neišvengiamai yra vis kitoks. Todėl kalbamasis pilietis labiausiai yra pilietis demokratijoje, o kitose santvarkose gali būti piliečiu, bet nebūtinai.

7. Kai kuriose [santvarkose] nėra tautos [valdžios] ir nešaukiami tautos susirinkimai, bet yra tam tikrų parinktų asmenų tarybos, ir bylos sprendžiamos atskirai, antai Lakedaimone sutarčių bylas sprendžia kuris nors iš eforų, ir skirtingas bylas vis kitas, seniūnai tiria nužudymo bylas, o kitas turbūt dar kiti pareigūnai. Kartaginoje yra kitaip — tam tikri pareigūnai sprendžia visas bylas. Taigi galimos [mūsų pateikto] piliečio apibrėžimo pataisos. 8. Juk kitose santvarkose tautos susirinkimo narys bei teisėjas nėra neapibrėžtas pareigūnas, jis turi apibrėžtą valdžią, nes arba visiems jiems, arba kai kuriems iš jų atiduota svarstyti ir spręsti arba visus, arba kai kuriuos reikalus. Kas tuomet yra pilietis, akivaizdu iš tų dalykų: kas turi teisę dalyvauti sprendžiamojoje arba teisminėje valdžioje, tą jau vadiname tos valstybės piliečiu, o valstybe vadiname pastarųjų aibę, paprastai sakant, užtenkamą pasiekti sau pakankamam gyvenimui.

9. Praktiškai pilietis apibrėžiamas kaip tas, kurio tėvai yra piliečiai, ir ne tik kuris nors vienas, t.y. tėvas arba motina, o kai kas reikalauja ir daugiau — pavyzdžiui, dviejų arba trijų, arba ir daugiau [piliečių] kartų. Kai politiniais tikslais ir skubotai pateikiami tokie apibrėžimai, kai kas kelia klausimą, kaipgi tas trečios ar ketvirtos kartos [protėvis] gali būti pilietis. Tad Gorgijas Leontinietis, iš dalies turbūt suglumęs, o iš dalies pašiepdamas, ir pasakė, kad kaip grūstuvės yra pagamintos grūstuvių gamintojų, taip ir larisiečiai yra pagaminti pareigūnų, nes kai kurie iš jų yra larisų gamintojai[6]. Betgi yra paprastai: pagal minėtąjį apibrėžimą, jeigu jie dalyvauja valstybės reikaluose, tai yra piliečiai — juk neįmanoma pritaikyti [apibrėžimą] „gimęs iš piliečio ar pilietės" pirmiesiems [miesto-valstybės] gyventojams ar įkūrėjams.

10. Tačiau daugiau neaiškumų turbūt kyla dėl tų, kurie įgijo pilietybę pasikeitus santvarkai, kaip, pavyzdžiui, Atėnuose išvarius tironus padarė Kleistenis, priėmęs į files daug svetimšalių ir atkilėlių vergų[7]. Abejonė dėl jų kyla ne dėl to, ar jie yra piliečiai, bet dėl to, ar [jais tapo] teisėtai, ar neteisėtai. Žinoma, prie to dar būtų gali-
1276a ma pridurti klausimą, ar tas, kuris neteisėtai yra pilietis, apskritai yra pilietis, tarsi „neteisėtas" reikštų tą patį, ką ir „netikras". Kadangi matome, jog ir kai kurie pareigūnai valdo neteisėtai, bet apie juos vis dėlto sakysime, kad jie valdo, nors ir neteisėtai, ir kadangi pilietį apibrėžia tam tikra valdžia (nes, kaip minėjome, pilietis yra tas, kuris dalyvauja toje valdžioje), tai akivaizdu, jog reikia pripažinti, kad ir šie yra piliečiai, o jų teisėtumo

ar neteisėtumo klausimas priklauso anksčiau minėtiems svarstymams. Kai kas klausia, kada veiksmas yra atliktas valstybės, o kada — ne valstybės, pavyzdžiui, kai iš oligarchijos ar tironijos randasi demokratija. Mat tokiais atvejais kai kurie nenori vykdyti įsipareigojimų (esą juos prisiėme ne valstybė, bet tironas) ir daugelio kitų panašių dalykų, nes esą kai kurios iš santvarkų laikosi jėga, o ne siekdamos bendros naudos. 11. Tad jeigu ir kai kurios demokratinės valstybės yra valdomos tokiu būdu, tokios santvarkos veiksmus reikia vadinti tokios valstybės veiksmais, panašiai kaip ir oligarchijos bei tironijos veiksmus. Atrodo, kad šis samprotavimas glaudžiai susijęs su klausimu, kada reikia sakyti, jog valstybė yra ta pati, o kada — jog nebe ta pati, bet jau kita. Paviršutiniškiausias šio klausimo tyrimas apimtų vietą ir žmones. Vietą ir žmones juk įmanoma atskirti, vieni gali gyventi vienoje vietoje, o kiti — kitoje. Taip keliamas klausimas laikytinas lengvesniu: kadangi miestas-valstybė turi kelias reikšmes, toks tyrimas nėra sunkus[8].

12. Panašiai [galima paklausti] ir apie vienoje vietoje gyvenančius žmones — kada reikia sakyti, kad tai yra viena valstybė? Juk tai lemia ne ją juosiančios sienos, nes ir aplink Peloponesą būtų galima pastatyti vieną sieną; tokios rūšies yra turbūt ir Babilonas, ir kiekviena kita valstybė, turinti veikiau genties, o ne miesto-valstybės apybrėžas; bent jau apie pastarąjį sakoma, kad, jį užėmus, trečią dieną dalis valstybės to dar nepastebėjo[9]. Tačiau šio klausimo tyrimas bus naudingas kitu atveju (nes valstybės vyras neturi pamiršti valstybės dydžio ir gyventojų kiekio [klausimo], ir ar naudin-

giau, kad [gyventų] viena gentis, ar keletas). 13. Tačiau ar tada, kai tie patys žmonės gyvena toje pačioje vietoje, reikia sakyti, kad valstybė yra ta pati, kol gyventojai tebėra tos pačios kilmės, nors nuolat vieni miršta, o kiti gimsta (kaip apie upes esame įpratę sakyti, kad jos tos pačios ir šaltiniai tie patys, nors nuolat tam tikras vandens kiekis priteka, o tam tikras nuteka), ar žmones dėl
1276b šios priežasties reikia laikyti tais pačiais, o valstybę — kita? Juk jeigu valstybė yra tam tikra bendrija, o santvarka yra piliečių bendrija, tai, jei santvarka pasikeistų rūšies atžvilgiu ir taptų kitokia, tikriausiai paaiškėtų, kad ir valstybė neišvengiamai nebėra ta pati, lygiai kaip apie chorą, kai kada komišką, o kai kada tragišką, sakome, kad tai skirtingi chorai, nors žmonės dažnai būna tie patys. 14. Panašiai ir kiekvieną kitą bendriją bei junginį vadiname kitokiais, jeigu jų sandara yra kitokios rūšies, antai tų pačių garsų dermę sakome esant kitą, jeigu ji vieną kartą yra dorinė, o kitą — friginė. Jeigu jau taip, akivaizdu, kad labiausiai valstybę reikėtų laikyti ta pačia atsižvelgiant į santvarką; vadinti ją kitu ar tuo pačiu vardu galima ir tuomet, kai joje gyvena tie patys gyventojai, ir tuomet, kai gyvena visiškai kiti. O ar teisingumas reikalauja, ar nereikalauja vykdyti [įsipareigojimus] pasikeitus valstybės santvarkai, tai jau kita kalba.

II. 1. Su tuo, kas dabar pasakyta, susijęs samprotavimas apie tai, ar gero žmogaus ir doro piliečio dorybę reikėtų laikyti esant tą pačią, ar ne tą pačią. Bet jeigu būtent tai turėtų būti ištirta, tuomet pirmiausia reikėtų nustatyti piliečio dorybės pobūdį. Kaip jūreivis yra vie-

nas iš bendrijos narių, taip, mes sakome, yra ir pilietis. Nors jūreiviai skiriasi pagal savo paskirtį (vienas yra irkluotojas, kitas — vairininkas, dar kitas — stebėtojas, o dar kitas turi kitą panašų pavadinimą), akivaizdu, kad tiksliausias kiekvieno iš jų dorybės apibrėžimas bus atskiras, bet panašiai visiems tiks ir tam tikras bendras apibrėžimas — juk plaukiojimo saugumas yra jų visų darbas, nes to siekia kiekvienas iš jūreivių. 2. Taigi panašiai ir piliečių, nors jie nevienodi, darbas yra bendrijos saugumas, o bendrija yra santvarka, todėl piliečio dorybė turi būti susijusi su santvarka. O jeigu yra bent kelios santvarkų rūšys, tai akivaizdu, kad negali būti vienos tobulos doro piliečio dorybės, tačiau gerą žmogų vadiname tokiu dėl vienos ir tobulos dorybės. Taigi akivaizdu, kad tas, kuris yra doras pilietis, gali ir neturėti tos dorybės, dėl kurios jis būtų doras žmogus.

3. Tačiau ir tie, kurie kelia klausimą kitaip, gali nueiti tų pačių samprotavimų keliu kalbėdami apie geriausiąją santvarką. Juk jeigu neįmanoma, kad valstybė susidėtų vien tik iš dorųjų, o kiekvienas privalo gerai atlikti savo darbą skatinamas dorybės, tai, kadangi neįma- 1277a
noma, kad visi piliečiai būtų vienodi, turbūt nebus ir vienos dorybės, pritinkančios ir piliečiui, ir geram žmogui; juk toji, kuri pritinka doram piliečiui, turi būti būdinga visiems (tik taip gali egzistuoti geriausioji valstybė), o toji, kuri pritinka geram žmogui, negali [priklausyti visiems], jeigu nebūtina, kad geroje valstybėje visi piliečiai būtų geri žmonės. 4. Be to, kadangi valstybė susideda iš nevienodų žmonių, kaip gyvūnas susideda iš sielos ir kūno, siela — iš proto ir troškimo, ūkis — iš

vyro ir žmonos, <nuosavybė>[10] — iš šeimininko ir vergo, lygiai taip pat ir valstybė susideda iš visų jų ir, be to, dar ir iš kitų skirtingų rūšių, — tai visų piliečių dorybė negali būti viena, kaip ir choro vadovo bei jo padėjėjo. 5. Kodėl ji apskritai nėra ta pati, aišku iš šių dalykų; tačiau ar gali būti tam tikra viena dorybė, kuri pritiktų ir doram piliečiui, ir doram žmogui? Mes sakome, kad doras valdovas yra geras ir supratingas, o valstybės vyras būtinai privalo būti supratingas. Kai kas sako, kad valdovo netgi auklėjimas turįs būti kitoks, — juk ir matome, kad karalių sūnūs yra mokomi jojimo bei karo meno, ir Euripidas sako:

> Ne subtilybes man, bet tai, kas reikalinga
> Valstybei[11],

turėdamas galvoje, kad yra tam tikras valdovo auklėjimas. 6. Jei ta pati dorybė pritinka ir geram valdovui, ir geram žmogui, o pilietis yra ir valdinys, tai ji turbūt nėra ta pati bet kokio piliečio ir žmogaus, o tiktai tam tikro piliečio, nes ji nėra ta pati valdovo ir piliečio, ir turbūt dėl to Jasonas[12] sakė, kad badauja, kai nebūna tironu, turėdamas galvoje, kad nemoka būti privačiu asmeniu.

7. Tačiau sugebėjimas valdyti ir būti valdomam yra giriamas ir manoma, kad piliečio dorybė — tai sugebėjimas ir gerai valdyti, ir būti geru valdiniu. Jei jau nusprendėme, kad gero žmogaus dorybė susijusi su valdymu, o piliečio — ir su vienu, ir su kitu, turbūt abi negali būti vienodai pagirtinos. Kadangi kai kada laikomasi abiejų [nuomonių] — kad valdovas ir valdinys turi mokytis ne to paties, o pilietis turi mokėti ir viena,

ir kita, ir dalyvauti abiejuose dalykuose, <...>[13]. Tai galima įžvelgti ir iš to, kad egzistuoja šeimininko valdžia. 8. Pastarąja vadiname tą, kuri susijusi su būtinaisiais darbais: valdovui nebūtina mokėti juos atlikti, bet būtina mokėti panaudoti [tuos, kurie moka]; kitas [sugebėjimas] jau yra vergiškas — taip vadinu sugebėjimą atlikti tarno darbus ir jų atlikimą. Tačiau kalbame apie daugelį vergų rūšių, nes esama ir daugelio darbų. Vieną jų dalį sudaro rankpelniai — tie, kurie, kaip rodo ir 1277b
jų pavadinimas, gyvena iš savo rankų[14]; jiems priklauso ir paprastas amatininkas. Dėl to kai kuriose valstybėse amatininkai senovėje nedalyvavo valdyme, kol nebuvo kraštutinės demokratijos.

9. Taigi geram žmogui, valstybės vyrui ir geram piliečiui nebūtina išmokti darbus tų, kurie yra valdomi tokiu būdu, nebent jis tai daro dėl savęs paties iškilus reikalui (juk dėl to vienas žmogus netampa šeimininku, o kitas — vergu). Tačiau yra ir tokia valdžia, kai valdomi panašūs savo kilme ir laisvi žmonės (būtent tokią juk sakome esant politinę valdžią), ir jos valdovas turi išmokti pats būdamas valdomas, kaip raitininkų kariuomenei vadovauti išmokstama pabuvus eiliniu raitininku, o būti karvedžiu — tarnaujant karvedžio vadovaujamam, vadovaujant pulkui ir kuopai. Todėl ir sakoma, ir teisingai sakoma, kad negali gerai valdyti tas, kuris pats nebuvo valdomas[15]. 10. Nors jų dorybė yra skirtinga, tačiau būtina, kad geras pilietis mokėtų ir galėtų tiek būti valdomas, tiek pats valdyti, ir būtent tai yra piliečio dorybė — pažinti laisvųjų valdymą iš abiejų pusių. Geram žmogui taip pat būdinga ir viena, ir kita; juk jeigu

valdovo nuosaikumo ir teisingumo pobūdis yra kitoks negu valdinio, bet laisvo žmogaus, akivaizdu, kad ir gero žmogaus dorybė, pavyzdžiui, teisingumas, negali būti viena, tačiau bus skirtingų rūšių, kai jis valdys ir kai bus valdomas, kaip yra skirtumas tarp vyro bei moters nuosaikumo ir narsumo (juk vyras atrodytų esąs bailys, jei būtų toks narsus, kaip narsi moteris, o moteris atrodytų plepi, jei būtų tokia kukli, kaip geras vyras, nes vyro ir moters netgi pareigos ūkyje yra skirtingos — jo darbas yra įgyti, o jos — saugoti). 11. O supratingumas yra vienintelė išimtinai valdovui būdinga dorybė, nes kitos atrodo turinčios būti bendros ir valdovams, ir valdiniams; tačiau valdinio dorybė vis dėlto yra ne supratingumas, bet teisinga nuomonė, nes valdinys yra tarsi fleitų dirbėjas, o valdovas — fleitininkas, kuris naudojasi [tuo, kas pirmojo pagaminta].

Taigi, ar gero žmogaus ir doro piliečio dorybė yra ta pati, ar skirtinga, ir kokiu būdu ta pati, o kokiu — skirtinga, akivaizdu iš šių dalykų.

III. 1. Tačiau dar lieka tam tikras neaiškumas dėl to, kas yra pilietis. Ar iš tiesų pilietis yra tik tas, kuris gali dalyvauti valdyme, ar ir amatininkai laikytini piliečiais? Jeigu piliečiais laikytini ir tie, kurie nedalyvauja valdyme, tada toji [mūsų aptarta] dorybė negalės priklausyti kiekvienam be išimties piliečiui, nes ir amatininkas yra pilietis; o jei nė vienas iš jų nėra pilietis, tai kokiam sluoksniui priskirtinas kiekvienas iš jų? Tai juk nėra nei
1278a atkilėlis, nei svetimšalis. Ar turime sakyti, kad šiame samprotavime nėra nieko keisto? Juk nei vergai, nei atleistiniai prie minėtųjų nepriklauso. 2. Betgi teisinga tai,

kad ne visi, be kurių neegzistuotų valstybė, turėtų būti laikomi piliečiais, — juk ir vaikai nėra piliečiai ta prasme kaip suaugusieji: pastarieji yra piliečiai absoliučiai, o pirmieji sąlygiškai — jie yra piliečiai, tačiau ne pilnateisiai. Senovėje kai kuriose valstybėse amatininkai susidėjo iš vergų arba svetimšalių, dėl to dauguma [amatininkų] yra iš jų ir dabar, o geriausioji valstybė nepadarys amatininko piliečiu. O jeigu ir jis yra pilietis, tai tą piliečio dorybę, apie kurią kalbėjome, reikia laikyti ne kiekvieno piliečio dorybe ir ne kiekvieno laisvo žmogaus dorybe, tačiau tik tų, kurie laisvi nuo būtinųjų darbų. 3. Tie, kurie atlieka būtinuosius darbus kam nors vienam, yra vergai, o tie, kurie juos atlieka bendram labui, yra amatininkai ir samdiniai. Dėl jų bus aišku, jei labiau į tai įsigilinsime <jau tai, kas pasakyta, viską paaiškina, jei primenama>[16].

Kadangi santvarkų yra keletas, piliečių rūšių taip pat turi būti keletas, ypač piliečių, kurie yra valdiniai; taigi vienoje santvarkoje amatininkas ir samdinys būtinai bus piliečiai, o kitose tai neįmanoma — pavyzdžiui, toje, kuri vadinama aristokratine ir kurioje garbingos pareigos suteikiamos pagal dorybę ir vertę, — nes neįmanoma atsidėti dorybei gyvenant amatininko ar samdinio gyvenimą. 4. Oligarchinėse santvarkose samdinys negali būti pilietis (nes dalyvavimą valdyme lemia didelis turto cenzas), o amatininkas gali, nes nemažai amatininkų praturtėja. Tebuose buvo įstatymas, kad tas, kuris dešimt metų nesusilaikė nuo prekybos, negali dalyvauti valdyme. Tačiau daugelyje santvarkų įstatymas priima [į piliečius] net ir svetimšalius; kai kuriose demokratijose pilietis yra

tas, kieno motina yra pilietė, 5. o daug kur šitai galioja ir neteisėtų sūnų atžvilgiu. Vis dėlto nors dėl tikrųjų piliečių trūkumo jie ir padaro piliečiais visus šiuos žmones (nes tokius įstatymus jie taiko dėl per mažo žmonių skaičiaus), tačiau kai jų yra pakankamai, jie pamažu išskiria [iš piliečių] pirmiausia tuos, kurie gimę iš vergo ir vergės, po to tuos, kurių tik motina [pilietė], ir pagaliau piliečiais padaro tik tuos, kurių abu tėvai yra valstybės gyventojai. 6. Taigi iš to akivaizdu, kad yra daug piliečių rūšių ir kad pirmiausia piliečiu vadinamas tas, kuris turi teisę eiti garbingas pareigas; juk ir Homeras sakė:

... kaip kokį niekingą klajūną[17],

nes neturintis tokios teisės yra tarsi atkilėlis. Tačiau kai kur tai yra slepiama siekiant apgauti gyventojus.

1278b Taigi ar [dorybė], dėl kurios žmogus yra geras, o pilietis doras, yra skirtinga, ar ta pati, aišku iš to, kas pasakyta, — kai kuriose valstybėse [geras žmogus ir doras pilietis] yra tas pats, o kai kuriose — ne tas pats, ir pirmuoju atveju — ne kiekvienas, o tik valstybės vyras ir tas, kuris turi ar gali turėti galią tvarkyti bendruosius reikalus, ar vienas pats, ar su kitais.

IV. 1. Kai šitai jau išsiaiškinta, reikia nutarti, ar santvarka yra viena, ar jų yra keletas, ir jei keletas, tai kokios jos ir kiek jų, ir kokie yra jų skirtumai. Santvarka yra valstybės tvarka, apimanti įvairias valdžios pareigas, ir ypač tas, kurios yra aukščiausios. Visur valstybėje aukščiausia yra jos valdžia, o valdžia yra santvarka. Kalbu apie tai, kad, pavyzdžiui, demokratinėse [valstybėse] aukščiausia yra tauta, o oligarchijose, priešingai, —

oligarchai; sakome, kad jų ir santvarkos yra skirtingos. Taip pat kalbėtume ir apie kitas [santvarkas].

2. Pirmiausia reikia nustatyti, kokiu tikslu yra susidariusi valstybė ir kiek yra žmogaus ir gyvenimo [poreikiams tenkinti susidariusios] bendrijos valdymo rūšių.

Jau pirmuosiuose mūsų samprotavimuose, kur buvo apibrėžta tai, kas susiję su ūkio tvarkymu ir šeimininkavimu, buvo pasakyta, kad žmogus iš prigimties yra pilietinis gyvūnas; dėl to net ir nebūdami reikalingi savitarpio pagalbos žmonės nė kiek ne mažiau trokšta gyventi kartu. 3. Tačiau juos suveda ir bendra nauda, nes kiekvienam atitenka tam tikra gero gyvenimo dalis. Taigi pagrindinis tikslas yra būtent tai — tiek visų kartu, tiek kiekvieno atskirai; tačiau jie susiburia ir palaiko pilietinę bendriją ir dėl paties gyvenimo, nes jau vien tai, kad gyvename, taip pat turbūt yra tam tikra gėrio dalelė, jei tik nėra pernelyg didelio gyvenimo vargų pertekliaus; ir akivaizdu, kad dauguma žmonių pakelia gausybę kančių siekdami gyvenimo, tarsi jame slypėtų tam tikra palaima ir prigimtinė saldybė.

4. Betgi minėtuosius valdymo būdus lengva atskirti, juk juos dažnai apibrėžiame ir populiariuose samprotavimuose[18]. Šeimininko valdžia, nors iš tiesų tiek iš prigimties vergui, tiek iš prigimties šeimininkui naudinga tas pat, vis dėlto pirmiausia siekia naudos šeimininkui, o dėl to kartu ir vergui (juk šeimininko valdžia negali būti išsaugota, jei sunaikinamas vergas). 5. O valdžia vaikams ir žmonai <ir visam ūkiui, kurią vadiname ūkio valdymo menu>[19] egzistuoja valdomųjų labui arba dėl to, kas bendra abiem pusėms, — pati savaime ji egzis-

tuoja dėl valdomųjų, kaip ir kiti menai, pavyzdžiui, gy-
1279a dymo menas ir gimnastika, o atsitiktinai gali egzistuoti ir dėl pačių [valdančiųjų]; niekas juk netrukdo treneriui pačiam kai kada būti vienu iš tų, kurie mankštinasi, kaip vairininkas visuomet yra vienas iš jūreivių; taigi treneris arba vairininkas siekia valdomųjų gerovės, o kai ir pats tampa vienu iš jų, atsitiktinai gauna savąją naudos dalį, nes vairininkas yra jūreivis, o treneris tampa vienu iš tų, kurie mankštinasi. 6. Tas pat ir dėl valstybinių pareigų: kai [santvarka] susikuria piliečių lygybės bei panašumo pagrindu, jie siekia valdyti pakaitomis — iš pradžių jie natūraliai siekė pakaitomis atlikti viešąsias prievoles, kad paskui jau kas nors kitas rūpintųsi jų gerove, kaip prieš tai jie patys valdydami rūpinosi jo labu; dabar dėl naudos, gaunamos iš bendrųjų [išteklių] ir iš valstybinių pareigų, jie nori valdyti nuolat; panašiai būtų, jeigu ligoniai valdydami galėtų amžinai išlikti sveiki, — jie turbūt irgi šitaip siektų valdžios.

7. Taigi akivaizdu, kad tos santvarkos, kurios siekia bendros naudos, yra teisingos absoliutaus teisingumo požiūriu, o tos, kurios siekia tik valdančiųjų asmeninės naudos, visos yra klaidingos, jos yra nukrypimai nuo teisingų santvarkų, nes yra despotiškos, o valstybė yra laisvųjų bendrija.

Apibrėžus šiuos dalykus, kita užduotis yra ištirti santvarkas, kiek jų yra ir kokios jos, ir pirmiausia — teisingąsias iš jų, nes apibrėžus šias taps akivaizdūs ir nukrypimai.

V. 1. Kadangi santvarka ir valdžia yra tas pat, o valdžia yra tie, kurie viešpatauja valstybėje, ir viešpatau-

jančiaisiais būtinai tampa arba vienas, arba keletas, arba dauguma, tai, kai vienas arba keletas, arba dauguma valdo bendros naudos labui, tos santvarkos būtinai yra teisingos, o tos, kai valdoma savo — arba vieno, arba keleto, arba daugumos — labui, yra nukrypimai, nes arba dalyvaujantieji [valdyme] nėra piliečiai, arba jie turi dalytis bendra nauda. 2. Tą iš monarchijų, kuri žiūri bendros naudos, esame įpratę vadinti karalyste; kai valdo nedaugelis, tačiau daugiau negu vienas, vadiname aristokratija (arba dėl to, kad valdo geriausieji, arba dėl to, kad jie valdo atsižvelgdami į tai, kas geriausia valstybei ir visiems jai priklausantiems), o kai dauguma valdo bendros naudos labui, [tokia santvarka] vadinama bendru visų santvarkų vardu — politėja[20]. 3. Taip elgiamasi visai pagrįstai: įmanoma, kad vienas arba nedau- 1279b
gelis išsiskirtų dorybe, o daugeliui jau sunku pasiekti visokeriopą dorybę; labiausiai [įmanoma pasiekti] karinę dorybę, nes ji atsiranda ten, kur gausu [vyrų]; būtent dėl to tokioje santvarkoje viešpatauja karingasis pradas ir [valdyme] dalyvauja turintieji ginklus. 4. Nukrypimai nuo minėtųjų santvarkų yra tironija (nuo karalystės), oligarchija (nuo aristokratijos) ir demokratija (nuo politėjos), nes tironija yra monarchija, siekianti to, kas naudinga monarchui, oligarchija — to, kas naudinga turtingiesiems, demokratija — to, kas naudinga neturtingiesiems, o bendram labui nė viena iš jų nėra naudinga.

Reikia truputį plačiau pakalbėti apie tai, kas yra kiekviena iš šių santvarkų; čia juk esama ir tam tikrų neaiškumų, o tam, kuris filosofuoja visais klausimais ir kreipia dėmesį ne tik į praktiką, įprasta nieko neapeiti ir ne-

palikti be dėmesio, bet išsiaiškinti tiesą apie kiekvieną [dalyką]. 5. Tironija, kaip jau sakyta, yra monarchija, valdanti piliečių bendriją šeimininko valdžia, oligarchija — kai valstybės valdovai yra tie, kurie turi turtų, o demokratija, priešingai, kai valdo ne tie, kurie turi didelius turtus, bet skurdžiai. Pirmasis klausimas susijęs su apibrėžimu. Juk jeigu turtingųjų būtų dauguma ir jie viešpatautų valstybėje (o demokratija ir yra tada, kai viešpatauja dauguma), arba jeigu kur nors atsitiktų taip, kad neturtingųjų būtų mažiau negu turtingųjų, bet, būdami stipresni, jie viešpatautų santvarkoje (o ten, kur viešpatauja mažuma, sakoma, kad yra oligarchija), paaiškėtų, kad santvarkų apibrėžimai nėra geri. 6. Bet netgi jei kas nors, sujungęs turtingumą su negausumu, o skurdą su gausumu, taip ir įvardytų santvarkas — oligarchija pavadintų tą, kur valdžia priklauso negausiems turtingiesiems, o demokratija — tą, kur valdo gausūs neturtingieji, — kyla kitas klausimas: kaipgi pavadinsime ką tik minėtas santvarkas — tas, kuriose viešpatauja sudarantys daugumą turtingieji ir mažumai priklausantys neturtingieji, jeigu nėra jokios kitos santvarkos, išskyrus minėtąsias? 7. Taigi atrodo, kad iš šio svarstymo paaiškėjo, jog tai, ar viešpatauja nedaugelis, ar dauguma — vieni oligarchinėse, o kiti demokratinėse santvarkose, — yra antraeilis dalykas, nes visur turtingų yra mažai, o neturtingų — daug (dėl to taip ir atsitinka, kad ne minėtosios priežastys lemia skirtumą); o tai, kuo tarpusavyje
1280a skiriasi demokratija ir oligarchija, yra skurdas ir turtas, ir ten, kur valdančiaisiais tampama dėl turto, ar jie būtų mažuma, ar dauguma, neišvengiamai yra oligarchija,

o kur valdo neturtingieji — demokratija, tačiau, kaip minėjome, atsitinka taip, kad vienų esti mažai, o kitų daug. Juk turto atžvilgiu klesti nedaugelis, tačiau laisvė priklauso visiems, ir dėl šių priežasčių ir vieni, ir kiti ginčijasi dėl santvarkos.

8. Pirmiausia reikia suvokti, ką jie vadina oligarchijos bei demokratijos skiriamaisiais bruožais ir kas yra oligarchiškasis bei demokratiškasis teisingumas. Visi juk laikosi tam tikro teisingumo, tačiau eina ta linkme tik iki tam tikros ribos ir nekalba apie absoliutų teisingumą. Antai atrodo, kad teisingumas yra lygybė, — taip ir yra, tačiau ne visiems, o lygiesiems; nelygybė taip pat atrodo esanti teisinga, nes taip ir yra, tačiau ne visiems, o nelygiesiems. Tačiau jie neatsižvelgia į tai, kam teisinga, ir sprendžia blogai. Priežastis čia ta, kad šis sprendimas susijęs su jais pačiais, o turbūt dauguma yra prasti savo pačių reikalų sprendėjai. 9. Taigi, kadangi teisingumas [skirtas] tam tikriems asmenims ir suskirstytas tiek dalykų atžvilgiu, tiek „kam?" atžvilgiu tuo pačiu būdu, kaip anksčiau sakyta *Etikoje*[21], tai dėl dalykų lygybės visi sutaria, tačiau ginčijasi dėl „kam?"; pirmiausia taip yra dėl ką tik minėto dalyko — dėl to, kad apie save sprendžiama neteisingai, ir dar dėl to, kad tiek vieni, tiek kiti, kalbėdami apie tam tikrą teisingumą, mano, jog kalba apie absoliutų teisingumą. Juk vieni, būdami nelygūs tam tikru — pavyzdžiui, pinigų — atžvilgiu, mano esą nelygūs visais atžvilgiais, o kiti, būdami tam tikru atžvilgiu — pavyzdžiui, laisvės — lygūs, mano esą visais atžvilgiais lygūs. 10. Tačiau jie nepasako svarbiausio dalyko. Juk jeigu jie susibūrė ir susivienijo

nuosavybės labui, tai jie dalyvauja valstybėje tiek, kiek ir nuosavybės valdyme, taigi oligarchijos šalininkų argumentavimas gali pasirodyti pagrįstas — juk neteisinga lygiai dalyvauti šimto minų [valdyme] davusiajam vieną miną ir tam, kuris davė visą kitą dalį, ar kalbama apie pradinę [sumą], ar apie gaunamą pelną. O jeigu [žmonės susivienijo] ne vien tam, kad gyventų, bet veikiau tam, kad gyventų gerai (kitaip būtų ir vergų bei kitų gyvų padarų valstybė, o dabar tokios nėra, nes jie nedalyvauja palaimingame ar laisvai pasirinktame gyvenime), ir ne karinės sąjungos dėlei, idant iš nieko nepatirtų skriaudos, ir ne dėl mainų, ir ne tam, kad naudotųsi vienas kitu? Juk tada tirėniečiai ir kartaginiečiai, ir visi, kurie tik turi tarpusavio sutarčių, būtų tarsi vienos valstybės piliečiai: 11. jie juk yra sudarę susitarimų dėl prekių įvežimo ir sutarčių dėl susilaikymo nuo neteisėtų veiksmų, ir karinės sąjungos paktų; tačiau šiems rei-
1280b kalams jie neturi bendrų valdžios pareigūnų, bet visi — skirtingus, nė vieni nesirūpina, kokie turi būti kiti, nei tuo, kad niekas iš susitarimo dalyvių nesielgtų neteisingai ar nebūtų nedoras, o rūpinasi tik tuo, kad nekenktų vieni kitiems.

Pilietinei dorybei bei ydai daug dėmesio skiria tie, kurie rūpinasi gera tvarka. Iš to akivaizdu, kad bent jau ta valstybė, kuri teisėtai vadinama šiuo vardu, o ne vien tik žodžiais, turi rūpintis dorybe, nes kitaip bendrija tampa karine sąjunga, tik vietos atžvilgiu tesiskirianti nuo kitų sąjungų, kai sąjungininkai gyvena atokiai vienas nuo kito, o įstatymas — susitarimu ir, kaip sakė sofistas Likofronas[22], tarpusavio teisingumo laidu, bet ne tuo da-

lyku, kuris padarytų piliečius gerus ir teisingus. 12. O kad taip yra, akivaizdu. Jeigu kas ir sujungtų vietoves į vieną, t.y. sienomis sujungtų megariečių ir korintiečių valstybes[23], jos vis dėlto netaptų viena valstybe; netaptų ir tuomet, jei jie įvestų tarpusavio santuokas, nors tai ir yra valstybėms būdingas bendrijos bruožas. Panašiai jeigu kokie nors [žmonės] gyventų atskirai, bet ne taip toli, kad negalėtų bendrauti, ir turėtų įstatymus, draudžiančius skriausti vienas kitą tarpusavio mainuose — pavyzdžiui, jei vienas būtų dailidė, kitas — žemdirbys, dar kitas — batsiuvys, o kitas vėl kas nors panašaus, — ir jeigu jų būtų dešimt tūkstančių, tačiau jie nebendrautų jokiu kitu atžvilgiu, kaip tik mainų ir karinės sąjungos, tai dar nebūtų valstybė. 13. Dėl kokios gi priežasties? Tik jau ne dėl to, kad jie bendrauja per atstumą. Juk jeigu jie ir susivienytų, bendrautų tokiu būdu (bet kiekvienas vis tiek žiūrėtų į nuosavus namus kaip į valstybę) ir padėtų vieni kitiems tik prieš skriaudėjus, tarsi tai būtų gynybinė sąjunga, atidiems stebėtojams dar neatrodytų, kad tai valstybė, nes jie panašiai bendrautų tiek susivieniję, tiek būdami atskirai. Taigi akivaizdu, kad valstybė nėra bendrija, susidariusi vietos [bendrumo], susilaikymo nuo savitarpio skriaudų ir mainų pagrindu; kad valstybė egzistuotų, visa tai būtina, tačiau net jei visa tai ir yra, tai dar nėra valstybė, — ji yra ūkių ir giminių bendrija gero gyvenimo labui, siekianti tobulo ir sau pakankamo gyvenimo. 14. To vis dėlto nebus, jeigu jie negyvens toje pačioje vietoje ir nesituoks vieni su kitais; dėl to valstybėse ir atsirado ir giminystės ryšiai, ir fratrijos, ir bendri aukojimai, ir bendri pasilinksminimai.

O tai yra draugystės pasekmė, nes draugystė lėmė bendro gyvenimo laisvą pasirinkimą. Taigi valstybės tikslas yra geras gyvenimas, o šie dalykai yra to tikslo labui.
1281a Valstybė yra giminių ir kaimų bendrija tobulo ir sau pakankamo gyvenimo dėlei, o tai reiškia, kaip mes sakome, gyventi laimingai ir gerai; taigi pilietinę bendriją reikia laikyti [egzistuojančia] kilnių darbų labui, o ne tik bendro gyvenimo. 15. Todėl tiems, kurie daugiausiai prisideda prie tokios bendrijos, valstybėje ir priklauso didesnė dalis negu tiems, kurie laisvės ir kilmės požiūriu yra lygūs arba viršesni, o pilietinės dorybės požiūriu nelygūs, arba tiems, kurie pranoksta kitus turtu, bet kitų pranokstami dorybe.

Taigi iš to, kas išdėstyta, akivaizdu, kad visi, kurie ginčijasi dėl santvarkų, kalba tik apie tam tikrą teisingumo dalį.

VI. 1. Kyla klausimas, kas valstybėje turi viešpatauti. Juk tai arba dauguma, arba turtingieji, arba kilnieji, arba kas nors vienas, kuris yra visų geriausias, arba tironas. Tačiau atrodo, kad čia slypi neaiškumas. Argi ne? Jeigu skurdžiai, būdami gausesni, pasidalytų turtingųjų turtą, argi tai nebūtų neteisinga? „Dėl Dzeuso, juk tai teisingai nuspręsta viešpataujančiųjų!“ Ką gi tuomet reikia vadinti didžiausia neteisybe? Arba, turint galvoje visus [piliečius], jeigu dauguma pasidalytų mažumos turtą, akivaizdu, kad jie sunaikins valstybę. Tačiau dorybė tikrai nenaikina to, kas ją turi, ir teisingumas taip pat nenaikina valstybės, taigi akivaizdu, kad toks įstatymas negali būti teisingas. 2. Be to, [tokiu atveju] visi tirono veiksmai būtinai turi būti teisingi, nes stipresnis griebiasi

prievartos, kaip ir dauguma prieš turtinguosius. Tačiau ar teisinga, kad valdytų mažuma ir turtingieji? Jeigu ir jie darytų tą patį ir pagrobtų bei pasisavintų daugumos nuosavybę, ar tai būtų teisinga? Jei taip, tai, žinoma, teisingas ir anas atvejis. Taigi akivaizdu, kad visi šie dalykai yra blogi ir neteisingi. 3. Bet ar turi valdyti ir viešpatauti kilnieji? Juk tada visi kiti neišvengiamai yra paniekinti, neturėdami garbės eiti valstybines pareigas; juk sakome, kad valdžios pareigos yra garbė, o kai nuolat valdo tie patys, kiti neišvengiamai yra paniekinti. O ar geriau, kad valdytų vienas, pats doriausias? Tai juk dar oligarchiškiau, nes dar daugiau bus paniekintųjų. Kai kas galbūt pasakytų, kad apskritai yra blogai, kai viešpatauja žmogus, kurio sieloje kyla aistros, o ne įstatymas. O jei tai būtų įstatymas, tačiau oligarchiškas arba demokratiškas, koks dėl to rastųsi skirtumas sprendžiant iškeltuosius klausimus? Anksčiau minėtieji dalykai juk susiklostys panašiai.

Apie kitus dalykus bus kita kalba. 4. O kad viešpatauti veikiau turėtų dauguma, o ne tie, kurie yra geriausieji, tačiau negausūs, — šito, atrodo, pagrįsti neįmanoma, ir nors čia slypi tam tikras neaiškumas, tačiau gal- 1281b
būt tai yra tiesa. Juk įmanoma, kad daugelis, iš kurių kiekvienas nėra doras žmogus, susibūrę vis dėlto būtų geresni už anuos, ne pavieniui, bet visi kartu, kaip ir pietūs, surengti daugelio susidėjusiųjų, būna geresni už surengtus vieno žmogaus lėšomis. Juk kai žmonių yra daug ir kiekvienas turi dalelę dorybės bei supratingumo, susibūrusi dauguma tampa tarsi vienu žmogumi, daugiakoju, daugiarankiu ir turinčiu daug jausmų; tas pat yra

ir su charakteriu, ir su protu. Todėl dauguma teisingiau sprendžia ir apie muzikos, ir apie poetų veikalus, nes skirtingi žmonės sprendžia apie tam tikrą skirtingą dalelę, o visi — apie visumą. 5. Tačiau dori žmonės skiriasi nuo kiekvieno iš daugelio tuo, kuo, kaip sakoma, skiriasi gražieji nuo negražiųjų ir meno priemonėmis pavaizduoti daiktai nuo tikrųjų, — tuo, kad išsklaidyti bruožai surenkami į viena, nes atskirai kieno nors akis bus gražesnė už nupieštąją, o kieno nors kito — kokia nors kita dalis. Vis dėlto neaišku, ar toks skirtumas tarp daugumos ir nedaugelio dorųjų įmanomas kiekvienoje tautoje ir kiekvienos daugumos atžvilgiu? Galbūt: „Dėl Dzeuso, akivaizdu, kad kai kurių atžvilgiu tai neįmanoma, — juk ta pati išvada tiktų ir gyvūnams, nes kuo gi, taip sakant, skiriasi kai kurios [minios] nuo gyvūnų?" Tačiau niekas nekliudo, kad tai, kas pasakyta, būtų teisinga tam tikros daugumos atžvilgiu.

6. Remiantis šiais dalykais, galima išspręsti ir anksčiau minėtąjį klausimą, ir su juo susijusį — kokius reikalus turi spręsti laisvieji ir piliečių dauguma (tai yra tie, kurie nėra nei turtingi, nei turi kokį nors vertingą dorybės bruožą). Juk leisti jiems dalyvauti aukščiausioje valdžioje nėra saugu (nes dėl neteisingumo ir neišmanymo jie neišvengiamai vienais atvejais elgsis neteisingai, o kitais darys klaidas), o nieko jiems neduoti ir neleisti dalyvauti baugu, nes kur tik esama daug paniekintų ir nuskurdusių, toje valstybėje neišvengiamai pilna priešų. Tad belieka leisti jiems dalyvauti priimant sprendimus ir teismuose. 7. Kaip tik dėl to ir Solonas, ir kai kurie kiti įstatymų leidėjai patvarko taip, kad jie galėtų

rinkti pareigūnus ir kviesti juos atsiskaityti, o vieniems patiems valdyti neleidžia. Juk visi jie susibūrę turi pakankamai nuovokos ir, susimaišę su geresniaisiais, teikia valstybėms naudą, kaip ir negrynas maistas, sumaišytas su grynu, padaro visumą maistingesnę už negausų gryną maistą; tačiau kiekvienas atskirai jie nėra pakankamai subrendę, kad galėtų spręsti. 8. Bet šis santvarkos pobūdis pirmiausia kelia tokį klausimą: atrodytų, kad spręsti apie tai, kas gerai išgydė, gali tik tas, kas yra gydęs pats ir kas jau yra grąžinęs sveikatą kamuojamam
būtent šios ligos, t.y. gydytojas; panašiai yra ir su kitais 1282a
įgūdžiais bei menais. Juk kaip gydytojas turi duoti ataskaitas gydytojams, taip ir kiti — į save panašiems. O gydytojas yra ir gydantis gydytojas, ir tyrinėtojas, ir, trečia, studijavęs gydymo meną (juk tokių, apskritai kalbant, esama visuose menuose, ir studijavusiems mes leidžiame spręsti nė kiek ne mažiau negu žinovams).

9. Gali atrodyti, kad taip pat yra ir su rinkimais — juk teisingai išrinkti yra žinovų darbas: antai parinkti matininką yra matavimo žinovų darbas, o vairininką — laivininkystės žinovų. Jei kai kuriuose darbuose bei menuose dalyvauja ir tie, kurie nėra žinovai, tai tik jau ne daugiau nei žinovai. Tad, remiantis šiuo samprotavimu, galbūt daugumai nereikėtų pavesti nei pareigūnų rinkimų, nei ataskaitų reikalų. 10. Bet gal čia ne viskas pasakyta teisingai, tiek dėl ankstesnių išvadų, jei tik minia nebus pernelyg vergiška (nes kiekvienas atskirai spręs blogiau už žinovus, o susibūrę visi spręs arba geriau, arba ne blogiau), tiek dėl to, kad apie kai kuriuos dalykus geriausiai galėtų spręsti ne tik jų gamintojas —

apie tuos, kuriuos išmano ir nemokantys paties meno; antai išmanyti apie namą būdinga ne tik jo statytojui, ir tas, kuris juo naudojasi (o naudojasi juo ūkio šeimininkas), spręs dargi geriau, ir apie vairą geriau spręs vairininkas, o ne dailidė, ir apie vaišes — puotautojas, o ne virėjas.

Taigi šis klausimas galbūt atrodys pakankamai gerai išspręstas tokiu būdu. 11. Tačiau yra kitas, susijęs su juo: juk atrodo keista, kad svarbiuose dalykuose niekingieji yra viršesni už kilniuosius, o ataskaitos ir pareigūnų rinkimai yra svarbiausias dalykas, kuris kai kuriose santvarkose, kaip minėta, patikimas tautai, nes tautos susirinkimo galioje yra visi šie dalykai, o juk tautos susirinkimuose dalyvauja ir sprendžia, ir teisia mažo turto cenzo ir bet kokio amžiaus žmonės, tuo tarpu iždininkais, strategais ir kitais aukštais pareigūnais būna turintys didelį turto cenzą. 12. Panašiai būtų galima išspręsti ir šį klausimą; juk gal tai ir teisinga, nes ne teisėjas ir ne tarybos narys, ir ne tautos susirinkimo narys yra valdžia, bet teismas, taryba ir tauta, o kiekvienas iš minėtųjų [asmenų] yra pastarųjų dalis (dalimis aš vadinu tarybos narį, tautos susirinkimo narį ir teisėją). Taigi teisingai svarbūs dalykai yra daugumos galioje, nes ir tauta, ir taryba, ir teismas susideda iš daugelio, ir jų visų cenzas yra didesnis negu kiekvieno atskirai ar tų nedaugelio, kurie turi didelę valdžią.

1282b 13. Tad šie dalykai tebūnie apibrėžti šitaip. O minėtas pirmasis klausimas akivaizdžiai atskleidžia tai, kad viešpatauti turi teisingai sutvarkyti įstatymai, o valdantysis, ar jis būtų vienas, ar jų būtų daugiau, turi turėti

valdžią tais klausimais, kuriais įstatymai nepajėgia pasakyti tiksliai, nes nelengva išaiškinti visiškai viską. Vis dėlto kokie turi būti teisingai sutvarkyti įstatymai, dar nėra aišku, ir lieka anksčiau iškeltas klausimas, nes įstatymai, kaip ir santvarkos, neišvengiamai būna prasti arba geri ir teisingi arba neteisingi. Aišku tik tai, kad įstatymai turi atitikti santvarką. Bet jei taip, tai akivaizdu, kad teisingas santvarkas atitinkantys įstatymai būtinai bus teisingi, o atitinkantys nukrypusias — neteisingi.

VII. 1. Kadangi visų mokslų ir menų tikslas yra gėris, tai visų svarbiausiojo meno, politinės galios, pirmutinis tikslas yra didžiausias gėris; pilietinis gėris yra teisingumas, kuris yra tai, kas visiems naudinga, todėl visiems atrodo, kad teisingumas yra tam tikra lygybė, ir iš dalies jie sutinka su filosofiniais samprotavimais, kuriuose buvo apibrėžti etikos dalykai[24]; juk sakoma, kad teisingumas yra tam tikras dalykas tam tikriems asmenims ir kad lygiems jis turi būti lygus. Tačiau reikia atsižvelgti į tai, kokių dalykų atžvilgiu lygybė ir kokių — nelygybė, nes čia kyla neaiškumas ir politinė filosofija. 2. Mat kai kas galbūt pasakytų, kad pareigas reikia dalyti nelygiai, pagal pranašumą kiekvienos gerosios savybės atžvilgiu, net jeigu žmonės niekuo daugiau nesiskirtų, bet pasitaikytų panašūs, nes skirtingiems žmonėms skirtingas yra ir teisingumas, ir tai, kas jiems priklauso pagal nuopelnus. Bet jeigu tai tiesa, tai ir tie, kurie išsiskiria odos atspalviu ar ūgiu, ar kokia kita gerąja savybe, turės tam tikrą pirmenybę siekdami politinio teisingumo. Argi tai nėra akivaizdi neteisybė? Tai matyti kitų menų ir sugebėjimų atveju: juk jeigu fleitininkai pa-

našūs savo menu, tai skirstant fleitas nereikia teikti pirmenybės kilmingesniesiems — jie dėl to gros nė kiek ne geriau, — tačiau geresnius instrumentus reikia duoti tam, kas išsiskiria sugebėjimais. 3. Jei tai, apie ką kalbama, dar neaišku, paaiškės gilinantis toliau. Jeigu kas nors išsiskirtų grojimo fleita menu, tačiau labai stokotų kilmingumo ir grožio, tai net jeigu kiekviena iš šių gėrybių (kalbu apie gerą kilmę ir grožį) yra svarbesnė už grojimo fleita meną ir jeigu jos santykiškai labiau pranoksta grojimo fleita meną, negu minimasis žmogus išsiskiria grojimo menu, vis tiek būtent jam yra atiduoti-
1283a nos geriausios fleitos, — kitaip pranašumas turto ir kilmės atžvilgiu turėtų prisidėti prie jo darbo, tačiau neprisideda nė trupučio. 4. Toliau šitaip samprotaujant, kiekviena gėrybė būtų palyginama su bet kuria kita: jeigu tam tikras ūgis suteikia pranašumų, tai ir apskritai ūgis galėtų varžytis ir su turtu, ir su laisve. Tad jeigu šis labiau išsiskiria ūgiu, negu anas dorybe, ir jeigu apskritai ūgis daugiau vertas nei dorybė, tai viskas būtų palyginama, — juk jei tam tikras ūgis pranoksta tam tikrą [dorybės] dydį, tai akivaizdu, kad tam tikras jų dydis bus lygus. 5. Tačiau kadangi tai neįmanoma, akivaizdu, kad ir politiniuose reikaluose pagrįstai ne bet kokios nelygybės pagrindu varžomasi dėl valdžios, — juk jei vieni yra greiti, o kiti lėti, dėl to vieni visai neturi gauti daugiau, o kiti mažiau [valdžios], tačiau pirmųjų pranašumas pagerbiamas atletų varžybose. O ginčas [dėl valdžios] vis dėlto būtinai turi remtis tuo, kas sudaro valstybę. Todėl kilmingieji, laisvieji ir turtingieji pagrįstai siekia šios garbės; valstybėje turi būti ir laisvųjų, ir

mokančių turto cenzo mokesčius, nes valstybė negali susidėti vien iš skurdžių, kaip ir vien iš vergų. 6. Betgi jei šie dalykai yra reikalingi, tai aišku, kad reikalingas ir teisingumas, ir pilietinė dorybė, nes be jų neįmanoma tvarkyti valstybės; tiesa, be anksčiau minėtųjų dalykų valstybė negali egzistuoti, o be šių — būti gerai tvarkoma.

Taigi gali atrodyti, kad visi ar bent kai kurie iš šių dalykų pagrįstai gali pretenduoti [į svarbiausius] valstybės egzistavimo atžvilgiu, tačiau gero gyvenimo atžvilgiu teisėtai gali pretenduoti auklėjimas ir dorybė, kaip jau minėta ir anksčiau. 7. O kadangi tie, kurie yra lygūs kokio nors vieno bruožo atžvilgiu, nebūtinai yra lygūs visais atžvilgiais, kaip tie, kurie vienu atžvilgiu nelygūs, nebūtinai yra nelygūs visais atžvilgiais, tai visos tokios santvarkos neišvengiamai yra nukrypimai. Taigi jau ir anksčiau sakyta, kad visi pretenduoja [į valdžią] tam tikra prasme teisėtai, tačiau absoliučiai teisėtai — ne visi: turtingieji todėl, kad jiems priklauso daugiau žemės, o žemė yra bendra, be to, jie tarsi patikimesni sutarčių atžvilgiu; laisvieji ir kilmingieji — todėl, kad jie artimi vieni kitiems (nes kilmingesnieji labiau yra piliečiai nei bekilmiai, o kilmingumas gerbiamas kiekvieno namuose); be to, todėl, kad, kaip atrodo, kilnesnieji gimsta iš kilnesniųjų, nes kilnumas yra giminės dorybė. 8. Panašiai sakysime, kad ir dorybė pretenduoja teisėtai, nes teisingumas yra bendruomeninė dorybė, iš kurios būtinai kyla visos kitos[25]; bet juk ir dauguma [pretenduoja teisėtai] mažumos atžvilgiu, nes ji yra ir galingesnė, ir turtingesnė, ir geresnė, palyginti su mažuma. Tad jeigu vi- 1283b
si būtų vienoje valstybėje — turiu galvoje ir geruosius,

ir turtinguosius, ir kilminguosius, ir kitų piliečių gausybę, — ar kils abejonė dėl to, kas turi valdyti, ar nekils? 9. Tiesa, nė vienoje iš minėtųjų santvarkų nekyla abejonių dėl sprendimo, kas turi valdyti (juk jos tarpusavyje skiriasi tuo, kas jose viešpatauja, antai viena yra valdoma turtingųjų, kita — dorų žmonių ir atitinkamai kitos), tačiau mes svarstome, kaip reikėtų nustatyti, kai visa tai egzistuoja kartu.

10. O jei pasižyminčių dorybe būtų visiškai nedaug, kaip reikėtų nuspręsti tada? Ar, turint galvoje jų negausumą, reikėtų atsižvelgti į tai, kaip jie gali susidoroti su darbu, t.y. ar jie pajėgūs tvarkyti valstybę, o gal į tai, ar jų yra pakankamai, kad jie sudarytų valstybę? Tačiau yra tam tikras neaiškumas, susijęs su visais, kurie varžosi dėl garbės eiti valstybines pareigas. Gali pasirodyti, kad tie, kurie mano esą verti valdyti dėl turto, nepasako nieko teisingo, panašiai kaip ir tie, kurie [pretenduoja] dėl kilmės; juk akivaizdu, kad jeigu yra kas nors, vienas pats turtingesnis už visus kartu, jis pagal tą patį teisingumą turės vienas valdyti visus, panašiai kaip ir išsiskiriantis aukšta kilme, jei varžomasi laisvumo pagrindu. 11. Tikriausiai tas pat atsitiks ir aristokratinėse santvarkose, kurios remiasi dorybe, — juk jeigu būtų koks nors žmogus, geresnis už kitus, nors ir dorus, valdančiojo sluoksnio narius, pagal tą patį teisingumą viešpatauti turės jis. Tad jeigu dauguma turi viešpatauti dėl to, kad yra stipresnė už mažumą, tai, jeigu atsirastų kas nors vienas arba daugiau negu vienas, bet mažiau nei daugelis, stipresni už kitus, viešpatauti greičiau turėtų jie, o ne dauguma. 12. Atrodo, iš viso to paaiškėja, kad

nė vienas iš šių apibrėžimų, kuriais remdamiesi jie teigia esą verti valdyti, o visi kiti — jiems paklusti, nėra teisingas. Juk net ir tiems, kurie mano esą verti viešpatauti valstybėje dėl savo dorybės, taip pat tiems, kurie taip mano dėl savo turto, dauguma galėtų pagrįstai atsakyti, kad niekas nekliudo daugumai būti ir geresnei, ir turtingesnei už keletą, suprantama, ne kiekvienam atskirai, o visiems kartu.

13. Dėl to šitokiu būdu įmanoma atsakyti ir į tą klau-
simą, kurį kai kas tiria ir pateikia (mat kai kas klausia,
ar įstatymų leidėjui, norinčiam sukurti teisingiausius įsta-
tymus, reikia juos leisti geresniųjų, ar daugumos naudai),
kai įvyksta taip, kaip sakyta. „Teisingas" čia reikia su-
prasti „teisingas lygybės pagrindu", o tai, kas [įtvirtin-
ta] lygybės pagrindu, yra teisinga visos valstybės nau-
dos ir bendros piliečių naudos atžvilgiu. Pilietis apskri-
tai yra tas, kuris dalyvauja valdyme ir paklūsta valdy-
mui; kiekvienoje santvarkoje jis yra skirtingas, o geriau- 1284a
sioje — tas, kuris sugeba ir pasirenka būti valdomas ir
valdyti dorybę atitinkančio gyvenimo vardan.

VIII. 1. Jeigu kas nors vienas (arba daugiau negu vienas, tačiau per mažai, kad užpildytų visą valstybę) taip išsiskirtų didžiule dorybe, kad visų kitų dorybė ir politinė galia būtų tiesiog nelygintina su jų (jeigu jų keletas) arba su jo vieno (jeigu jis vienas), jie jau nebelaikytini valstybės dalimi — jų atžvilgiu bus neteisinga, jeigu jie, būdami tokie nelygūs dorybės ir politinės galios atžvilgiu, bus vertinami kaip lygūs; juk panašu, kad toks [žmogus] būtų tartum dievas tarp žmonių. 2. Iš to aišku, kad ir įstatymų leidyba turi būti skirta tiems, kurie

yra lygūs kilme ir galia, o aniems nėra įstatymo, nes jie patys yra įstatymas; ir juokingas būtų tas, kas mėgintų jiems leisti įstatymus, — jie turbūt pasakytų tai, ką, kaip pasakoja Antistenas, pasakė liūtai, kai kiškiai sakė kalbas reikalaudami visų [žvėrių] lygybės[26]. Dėl šios priežasties demokratiškai valdomos valstybės ir griebiasi ostrakizmo[27]; juk jos laikomos labiausiai siekiančiomis lygybės. Dėl to jos išvarydavo iš visuomenės ir tam tikram apibrėžtam laikui ištremdavo iš šalies tuos, kurie, kaip buvo manoma, išsiskirdavo įtakingumu dėl turto ar populiarumo, ar kokios kitos politinės galios. 3. Pasakojama, kad ir argonautai dėl šios priežasties palikę Heraklį, nes „Argo" nenorėjusi jo priimti kartu su kitais jūreiviais, kuriuos jis labai pranokęs[28]. Dėl to ir apie tuos, kurie smerkia tironiją bei Periandro patarimą Trasibului[29], nereikėtų manyti, kad jie smerkia absoliučiai teisingai (pasakojama, kad Periandras nieko nepasakęs pasiuntiniui, atsiųstam patarimo, tačiau nupjovęs išsikišusias varpas ir taip sulyginęs lauką; pasiuntinys nežinojęs tokio elgesio priežasties, tačiau pranešęs, kas įvyko, ir iš to Trasibulas supratęs, kad reikia pašalinti kuo nors išsiskiriančius žmones). 4. Tai naudinga ne tik tironams, ir ne vien tironai tai daro; panašiai yra ir oligarchijose bei demokratijose, nes ostrakizmas tam tikra prasme turi tą pačią galią, kaip ir kuo nors išsiskiriančiųjų sužlugdymas bei ištrėmimas. Taip pat turintys galią ir valdžią elgiasi su [graikų] miestais-valstybėmis ir [barbarų] gentimis, antai atėniečiai taip elgėsi su samiečiais, chijiečiais ir lesbiečiais (vos tik jie tvirtai paėmė į rankas savo imperiją, iš karto juos pažemino, pažeisdami susitarimus), o Per-

sijos karalius dažnai apgenėdavo medus, babiloniečius ir 1284b
kitus, kurie didžiavosi tuo, kad kitados patys valdė imperiją. 5. Ši problema būdinga visoms santvarkoms, taip pat ir teisingoms: nukrypusios santvarkos tai daro siekdamos asmeninės valdovų naudos, o tose, kurios siekia bendrojo gėrio, yra lygiai taip pat. Tai akivaizdu ir kituose menuose bei moksluose: juk dailininkas neleistų sau nupiešti gyvūną su proporcijas pažeidžiančia koja, net jeigu ji būtų išskirtinio grožio, laivų statytojas — kad laivo užpakalinė dalis arba kokia nors kita dalis būtų pernelyg didelė, o choro vadovas neleistų jame dalyvauti tam, kuris dainuotų garsiau ir gražiau už visą chorą. 6. Todėl niekas netrukdo monarchams būti santarvėje su savo valstybėmis, kai jie tai daro, jei tik jų valdymas valstybėms naudingas. Dėl to, kalbant apie pripažintus pranašumo atvejus, samprotavimas, pagrindžiantis ostrakizmą, pasižymi tam tikru politiniu teisingumu. Tiesa, geriau, jog įstatymų leidėjas iš pat pradžių taip sutvarkytų santvarką, kad ji nereikalautų tokio gydymo; tačiau jei taip atsitiktų, tai antrasis kelias būtų pamėginti ją ištaisyti tam tikra tokios rūšies pataisa. Bet valstybėse būdavo ne taip: jie nežiūrėjo naudos savo santvarkoms, tačiau maištingai griebdavosi ostrakizmo. Taigi akivaizdu, kad nukrypusiose santvarkose [ostrakizmas] tam tikru atveju yra naudingas ir teisingas, tačiau aišku ir tai, kad jis turbūt ne absoliučiai teisingas. 7. Geriausiosios santvarkos atveju vis dėlto kyla didelių neaiškumų, kai kalbama ne apie kitas gerąsias savybes, pavyzdžiui, apie neprilygstamą galią, turtą ir populiarumą, tačiau apie tai, ką reikia daryti, jei kas nors išsiskirtų dory-

be. Niekas juk nesakys, kad tokį žmogų reikia pašalinti ir ištremti, tačiau nesakys ir to, kad jį galima valdyti, nes tai būtų beveik tas pat, kaip pretenduoti valdyti Dzeusą dalijantis [jo] valdžią. Tad belieka (atrodo, kad natūraliai taip ir susiklosto) visiems mielai paklusti jam, o tokiems žmonėms amžinai karaliauti valstybėse.

IX. 1. Turbūt būtų gerai po išdėstytųjų samprotavimų pereiti prie karaliaus valdžios ir ją ištirti, nes sakome, kad tai yra viena iš teisingųjų santvarkų. Taigi reikia ištirti, ar ketinančiai gerai tvarkytis valstybei ir žemei naudinga būti karaliaus valdomai, ar ne, o gal naudingesnė kokia nors kita santvarka, ar gal kai kurioms valstybėms naudinga, o kai kurioms nenaudinga. Pir-
1285a miausia reikia nuspręsti, ar yra viena jos rūšis, ar esama daugiau atmainų.

2. Šiaip ar taip, nesunku suprasti, kad ji būna kelių rūšių ir kad ne visų [karalysčių] valdymo būdas yra tas pats. Ta [karaliaus valdžia], kurią numato Lakonijos santvarka, atrodo esanti ryškiausias įstatymais grindžiamos karaliaus valdžios [pavyzdys]; ji neturi galios visų reikalų atžvilgiu, tačiau kai išeinama už savo šalies ribų, [karalius] yra karo žygio vadas, be to, karaliams yra patikėti dievų garbinimo reikalai. Taigi ši karaliaus valdžia yra tarsi tam tikra visagalio karo vado valdžia, be to, iki gyvos galvos; [karalius] negali bausti mirtimi, nebent tam tikru atveju, kaip senovės laikais karo žygiuose pagal jėgos įstatymą. Tai atskleidžia Homeras: juk Agamemnonas[30] kęsdavo, tautos susirinkimuose girdėdamas burnojimus, bet išėjus į žygį jo valioje būdavo ir nužudyti; juk sako:

Jeigu ką nors aš regėsiu atokiai nuo mūšio...
... nepavyks jau
Tam iš tiesų beišvengti šunų beigi paukščių plėšriųjų,
Nes juk mirtis mano rankose![31]

3. Taigi tai yra viena karaliaus valdžios rūšis — karo vado valdžia iki gyvos galvos; kai kurios iš jų yra paveldimos, o kai kurios — renkamos. Be šios, yra kita monarchijos rūšis — tokios yra kai kurios barbarų karalystės. Jos visos turi galią, labai artimą tironijoms, tačiau remiasi įstatymu ir yra paveldimos. Taip yra dėl to, kad barbarai iš prigimties yra vergiškesnio būdo už graikus, be to, gyvenantys Azijoje vergiškesni už gyvenančius Europoje — jie kenčia despotišką valdžią nė kiek nesipiktindami. Taigi [šios monarchijos] yra tironiškos, bet, būdamos paveldimos ir paremtos įstatymu, jos yra saugios. 4. Dėl šios priežasties ir sargyba jose yra kaip karaliaus, o ne kaip tirono, nes karalius ginklu saugo piliečiai, o tironus — svetimšalių samdinių kariuomenė; mat pirmieji valdo pagal įstatymą ir valdiniams pritariant, o pastarieji — nepritariant, taigi vieni turi iš piliečių sudarytą, o kiti — prieš piliečius nukreiptą sargybą. 5. Taigi tai yra dvi monarchijos rūšys; dar kita yra ta, kurią turėjo senovės graikai, — vadinamųjų aisimnetų [valdžia]. Paprastai tariant, tai renkama tironija, kuri nuo barbariškosios skiriasi ne tuo, kad nesiremia įstatymu, o vien tuo, kad yra nepaveldima. Vieni turėdavo šią valdžią iki gyvos galvos, o kiti — nustatytą laiką arba tam tikram darbui atlikti, pavyzdžiui, mitileniečiai kitados išsirinko Pitaką, [kad gintų juos] nuo ištremtųjų, kuriems vadovavo Antimenidas ir poetas Alkajas[32]. 6. Vienoje iš už-

stalės dainų Alkajas pasako, jog jie išsirinko Pitaką tironu, jis juos smerkia už tai, kad:

> Prastos kilmės Pitaką nepiktam ir nelaimingam miestui
> 1285b Skyrė tironu visi susirinkę, didžiai girdami[33].

Tad šios [monarchijos] yra ir buvo artimos tironijoms, nes valdomos tarsi šeimininko, o kita vertus, jos artimos karaliaus valdžiai, nes yra renkamos ir [valdiniai paklūsta] savo noru. 7. Ketvirtoji karališkosios monarchijos rūšis — tai egzistavusios herojiniais laikais[34], savanoriškos ir paveldimos, grindžiamos įstatymu. Kadangi pirmieji [karaliai] buvo daugumos geradariai, ar kokių nors menų atžvilgiu, ar karo metu, ar dėl to, kad sujungė juos [į valstybę], ar parūpino jiems žemės, jie tapdavo karaliais [valdiniams] paklūstant savo noru ir perduodavo valdžią paveldėtojams. Jų galioje buvo karinis vadovavimas ir aukojimai, kurie nepriklausė žyniams, be to, jie sprendė bylas; vieni tai darydavo prisiekę, kiti — neprisiekę, o priesaika buvo skeptro pakylėjimas. 8. Taigi senovės laikais jie nuolat valdė visus valstybės vidaus ir išorinius reikalus; vėliau, karaliams kai ką paleidus iš savo rankų, o kai ką atėmus miniai, vienose valstybėse jiems teliko aukojimai[35], o kur dar, galima sakyti, liko karaliaus valdžia, karaliai tik vadovaudavo karui už šalies sienų.

X. 1. Tokios tad yra keturios karaliaus valdžios rūšys — viena herojinių laikų (šioji buvo grindžiama savanorišku paklusimu, tačiau apsiribojo tik tam tikrais reikalais, nes karalius buvo karo vadas, teisėjas ir dievų garbinimo reikalų tvarkytojas), antroji — barbariškoji (ši yra paveldima šeimininko valdžia, grindžiama įstatymu),

trečioji — ta, kurią vadina aisimnetija (tai yra renkama tironija), o ketvirtoji — lakoniškoji (tai, paprastai tariant, paveldima karo vado valdžia iki gyvos galvos). Taigi jos šitaip skiriasi viena nuo kitos. 2. Penktoji karaliaus valdžios rūšis yra ta, kai kas nors vienas yra toks pat viso ko viešpats, kaip kiekviena gentis bei valstybė yra savo bendrųjų reikalų šeimininkė; ji tvarkoma pagal ūkio valdymo pavyzdį, nes kaip ūkio valdymas yra tarsi karaliaus valdžia tame ūkyje, taip absoliuti karaliaus valdžia yra valstybės ir tautos, vienos ar kelių, tarsi ūkio tvarkymas.

Todėl galima būtų pasakyti, kad yra dvi karaliaus valdžios rūšys, kurias galima tirti, — pastaroji ir lakoniškoji. Dauguma kitų juk yra tarpinės: turi mažesnę galią nei absoliuti karaliaus valdžia ir didesnę negu lakoniškoji. Dėl to tyrimas gali apimti du klausimus: vienas — ar valstybėms naudinga, ar nenaudinga turėti 1286a
karo vadą iki gyvos galvos, ar paveldimą, ar renkamą; kitas — ar naudinga, kad vienas būtų viso ko viešpats, ar nenaudinga. 3. Tokios karo vado valdžios tyrimas yra veikiau įstatymų, o ne santvarkos tyrimas (nes ji gali egzistuoti visose santvarkose). Todėl pirmasis tebūnie praleistas, o antrojo pobūdžio karaliaus valdžia jau yra santvarkos rūšis, tad ją ir reikia ištirti bei apžvelgti joje slypinčius neaiškumus.

Šio tyrimo pradžia yra tokia: ar naudingiau būti valdomiems geriausio žmogaus, ar geriausių įstatymų? 4. Tiems, kurie mano, kad naudinga būti valdomiems karaliaus, atrodo, kad įstatymai kalba tik apie visumą ir neduoda jokių nurodymų atskirais atvejais. Taigi visuo-

se menuose esą kvaila valdyti pagal rašytines taisykles (antai Egipte gydytojai gali keisti gydymą po keturių dienų, o jei anksčiau, tai savo rizika). Vadinasi, aišku, kad dėl šios priežasties santvarka, grindžiama vien rašytinėmis taisyklėmis ir įstatymais, negali būti geriausia. Bet vis dėlto valdantieji turi vadovautis ir minėtąja bendra nuostata. Tas, kam visiškai nebūdingas jausminis pradas, yra pranašesnis už tą, kam jis yra įgimtas. Įstatyme jo ir nėra, o kiekvieno žmogaus sielai jis neišvengiamai būdingas. 5. Tačiau kai kas gali pasakyti, kad [šis pradas] geriau patars kiekvienu atskiru atveju. Taigi aišku, kad [valdovas] turi būti įstatymų leidėjas ir turi būti įstatymai, tačiau jie neturi viešpatauti ten, kur jie nukrypsta [nuo to, kas teisinga]; visur kitur jie būtinai turi viešpatauti. O ko įstatymas nepajėgia nuspręsti — arba iš viso, arba gerai, ar tai turi valdyti vienas geriausias žmogus, ar visi? Dabar teisia, nutaria ir sprendžia visi susirinkę, tačiau visi šie sprendimai — dėl atskirų atvejų. Kiekvienas iš jų atskirai yra turbūt menkesnis, palyginti [su geriausiu žmogumi], bet valstybė susideda iš daugelio, o kaip vaišės, kurias susidėję rengia daugelis, yra geresnės už paprastas vieno žmogaus vaišes, taip ir minia daugelį dalykų nusprendžia geriau negu kas nors vienas. 6. Be to, tai, ko yra daug, ne taip greitai sugenda — kaip ir didesnis vandens kiekis, dauguma yra sunkiau sugadinama negu mažuma. Jeigu ką nors apima pyktis arba koks kitas panašus jausmas, jo sprendimas neišvengiamai yra netikęs, o kad supyktų ir suklystų visi kartu, tai sunkiai įmanoma. Tačiau ta dauguma turi susidėti iš laisvųjų, ir jie neturi nieko daryti ne pagal įsta-

tymą, nebent tai, kam įstatymo neišvengiamai pritrūksta. Tai, žinoma, nelengva daugelio žmonių atveju, bet jeigu tas daugelis būtų geri tiek žmonės, tiek piliečiai, ar vienas valdovas būtų sunkiau sugadinamas, ar veikiau 1286b
tie, kurių yra daug, bet visi geri? Argi neakivaizdu, kad tie, kurių yra daug? Tačiau pastarieji linkę kivirčytis, o vienas — ne. Bet čia turbūt galima priešpriešinti tai, kad jie gali būti tokios pat kilnios sielos, kaip ir tas vienas.

7. Jeigu daugelio žmonių, tačiau visų iki vieno gerų, valdžia laikytina aristokratija, o vieno — karaliaus valdžia, tai valstybėms aristokratija būtų tinkamesnė už karaliaus valdžią (nesvarbu, ar valdžia susijusi su jėga, ar ne), jei tik būtų galima rasti daug panašių žmonių. Turbūt anksčiau [valstybės] dėl to ir buvo valdomos karalių, kad retai tepavykdavo rasti dorybės atžvilgiu smarkiai išsiskiriančių žmonių; juo labiau kad jie tuomet gyveno mažose valstybėse. Be to, jie pasirinkdavo sau karalius atsižvelgdami į jų geradarystes, o tai yra gerų žmonių darbas. Kai atsitiko taip, kad radosi daug panašių dorybės atžvilgiu, jie daugiau nebepakentė [karaliaus valdžios], bet ieškojo ko nors visuotinio ir įkūrė politėją.

8. O kai, tapę blogesni, jie ėmė turtėti iš bendrųjų išteklių, turbūt nieko nuostabaus, kad dėl to atsirado ir oligarchijos, nes jie pradėjo rodyti pagarbą turtui. Oligarchiją jie pirmiausia pakeitė tironija, o tironiją — demokratija, nes, dėl niekingo naudos siekimo be paliovos atiduodami [valdžią] vis mažesniam žmonių skaičiui, jie pasiekė tai, kad dauguma sustiprėjo ir užpuolusi įvedė demokratiją. O kai valstybės tapo dar ir didesnės, gal-

būt jau iš viso buvo nelengva atsirasti kokiai nors kitai santvarkai, išskyrus demokratiją.

9. Jeigu kas nors ir teigtų, kad karaliaus valdžia valstybėms yra geriausias dalykas, kaip bus su karaliaus vaikais? Ar ir giminė turi karaliauti? Bet jeigu jie bus eiliniai žmonės, tai bus žalinga. O gal jis, būdamas valdovas, neperduos [valdžios] vaikams? Tačiau tuo irgi nelengva patikėti, nes tai sunku ir [reikalauja] didesnės dorybės už tą, kuri būdinga žmogaus prigimčiai. 10. Kyla ir jo galios klausimas, t.y. ar reikia, kad ketinantis karaliauti turėtų prie savęs tam tikras pajėgas, kuriomis galėtų priversti nenorinčius paklusti? Kaip kitaip jis galės vykdyti valdžią? Net jeigu jis būtų toks valdovas, kuris vadovaujasi įstatymu ir nieko nedaro savo nuožiūra, kas prasilenktų su įstatymu, vis tiek jis privalėtų turėti jėgą, kuria apsaugotų įstatymus. Tad tokį karalių turbūt nesunku apibrėžti: jis privalo turėti jėgą, tačiau ta jėga turi būti tokio dydžio, kad būtų stipresnė už kiekvieną atskirai ir už keletą susibūrusių, tačiau silpnesnė už daugumą, kaip senovės žmonės skirdavo asmens sargybą, kai ką nors padarydavo valstybės vadinamuoju aisimnetu arba tironu; ir kai Dionisijas[36] pareikalavo sargybinių, kažkas patarė sirakūziečiams duoti jam jų būtent tiek.

1287a XI. 1. Dabar mes svarstydami priėjome prie karaliaus, kuris viską daro savo valia; reikia šį atvejį ištirti, nes vadinamasis karalius, kuris vadovaujasi įstatymu, kaip minėjome, nėra santvarkos rūšis (jose visose gali egzistuoti karo vado valdžia iki gyvos galvos, pavyzdžiui, demokratijoje ir aristokratijoje, o daugelis [valstybių] paskiria vieną žmogų vadovauti vidaus tvarkai — tokios parei-

gos yra ir Epidamne, ir šiek tiek apribotos — Opunte). 2. Dėl absoliučios karaliaus valdžios, kai karalius viską valdo savo valia, kai kam atrodo, jog tai, kad kas nors vienas viešpatauja visų piliečių atžvilgiu, yra priešinga prigimčiai ten, kur valstybė susideda iš panašių žmonių, nes iš prigimties panašiems pagal prigimtį turi būti tas pats teisingumas ir tas pats įvertinimas. Juk kaip vienodas maistas bei apdaras nevienodiems žmonėms yra kenksmingas jų kūnui, taip yra ir su garbingomis pareigomis. 3. Panašiai ir nelygybė žalinga lygiesiems; dėl to neteisinga, kad kas nors vienas valdytų ar būtų valdomas daugiau nei kiti, bet teisinga, kad valdytų visi pakaitomis ir vienodu mastu. Tai jau yra įstatymas, nes įstatymas yra tvarka. Įstatymas yra labiau vertas valdyti negu kuris nors vienas iš piliečių, o remiantis ta pačia išvada, net jeigu ir būtų geriau, kad valdytų tam tikri žmonės, juos reikėtų paskirti įstatymų sergėtojais ir tarnais. Tam tikra valdžia turi būti, tačiau sakoma, jog neteisinga, kad tai būtų vienas žmogus, kai visi yra panašūs. 4. Tačiau tai, ko, kaip atrodo, nepajėgia apibrėžti įstatymas, vargu ar ir žmogus galėtų išspręsti. Įstatymas, paaiškinęs tam tikrą atvejį, visa kita palieka „vadovaujantis teisingiausiu sprendimu“[37] nuspręsti ir sutvarkyti pareigūnams, be to, leidžia jiems daryti pataisas ten, kur tik jų patirtis parodytų geresnį būdą už nustatytas taisykles. Taigi tas, kuris reikalauja, kad valdytų įstatymas, atrodo reikalaująs, kad valdytų tik dievas ir protas, o tas, kuris reikalauja, kad valdytų žmogus, prideda dar ir žvėrį, nes aistra yra būtent tokia, ir pyktis suklaidina valdančiuosius, net jeigu jie būtų geriausi žmonės. Todėl įstatymas yra protas, laisvas nuo troškimų.

5. Menų pavyzdys, esą gydyti pagal rašytines taisykles yra blogas dalykas, o geriau būtų pasitelkti menų žinovus, atrodo esąs klaidingas. Jie juk nedaro nieko priešingo taisyklėms dėl draugystės, tačiau užsidirba atlyginimą, kai išgydo kenčiančius, tuo tarpu turintys politinę valdžią daug ką paprastai daro iš pykčio ar palankumo; o kai kas nors įtaria gydytojus, kad jie, susitarę su priešais, dėl atlyginimo kenkia ligoniams, tada jis greičiau pareikalautų gydymo pagal rašytines taisykles. 6.Tačiau sirgdami gydytojai pasikviečia sau kitus gydy-
1287b tojus, ir treneriai mankštindamiesi — kitus trenerius manydami, kad jie negali teisingai spręsti apie savo pačių reikalus, be to, veikiami jausmų. Iš to aišku, kad siekiantys to, kas teisinga, siekia bešališko tarpininko; įstatymas ir yra bešališkas tarpininkas. Be to, svarbesni už rašytinius įstatymus ir susiję su reikšmingesniais dalykais yra paprotiniai įstatymai, tad jei žmogaus valdžia yra saugesnė už rašytinių įstatymų valdžią, vis dėlto taip nėra paprotinių įstatymų atžvilgiu. 7. Tačiau vienam nelengva prižiūrėti daugelį dalykų, ir, žinoma, jis turės paskirti daugelį pareigūnų, tad koks gi skirtumas, ar taip yra iš pat pradžių, ar šitaip patvarko vienas [valdovas]? Be to, kaip minėta anksčiau, jeigu doras žmogus turi teisę valdyti, nes yra geresnis, tai du geri yra geresni už vieną. Tai ir reiškia [eilutė]:

Kai dviese eina kartu...[38],

ir Agamemnono malda:

Kad taip man dešimt tokių patarėjų[39].

O ir dabar kai kuriose [valstybėse] pareigūnai, pavyzdžiui, teisėjas, turi galią spręsti apie tuos atvejus, kurių įstatymas negali apibrėžti; tačiau dėl tų atvejų, kuriuos jis gali apibrėžti, niekas neabejoja, kad įstatymas valdytų ir spręstų geriausiai. 8. Tačiau kadangi kai ką įmanoma aprėpti įstatymais, o kai ko neįmanoma, būtent tai ir kelia abejonę ir verčia klausti, ar būtų geriau, kad valdytų geriausias įstatymas, ar geriausias žmogus, nes išleisti įstatymus apie viską, dėl ko bus tariamasi, yra neįmanoma. Tad ir neprieštaraujama, kad būtent žmogus privalės išspręsti tokius dalykus, tačiau ne vienas, bet daugelis. 9. Juk kiekvienas pareigūnas, pamokytas įstatymo, sprendžia teisingai, tačiau turbūt atrodytų keista, jei kas nors geriau matytų dviem akimis ir spręstų [girdėdamas] dviem ausimis, ir veiktų dviem kojomis bei rankomis, negu daugelis — daugeliu, nes ir dabar monarchai pasirūpina sau daugelį akių ir ausų, ir rankų, ir kojų, padarydami bendravaldžiais tuos, kurie pritaria jų valdymui ir yra jų draugai. Juk nebūdami draugai jie nedarys taip, kaip numatė monarchas, o jei jie yra ir jo paties, ir jo valdžios draugai (draugas juk yra lygus ir panašus), tai jei [monarchas] mano, kad jie turi valdyti, jis mano, kad lygūs ir panašūs turės panašiai ir valdyti.

Maždaug taip ir kalba tie, kurie ginčijasi dėl karaliaus valdžios.

10. Tačiau turbūt kai kuriais atvejais tai galioja, o kai kuriais — ne. Juk vienas iš prigimties tinka būti valdomas šeimininko, kitas — būti valdomas karaliaus, dar kitas tinka politėjai, ir tai teisinga ir abiem pusėms naudinga. Tačiau niekas iš prigimties nėra tinkamas tironi-

jai ar kitoms santvarkoms, kurios yra nukrypusios, nes
1288a tai priešinga prigimčiai. Bet iš to, kas pasakyta, akivaizdu, jog tarp panašių ir lygių nenaudinga ir neteisinga, kad vienas viešpatautų visų atžvilgiu — nei tada, kai nėra įstatymų ir jis pats yra įstatymas, nei tada, kai egzistuoja įstatymai, nei tada, kai geras [valdo] gerus, nei tada, kai blogas — blogus, nei tada, kai jis pranoksta kitus dorybe, nebent tam tikru atveju. O koks tas atvejis, reikia nurodyti; tam tikra prasme tai jau nurodyta ir anksčiau.

11. Tačiau pirmiausia reikia apibrėžti, kas tinka būti valdomas karaliaus, kas yra tinkamas aristokratinei santvarkai ir kas — politėjai. Karaliaus valdžiai yra tinkama tokia dauguma, kuri dėl pačios savo prigimties gali iškelti giminę, išsiskiriančią dorybe, reikalinga politiniam vadovui; aristokratinei santvarkai tinka tai, kas dėl pačios savo prigimties gali iškelti daugumą, sugebančią būti valdomą taip, kaip valdomi laisvieji, ir tų, kurie dėl savo dorybės tinka vadovauti politinei valdžiai; politėjai tinka tai, kame iš prigimties slypi karinga dauguma, galinti būti valdoma ir valdyti pagal įstatymą, dalijanti valdžią tiems, kurie yra turtingi ir turi nuopelnų. 12. O kai atsitinka taip, kad atsiranda ištisa giminė arba kas nors vienas, kas savo dorybe taip skiriasi nuo kitų, jog jo dorybė pranoksta visų kitų dorybę, tada teisinga, kad ta giminė būtų karališka ir viešpatautų visais atžvilgiais ar kad tas vienas žmogus būtų karalius. Mat, kaip jau sakyta anksčiau, taip yra ne vien pagal tą teisingumą, kurį paprastai siūlo steigiantys santvarkas, tiek aristokratines, tiek oligarchines, tiek demokratines (juk visi

pretenduoja remdamiesi išskirtinumu, tačiau ne tuo pačiu išskirtinumu), bet ir pagal anksčiau minėtąjį. 13. Šiaip ar taip, juk neleistina nužudyti arba ištremti, arba išstumti iš visuomenės tokį žmogų, arba manyti, kad ir jis atėjus jo eilei turi būti valdomas. Natūraliai taip nebūna, kad dalis pranoktų visumą, tačiau tam, kuris pasižymi šitokiu išskirtinumu, atsitinka būtent taip. Taigi belieka tik paklusti tokiam žmogui, ir kad jis viešpatautų ne atėjus jo eilei, bet absoliučiai.

Taigi karaliaus valdžia — kokios yra jos atmainos ir ar ji nenaudinga valstybėms, ar naudinga, ir kokioms, ir kaip — tebūnie apibrėžta šitaip.

XII. 1. Kadangi sakome, kad yra trys teisingos santvarkos, o geriausioji iš jų turi būti ta, kurią įgyvendina geriausieji, ir kad tai yra tokia santvarka, kurioje atsirado arba kas nors vienas, arba ištisa giminė, arba daugelis, dorybe pranokstantys visus kitus, ir pastarieji sugeba būti valdomi, o pirmieji sugeba valdyti, siekdami labiausiai verto pasirinkti gyvenimo, ir kadangi ankstesniuose samprotavimuose buvo parodyta, kad žmogaus dorybė ir geriausiosios valstybės piliečio dorybė turi būti ta pati, tai akivaizdu, jog tuo pačiu būdu ir dėl tų pačių dalykų ir žmogus tampa doras, ir įkuriama aristok-
ratijos arba karaliaus valdoma valstybė. 2. Taigi tas auk- 1288b
lėjimas bei papročiai, kurie žmogų padaro dorą, ir tie, kurie sukuria pilietį arba karalių, bus beveik tie patys.

Apibrėžus šiuos dalykus, metas jau pamėginti kalbėti apie geriausiąją santvarką — kaip pagal savo prigimtį ji gali atsirasti ir kaip gali būti įkurta. Taigi tas, kuris ketina ją deramai ištirti, privalo <...>[40].

KETVIRTA KNYGA

I. 1. Visuose menuose ir moksluose, kurie nėra daliniai, tačiau tam tikros vienos rūšies atžvilgiu yra užbaigti, vieno užduotis yra ištirti, kas tinka kiekvienai rūšiai, pavyzdžiui, kokios pratybos kokiam kūnui yra naudingos ir kokios geriausios (nes tam, kuris iš prigimties geriausias ir geriausiai aprūpintas, turi tikti tos, kurios yra geriausios), ir kokios vienos pratybos geriausiai tinka visiems (tai juk irgi yra gimnastikos užduotis); be to, jeigu kas nors trokštų ne to, kas jam tinka, ar tai būtų [kūno] savybė, ar varžyboms reikalingas mokėjimas, treneris ir gimnastikos mokytojas privalo pasirūpinti ugdyti ir tokį sugebėjimą. 2. Matome, kad panašiai yra ir gydymo, ir laivų statymo, ir drabužių [siuvimo], ir visuose kituose menuose.

Taigi akivaizdu, kad to paties mokslo užduotis yra ištirti ir geriausiąją santvarką — kokia ji yra ir kokia turėtų būti, kad taptų labiausiai pageidaujama, kai nekliudo jokios išorinės aplinkybės, ir tai, kokia kam tinka (juk turbūt neįmanoma, kad daugeliu atvejų būtų pasiekta geriausioji, taigi įstatymų leidėjas ir tikras politikas neturi

pamiršti nei to, kokia santvarka yra absoliučiai geriausia, nei to, kokia yra geriausia esamomis aplinkybėmis), taip pat trečiąją santvarką, grindžiamą išankstine prielaida (nes reikia sugebėti ištirti duotąją santvarką — ir tai, kaip ji iš pradžių galėtų susidaryti, ir kaip susidariusi galėtų būti išsaugota kuo ilgesnį laiką; kalbu apie tai, jeigu, pavyzdžiui, kokiai nors valstybei atsitiktų taip, kad ji neturėtų nei geriausiosios santvarkos, nei jai būtinų išteklių, nei netgi tos santvarkos, kuri yra [geriausia] įmanoma iš esamųjų, bet turėtų blogesnę). 3. Be viso to, reikia pažinti tą santvarką, kuri tinkamiausia visoms valstybėms. Daugelis iš tų, kurie išdėstė savo požiūrį į santvarką, nors kai ką ir sako teisingai, tačiau kalbėdami apie tai, kas galėtų būti naudinga, vis dėlto klysta. Juk būtina tirti ne tik geriausiąją santvarką, bet ir [geriausią] įmanomą, taip pat tą, kuri būtų lengviau įgyvendinama ir visoms [valstybėms] bendresnė. O dabar vieni siekia pačios aukščiausios ir reikalaujančios didelių išteklių, kiti kalba apie tam tikrą bendresnę santvarką ir, atmetę esamas, giria lakoniškąją ar kokią kitą. 4. Tuo tarpu reikėtų 1289a
įvesti tokią tvarką, kuriai esamomis aplinkybėmis [žmonės] lengvai paklustų ir galėtų joje dalyvauti, nes ištaisyti santvarką yra ne lengvesnis darbas kaip įkurti ją iš pradžių, lygiai kaip išmokti ką nors iš naujo ne lengviau kaip išmokti iš pradžių; todėl, be viso to, kas pasakyta, politikas privalo sugebėti padėti jau egzistuojančioms santvarkoms, kaip jau buvo minėta anksčiau. O tai neįmanoma, jei jis nežino, kiek yra santvarkos rūšių; dabar kai kurie mano, kad yra viena demokratija ir viena oligarchija, o tai neteisinga.

5. Taigi reikia nepamiršti, kiek yra santvarkų atmainų ir kiek yra būdų, kuriais jos gali būti jungiamos. Toliau, su tokiu pačiu supratingumu reikia įžvelgti ir tai, kurie įstatymai yra geriausi ir kokie tiktų kiekvienai iš santvarkų. Juk įstatymai turi būti leidžiami — ir visi jie yra leidžiami — atsižvelgiant į santvarką, o ne santvarkos [kuriamos] atsižvelgiant į įstatymus. Santvarka yra valstybės tvarka, nustatanti, kokiu būdu paskirstomos pareigos, kas santvarkoje turi aukščiausiąją valdžią ir koks yra kiekvienos bendrijos tikslas, o įstatymai, pagal kuriuos valdantieji privalo valdyti ir sulaikyti tuos, kurie jiems nusižengia, skirtini nuo santvarką apibūdinančių dalykų. 6. Taigi akivaizdu, kad būtina turėti omenyje kiekvienos santvarkos atmainas ir jų skaičių jau vien įstatymų leidimo reikalui, nes neįmanoma, kad tie patys įstatymai būtų naudingi visoms oligarchijoms arba visoms demokratijoms, jei tik jų yra daugiau, o ne vienintelė demokratija ir vienintelė oligarchija.

II. 1. Kadangi pirmajame santvarkų tyrime išskyrėme tris teisingas santvarkas — karaliaus valdžią, aristokratiją ir politėją — ir tris nukrypimus nuo jų — tironiją [kaip nukrypimą] nuo karalystės, oligarchiją — nuo aristokratijos ir demokratiją — nuo politėjos, o apie aristokratiją bei karaliaus valdžią jau kalbėta (juk tirti geriausiąją santvarką yra tas pat, kaip kalbėti apie šiuos pavadinimus [turinčias santvarkas], nes kiekviena iš jų siekia remtis dorybe, aprūpinta ištekliais), be to, jau anksčiau apibrėžta, kuo tarpusavyje skiriasi aristokratija ir karaliaus valdžia ir kada reikia [santvarką] laikyti karaliaus valdžia, tad belieka apžvelgti tą santvarką, kuri va-

dinama bendru [jų visų] pavadinimu, taip pat kitas santvarkas — oligarchiją, demokratiją ir tironiją. 2. Taigi, kuris iš šių nukrypimų yra blogiausias ir kuris antras [pagal blogumą], akivaizdu: blogiausias būtinai bus nukrypimas nuo pirmosios ir dieviškiausios santvarkos, o karaliaus valdžia neišvengiamai arba turės tik vardą, nebūdama [tokia iš tikrųjų], arba remsis didžiuliu karaliau- 1289b
jančiojo pranašumu; taigi tironija, būdama blogiausia, yra labiausiai nutolusi nuo politėjos, antroje vietoje — oligarchija (mat aristokratija yra labai tolima pastarajai santvarkai), o nuosaikiausia — demokratija. 3. Kai kas jau anksčiau yra šitai išdėstęs, tačiau kitu požiūriu negu mes: jis nusprendė, kad visos [santvarkos] yra tinkamos, antai ir oligarchija esanti naudinga, ir kitos, o blogiausia esanti demokratija, tačiau ji esanti geriausia iš blogiausiųjų[1]. 4. Mes vis dėlto sakome, kad jos visos yra visiškai klaidingos, ir reikėtų kalbėti ne apie tai, kad viena oligarchija yra geresnė už kitą, o kad tik ne tokia bloga. Tačiau dabar atsisakykime tokio skirstymo; mums pirmiausia reikia išnagrinėti, kiek yra santvarkų atmainų (jei jau esama kelių demokratijos bei oligarchijos rūšių), o po to — kuri iš jų bendriausia ir kuri labiausiai pasirinktina po geriausiosios santvarkos; be to, jeigu kartais egzistuoja kokia nors kita [santvarka], kuri yra aristokratinė ir gerai sudaryta, tačiau daugumai valstybių netinkama, kokia ji. 5. Paskui — kokia kita kurioms [valstybėms] yra pasirinktina (nes galbūt vieniems demokratija yra būtinesnė už oligarchiją, o kitiems — oligarchija už demokratiją); po to — kokiu būdu turėtų veikti tas, kuris siekia įkurti šias santvarkas (kalbu apie

įvairių rūšių demokratijas ir oligarchijas), ir pagaliau, kai jau kiek galėdami būsime trumpai paminėję jas visas, reikėtų pamėginti apžvelgti, kas santvarkoms yra pražūtinga ir kas jas išsaugo, tiek apskritai, tiek kiekvieną atskirai, ir dėl kokių priežasčių natūraliai viskas taip klostosi.

III. 1. Santvarkų yra ne viena dėl to, kad kiekvienos valstybės dalių taip pat yra ne viena. Pirmiausia matome, kad visos valstybės susideda iš ūkių; be to, kad iš daugybės [jų gyventojų] vieni neišvengiamai yra turtingi, kiti — neturtingi, dar kiti — vidutiniokai, ir iš turtingųjų bei neturtingųjų vieni yra ginkluoti, o kiti — neginkluoti. Taip pat matome, kad dalis liaudies yra žemdirbiai, dalis — prekiautojai, o dar kiti — amatininkai. Tarp diduomenės taip pat esama skirtumų ir turto, ir nuosavybės dydžio atžvilgiu — pavyzdžiui, arklius auginti nelengva tiems, kurie nėra turtingi. 2. Kaip tik dėl to senovės laikais kuriose tik valstybėse būdavo raitininkų, ten būdavo ir oligarchijos; jos naudojo arklius karuose prieš kaimynus, kaip, pavyzdžiui, eretriečiai ir chalkidiečiai, ir magnesiečiai prie Meandro, ir daugelis kitų
1290a Azijoje. Be turto skirtumų, egzistuoja dar ir kilmės bei dorybės skirtumai, o gal ir dar koks nors, apie kurį, kalbant apie aristokratiją, buvo sakyta, kad tai yra valstybės dalis (juk tada mes nurodėme, iš kiek būtinų dalių susideda kiekviena valstybė); iš šių dalių kai kada valdyme dalyvauja visos, o kai kada — mažesnis arba didesnis jų skaičius. 3. Taigi akivaizdu, kad neišvengiamai yra daug santvarkų, kurios viena nuo kitos skiriasi rūšimi, nes ir jų dalys vienos nuo kitų skiriasi rūšimi. Juk santvarka yra tam tikras valdžios pareigų sutvarkymas,

o jas visi dalijasi arba pagal dalyvaujančiųjų jėgą, arba pagal tam tikrą jų bendrą lygybę, t.y. neturtingųjų arba turtingųjų, arba abejų bendrą. Be abejo, santvarkų yra tiek, kiek yra pranašumų bei dalių skirtumų sutvarkymo [būdų].

4. Vis dėlto atrodo, kad yra dvi [santvarkų rūšys]; kaip apie vėjus sakoma, kad vieni yra šiaurės, kiti — pietų, o visi kiti yra nukrypimai nuo pastarųjų, taip ir santvarkos yra dvi, demokratija ir oligarchija, nes aristokratija laikoma oligarchijos atmaina, tarsi ji būtų tam tikra oligarchija, o vadinamoji politėja — demokratija, kaip vėjų atveju vakarų vėjas priskiriamas šiaurės vėjui, o rytų vėjas — pietų vėjui[2]. Panašiai yra ir su dermėmis, kaip kai kas teigia, nes ir apie jas manoma, kad jų yra dvi rūšys — dorinė ir friginė, o kiti sąskambiai vadinami arba doriniais, arba friginiais. 5. Labiausiai įprasta laikytis tokios nuomonės apie santvarkas, tačiau teisingiau ir geriau skirstyti jas taip, kaip suskirstėme mes, — tarti, kad yra viena arba dvi gerai sudarytos santvarkos, o kitos yra nukrypimai: vienos — nuo gerai sumaišytos [santvarkos][3], kitos — nuo geriausiosios santvarkos, ir oligarchinės yra griežtesnės bei despotiškesnės, o demokratinės — palaidos ir švelnios.

6. Nederėtų demokratija laikyti, kaip daugelis dabar yra įpratę, [tos santvarkos,] kur viešpatauja dauguma (juk ir oligarchijose, ir visur kitur viešpatauja didesnioji dalis), nei oligarchija — tos, kur viešpatauja nedaugelis, nes jeigu, sakysime, iš viso būtų tūkstantis trys šimtai [gyventojų] ir iš jų tūkstantis turtingų, ir jie tiems trims šimtams, kurie yra neturtingi, bet laisvi ir kitais atžvil-

giais panašūs, neduotų valdžios, niekas negalėtų pasakyti, kad toje valstybėje yra demokratija; panašiai jeigu skurdžiai būtų negausūs, bet stipresni už daugumą sudarančius turtinguosius, niekas tokios [santvarkos] nevadintų oligarchija, jeigu kitiems, turtingiems, nepriklausy-
1290b tų jokios garbingos pareigos. 7. Taigi labiau derėtų teigti, kad demokratija yra tada, kai viešpatauja laisvieji, o oligarchija — kai turtingieji, tačiau atsitinka taip, kad vieni būna gausūs, o kiti — negausūs, nes laisvųjų yra daug, o turtingųjų — mažai. Ir jeigu pareigos būtų skirstomos pagal ūgį, kaip, pasak kai ko, yra Etiopijoje[4], arba pagal grožį, tai būtų oligarchija, nes tiek gražių, tiek didelių žmonių yra nedaug.

8. Vis dėlto vien šių dalykų neužtenka, norint pakankamai gerai apibrėžti šias santvarkas, bet, kadangi yra daug tiek demokratijos, tiek oligarchijos dalių, reikia dar pridurti, kad nei tada, kai laisvieji, būdami negausūs, valdo gausius nelaisvuosius, kaip, pavyzdžiui, Apolonijoje prie Jonijos įlankos ir Teroje (kiekvienoje iš šių valstybių garbingas pareigas ėjo tie, kurie išsiskyrė kilmingumu ir buvo kilę iš pirmųjų kolonijų gyventojų, — jie sudarė nedidelę daugumos dalį), nei kai turtingieji [valdo] todėl, kad pranoksta kitus skaičiumi, kaip, pavyzdžiui, Kolofone senovėje (ten daugelis buvo įsigiję didelį turtą prieš prasidedant karui su lidais[5]), tai dar nėra demokratija — demokratija yra tada, kai viešpatauja daugumą sudarantys laisvieji ir neturtingieji, o oligarchija — kai [valdo] turtingieji ir kilmingieji, būdami mažuma.

9. Taigi, kad santvarkų yra daug ir dėl kokios priežasties taip yra, jau pasakyta, o kodėl jų yra daugiau ne-

gu minėta ir kokios jos, ir kodėl, aptarkime išeities tašku laikydami tai, kas anksčiau kalbėta. Juk sutinkame, kad kiekviena valstybė turi ne vieną, o daugelį dalių. Jeigu, pavyzdžiui, imtumėmės tirti gyvūnų rūšis, pirmiausia apibrėžtume, ką kiekvienas gyvūnas būtinai turi turėti (pavyzdžiui, kai kurias iš juslių, [organus] maistui kramtyti bei virškinti, tokius kaip burna ir pilvas, be to, dar tai, kuo kiekvienas iš jų juda). 10. Jeigu tai būtų tik tie dalykai ir jų būtų įvairių atmainų (turiu galvoje, jeigu būtų keletas tam tikrų burnos rūšių, ir pilvo, ir juslių, be to, dar judamųjų dalių), tai daugybė jų derinių neišvengiamai sukurs daugybę gyvūnų rūšių (juk neįmanoma, kad tas pats gyvūnas turėtų keletą burnos ar ausų atmainų); taigi, kai imami visi įmanomi pastarųjų deriniai, jie sudarys gyvūnų rūšis, ir tiek tų rūšių, kiek yra būtinų dalių derinių. 11. Lygiai tas pat ir minėtųjų santvarkų atveju. Juk ir valstybės yra sudarytos ne iš vienos, bet iš daugelio dalių, kaip jau dažnai buvo minėta: viena iš jų susijusi su maistu, tai vadinamieji žemdirbiai, antroji — vadinamieji amatininkai (ji susijusi su amatais, be kurių 1291a
valstybė negali gyvuoti; kai kurie iš šių amatų yra būtini, o kai kurie skirti prabangai ir geram gyvenimui), trečioji — prekiautojai (prekiautojais vadinu susijusius su pardavimu, pirkimu, pirklyste ir smulkia prekyba), ketvirtoji — samdiniai, o penktoji rūšis yra ta, kuri turės kariauti; pastaroji ne mažiau būtina už kitas, jei tik [valstybės gyventojai] neketina vergauti užpuolikams; juk visiškai neįmanoma, kad ta valstybė, kuri yra vergiškos prigimties, būtų verta vadintis valstybe, nes valstybė yra sau pakankama, o tai, kas vergiška, nėra sau pakankama.

12. Todėl *Valstybėje* apie tai pasakyta įžvalgiai, tačiau nepakankamai[6]: Sokratas juk sako, kad valstybė susideda iš keturių būtiniausių dalių, o šios, pasak jo, yra audėjas, žemdirbys, batsiuvys ir statybininkas; po to jis dar prideda (turbūt manydamas, kad pastarieji nėra sau pakankami) vario kalvį ir tuos, kurie rūpinasi būtinomis maisto atsargomis, be to, dar pirklį ir smulkų prekeivį. Ir visi jie užpildo pirmąją valstybę, tarsi kiekviena valstybė yra susidariusi dėl būtinųjų poreikių, o ne veikiau dėl paties gėrio, ir ji lygia dalimi yra reikalinga ir batsiuvių bei žemdirbių. 13. O karių dalį jis prideda tik tuomet, kai, teritorijai plečiantis ir susiliečiant su gretimomis sritimis, jie stoja į karą.

Bet juk ir tarp tų keturių, ar kiek jų būtų, [santvarkos] narių būtinai turi būti kas nors, kas vykdytų teisingumą ir spręstų, kas yra teisinga. Juk jeigu siela labiau laikoma gyvo padaro dalimi negu kūnas, tai ir valstybių dalimis labiau reikia laikyti būtent tokias, o ne tas, kurios susijusios su būtinaisiais poreikiais, t. y. karius ir tuos, kurie dalyvauja sprendžiant, kas yra teisinga, be to, tuos, kurie svarsto [valstybės reikalus], nes svarstymas yra politinio įžvalgumo darbas. Ir jeigu kai kur tai atlieka atskiri, o kai kur — tie patys [piliečiai], tai neturi jokios reikšmės samprotavimui: 14. juk dažnai tiems patiems tenka ir eiti karinę tarnybą, ir būti žemdirbiais. Taigi, jeigu ir tie, ir anie laikytini valstybės dalimis, akivaizdu, kad kariai būtinai yra valstybės dalis. Septintoji dalis yra tie, kurie dalyvauja veikloje savo turtu; tai tie, kuriuos vadiname turtingaisiais. Aštuntoji dalis yra valstybės tarnautojai, einantys valdžios pareigas, — juk be

pareigūnų valstybė negali egzistuoti, todėl būtinai turi būti kas nors, kas sugebėtų valdyti ir nuolat ar pakaitomis dirbti valstybėje tą darbą. Kitos dalys, kurias ką tik apibrėžėme, yra svarstantieji [valstybės reikalus] ir sprendžiantieji, kas yra teisinga besiginčijantiems. Tad jeigu valstybėse tai turi būti vykdoma, ir vykdoma gerai ir tei- 1291b
singai, būtina, kad kai kas pasižymėtų dorybe, susijusia su politine veikla.

15. Dėl kitų sugebėjimų, tai daugeliui atrodo, kad juos gali turėti tie patys [žmonės], antai tie patys gali būti ir kariai, ir žemdirbiai, ir amatininkai, taip pat tarybos nariai ir teisėjai, nes visi savinasi dorybę ir mano, kad gali eiti daugelį valdžios pareigų, betgi neįmanoma, kad tie patys būtų ir skurdžiai, ir turtingi. Dėl to atrodo, kad šios valstybės dalys — turtingieji ir neturtingieji — yra būdingiausios jos dalys. Be to, kadangi vienų yra daug, o kitų — mažai, tai atrodo, kad šios valstybės dalys yra priešiškos. Taigi ir santvarkas lemia tai, kad iš pastarųjų dalių viena pranoksta kitą, ir atrodo, kad egzistuoja dvi santvarkos — demokratija ir oligarchija.

IV. 1. Taigi, kad esama daugelio santvarkų ir dėl kokios priežasties, pasakyta jau anksčiau, o dabar pasakykime, kad esama kelių ir demokratijos, ir oligarchijos rūšių. Tai akivaizdu ir iš to, kas jau minėta. Juk yra keletas ir liaudies, ir vadinamosios diduomenės rūšių, pavyzdžiui, liaudies rūšys yra: viena — žemdirbiai, kita — susijusieji su amatais, dar kita — prekiautojai, perkantys ir parduodantys, dar kita — susijusieji su jūra, ir pastarųjų viena dalis yra karių, kita — verslo, dar kita — keltininkų, dar kita — žvejų (nes daug kur kiekviena iš šių

rūšių apima daug žmonių, pavyzdžiui, žvejai Tarante ir Bizantijuje, trierininkai Atėnuose, pirkliai Eginoje ir Chijuje, o keltininkai Tenede), be to, dar rankpelniai ir tie, kurie turi mažai turto, taigi negali turėti laisvo laiko, taip pat tie, kurie, gimę ne iš abiejų tėvų piliečių, nėra laisvi, ir gal dar kokia kita panaši daugumos rūšis; o diduomenė skirstoma pagal turtą, kilmę, dorybę, išsilavinimą ir kitus panašius dalykus.

2. Taigi pirmoji demokratijos rūšis yra ta, kuri taip vadinama pirmiausia dėl lygybės, nes tokios demokratijos įstatymas skelbia lygybę, t.y. kad nebūtų niekuo aukštesni nei neturtingieji, nei turtingieji, ir nė vieni iš jų neviešpatautų, tačiau abeji būtų vienodi; juk jeigu laisvė ir lygybė tikrai yra demokratijoje, kaip kai kas teigia, taip labiausiai bus visiems vienodai dalyvaujant valdyme. Kadangi liaudis sudaro daugumą, o lemia tas sprendimas, kurį priima daugelis, tai būtinai bus demokratija. 3. Taigi viena demokratijos rūšis yra tokia, kai pareigos užimamos pagal turto cenzą, bet šis yra mažas; čia turintis [reikiamą turtą] būtinai turi dalyvauti valdy-
1292a me, o praradęs negali dalyvauti. Kita demokratijos rūšis yra tada, kai dalyvauja visi piliečiai, kuriems negalima nieko prikišti, o valdo įstatymas; dar kita demokratijos rūšis — kai visi dalyvauja valdyme, kas tik yra piliečiai, o valdo įstatymas. Dar kita demokratijos rūšis esti tada, kai visa kita yra taip pat, o viešpatauja dauguma, bet ne įstatymas. 4. Taip yra tuomet, kai viešpatauja balsavimu priimti sprendimai, bet ne įstatymas. Taip atsitinka dėl demagogų. Juk remiantis įstatymu demokratiškai valdomose [valstybėse] demagogas neatsiranda ir svarbiausią vietą užima geriausieji iš piliečių, o ten, kur

įstatymai neviešpatauja, atsiranda demagogai, nes liaudis tampa tarsi vienu monarchu, susidedančiu iš daugelio, — mat dauguma yra valdovai ne kiekvienas atskirai, bet visi kartu. O kokią daugvaldystę turi galvoje Homeras, vadindamas ją negeru dalyku[7], — ar tokią, ar kai daugelis valdo kiekvienas atskirai, — neaišku. 5. Juk tokia liaudis, būdama tarsi monarchas, siekia valdyti monarchiškai, nepripažindama įstatymų valdžios, ir tampa despotiška, taigi pataikūnams rodoma pagarba. Tokia demokratija iš monarchijų artima tironijai, nes ir jos dvasia yra tokia pati, ir tai, kad abi yra despotiškos geresniųjų atžvilgiu, ir balsavimu priimti sprendimai čia yra tas pat, kas tenai — įsakymai, ir demagogas bei pataikūnas yra tas pat, jie panašūs ir labiausiai klesti atitinkamose santvarkose — pataikūnai tironijose, o demagogai tokiose demokratijose. 6. Tai, kad viešpatauja balsavimu priimti sprendimai, o ne įstatymai, lemia pastarieji, viską pavesdami tautai; mat jiems pavyksta tapti labai svarbiems dėl to, kad tauta valdo viską, o tautos nuomonę valdo jie patys, nes dauguma leidžiasi jų įtikinama. Be to, tie, kurie kaltina pareigūnus, sako, kad spręsti turi tauta, o ši mielai priima kvietimą, taigi nušalinami visi pareigūnai. 7. Visai pagrįstai tokiai demokratijai galima būtų prikišti, kad ji nėra santvarka[8]. Juk ten, kur valdo ne įstatymai, santvarkos nėra, nes įstatymas turi valdyti viską, o pareigūnai — kiekvieną dalyką atskirai, ir tai reikia laikyti santvarka; taigi, jeigu demokratija ir yra viena iš santvarkų, tai akivaizdu, kad tokia padėtis, kai balsavimu tvarkoma viskas, nėra demokratija tikrąja prasme, nes balsavimu priimtas nutarimas negali būti visuotinis.

Taigi demokratijos rūšys tebūnie apibrėžtos šitaip.

V. 1. O oligarchijos rūšys yra tokios: viena — kai pareigoms eiti nustatomas toks turto cenzas, kad neturtingieji, sudarantys daugumą, negali jose dalyvauti, tačiau
1292b įsigijęs [reikiamo dydžio turtą] gali dalyvauti valdyme; kita — kai pareigoms eiti nustatomas didelis turto cenzas ir [pareigūnai] patys renka trūkstamus narius (jeigu jie renka iš visų tokių [piliečių], tai atrodo labiau aristokratiška, o jeigu tik iš tam tikrų — oligarchiška); dar kita oligarchijos rūšis — kai vietoj tėvo [į valdžią] ateina sūnus, o ketvirtoji — kai yra taip, kaip pasakyta dabar, ir valdo ne įstatymas, bet pareigūnai. Pastaroji tarp oligarchijų atitinka tironiją tarp monarchijų ir paskutinę mūsų minėtą demokratiją — tarp demokratijų; tokia oligarchija yra vadinama dinastija[9].

2. Taigi tiek yra oligarchijos ir demokratijos rūšių. Tačiau nereikia pamiršti, jog daug kur atsitinka taip, kad įstatymais grindžiama santvarka nėra demokratinė, tačiau dėl papročių ir dėl gyvenimo sanklodos tvarkomasi demokratiškai; panašiai ir kitur — pagal įstatymus santvarka yra demokratiškesnė, o dėl papročių ir gyvenimo būdo tvarkomasi veikiau oligarchiškai. Dažniausiai taip atsitinka pasikeitus santvarkai, nes [piliečiai] ne iš karto pereina [prie naujos tvarkos], bet iš pradžių yra patenkinti gaudami šiek tiek naudos iš abiejų, taigi pasilieka ir kai kurie iš buvusiųjų įstatymų, nors valdžią turi tie, kurie pakeitė santvarką.

3. Kad esama tiek demokratijos ir oligarchijos rūšių, akivaizdu iš to, kas pasakyta. Juk būtina, kad arba visos minėtosios tautos dalys dalyvautų valdyme, arba vie-

nos dalyvautų, o kitos — ne. Taigi, kai santvarkoje viešpatauja žemdirbiai ir tie, kurie turi nedidelį turtą, tvarkomasi pagal įstatymus, nes jie privalo dirbti, kad gyventų, ir neturi laisvo laiko; todėl, suteikę galią įstatymui, jie rengia tik būtiniausius tautos susirinkimus, o kitiems leidžia dalyvauti tuomet, kai šie įsigyja įstatymų numatyto dydžio turtą; dalyvauti leidžiama visiems jį įsigijusiems, nes jeigu nebūtų visiems leidžiama, tai būtų oligarchiška, o leidus visiems, jie negalėtų turėti laisvo laiko neturėdami pajamų. Taigi dėl šių priežasčių tai yra viena demokratijos rūšis. 4. Kita rūšis atsiranda dėl tolesnio skirstymo: juk visiems piliečiams, kuriems tik negalima nieko prikišti dėl kilmės, gali būti leidžiama [dalyvauti valdyme], tačiau dalyvauja tik galintys rasti laisvo laiko; kaip tik dėl to tokioje santvarkoje valdo įstatymai, nes [piliečiai] neturi pajamų. O trečioji rūšis — kai visiems, kurie tik yra laisvi, leidžiama dalyvauti valdyme, bet vis dėlto ne visi dalyvauja dėl anksčiau minėtos priežasties. Taigi tokioje santvarkoje irgi neišvengiamai valdo įstatymas. 5. Ketvirtoji demokratijos rūšis
yra ta, kuri laiko atžvilgiu valstybėse susidarė paskuti- 1293a
nė. Kadangi valstybės tapo daug didesnės nei buvo iš pradžių ir turi pakankamai pajamų, valdyme dalyvauja visi (nes dauguma yra pranašesnė), visi turi savo dalį ir pilietiškai tvarkosi, nes net ir neturtingi gali rasti laisvo laiko, gaudami algą. Būtent tokia dauguma turi daugiausiai laisvo laiko, nes jiems netrukdo rūpesčiai dėl savų reikalų, o turtingiesiems trukdo, tad jie dažnai nedalyvauja nei tautos susirinkimuose, nei teismuose. Dėl to santvarkoje viešpatauja neturtingųjų dauguma, o ne įsta-

tymai. Taigi tiek yra demokratijos rūšių, ir jos yra tokios dėl minėtųjų neišvengiamų priežasčių, 6. o dėl oligarchijos, tai, kai nemažai žmonių turi turto, tačiau ne itin didelio ir be pertekliaus, yra pirmoji oligarchijos rūšis, nes čia įsigijusiam [turto] sudaroma galimybė dalyvauti valdžioje, ir dėl dalyvaujančiųjų gausumo neišvengiamai viešpatauja ne žmonės, o įstatymas (kuo labiau jie yra nutolę nuo monarchijos ir neturi tokio didelio turto, kad galėtų rasti laisvo laiko ir nesirūpinti juo, bet turi ir ne tokį mažą, kad turėtų būti išlaikomi valstybės, [tuo labiau] jiems neišvengiama leisti valdyti įstatymui, o ne patiems). 7. O kai turto turinčiųjų yra mažiau nei anksčiau, tačiau jie turi daugiau, atsiranda antroji oligarchijos rūšis, nes būdami stipresni jie nusprendžia, kad verta siekti daugiau, ir todėl patys parenka iš kitų tuos, kurie pateks į valdžią; bet kadangi jie dar nėra tokie stiprūs, kad valdytų be įstatymų, jie išleidžia būtent tokį įstatymą. 8. O jeigu einama dar toliau, jeigu jų lieka dar mažiau, bet jie turi didesnį turtą, tuomet susiklosto trečioji oligarchijos pakopa — jie patys laiko savo rankose valdžią pagal įstatymą, liepiantį, kad po mirties ją perimtų sūnūs. O kai jie dėl savo turtų ir populiarumo tampa pernelyg galingi, tada tokia dinastija jau yra labai artima monarchijai; valdovais čia jau tampa žmonės, o ne įstatymas. Tai yra ketvirtoji oligarchijos rūšis, atitinkanti paskutiniąją demokratijos rūšį.

9. Be demokratijos ir oligarchijos, esama dar dviejų santvarkų, iš kurių vieną visi vadina, ir mes jau pavadinome, viena iš keturių santvarkos rūšių (tomis keturiomis laiko monarchiją, oligarchiją, demokratiją ir ket-

virtąją, vadinamąją aristokratiją); dar yra penktoji, kuri
vadinama bendru jų visų pavadinimu (ją vadina politė-
ja), tačiau, kadangi ji susiklosto retai, ją dažnai pamirš-
ta tie, kurie mėgina išvardyti santvarkų rūšis, ir nurodo
tik tas keturias (kaip ir Platonas) santvarkas[10]. 10. Tą san- 1293b
tvarką, kurią aptarėme pirmuosiuose samprotavimuose,
tikrai pritinka vadinti aristokratija (nes aristokratija tei-
singa vadinti tik absoliučiai geriausiųjų dorybės atžvil-
giu, o ne gerų pagal tam tikrą prielaidą žmonių [tvar-
komą] santvarką, nes joje vienintelėje tas pats [asmuo]
absoliučiai yra geras žmogus ir geras pilietis, o kitose
santvarkose gerieji yra geri tik savosios santvarkos at-
žvilgiu); vis dėlto esama santvarkų <ir jos vadinamos
aristokratijomis>[11], kurios skiriasi ir nuo oligarchiškai
tvarkomų santvarkų, ir nuo vadinamosios politėjos, nes
jose į pareigas renkama ne tik pagal turtą, bet ir pagal
kilnumą; tokia santvarka skiriasi nuo anų abiejų ir va-
dinama aristokratine. 11. Juk ir tose [valstybėse], kurio-
se dorybė nėra visų bendras rūpestis, vis dėlto esama
žmonių, kurie laikomi vertais pagarbos ir kilniais. Ten,
kur santvarka atsižvelgia ir į turtą, ir į dorybę, ir į liau-
dį, kaip, sakysime, Kartaginoje, ji yra aristokratinė. Taip
pat tos [santvarkos], kurios, kaip Lakedaimone, atsižvel-
gia tik į du dalykus — dorybę ir liaudį — ir kuriose su-
mišę šie du dalykai — dorybė ir demokratija. Taigi, gre-
ta pirmosios, geriausiosios, santvarkos, yra dar šios dvi
rūšys, o trečioji rūšis — tai tos santvarkos, kurios nuo
vadinamosios politėjos labiau krypsta į oligarchiją.

VI. 1. Mums belieka pasakyti apie vadinamąją politėją ir apie tironiją. Mes jas suskirstėme šitaip, nors nei

politėja, nei ką tik minėtos aristokratijos nėra nukrypimai, nes iš tiesų visos jos yra nutolusios nuo teisingiausios santvarkos ir priskiriamos prie tų, kurios pačios yra nukrypimai nuo jų, kaip minėjome iš pradžių. Apie tironiją pagrįstai užsimename paskiausiai, nes ji mažiausiai yra santvarka, o mes tiriame santvarką.

Taigi jau pasakyta, dėl kokios priežasties suskirstyta šitaip, o dabar mums reikėtų atskleisti savo požiūrį į politėją. 2. Jos galia taps aiškesnė apibrėžus tai, kas susiję su oligarchija bei demokratija, nes politėja, paprastai tariant, yra oligarchijos ir demokratijos mišinys. Paprastai politėjomis vadinamos tos [mišrios santvarkos], kurios labiau krypsta į demokratiją, o tos, kurios į oligarchiją, vadinamos aristokratijomis, nes išsilavinimas ir kilmingumas dažniau būdingi turtingesniesiems, be to, turtingieji atrodo turį tai, dėl ko nusikalsta nusikaltėliai; dėl to jie ir laikomi kilniais ir gerais, diduomene. 3. O kadangi aristokratija siekia išskirtinę padėtį suteikti geriausiems piliečiams, sakoma, kad ir oligarchijos iš esmės su-
1294a sideda iš kilniųjų ir gerųjų. Sakoma, kad ne aristokratijos, bet niekingųjų valdomai valstybei neįmanoma būti gerai tvarkomai, panašiai kaip valstybei, kuri nėra gerai tvarkoma, neįmanoma būti valdomai aristokratiškai. Tačiau gera tvarka yra ne tada, kai įstatymai sudaryti gerai, bet jų nesilaikoma. Todėl reikia daryti prielaidą, kad vienu atveju gera tvarka yra tada, kai paklūstama nustatytiems įstatymams, o kitu atveju — kai įstatymai, kurių laikomasi, yra gerai nustatyti (nes galima paklusti ir blogai nustatytiems įstatymams). Tai gali būti viena iš dviejų: arba geriausi įmanomi įstatymai, arba absoliučiai geriausi.

4. O aristokratija, atrodo, iš esmės yra tada, kai garbingos pareigos dalijamos pagal dorybę, nes aristokratiją apibrėžia dorybė, oligarchiją — turtas, o demokratiją — laisvė (tačiau daugumos sprendimas lemia jose visose, nes ir oligarchijoje, ir aristokratijoje, ir demokratinėse santvarkose viešpatauja tai, ką nutaria didžioji dalyvaujančiųjų valdyme dalis). Taigi daugumoje valstybių ši politėjos rūšis yra vadinama taip, nes mišinys apima tik turtinguosius ir neturtinguosius, turtą ir laisvę (juk dažniausiai atrodo, kad būtent turtingieji užima kilniųjų ir gerųjų vietą). 5. Kadangi yra trys [pradai], siekiantys lygybės santvarkoje, — laisvė, turtas ir dorybė (ketvirtasis, kuris vadinamas kilmingumu, susijęs su pastaraisiais dviem, nes kilmingumas yra senas turtas bei dorybė), tai akivaizdu, kad dviejų [pradų] — turtingųjų ir neturtingųjų — mišinį reikia laikyti politėja, o trijų — aristokratija, ir labiausiai iš visų, išskyrus tikrąją ir pirminę formą.

Taigi jau pasakyta, kad, be monarchijos, demokratijos ir oligarchijos, egzistuoja ir kitos santvarkos formos, ir kokios jos yra, ir kuo tiek aristokratijos, tiek <aristokratijai priklausančios>[12] politėjos vienos nuo kitų skiriasi. Taip pat akivaizdu, kad jos nėra viena kitai tolimos.

VII. 1. O dabar, po to, kas jau minėta, nuosekliai aptarkime, kokiu būdu greta demokratijos ir oligarchijos atsiranda vadinamoji politėja ir kaip ji turi būti įtvirtinta. Kartu bus aišku ir tai, kas būdinga demokratijai bei oligarchijai, nes suvokus, kuo jos skiriasi, reikia paimti tai iš kiekvienos ir sujungti kaip draugystės ženklą[13]. 2. Šį sujungimą ir sumaišymą apibrėžia trys dalykai. Vienu atveju reikia paimti tai, kas būdinga abiejų [santvarkų]

įstatymams, pavyzdžiui, dėl teismų — oligarchijose turtingiesiems skiriamos baudos, jeigu jie atsisako teisminių pareigų, tačiau neturtingiesiems nėra nustatyta jokio atlyginimo, o demokratijose neturtingiesiems nustatytas atlyginimas, tačiau turtingiesiems neskiriamos baudos; nu-
1294b statyti abu šiuos dalykus būtų bendra abiem ir sudarytų vidurkį: dėl to tai ir būdinga politėjai, nes ji yra abiejų mišinys.

3. Taigi toks yra vienas sujungimo būdas. Kitas būdas — laikytis vidurio tarp vienoje ir kitoje [santvarkoje] galiojančios tvarkos, pavyzdžiui, vienu atveju tautos susirinkime dalyvaujama be jokio turto cenzo arba pagal visiškai mažą, kitu — pagal didelį cenzą, o tai, kas būtų bendra, nėra nei viena, nei kita, bet yra abiejų turto cenzų vidurkis. Trečiuoju atveju tai susidėtų iš dviejų sistemų — kai kas būtų iš oligarchiško įstatymo, o kai kas — iš demokratiško: pavyzdžiui, manoma, kad jeigu pareigos paskirstomos burtais, tai yra demokratiška, o kai į jas renkama — oligarchiška, ir demokratiška būtų be turto cenzo, o oligarchiška — pagal turto cenzą; taigi aristokratijai ir politėjai būdinga paimti vieną [bruožą] iš vienos [santvarkos], o kitą — iš kitos: iš oligarchijos — pareigas padaryti renkamas, o iš demokratijos — atsisakyti turto cenzo. Taigi toks yra jų sumaišymo būdas.

4. Gerą demokratijos ir oligarchijos mišinį apibūdina tai, kad tą pačią santvarką įmanoma vadinti ir demokratija, ir oligarchija; akivaizdu, kad tie, kurie taip vadina, jaučia tai, jeigu mišinys yra geras. Galima tai laikyti ir vidurkiu, nes čia galima rasti ir vieną, ir kitą kraštuti-

numą. 5. Būtent taip yra lakedaimoniečių santvarkos atveju. Daugelis mėgina teigti, kad ji yra demokratija, nes jos tvarka turi daug demokratiškų bruožų, pavyzdžiui, pirmiausia vaikų auginimas: turtingųjų vaikai auginami panašiai kaip ir neturtingųjų ir auklėjami taip, kaip galėtų būti auklėjami ir neturtingųjų vaikai; panašiai yra ir vyresniame amžiuje, o ir jiems tapus vyrais viskas yra taip pat, nes niekas nerodo, ar žmogus turtingas, ar skurdžius — visi vienodai maitinami per bendruosius pietus, ir drabužiai turtingųjų tokie, kokius galėtų įsigyti ir bet kuris iš neturtingųjų; be to, iš dvejų svarbiausiųjų valdžios pareigų į vienas liaudis renka, o kitose dalyvauja (seniūnus renka, o eforate dalyvauja). Kiti teigia, kad tai yra oligarchija, nes ji turi daug ir oligarchijos bruožų, pavyzdžiui, į visas pareigas yra renkama ir nė vienos nėra skiriamos burtais, ir dėl mirties [bausmės] bei ištrėmimo sprendžia keletas, ir daugelis kitų panašių dalykų. 6. Tačiau gerai sumaišytoje santvarkoje turi atrodyti, kad esama abiejų santvarkų bruožų ir — nė vienos, be to, ji turi pati save išsaugoti, o ne su išorine [pagalba], ir pati save ne dėl to, kad siekiančių [ją išsaugoti] daugiau būtų išorėje (nes ir bloga santvarka gali turėti tokią savybę), bet todėl, kad jokia valstybės dalis nenorėtų kitos santvarkos.

Taigi dabar jau aptarta, kaip turi būti sudaryta politėja, o panašiai ir vadinamosios aristokratijos.

VIII. 1. Mums beliko pasakyti apie tironiją — ne to- 1295a
dėl, kad apie ją būtų daug ką pasakyti, tačiau idant ir ji gautų savo dalį šiame tyrime, nes ir ją laikome viena iš santvarkų. Karaliaus valdžią esame apibrėžę pirmuosiuo-

se samprotavimuose, kuriuose ištyrėme labiausiai vertą taip vadinti karaliaus valdžią — ar ji valstybėms nenaudinga, ar duoda naudos, ir kas turi tapti [karaliumi], ir iš kokio [sluoksnio], ir kaip. 2. Be to, tirdami karaliaus valdžią išskyrėme dvi tironijos rūšis, nes jų esmė tam tikra prasme yra susijusi ir su karaliaus valdžia — abi šios valdymo rūšys yra grindžiamos įstatymu (nes ir kai kurie barbarai renka visagalius monarchus, ir iš senovės graikų kai kas kitados tapdavo tokiais monarchais, vadinamaisiais aisimnetais), tačiau jos turi ir tam tikrų tarpusavio skirtumų; taigi jos būtų karališkos (nes remiasi įstatymu ir monarchiškai valdo savo noru paklūstančius valdinius), o kita vertus — tironiškos (nes valdo despotiškai ir pagal savo valią). 3. Trečioji tironijos rūšis yra ta, kuri labiausiai atrodo esanti tironija ir atitinka absoliučią karaliaus valdžią; tokia tironija neišvengiamai tampa ta monarchija, kuri niekam neatsiskaitydama valdo visus, panašius ir geresnius, savo pačios, o ne valdinių labui. Dėl to čia nėra savanoriškumo, nes nė vienas iš laisvųjų savo noru tokiai valdžiai nepaklūsta.

Taigi dėl minėtų priežasčių esama tokių ir tiek tironijos rūšių.

IX. 1. O kokia santvarka yra geriausia ir koks gyvenimo būdas geriausias daugumai valstybių ir daugumai žmonių, sprendžiant ne dorybės, nepasiekiamos eiliniams žmonėms, ir ne išsilavinimo, reikalaujančio prigimties [dovanų] ir išteklių, kuriuos gali suteikti likimas, ir ne pageidautinos santvarkos požiūriu, tačiau toks gyvenimo būdas, kuris būtų prieinamiausias daugumai žmonių, ir tokia santvarka, kurią gali susikurti daugu-

ma valstybių? 2. Juk ir vadinamosios aristokratijos, kurias dabar aptarėme, kai kada nepritampa daugelyje valstybių, o kai kada priartėja prie vadinamosios politėjos, dėl to apie jas abi reikia kalbėti kaip apie vieną. Ir, žinoma, apie visa tai reikia spręsti remiantis tais pačiais principais. Jeigu teisingai pasakyta *Etikoje*[14], kad laimingas gyvenimas yra tada, kai nekliudomai laikomasi dorybės, o dorybė yra vidurys, tuomet neišvengiamai gyvenimas laikantis vidurio — visiems įmanomo pasiekti vidurio — yra geriausias. 3. Taip pat turi būti apibrė-
žiama tiek valstybės, tiek santvarkos dorybė ir yda, nes 1295b
santvarka yra tam tikras valstybės gyvenimo būdas. Taigi visose valstybėse yra trys valstybės dalys, viena — labai turtingi, kita — visai neturtingi, o trečia — vidutiniai. Tad jeigu sutinkama, kad geriausia tai, kas yra nuosaiku ir vidurys, tai akivaizdu, kad ir likimo dovanų geriausia turėti vidutiniškai, 4. mat tada lengviausia paklusti protui. Pernelyg gražiam arba pernelyg stipriam, arba pernelyg kilmingam, arba pernelyg turtingam, arba, priešingai, pernelyg skurdžiam, arba pernelyg silpnam ir labai niekinamam sunku paklusti protui, nes vienu atveju tampama įžūliais ir pasiduodama didžiulėms ydoms, kitu — tampama piktadariais ir pasiduodama smulkioms ydoms, o iš nusikaltimų vieni įvykdomi dėl įžūlumo, kiti — dėl piktavališkumo. Be to, tokie žmonės mažiausiai linkę vengti valdžios arba jos siekti, o abu šie dalykai yra žalingi valstybėms. 5. Tie, kurie turi pernelyg daug likimo dovanų — galios, turtų, draugų ir kitų panašių dalykų, — nenori ir nemoka būti valdomi (ir tai jiems būdinga jau namuose dar nuo vaikys-

tės, nes, gyvendami prabangoje, jie nėra pratę būti valdomi netgi mokyklose), o tie, kurie pernelyg šių dalykų stokoja, yra per daug nuolankūs, taigi vieni nemoka valdyti, o moka tik būti valdomi kaip vergai, kiti nemoka būti valdomi jokios valdžios, o valdyti moka tik kaip šeimininkai. 6. Taip susidaro ne laisvų žmonių, bet vergų ir šeimininkų valstybė, kur vieni pavydi, o kiti niekina [savo bendrapiliečius]. Tai labai toli nuo draugystės ir pilietinės bendrijos, nes bendrija yra susijusi su draugyste — juk su priešais nenorima bendrauti net ir kelionėje. Betgi valstybė kiek įmanoma siekia susidėti iš lygių ir panašių, o tai labiausiai būdinga tiems, kurie laikosi vidurio. Taigi geriausiai tvarkosi tik ta valstybė, kuri susideda iš tų, iš kurių, kaip mes sakome, iš prigimties ji ir susideda. 7. Be to, tokie žmonės valstybėse yra saugiausi iš visų piliečių, nes jie nei patys trokšta svetimo turto, kaip skurdžiai, nei kiti trokšta jų turto, kaip skurdžiai — turtingųjų, ir kadangi jie nei patys tampa sąmokslo aukomis, nei kam nors rezga sąmokslus, tai gyvena be pavojų. Dėl to gražiai linkėjo Fokilidas:

Daugelis dalykų geriausi tiems, kurie laikosi vidurio;
noriu valstybėje būti
Vidutinis[15].

8. Taigi akivaizdu, kad ir pilietinė bendrija geriausia yra tada, kai ją tvarko tie, kurie laikosi vidurio, ir gerai valdomos gali būti tos valstybės, kuriose vidurinysis sluoksnis yra gausus, ypač jeigu jis stipresnis už abu [kitus] arba bent už kurią nors vieną dalį, nes prisidėdamas [prie vienos iš jų] jis sudaro persvarą ir sukliudo atsirasti priešingiems kraštutinumams. Būtent dėl to

didžiausia sėkmė yra tada, kai tie, kurie dalyvauja valstybės valdyme, turi vidutinį, bet pakankamą turtą, nes 1296a
jeigu vieni turi labai daug, o kiti — nieko, atsiranda arba kraštutinė demokratija, arba gryna oligarchija, arba — iš abiejų šių kraštutinumų — tironija, nes tironija gali atsirasti ir iš besaikės demokratijos, ir iš oligarchijos, o iš tų [santvarkų], kurios laikosi vidurio, ir joms artimų — labai retai (priežastį nurodysime vėliau, kalbėdami apie santvarkų pasikeitimus).

9. Akivaizdu, kad geriausia santvarka yra ta, kuri laikosi vidurio. Ji vienintelė nepatiria sukrėtimų, nes ten, kur vidurinysis sluoksnis yra gausus, rečiausiai kyla nesantaika ir prieštaravimai. Dėl tos pačios priežasties ir didelėms valstybėms mažiau gresia nesantaika, nes jose gausus vidurinysis sluoksnis, o mažose valstybėse visi lengviau susiskirsto į dvi dalis, nieko nepalikdami tarp jų, t.y. beveik visi yra arba neturtingi, arba turtingi. Be to, demokratijos yra saugesnės ir ilgaamžiškesnės už oligarchijas būtent viduriniųjų [piliečių] dėka (mat demokratijose jų yra daugiau negu oligarchijose, ir jie labiau dalyvauja garbingose pareigose), nes kai nėra viduriniųjų ir neturtingieji tampa dauguma, susidaro bloga padėtis, ir netrukus [santvarka] žlunga. 10. Įrodymu čia reikia laikyti tai, kad ir geriausieji įstatymų leidėjai yra kilę iš viduriniųjų piliečių: iš jų buvo kilęs ir Solonas (kaip matyti iš jo poezijos), ir Likurgas (nes jis nebuvo karalius), ir Charondas, ir beveik visi kiti.

Taigi iš šių dalykų aišku, kodėl dauguma santvarkų yra arba demokratinės, arba oligarchinės: kadangi vidurinysis sluoksnis jose dažnai nėra gausus, tai tie, kurie

pranoksta kitus, ar tai būtų turto savininkai, ar liaudis, santvarką visuomet tvarko pagal save, atsisakydami vidurio, ir susidaro arba demokratija, arba oligarchija. 11. Be to, kilus nesantaikai ir liaudies bei turtingųjų tarpusavio kovoms, tie, kuriems pasiseka nugalėti priešininkus, neįveda nei bendros, nei lygybe grindžiamos santvarkos, tačiau kaip pergalės dovaną pasiskiria sau vyraujančią padėtį santvarkoje ir įkuria vieni demokratiją, o kiti — oligarchiją. Net ir tie, kurie buvo Graikijos hegemonai, ir vieni, ir kiti, atsižvelgdami į savo pačių santvarkas, įvedė valstybėse arba demokratijas, arba oligarchijas, siekdami ne bendros valstybių, bet savo pačių naudos. 12. Taigi dėl šių priežasčių vidurinioji santvarka arba nesusidaro niekada, arba susidaro retai ir mažai kur — juk iš ankstesniųjų laikų hegemonų tik vienas vyras[16] buvo patikė-
1296b jęs, kad verta įvesti tokią tvarką. Valstybėse jau įprastas dalykas neteikti lygybei jokios reikšmės, bet arba siekti valdyti, arba spaudžiamiems kęsti.

Taigi, kokia santvarka yra geriausia ir dėl kokios priežasties, aišku iš to, kas pasakyta, 13. o kurią kitą santvarką (juk teigiame, kad yra keletas demokratijų ir keletas oligarchijų) reikia laikyti pirmąja, kurią — antrąja ir taip toliau, atsižvelgiant į tai, kad viena yra geresnė o kita — blogesnė, nesunku pamatyti apibrėžus geriausiąją. Visuomet neišvengiamai geresnė yra ta, kuri artimiausia pastarajai, o blogesnė ta, kuri labiau nutolusi nuo viduriniosios, žinoma, sprendžiant ne remiantis prielaida. Sakau „prielaida", nes dažnai kai kam labiau pasirinktina kita santvarka, ir niekas nekliudo, kad jiems kita santvarka būtų naudingesnė.

X. 1. Tyrimas, kuri ir kokia santvarka kam yra naudinga, susijęs su tuo, kas jau minėta. Pirmiausia reikia suvokti visoms [santvarkoms] bendrą dalyką: ta valstybės dalis, kuri nori, kad santvarka išliktų, būtinai turi būti stipresnė už tą, kuri to nenori. Tačiau kiekviena valstybė susideda iš kokybės ir kiekybės; kokybe vadinu laisvę, turtą, išsilavinimą, kilmingumą, o kiekybe — kai viršijama skaičiumi. 2. Gali būti taip, kad kokybė priklauso vienai valstybės sudedamajai daliai, o kiekybė — kitai, antai nekilmingieji gali būti gausesni už kilminguosius arba neturtingieji už turtinguosius ir ne tiek pranokti kiekybe, kiek nusileisti kokybe. Dėl to reikėtų spręsti atsižvelgiant į šių dalykų tarpusavio santykį.

Taigi, kur pagal minėtąjį santykį vyrauja neturtingieji, ten natūraliai susidaro demokratija, ir kiekviena jos rūšis susidaro priklausomai nuo to, kuri liaudies rūšis vyrauja, pavyzdžiui, jeigu vyrauja žemdirbiai, susidaro pirmoji demokratija, jeigu amatininkai ir samdiniai — paskutinioji, panašiai ir kitos, esančios tarp jų. 3. O ten, kur turtingieji ir diduomenė labiau pranoksta kitus kokybe negu nusileidžia kiekybe, susidaro oligarchija, ir lygiai taip pat kiekviena jos rūšis susidaro priklausomai nuo oligarchiškosios daugumos pranašumo. Tačiau įstatymų leidėjas santvarkoje visada privalo atsižvelgti į viduriniuosius: jeigu jis leidžia oligarchiškus įstatymus, turi turėti galvoje viduriniuosius, o jei demokratiškus — turi įstatymais juos pritraukti. 4. Kur viduriniej gausumu pranoksta arba abu kraštutinumus, arba bent vieną iš jų, gali susidaryti patvari politėja: tikrai nereikia bijoti, kad 1297a
turtingieji ir skurdžiai galėtų kada nors susitarti prieš

juos, nes niekada nė vieni iš jų nenorės vergauti kitiems, o jeigu jie ieškos kokios nors kitos, bendresnės [santvarkos], niekuomet tokios neras, nes, nepasitikėdami vieni kitais, jie nesutiks valdyti pakaitomis. Visur labiausiai vertas pasitikėjimo yra bešališkas tarpininkas, o toks yra vidurinysis. Kuo santvarka geriau sumaišyta, tuo ji bus patvaresnė. 5. Daugelis iš tų, kurie siekia įkurti aristokratines santvarkas, klysta ne tik dėl to, kad turtingiesiems skiria daugiau, bet ir dėl to, kad skriaudžia liaudį; juk neišvengiamai kada nors, laikui bėgant, netikros gėrybės virsta tikru blogiu, ir turtingųjų nenuosaikumas labiau griauna santvarką negu liaudies.

6. Santvarkose[17] yra penkios gudrybės, kurios naudojamos palenkti tautai; jos susijusios su tautos susirinkimu, valdžios pareigomis, teismais, ginklais ir kūno mankštinimu: su tautos susirinkimu — kai jame leidžiama dalyvauti visiems, o turtingiesiems yra nustatyta bauda už nedalyvavimą, ir arba tik jiems vieniems, arba jiems daug didesnė; su valdžios pareigomis — kai turintiems cenzo nustatytą turtą neleidžiama atsisakyti jas eiti, o neturtingiesiems leidžiama; su teismais — kai turtingiesiems skiriama bauda, jeigu jie atsisako teisėjo pareigų, o neturtingiesiems tai leidžiama, arba pirmiesiems skiriama didelė bauda, o antriesiems — maža, kaip Charondo įstatymuose. 7. Kai kur dalyvauti tautos susirinkime ir teisti leidžiama visiems tiems, kurie yra užsirašę, o jeigu užsirašiusieji nedalyvauja tautos susirinkime ir neteisia, jiems gresia didelės baudos, idant bijodami baudos vengtų užsirašyti, o nebūdami užsirašę neteistų ir nedalyvautų tautos susirinkime. Lygiai taip pat išlei-

džiami ir ginklų turėjimą bei kūno mankštą tvarkantys įstatymai: neturtingiesiems leidžiama jų neturėti, o turtingiesiems už jų neturėjimą gresia bauda, ir nesimankštinantiems pirmiesiems negresia jokia bauda, o turtingiesiems gresia, idant vieni bijodami baudos dalyvautų, o kiti nebijodami nedalyvautų. Taigi visa tai yra oligarchiškos įstatymų leidybos gudrybės.

8. Demokratijose naudojamos gudrybės, priešingos minėtosioms: neturtingiesiems, kurie dalyvauja tautos susirinkime ir teisia, skiriama alga, o turtingiesiems neskiriamos jokios baudos. Taigi matome, kad tas, kuris siekia sudaryti teisingą mišinį, turi sujungti tai, kas būdinga abiem, skirdamas vieniems algą, o kitiems — baudą; tada [valdyme] dalyvautų visi, o priešingu atveju susidaro tik kurių nors vienų santvarka. Reikia, kad valdy- 1297b
me dalyvautų tik tie, kurie turi ginklus, o turto cenzo dydžio negalima paprastai nustatyti ir pasakyti, kad jis turi būti toks; jį nustatant būtina atsižvelgti į tai, koks didžiausias turto dydis garantuotų, kad dalyvaujančių valdyme būtų daugiau negu nedalyvaujančių. 9. Juk skurdžiai, nors jie negali eiti garbingų pareigų, savo noru lieka ramūs, jei tik niekas jų neskriaudžia ir neatima to, ką jie turi, tačiau tai nelengva, nes ne visada valdžia patenka į kilniųjų rankas. Be to, kai kyla karas, jie paprastai vengia [karinės tarnybos], jeigu yra neturtingi ir negauna išlaikymo; jeigu jiems suteikiamas išlaikymas, jie noriai kariauja. 10. Kai kur piliečiai susideda ne tik iš einančiųjų sunkiai ginkluotų pėstininkų tarnybą, bet ir iš atitarnavusiųjų; malijų valstybėje piliečiai susidėjo iš pastarųjų, o į valdžios pareigas buvo renkama iš ei-

nančiųjų karinę tarnybą. Ir pirmoji po karalysčių santvarka Graikijoje susidarė iš karių, iš pradžių iš raitininkų (nes raitininkai turėjo galią ir pranašumą kare — juk be tinkamos taktikos sunkiai ginkluotų pėstininkų kariuomenė nenaudinga, o šių dalykų patirties ir mokslo senovės žmonės neturėjo, taigi galia priklausė raitininkams); valstybėms augant ir ginkluotiesiems vis labiau stiprėjant, valdyme dalyvaujama vis gausiau. Kaip tik todėl tas [santvarkas], kurias dabar vadiname politėjomis, ankstesnių laikų žmonės vadindavo demokratijomis. 11. Tačiau suprantama, kad senovės politėjos buvo artimos oligarchijai ir karaliaus valdžiai — gyventojų buvo nedaug, todėl vidurinysis sluoksnis jose nebuvo gausus, taigi jis buvo linkęs paklusti valdymui ir dėl savo negausumo, ir dėl pačios [valstybės] sandaros.

Taigi jau pasakyta, dėl kokios priežasties yra daug santvarkų ir kodėl, be minėtųjų, yra dar ir kitų (nes ir demokratija yra ne viena, ir kitos), taip pat kokios yra jų atmainos ir dėl kokių priežasčių jos susidaro, be to, kuri iš santvarkų yra geriausia, kalbant apskritai, ir kam tinka kokia kita santvarka.

XI. 1. Dar kartą aptarkime tai, kas eina toliau, tiek apskritai, tiek atskirai kiekvienos [santvarkos] atžvilgiu, pradėdami nuo tinkamo išeities taško. Visose santvarkose yra trys dalys, ir doras įstatymų leidėjas privalo atsižvelgti į jas spręsdamas, kas kiekvienai naudinga; jeigu jų būklė gera, tai ir santvarkos būklė būtinai bus gera; santvarkos ir skiriasi viena nuo kitos tuo, kuo skiriasi kiekviena iš
1298a šių dalių. Iš šių trijų dalių viena sprendžia bendruosius reikalus, antroji susijusi su valdžios pareigomis — kokios

jos turi būti ir kokius reikalus spręsti, ir kaip į jas turi būti parenkama, o trečioji dalis — teisminė.

Sprendžiančiosios dalies galioje yra karo ir taikos, karinių sąjungų sudarymo bei nutraukimo, įstatymų, mirties [bausmės] bei ištrėmimo, taip pat turto konfiskavimo ir ataskaitų reikalai. 2. Taigi reikia arba visus šiuos sprendimus patikėti visiems piliečiams, arba visus kai kuriems (pavyzdžiui, vienam arba keliems pareigūnams), arba atskiriems atskirus, arba kai kuriuos iš jų visiems, o kai kuriuos — kai kuriems.

Visiems [leisti spręsti] visus reikalus yra demokratijos bruožas, nes būtent tokios lygybės siekia liaudis. 3. Tačiau yra keletas tokio visuotinumo būdų: vienas — [spręsti] pakaitomis, o ne visiems kartu (kaip yra Teleklio Miletiečio[18] santvarkoje; kitose santvarkose taip pat sprendžia kartu susirinkę pareigūnai, o pareigas eina pakaitomis visi iš filių ir visiškai smulkių padalinių, kol visiems tenka), ir susirinkti tik įstatymų leidybos, santvarkos reikalais bei išklausyti pareigūnų pranešimų. 4. Kitas būdas — [spręsti] visiems kartu, tačiau susirinkti tik pareigūnų rinkimo, įstatymų leidybos, taip pat karo bei taikos ir ataskaitų klausimais, o visa kita spręsti atitinkamiems pareigūnams, renkamiems iš visų [piliečių] arba skiriamiems burtais. Dar kitas būdas — piliečiams susitikti pareigūnų ir ataskaitų klausimais, taip pat kai reikia nutarti dėl karo ir karinės sąjungos, o kitką tvarkyti renkamiems, kiek tai įmanoma, pareigūnams, kurie būtinai turi būti žinovai. 5. Ketvirtasis būdas — visiems spręsti viską susirinkus kartu, o pareigūnams [neduoti] spręsti nieko, palikti tik išankstinius sprendimus — taip

šiuo metu yra tvarkoma kraštutinė demokratija, kurią mes teigiame atitinkant dinastinę oligarchiją ir tironiškąją monarchiją. 6. Taigi visi šie būdai yra demokratiniai, o kuomet kai kurie [piliečiai sprendžia] visus reikalus, tai yra oligarchija. Pastarojo atvejo taip pat yra keletas atmainų. Kai jie yra renkami, ir pagal nuosaikesnį turto cenzą, ir dėl cenzo nuosaikumo yra gausesni, ir nekeičia to, ką įstatymai jiems draudžia keisti, tačiau jų laikosi, ir įsigijusiam cenzo nustatytą turtą leidžiama dalyvauti [sprendžiant], tokia santvarka yra oligarchija, tačiau dėl savo
1298b nuosaikumo artima politėjai. O kai sprendžiant dalyvauja ne visi, bet iš anksto parinktieji, ir valdo, kaip ir ankstesniuoju atveju, pagal įstatymą, tai yra oligarchija; kai tie, kurie turi galią spręsti, patys renka save, ir sūnus stoja į tėvo vietą, ir jie yra viršesni už įstatymus, tokia tvarka būtinai yra oligarchiška. 7. O kuomet kai kurie tvarko tam tikrus reikalus, pavyzdžiui, visi sprendžia karo bei taikos ir ataskaitų klausimus, o visa kita tvarko pareigūnai, renkami, o ne skiriami burtais, tuomet santvarka yra aristokratija; kuomet kai ką [tvarko] išrinkti, o kai ką — paskirti burtais (ir burtais išrinktieji buvo renkami arba paprastai, arba iš iš anksto parinktųjų) arba išrinkti ir burtais paskirti kartu, tuomet santvarkoje kai kas yra aristokratiška, o kai kas būdinga politėjai.

Taigi sprendžiančioji dalis santvarkų atžvilgiu yra suskirstyta šitaip, ir kiekviena santvarka tvarkosi pagal minėtąjį suskirstymą. 8. Tai demokratijai, kuri šiuo metu labiausiai atrodo esanti demokratija (tokia vadinu tą demokratiją, kurioje liaudis turi viršenybę netgi įstatymų atžvilgiu), siekiant geriau spręsti naudinga padaryti tą

patį, kas oligarchijose daroma teismų atžvilgiu (jose tiems, kurie laikomi vertais būti teisėjais, nustatoma bauda, idant jie [šias pareigas] vykdytų, o demokratai skiria algą neturtingiesiems), taip pat tą patį padaryti ir tautos susirinkimo atžvilgiu (nes spręs geriau, spręsdami visi kartu — liaudis kartu su diduomene, o ši kartu su dauguma); taip pat yra naudinga, kad sprendžiantieji būtų renkami arba parenkami burtais lygia dalimi iš [visų valstybės] dalių, be to, jeigu liaudies atstovai labai pranoksta skaičiumi politėjos šalininkus[19], naudinga arba neskirti algos visiems, o tik tokiam skaičiui, kuris atitiktų diduomenės skaičių, arba burtais atmesti tuos, kurie sudaro perteklių.

9. Oligarchijose naudinga arba įtraukti kai ką papildomai iš daugumos, arba įsteigti tokias pareigas, kokias kai kuriose santvarkose eina tie, kurie vadinami patarėjais ar įstatymų sergėtojais[20], ir svarstyti tik tai, dėl ko pastarieji jau pateikė išankstinius sprendimus (tokiu atveju liaudis dalyvautų sprendžiant, tačiau negalėtų panaikinti nieko iš to, kas lemia santvarką), kad liaudis balsavimu patvirtintų pasiūlymus arba nepriimtų nieko, kas jiems prieštarautų, arba visiems atiduoti patariamąjį balsą, o sprendžiamąjį — pareigūnams. 10. Be to, vertėtų daryti priešingai negu politėjose — daugumai suteikti galią atmesti pasiūlymus, bet nesuteikti galios juos priimti; tokiu atveju pasiūlymai tebūnie grąžinami pareigūnams, kad jie spręstų. Politėjose juk daroma atvirkščiai — nedaugeliui suteikta galia atmesti pasiūlymus, tačiau galia 1299a
juos priimti nesuteikta, todėl pasiūlymai visada perduodami daugumai.

Taigi santvarkos sprendžiančioji ir viešpataujančioji dalis tebūnie apibrėžta šitaip.

XII. 1. Su šiais dalykais yra susijęs valdžios pareigų sutvarkymas (nes ir ši santvarkos dalis turi daug atmainų) — kiek turi būti pareigų, kas turi būti jų galioje, kokia turi būti kiekvienų pareigų trukmė (vieni į jas skiria šešiems mėnesiams, kiti — trumpesniam laikui, dar kiti — metams, o dar kiti — dar ilgesniam laikui), ar pareigos turi būti iki gyvos galvos, ar ilgalaikės, ar ne, tačiau tie patys [žmonės gali jas eiti] daug kartų, ar tas pats negali du kartus, o tik vieną? 2. Dar dėl valdžios pareigų sutvarkymo — kas turi į jas patekti ir kas turi tai tvarkyti, ir kaip? Reikia sugebėti nustatyti, kokiais būdais tai įmanoma padaryti, o po to išsiaiškinti, kokioms santvarkoms kokie yra naudingi. Be to, nelengva apibrėžti ir tai, ką reikia vadinti valdžios pareigomis, nes pilietinė bendrija reikalinga daugelio tarnautojų, ir todėl ne visus, ar jie būtų išrinkti, ar paskirti burtais, reikia laikyti pareigūnais, pavyzdžiui, pirmiausia [jais nereikia laikyti] žynių (jie yra visai kas kita nei valdžios pareigūnai); be to, dar yra choregai[21] bei šaukliai, renkami ir pasiuntiniai. 3. Vienos iš pareigų yra politinės ir arba apima visus piliečius kokio nors veiksmo atžvilgiu, pavyzdžiui, karo vadas — kariaujančius, arba jų dalį, kaip moterų arba vaikų prižiūrėtojas; kitos yra ūkinės (juk dažnai renkami javų seikėtojai[22]), o dar kitos — pagalbinės, ir į jas, jeigu leidžia ištekliai, skiriami vergai. Paprastai tariant, valdžios pareigomis iš esmės vadintinos tos, kurioms patikėta spręsti tam tikrus reikalus, teisti ir įsakinėti, ir ypač tai, nes įsakinėti yra būdingiau valdančia-

jam. Tačiau tai neturi jokios praktinės reikšmės, jei galima taip pasakyti (nes kai ginčijamasi dėl vardo, nėra jokio atsakymo); čia reikia tam tikro teorinio tyrimo. 4. O kokios ir kiek pareigų yra būtinos, kad egzistuotų valstybė, ir kokios iš jų nebūtinos, tačiau naudingos gerai santvarkai — tokie klausimai juo labiau kyla tiek kiekvienos santvarkos, tiek mažų valstybių atžvilgiu. Juk didelėse [valstybėse] ir įmanoma, ir reikia, kad vienos pareigos būtų skirtos vienam darbui (nes dėl piliečių gausumo daugelis gali gauti pareigas ir kai kuriose iš jų likti ilgą laiką, o kai kurias eiti tik vieną kartą; be to, geriau, 1299b
kai kiekvienu darbu rūpinamasi atskirai, o ne daugeliu iš karto). 5. Tačiau mažose valstybėse daugelis pareigų neišvengiamai turi būti sutelktos nedaugelio rankose (nes dėl žmonių trūkumo nelengva pasiekti, kad pareigas eitų daugelis — kas gi bus tie, kurie jas perims?). Vis dėlto kai kada mažoms [valstybėms] reikia tiek pat pareigų ir įstatymų, kaip ir didelėms, tiktai pirmosiose jas dažnai turi eiti tie patys, o antrosiose — tik po ilgo laiko tarpo. Dėl to niekas nekliudo nustatyti taip, kad jie kartu vykdytų skirtingas pareigas (jos juk netrukdys vienos kitoms), taigi dėl žmonių trūkumo pareigas padaryti tarsi iešmus-fakelus[23].

6. Tad jeigu galėtume pasakyti, kiek pareigų yra būtinos kiekvienai valstybei ir kiek — nebūtinos, tačiau reikalingos, šitai žinant lengviau būtų suvokti ir tai, kokias pareigas tinka sujungti. Taip pat nedera pamiršti ir to, kuo turėtų rūpintis atskiri pareigūnai tam tikrose vietose ir kas turi būti vieno pareigūno žinioje visur, pavyzdžiui, ar žiūrėti tvarkos turguje turi turgaus tvarkytojas,

o kitoje vietoje — kas nors kitas, ar visur tas pats? Ir ar [pareigas] reikia suskirstyti pagal veiklos sritį, ar pagal žmones, pavyzdžiui, ar tvarka [turi rūpintis] vienas žmogus, ar vienas vaikais, kitas — moterimis?

7. Tas pat ir dėl santvarkų: ar kiekvienoje iš jų skiriasi pareigų pobūdis, ar ne, pavyzdžiui, ar demokratijoje, oligarchijoje, aristokratijoje ir monarchijoje svarbiausios yra tos pačios pareigos, nors [jas einantieji] susideda ne iš lygių bei panašių, tačiau įvairiose santvarkose — iš įvairių (pavyzdžiui, aristokratijose — iš išsilavinusiųjų, oligarchijose — iš turtingųjų, o demokratijose — iš laisvųjų), ar kai kuriose santvarkose, nors ir atitinkančiose pareigų skirtumus, vis dėl to kai kada yra naudingos tos pačios pareigos, o kai kada jos skiriasi (nes, nors ir būdamos tos pačios, kai kur jos turėtų būti plačios, o kai kur — siauros)? 8. Vis dėlto esama ir kai kurių [tam tikroms santvarkoms] būdingų pareigų, pavyzdžiui, patarėjų. Pastarosios nėra demokratinės (nors taryba[24] — demokratijos bruožas), tačiau reikia, kad būtų kas nors panašaus, kas rūpintųsi parengti tautai pasiūlymus, idant ji turėtų ką spręsti. Jeigu tokių nedaug, tai jau yra oligarchiškas bruožas; tačiau patarėjų neišvengiamai turi būti nedaug, taigi tai yra oligarchiška. O ten, kur yra abejos šios pareigos, patarėjai yra viršesni už tarybos narius, nes tarybos narys yra demokratinis pradas, o patarėjai — oligarchinis. 9. O tose demokratijose, kur tauta susirinkusi pati rūpinasi viskuo, sumenksta pati tary-
1300a bos galia. Tai paprastai atsitinka, kai susirinkimo dalyviams numatoma didelė alga, nes, turėdami laisvo laiko, jie dažnai susirenka ir viską sprendžia patys. O vai-

kų arba moterų prižiūrėtojas, arba koks nors kitas tokios rūšies pareigūnas, jeigu jis yra, yra aristokratinis pradas, o ne demokratinis (nes kaipgi įmanoma sukliudyti neturtingųjų moterims išeiti [iš namų]?[25]) ir ne oligarchinis (juk oligarchų moterys gyvena prabangoje).

Tačiau apie tuos dalykus šiuo metu tebūnie pasakyta tiek, 10. o valdžios pareigūnų skyrimą reikėtų pamėginti apžvelgti nuo pradžių. Skirtumus čia lemia trys veiksniai, iš kurių derinių neišvengiamai kyla visi būdai. Iš šių trijų [veiksnių] vienas yra tai, kas skiria pareigūnus, antrasis — ką skiria ir pagaliau — kokiu būdu. Kiekvieno iš šių trijų dalykų yra trys variantai: arba [pareigūnus] skiria visi piliečiai, arba kai kurie, ir arba iš visų, arba iš tam tikro apibrėžto sluoksnio (pavyzdžiui, arba pagal turto cenzą, arba pagal kilmę, arba pagal dorybę, arba pagal ką nors kita, kaip Megaroje — iš kartu sugrįžusių iš tremties ir bendrai kovojusių prieš liaudį[26]), ir juos arba renka, arba parenka burtais. 11. Šiuos dalykus vėl galima jungti po du — kai kuriuos [pareigūnus skiria] kai kurie, o kai kuriuos — visi, ir vienais [gali būti skiriami] visi, o kai kuriais — kai kurie, ir vieni renkami, o kiti parenkami burtais. Kiekvienas toks variantas turi keturis būdus: arba visi renka iš visų, arba visi parenka iš visų burtais, ir arba iš visų bendrai, arba suskirsčius dalimis, pavyzdžiui, pagal files, demus ir fratrijas, įtraukiant visus piliečius, arba visada iš visų bendrai, arba kai ką vienaip, o kai ką — kitaip. Be to, jeigu skiriantieji bus tik kai kurie, jie galės arba rinkti iš visų, arba parinkti iš visų burtais, arba iš kai kurių rinkti, o iš kai kurių parinkti burtais, arba kai ką

vienaip, o kai ką — kitaip, t.y. kai ką <iš visų>[27] rinkti, o kai ką parinkti burtais. Taigi, be dviejų derinių, susidaro dvylika būdų. 12. Iš jų du skyrimo būdai yra demokratiniai — kai visi renka iš visų arba parenka burtais, arba abejaip (kai kuriuos pareigūnus parenka burtais, o kai kuriuos renka). Bet jeigu skiria ne visi kartu, tačiau iš visų arba iš kai kurių, ir arba burtais, arba balsuodami, arba abejaip, arba vienus iš visų, o kitus — iš kai kurių abiem būdais (vienus parenka burtais, o kitus renka), tai yra būdinga politėjai. O jeigu kai kurie [skiria pareigūnus] iš visų, tačiau vienus renka, o kitus parenka burtais arba abejaip (vienus parenka burtais, kitus renka), tai yra oligarchiška; dar oligarchiškiau — abejaip. 13. Vienus [pareigūnus] rinkti iš visų, o kitus — iš kai kurių yra būdinga aristokratinei
1300b politėjai; taip pat vienus rinkti, o kitus parinkti burtais. O jeigu kai kurie <renka>[28] kai kuriuos, tai yra oligarchiška, taip pat jeigu kai kurie parenka kai kuriuos burtais (nors taip ir nedaroma), taip pat jeigu kai kurie skiria kai kuriuos abiem būdais. Jeigu kai kas atrenka iš visų, o tada jau visi kai kuriuos iš jų renka, tai būdinga aristokratijai.

Taigi tiek yra pareigūnų skyrimo būdų, ir jie yra šitaip pasiskirstę pagal santvarkas; dabar jau bus aišku, kuris kurioms [santvarkoms] yra naudingas ir kaip turi būti skiriami pareigūnai, kokių jų yra ir kokie jų įgaliojimai. Pareigūnų įgaliojimais vadinu tai, kad, pavyzdžiui, kai kurie tvarko pajamų arba sargybos reikalus, o, sakysime, karo vado arba to, kuris rūpinasi prekybos sutartimis, įgaliojimai yra kitos rūšies.

XIII. 1. Pagaliau iš tų trijų dalių liko aptarti teisminę; šių reikalų [tvarkymo] būdus irgi reikėtų suvokti remiantis ta pačia prielaida. Teismų skirtumus lemia trys juos apibrėžiantys veiksniai — iš ko [jie susideda], kokius [reikalus sprendžia] ir kaip [jie sudaromi]. Sakydamas „iš ko" turiu galvoje, ar iš visų [piliečių], ar iš kai kurių; sakydamas „kokius" turiu galvoje, kiek yra teismų rūšių, o sakydamas „kaip" turiu galvoje, ar burtais, ar renkami. Taigi pirmiausia nuspręskime, kiek yra teismų rūšių. Jų yra aštuonios: viena susijusi su [pareigūnų] atsakomybe, kita — jeigu kas nors kaip nors pažeidžia bendrus interesus, dar kita sprendžia su santvarka susijusius reikalus, ketvirtoji sprendžia tiek pareigūnų, tiek privačių asmenų ginčus dėl baudų, penktoji sprendžia labai svarbių privačių sandorių reikalus, be to, dar yra sprendžianti nužudymo bylas ir ta, kuri tvarko svetimšalių reikalus.

2. Nužudymo bylas tiriantys teismai yra kelių rūšių, nesvarbu, ar jas sprendžia tie patys, ar skirtingi teisėjai, — nagrinėjantys iš anksto apgalvotus nužudymus, netyčinius nužudymus, toliau tuos, kai pripažįstamas [nužudymo faktas], tačiau ginčijamasi dėl jo teisėtumo, ir ketvirtoji [rūšis], nagrinėjanti tuos atvejus, kai kaltinamieji nužudymu buvo pasitraukę į tremtį ir sugrįžę kaltinami [vėl], — pavyzdžiui, sakoma Atėnuose tokį teismą buvus Freatoje[29]; tačiau per visą istoriją tokių atvejų būna nedaug, net ir didelėse valstybėse. O svetimšalių reikalų teismo viena [rūšis] sprendžia svetimšalių bylas prieš svetimšalius, kita — svetimšalių prieš piliečius. Be viso to, dar yra [aštuntoji teismų rūšis], sprendžianti

smulkių sandorių klausimus, pavyzdžiui, vienos drachmos, penkių drachmų ir šiek tiek didesnių sumų, nes ir tokios bylos turi būti išspręstos, nors tam ir nereikia daug teisėjų. 3. Tačiau šiuos, taip pat nužudymus tiriančius bei svetimšalių teismus praleiskime ir aptarkime politinius. Juk dėl pastarųjų, jeigu jie blogai tvarkomi, kyla nesantaika ir santvarkų pasikeitimai. Neišvengiamai arba visais nurodytais atvejais teisia visi, išrinkti arba parinkti burtais, arba visi visais atvejais, tačiau kai kurie parinkti burtais, o kai kurie — išrinkti, arba kai kuriais
1301a atvejais vieni parinkti burtais, o kiti — išrinkti tuo pačiu atveju. Tokie yra keturi būdai, ir tiek pat jų bus tada, jei [teis ne visi, o] dalis. Juk teisėjai, sprendžiantys visas bylas, gali būti renkami iš kai kurių [piliečių] arba sprendžiantys visas bylas parenkami burtais iš kai kurių [piliečių], arba kai kurias bylas [spręs] parinktieji burtais, o kai kurias — išrinkti, arba kai kurie teismai, sudaryti iš išrinktų ir parinktų burtais teisėjų, spręs visas bylas. Tokie, kaip sakyta, yra būdai, atitinkantys minėtuosius. 4. Be to, tie patys [teismai] būna mišrūs: vieni sudaromi iš visų [piliečių], kiti — iš kai kurių, dar kiti — abejaip, pavyzdžiui, jeigu to paties teismo [teisėjai] vieni būtų [parinkti] iš visų, o kiti — iš kai kurių, ir arba burtais, arba išrinkti, arba abejaip.

Taigi, kiek yra būdų, kuriais gali būti sudaromi teismai, jau pasakyta; iš jų pirmieji, sudaryti iš visų [piliečių] ir sprendžiantys visas bylas, yra demokratiniai, antrieji, sudaryti iš kai kurių ir sprendžiantys visas bylas, — oligarchiniai, o tretieji, sudaryti iš dalies iš visų, o iš dalies — iš kai kurių, yra aristokratiniai ir politėjiniai.

PENKTA KNYGA

I. 1. Taigi jau kalbėjome beveik apie viską, ką buvome užsibrėžę aptarti. O dėl kurių [priežasčių] santvarkos pasikeičia, kiek jų ir kokios jos, ir kas kiekvieną santvarką griauna, ir iš kokių į kokias jos dažniausiai pasikeičia, be to, kas jas, tiek visas bendrai, tiek kiekvieną atskirai, išgelbsti ir kokiomis priemonėmis labiausiai galima kiekvieną santvarką išsaugoti, — tai reikėtų ištirti po to, kas jau pasakyta.

2. Pirmiausia reikia pradėti nuo prielaidos, kad daugelis santvarkų yra susidariusios visiems sutinkant dėl to, kas yra teisinga ir kokia yra proporcinga lygybė, tačiau klystant, kaip minėta ir anksčiau. Demokratijos susidarymą lėmė požiūris, kad jeigu visi yra lygūs kuo nors, tai jie yra lygūs absoliučiai (nes visi, būdami vienodai laisvi, mano esą absoliučiai lygūs), o oligarchijos — požiūris, kad jeigu visi yra nelygūs pagal kokį nors vieną požymį, tai jie yra visais atžvilgiais nelygūs (nes, būdami nelygūs turto atžvilgiu, mano esą absoliučiai nelygūs). 3. Pirmieji, remdamiesi tuo, kad yra lygūs, mano esą verti visur dalyvauti lygiomis, o antrieji, remdamie-

si tuo, kad nėra lygūs, siekia gauti daugiau [už kitus], nes daugiau ir yra nelygu. Taigi visos [santvarkos] iš dalies yra teisingos, tačiau absoliučia prasme jos yra klaidingos; ir dėl šios priežasties, jei tik ta vieta, kurią tiek vieni, tiek kiti užima santvarkoje, neatitinka jų turimos
1301b išankstinės prielaidos, jie sukyla. Iš visų sukilimų labiausiai teisėtas būtų tas, jei sukiltų tie, kurie pranoksta kitus dorybe (tiktai jie visų rečiausiai tai daro), nes tik jie visiškai pagrįstai gali būti laikomi absoliučiai nelygiais. Dar yra tokių, kurie, pranokdami kitus kilme, dėl šios nelygybės laiko save vertais nelygių [teisių]; kilmingais laikomi tie, kurių protėviams priklausė dorybė ir turtas.

4. Tokia tad, jei taip galima pasakyti, yra sukilimus lemiančių nesutarimų kilmė ir ištakos. Dėl to perversmai irgi vyksta dvejopai: kai kada [jie nukreipti] prieš pačią santvarką, siekiant galiojančią pakeisti kita, pavyzdžiui, demokratiją oligarchija arba oligarchiją demokratija, arba pastarąsias politėja ir aristokratija, arba šias anomis, o kai kada — ne prieš galiojančią santvarką, bet, laikantis esamos tvarkos, siekiama ją, pavyzdžiui, oligarchiją arba monarchiją, paimti į savo rankas. 5. Be to, [gali būti siekiama tik to, kas yra] daugiau arba mažiau, pavyzdžiui, pakeisti oligarchiją labiau arba mažiau oligarchiška arba demokratiją — labiau arba mažiau demokratiška, panašiai ir su kitomis santvarkomis — arba jas sugriežtinti, arba sušvelninti. Be to, [kartais siekiama] pakeisti tik tam tikrą santvarkos dalį, pavyzdžiui, įsteigti arba panaikinti tam tikras pareigas, kaip Lakedaimone, pasak kai kurių, Lisandras mėginęs panaikinti karaliaus valdžią, o karalius Pausanijas — eforatą[1]. 6. Ir Epidam-

ne santvarka buvo pakeista iš dalies, nes vietoj filių vyresniųjų buvo įsteigta taryba, bet, kai balsuojama dėl paskyrimo į tam tikras pareigas, į balsavimo vietą tebėra privaloma atvykti [tik] valdančiojo sluoksnio pareigūnams; o tai, kad toje santvarkoje buvo vienas valdovas, irgi yra oligarchiškas bruožas.

Neramumai visur kyla dėl nelygybės, kai tie, kurie nėra lygūs, neturi atitinkamos [valdžios] (karaliaus valdžia iki gyvos galvos yra nelygybės požymis, jeigu ji egzistuoja tarp lygiųjų); apskritai sukyla tie, kurie siekia lygybės. 7. Betgi lygybė būna dvejopa — arba pagal skaičių, arba pagal vertę: pagal skaičių — kai kas nors yra lygus ir toks pat gausumu arba dydžiu, o pagal vertę — santykio požiūriu; antai pagal skaičių trejetas dvejetą ir dvejetas vienetą viršija po lygiai, o pagal santykį — ketvertas dvejetą, o šis vienetą, nes du ir vienas yra lygios keturių ir dviejų dalys — abu sudaro pusę. Bet nors visi supranta, kad absoliučiai teisinga yra [lygybė] pagal vertę, tačiau jie nesutaria (kaip minėta anksčiau) ta prasme, kad vieni, būdami lygūs kuo nors, mano esą lygūs visais atžvilgiais, o kiti, būdami kuo nors nelygūs, laiko save vertais visokeriopos nelygybės. 8. Kaip tik dėl to dažniausiai susidaro dvi santvarkos — demokratija ir oligarchija, nes kilmingumas ir dorybė būdingi nedaugeliui, o tie dalykai — daugeliui: juk kil- 1302a
mingųjų ir gerųjų niekur nėra šimtai, o turtingųjų — daug kur. Betgi negerai visur absoliučiai ir visiškai įvesti kurią nors iš šių lygybių. Tai akivaizdu iš to, kas vyksta: nė viena iš tokių santvarkų nėra ilgaamžė. O priežastis čia ta, kad iš pirminės ir pradinės klaidos ne-

gali galų gale nekilti kokia nors blogybė. Dėl to kai kada reikia žiūrėti aritmetinės lygybės, o kai kada — lygybės pagal vertę. 9. Bet vis dėlto demokratija yra patvaresnė ir laisvesnė nuo prieštaravimų už oligarchiją, nes oligarchijoms būdingi dvejopi prieštaravimai — tarpusavio ir tarp oligarchijos ir liaudies, o demokratijoms — tik tarp liaudies ir oligarchijos; liaudžiai tarpusavio prieštaravimai, kuriuos būtų verta paminėti, nebūdingi. Be to, tų, kurie laikosi vidurio, santvarka yra artimesnė liaudžiai negu nedaugeliui, ir būtent ji yra patvariausia iš visų šių santvarkų.

II. 1. Kadangi tiriame, dėl ko kyla sukilimai ir santvarkų pasikeitimai, pirmiausia turime suvokti jų bendrąsias ištakas ir priežastis. Jų, galima sakyti, yra trys; jas pirmiausia reikia apibrėžti atskirai, pagal kiekvienos iš jų pobūdį, nes reikia suvokti, dėl kokios būklės sukylama, kokiu tikslu ir, trečia, nuo ko prasideda politiniai neramumai ir tarpusavio kovos.

Svarbiausia priežastimi, dėl kurios [piliečiai] tam tikra prasme yra nusiteikę pakeisti [santvarką], apskritai reikia laikyti tą, apie kurią jau esame kalbėję. Siekiantieji lygybės sukyla tada, kai mano, kad turi per mažai, būdami lygūs tiems, kurie turi daug, o siekiantieji nelygybės ir pertekliaus — tada, kai mano, kad, būdami nelygūs, turi ne daugiau arba tiek pat, arba mažiau [už kitus]. 2. Šių dalykų troškimas kai kada yra teisėtas, o kai kada — neteisėtas: juk žemesnieji sukyla tam, kad taptų lygūs, o lygieji — idant taptų aukštesni. Taigi pasakyta, dėl kokios būklės sukylama.

Tai, dėl ko sukylama, yra nauda ir garbė, ir joms priešingi dalykai, nes valstybėse sukylama dar ir dėl to, kad būtų išvengta pažeminimo ir skriaudos arba sau, arba savo draugams.

3. Neramumų priežastys ir ištakos, sukeliančios minėtąjį nusiteikimą ir paskatinančios siekti minėtojo tikslo, yra, ko gero, septynios, tačiau galbūt jų yra ir daugiau. Dvi iš jų yra tokios, kaip sakyta, tačiau [jos veikia] ne taip pat: dėl naudos ir dėl garbės [piliečiai] puola vieni kitus ne vien tam, kad patys tai įgytų, kaip minė- 1302b
ta anksčiau, bet ir matydami kitus kai kada teisėtai, o kai kada neteisėtai gausiai tuo naudojantis. Juos kursto ir įžūlumas, baimė, pranašumas, panieka, neproporcingas išaugimas, taip pat kiti dalykai — ginčai, abejingumas, smulkmenos, skirtumai.

4. Kokią reikšmę turi įžūlumas ir nauda ir kaip tai tampa [sukilimo] priežastimi, maždaug aišku: jeigu valdžios pareigūnai yra įžūlūs ir siekia turėti per daug, sukylama ir prieš juos pačius, ir prieš tas santvarkas, kurios tai leidžia; siekimas turėti per daug kai kada kėsinasi į privatų turtą, o kai kada — į bendrąjį. Taip pat akivaizdu ir tai, kas yra garbė ir kaip ji tampa sukilimo priežastimi: [piliečiai] sukyla ir tada, kai patys yra niekinami, ir tada, kai mato, kad gerbiami ne jie; tai yra neteisinga, kai gerbiama arba niekinama ne pagal vertę, ir teisinga, kai pagal vertę. O pranašumas [tampa sukilimo priežastimi] tada, kai kas nors, arba vienas, arba keletas, pranoksta galia valstybę ir valdžios galią; dėl tokių [žmonių] paprastai susidaro monarchija arba dinastija. 5. Todėl kai kur įprasta [tokiais atvejais] imtis ost-

rakizmo, kaip, pavyzdžiui, Arge ir Atėnuose; betgi geriau iš pat pradžių žiūrėti, kad nebūtų šitaip pranokstančių kitus, negu, iš pradžių leidus jiems atsirasti, vėliau imtis ieškoti vaisto.

Iš baimės sukyla tie, kurie yra nusikaltę ir bijo būti patraukti atsakomybėn, bei tie, kurie bijo būti nuskriausti ir siekia iš anksto užkirsti skriaudai kelią, kaip, pavyzdžiui, Rode diduomenė susivienijo prieš liaudį dėl prieš ją nukreiptų teismų[2]. 6. Ir iš paniekos sukylama ir puolama — pavyzdžiui, oligarchijose, kai nedalyvaujančių valdyme yra daugiau (nes jie mano esą stipresni), ir demokratijose sukyla turtingieji, pajutę panieką netvarkai ir anarchijai: antai Tebuose žlugo demokratija, kai po Oinofitų mūšio buvo blogai tvarkomi valstybės reikalai[3], ir megariečių demokratija, kai jie pralaimėjo dėl netvarkos ir anarchijos[4], ir Sirakūzuose prieš Gelono tironiją[5], ir Rode liaudis [užsitraukė panieką] prieš [diduomenės] sukilimą.

7. Santvarkų pasikeitimai vyksta ir dėl neproporcingo išaugimo, nes kaip kūnas susideda iš dalių ir jos turi augti proporcingai, idant išliktų simetrija (priešingu atveju jis sužalojamas, pavyzdžiui, kai koja yra keturių uolekčių, o visas kitas kūnas — dviejų sprindžių dydžio; kai kada, jeigu [viena dalis] neproporcingai išauga ne tik kiekybės, bet ir kokybės atžvilgiu, jis netgi gali įgyti ki-
1303a to gyvio pavidalą), taip ir valstybė susideda iš dalių, ir dažnai kuri nors iš jų nepastebimai išauga, kaip, pavyzdžiui, demokratijose ir politėjose neturtingųjų aibė. 8. Kai kada tai įvyksta ir dėl atsitiktinumų, kaip, pavyzdžiui, Tarante, kur, kai netrukus po karų su Persija japigai nu-

galėjo ir išžudė daug diduomenės, politėją pakeitė demokratija[6], ir Arge, kur, lakoniečiui Kleomenui išžudžius septintosios [dienos mūšyje][7] žmones, [argiečiai] buvo priversti priimti kai kuriuos perioikus, ir Atėnuose, kur, patyrus nesėkmes sausumoje, diduomenės sumažėjo, nes kare prieš lakoniečius kariuomenė buvo sudaroma pagal sąrašą[8]. Tai atsitinka ir demokratijose, tik mažesniu mastu — kai atsiranda daugiau turtingųjų arba padidėja turtas, jos virsta oligarchijomis ir dinastijomis.

9. Būna, kad santvarkos pasikeičia ir be sukilimo, dėl rinkimų gudrybių, kaip įvyko Herajoje (ten renkami [pareigūnai] buvo pakeisti parenkamais burtais, nes rinkimus laimėdavo tie, kurie būdavo įsivėlę į rinkimų gudrybes), taip pat dėl abejingumo, kai svarbiausias pareigas leidžiama eiti santvarkos priešams — antai Orėjuje oligarchija žlugo, kai vienu iš pareigūnų tapo Herakleodoras, kuris oligarchiją pavertė politėja ir demokratija[9]. Be to, tai atsitinka ir dėl smulkmenų — sakydamas „dėl smulkmenų" turiu galvoje tai, kad neretai didelis įstatymų pakitimas įvyksta nepastebėtas, jeigu laiku neatkreipiamas dėmesys į smulkmeną; pavyzdžiui, Ambrakijoje turto cenzas buvo mažas, o galų gale pareigas pradėta eiti be jokio cenzo, nes mažas beveik arba visai nesiskiria nuo nieko.

10. Suirutė gresia ir tada, kai [piliečiai] yra ne tos pačios kilmės ir dar nepasiekę vienovės — kaip valstybė susidaro ne iš bet kokios [žmonių] aibės, taip ir ne per bet kokį laiko tarpą. Dėl to dauguma tų, kurie priėmė į savo tarpą kartu gyvenusius ir atkilėlius svetimgenčius, jau patyrė sukrėtimus; antai Sibaryje achajai gyveno kar-

tu su troizeniečiais, o vėliau, kai achajai tapo dauguma, jie išvarė troizeniečius; iš to ir kilo sibariečių nelaimė[10]. Ir Turijuje sibariečiai [nesutarė] su tais, kurie apsigyveno kartu su jais, — laikydami šalį sava, jie manė esą verti daugiau ir buvo išvaryti. Ir iš Bizantijo atkilėliai buvo išvaryti ginklu, atskleidus sąmokslą; antisiečiai irgi, priėmę tremtinius iš Chijo, [vėliau] juos ginklu išvarė[11]. 11. Zankliečiai, priėmę samiečius, patys buvo išvaryti[12]. Apolonijoje prie Euksino taip pat buvo kilę neramumai
1303b priėmus naujus atkilėlius[13]; ir kai sirakūziečiai žlugus tironijai suteikė pilietybę svetimšaliams bei samdytiems kariams, kilo nesantaika ir prasidėjo kova[14]; ir kai amfipoliečiai priėmė atkilėlius iš Chalkidės, dauguma jų buvo pastarųjų išvaryti[15].

(Oligarchijose sukyla tie, kurie sudaro daugumą, manydami esą skriaudžiami, nes, būdami lygūs, nedalyvauja lygiai [valdyme], kaip minėta anksčiau, o demokratijose sukyla aristokratai, nes jie lygiai dalyvauja [valdyme] nebūdami lygūs.)[16]

12. Kai kada valstybėse kyla neramumai ir dėl vietovės, kai šalis nėra tinkama tam, kad joje egzistuotų tik viena valstybė, — antai Klazomenuose Chitro gyventojai vaidijosi su salos gyventojais[17], ir kolofoniečiai su notijiečiais[18]. Ir Atėnuose ne visi yra nusiteikę vienodai, tačiau Pirėjo gyventojai yra demokratiškesni už miesto gyventojus[19]. Kaip karuose brastos, kad ir labai mažos, perėjimas atskiria falangas, taip ir kiekvienas skirtumas atrodo sukeliąs nesantaiką. Taigi didžiausią nesantaiką sukelia dorybė ir yda, paskui — turtas ir skurdas, o toliau — įvairiu mastu ir kiti [skirtumai], vienas iš kurių yra minėtasis.

III. 1. Taigi sukilimai kyla ne dėl smulkmenų, bet iš smulkmenų, o sukylama vis dėlto dėl svarbių dalykų. Net menki nesutarimai tampa labai svarbūs, kai jie kyla tarp valdančiųjų, kaip senovėje atsitiko Sirakūzuose. Ten santvarkos pasikeitimą sukėlė dviejų jaunuolių, ėjusių svarbias pareigas, vaidas dėl meilės reikalų: kai vienas iš jų išvyko, kitas, kuris buvo jo draugas, suviliojo jo mylimąjį; tada pirmasis, supykęs dėl to, įkalbėjo ano žmoną pereiti pas jį; paskui, susiradę šalininkų valdžioje, jie įtraukė į vaidą visus[20]. 2. Kaip tik todėl reikia saugotis tokių dalykų, vos tik jie prasideda, ir užgniaužti valdovų bei įtakingųjų nesutarimus: klaida juk slypi jau pačioje pradžioje, o sakoma, kad pradžia yra pusė visumos, tad ir maža klaida pradžioje prilygsta klaidoms kitose dalyse[21]. Ir apskritai kilmingųjų nesantaika turi įtakos visai valstybei, kaip atsitiko Hestiajoje po karų su Persija, dviem broliams susiginčijus dėl tėvonijos: vienas jų, neturtingesnis, manydamas, kad antrasis nuslėpė nuo jo [tikrąjį] turto dydį ir lobį, kurį buvo radęs tėvas, patraukė į savo pusę liaudį, o kitas, kuris turėjo didelį turtą, — turtinguosius[22]. 3. Delfuose visos tolesnės nesantaikos pradžia buvo nesutarimas per vestuves: jaunikis, 1304a
atėjęs nuotakos, pastebėjo kažkokį nepalankų ženklą ir išėjo be jos; tada jos giminės, pasijutę įžeisti, kai jis aukojo, įmetė [į ugnį] kai ką iš šventų daiktų ir po to jį nužudė kaip šventenybių išniekintoją[23]. Mitilenėje paveldėtojų ginčas irgi buvo daugelio blogybių pradžia, taip pat ir karo su atėniečiais, per kurį Pachetas užėmė jų miestą: vienas iš turtingųjų, Timofanas, paliko dvi dukteris; atstumtas ir negavęs jų savo sūnums Doksandras

pradėjo sukilimą ir kurstė atėniečius, kurių valstybės pasiuntinys jis buvo[24]. 4. Ir Fokidėje kivirčas dėl įpėdinės, kilęs tarp Mnasono tėvo Mnasėjo ir Onomarcho tėvo Eutikrato, fokidiečiams tapo Šventojo karo pradžia[25]. Ir Epidamne santvarka pasikeitė dėl vedybinių reikalų[26]: kažkas, pažadėjęs savo dukterį, turėjo sumokėti baudą, priteistą sužadėtinio tėvo, kuris buvo vienas iš pareigūnų, ir, pasijutęs įžeistas, patraukė į savo pusę tuos, kurie nedalyvavo valdyme.

5. Santvarkos pasikeičia į oligarchiją, į demokratiją ir į politėją ir tada, kai kokia nors valdžios įstaiga arba valstybės dalis įgyja tam tikrą populiarumą arba išauga; antai buvo manoma, kad Areopago taryba, įgijusi populiarumą karuose su Persija, sugriežtino santvarką, o jūrų laivyno minia, nulėmusi Salamino pergalę ir kartu [Atėnų] hegemoniją dėl jų galios jūroje, vėl sustiprino demokratiją[27]. Ir Arge diduomenė, įgijusi populiarumą per Mantinėjos mūšį su lakedaimoniečiais, pasikėsino nuversti demokratiją[28]. 6. Ir Sirakūzuose liaudis, nulėmusi pergalę kare su atėniečiais, pakeitė santvarką iš politėjos į demokratiją[29], ir Chalkidėje liaudis, kartu su diduomene nuvertusi tironą Foksą, iškart perėmė valdžią[30]; ir Ambrakijoje liaudis, išvariusi tironą Periandrą su jo priešininkų pagalba, santvarką pakreipė savo naudai[31]. 7. Ir apskritai nereikia pamiršti, kad tie, kurie tampa [valstybės] galybės priežastimi, tiek privatūs asmenys, tiek pareigūnai, tiek giminės, tiek apskritai tam tikra dalis ir bet kokia grupė, duoda pradžią sukilimui, nes arba sukyla pavydintys jiems garbės, arba jie patys dėl savo pranašumo nebenori tenkintis lygia dalimi. Santvarkos patiria

neramumus ir tada, kai priešingomis laikomos valstybės dalys susilygina tarpusavyje, pavyzdžiui, turtingieji ir 1304b
liaudis, o vidurio arba nėra jokio, arba jis labai negausus, nes jeigu kuri nors iš dalių yra gerokai pranašesnė, kita nenori rizikuoti priešintis akivaizdžiai stipresniam. Todėl ir tie, kurie pranoksta kitus dorybe, taip sakant, nepradeda sukilimo, nes jie yra negausūs, palyginti su dauguma. Tokios tad yra bendros visas santvarkas ištinkančių sukilimų ir perversmų ištakos ir priežastys.

8. Santvarkos keičiamos kai kada jėga, o kai kada klasta. Jėga — kai arba iš pat pradžių, arba vėliau [sukilusieji] griebiasi prievartos; klasta taip pat būna dvejopa: kai kada [sukilusieji] griebiasi klastos pradžioje ir pakeičia santvarką su [piliečių] pritarimu, o vėliau išlaiko valdžią jau be jų pritarimo, kaip Keturių šimtų laikais[32] jie apgavo liaudį sakydami, kad [Persijos] karalius suteiks lėšų karui su lakedaimoniečiais, o pamelavę mėgino išlaikyti valdžią savo rankose; kai kada [sukilusieji] iš pradžių įtikina ir vėliau valdo įtikintiems [piliečiams] pritariant.

Taigi iš esmės visose santvarkose perversmai paprastai įvyksta dėl minėtųjų priežasčių.

IV. 1. Tačiau tai, kas atsitinka dėl šių [priežasčių], būtina ištirti atskirai kiekvienos santvarkos rūšies atžvilgiu. Demokratijos dažniausiai pakeičiamos dėl demagogų nenuosaikumo, nes jie nuteikia prieš save turto savininkus, iš dalies persekiodami juos po vieną asmeniškai (juk ir didžiausius priešus sujungia bendra baimė), o kai kada sukurstydami daugumą prieš juos visus. Ir daugeliu atvejų tai galima pamatyti vykstant būtent šitaip. 2. Juk

ir Kose demokratija žlugo, kai atsirado nedorų demagogų, nes sukilo diduomenė[33], ir Rode, nes demagogai mokėjo algas [liaudies atstovams] ir kartu kliudė grąžinti skolas trierarchams, o šie dėl jiems iškeltų bylų buvo priversti sukilti ir nuversti demokratiją[34]. Heraklėjoje irgi iš karto po kolonijos įkūrimo buvo nuversta demokratija dėl demagogų kaltės, nes jų skriaudžiami didikai palikdavo šalį, o vėliau tremtyje susivieniję grįžo ir nuvertė demokratiją[35]. 3. Labai panašiai demokratija žlugo ir Megaroje: demagogai, siekdami nusavinti liaudies naudai didikų pinigus, nemažai jų ištremdavo, kol atsirado tiek daug tremtinių, kad sugrįžę jie nugalėjo liaudį mūšyje
1305a ir įvedė oligarchiją[36]. Tas pat ir Kimėje ištiko demokratiją, kur ją panaikino Trasimachas[37], ir kitur stebint galima įsitikinti, kad permainos vyksta maždaug tokiu pačiu būdu. Kai kada [demagogai], siekdami liaudies palankumo, elgiasi su didikais neteisingai ir šitaip priverčia juos vienytis arba reikalaudami perdalyti jų nuosavybę, arba jų pajamas paskirdami viešosioms prievolėms[38], arba kai kada ištremdami, kad galėtų nusavinti liaudies naudai turtingųjų pinigus.

4. Senovės laikais, kai tas pats asmuo tapdavo ir demagogu, ir karvedžiu, [santvarka] būdavo keičiama į tironiją: juk beveik visi senovės tironai buvo kilę iš demagogų. Priežastis, kodėl tada vykdavo taip, o dabar ne, yra ta, kad tuomet demagogais tapdavo karvedžiai, kurie nebuvo labai įgudę kalbėti, o dabar, suklestėjus retorikai, tie, kurie sugeba kalbėti, tampa demagogais, tačiau dėl nepatyrimo karinių reikalų nesiima, nebent jei kur nors atsitinka kas nors nereikšminga.

5. Anksčiau tironijos atsirasdavo dažniau nei dabar dar ir dėl to, kad tada didelė valdžia būdavo atiduodama atskiriems asmenims; antai Milete [tironija atsirado] iš pritano valdžios[39], nes ji apėmė daug svarbių dalykų. Be to, kadangi miestai tada buvo nedideli, žmonės gyveno laukuose be poilsio dirbdami, tai liaudies vadovai, kai tik įgydavo karinių dalykų patirties, mėgindavo įvesti tironiją. Jie visi tai darydavo įgiję liaudies pasitikėjimą, o tas pasitikėjimas buvo priešiškumas turtingiesiems — antai ir Peisistratui Atėnuose, pradėjusiam kovą prieš lygumų gyventojus, ir Teagenui Megaroje, papjovusiam turtingųjų galvijus, kuriuos sugavo besiganančius prie upės, ir Dionisijui, apkaltinusiam Dafnają ir turtinguosius, buvo atiduota tirono valdžia, nes dėl priešiškumo buvo patikėta juos esant liaudies šalininkus[40].

6. Ir tradicinė demokratija keičiama naujesne, nes ten, kur valdžios pareigūnai yra renkami, tačiau ne pagal turto cenzą, o renka liaudis, valdžios trokštantys žmonės, elgdamiesi kaip demagogai, įveda tokią tvarką, kad liaudis tampa viršesnė net už įstatymus. Tai būtų galima sukliudyti arba bent apriboti, jeigu pareigūnus rinktų filės, o ne visa liaudis.

Taigi beveik visi perversmai demokratijose vyksta dėl šių priežasčių.

V. 1. Akivaizdžiausi būdai, kuriais dažniausiai įvyksta perversmai oligarchijose, yra du; vienas iš jų — kai skriaudžiama dauguma. Tokiu atveju bet kas gali tapti pakankamai geru vadu, ypač kai vadovas pats kilęs iš oligarchijos, kaip Ligdamidas Nakse, kuris vėliau ir tapo naksiečių tironu[41]. 2. Kiti [sluoksniai] taip pat įvai-

1305b riai gali sukelti neramumus. Kai kada [oligarchijos] žlugimą lemia patys turtingieji, nedalyvaujantys valdyme, kai tik labai nedaugelis gali eiti garbingas pareigas, kaip atsitiko Masalijoje, Istre, Heraklėjoje ir kitose valstybėse. Tie, kurie nedalyvavo valdyme, nuolat stengėsi pakeisti [esamą tvarką], kol pirmiausia buvo leista dalyvauti vyresniesiems broliams, o vėliau ir jaunesniesiems (mat kai kur neleidžiama valdyti tėvui kartu su sūnumi, o kai kur — vyresniam ir jaunesniam broliams), ir Masalijoje oligarchija tapo artimesnė politėjai, Istre ji galų gale virto demokratija, o Heraklėjoje [valdžią] iš nedaugelio perėmė šeši šimtai. 3. Knide taip pat buvo nuversta oligarchija, kai didikai sukilo vieni prieš kitus dėl to, kad [valdyme] buvo leidžiama dalyvauti tik nedaugeliui ir, kaip sakyta, jei dalyvavo tėvas, nebuvo leidžiama sūnui, o jei buvo keli broliai, buvo leidžiama tik vyriausiajam; jų tarpusavio kova pasinaudojo liaudis ir, pasirinkusi vadovu vieną iš didikų, puolė juos ir nugalėjo; juk kas ima vaidytis [tarpusavyje], tampa bejėgiai. 4. Ir Eritruose senovėje, Basilidų oligarchijos laikais, liaudis, nepatenkinta tuo, kad valdė nedaugelis, pakeitė santvarką, nors buvę valdžioje ir gerai rūpinosi reikalais[42].

Oligarchijos griaunamos iš vidaus ir dėl demagogų tarpusavio nepakantumo (demagogija esti dvejopa: viena — tarp pačių oligarchų, nes demagogas gali atsirasti net ir visai siaurame rate; antai Atėnuose Trisdešimčiai [tironų] įgijo galią Charíklio šalininkai, demagogiškai darydami įtaką Trisdešimčiai, o Keturių šimtų [taryboje] — Frinicho šalininkai tokiu pat būdu[43]; 5. kita — kai oli-

garchai demagogiškai daro įtaką miniai: antai Larisoje valstybės sargybiniai griebėsi demagogijos minios atžvilgiu, nes ji juos rinko, ir [taip būna] visose kitose oligarchijose, kur valdžios pareigūnus renka ne tas pats sluoksnis, iš kurio renkami pareigūnai, bet jais tampa turintys didelį turto cenzą arba priklausantys tam tikroms draugijoms[44], o renka sunkiai ginkluotieji kariai arba liaudis, kaip buvo Abide, ir kur teismai susideda ne iš valdančiojo sluoksnio narių, nes pastarieji stengiasi demagogiškai daryti įtaką teismams ir taip pakeičia santvarką, kaip atsitiko Ponto Heraklėjoje. 6. Dar [tai atsitinka] tada, kai oligarchijoje stengiamasi sutelkti valdžią mažesnio žmonių skaičiaus rankose, nes tie, kurie siekia lygios dalies, būna priversti į pagalbą pasitelkti liaudį.) Oligarchijos žlunga ir tada, kai, išlaidžiai gyvendami, jie iššvaisto savo asmeninį turtą, nes tokie žmonės siekia nau- 1306a
jos tvarkos ir arba patys kėsinasi įvesti tironiją, arba paremia ką nors kitą (antai Hiparinas parėmė Dionisiją Sirakūzuose[45], o Amfipolyje vienas žmogus, vardu Kleotimas, atsiviliojo iš Chalkidės kolonistų ir, kai šie atvyko, sukurstė juos prieš turtinguosius[46]; ir Aiginoje tas žmogus, kuris buvo sudaręs sandėrį su Charetu, pasikėsino pakeisti santvarką dėl tokios priežasties[47]. 7. Taigi kai kada [tokie žmonės] mėgina kai ką pakeisti, o kai kada užgrobia bendruosius išteklius, ir dėl to arba jie patys, arba tie, kurie priešinasi grobikams, pradeda sukilimą, kaip atsitiko Ponto Apolonijoje. Tačiau jei oligarchijoje vyrauja santarvė, ji taip lengvai savęs negriauna; pavyzdys čia yra Farsalo santvarka[48], kur nedaugelis valdo daugumą, nes jie gerai elgiasi vieni su kitais.

8. [Oligarchijos] žlunga ir tada, kai įsteigia kitą oligarchiją oligarchijoje. Taip yra tada, kai, pačiam valdančiajam sluoksniui esant mažam, svarbiausias valdžios pareigas gali eiti ne visi mažumos nariai, kaip kartą atsitiko Elidėje, kur valdžią turėjo mažuma, tačiau seniūnais galėjo tapti tiktai visiškai nedaugelis, nes jų buvo devyniasdešimt, ir jie ėjo savo pareigas iki gyvos galvos, o jų rinkimai buvo dinastiniai ir panašūs į Lakedaimono seniūnų rinkimus.

9. Perversmai oligarchijose gali įvykti ir karo, ir taikos metu. Karo metu — kai nepasitikėdami liaudimi [oligarchai] būna priversti pasitelkti samdomus karius (tas, kuriam jie patikimi, dažnai tampa tironu, kaip Timofanas Korinte[49], o jei jie patikimi keletui, šie susikuria dinastiją); kai kada, bijodami tokių dalykų, [oligarchai] leidžia daugumai dalyvauti valdyme, nes būna priversti pasitelkti liaudį į pagalbą. Taikos metu nepasitikėdami vieni kitais jie patiki savo apsaugą samdomiems kariams ir neutraliam pareigūnui, kuris kai kada tampa ir vienų, ir kitų valdovu, kaip atsitiko Larisoje Simo ir jo šalininkų Aleuadų valdymo laikais ir Abide [politinių] draugijų, iš kurių viena buvo Ifiado, laikais[50]. 10. Sukilimai vyksta ir tada, kai vieni oligarchai išstumiami kitų ir susikivirčijama dėl vedybų ar teismų; pavyzdys čia yra anksčiau minėtieji sukilimai dėl vedybinių reikalų. Panašiai ir Eretrijos raitininkų oligarchiją sugriovė Diagoras, su kuriuo buvo neteisingai pasielgta vedybų reika-
1306b lu[51], o Heraklėjoje ir Tebuose sukilimai įvyko dėl teismo sprendimo, kai Heraklėjoje Euritionas, o Tebuose Archijas pelnytai, tačiau skandalingai buvo nubausti už sve-

timavimą: jų priešininkai įpykę pririšo juos turgaus aikštėje prie gėdos stulpo. 11. Nemažai oligarchijų buvo nuverstos dėl to, kad buvo pernelyg despotiškos, ir tai padarė kai kurie pasipiktinę paties valdančiojo sluoksnio nariai; taip atsitiko su Knido ir Chijo oligarchijomis[52]. Perversmus sukelia ir atsitiktinumas — tiek vadinamojoje politėjoje, tiek oligarchijose, kur tarybos nariais, teisėjais ir kitų sričių pareigūnais tampama pagal turto cenzą. Juk dažnai iš pradžių nustatytas turto cenzas tinka tik esamomis aplinkybėmis — kad oligarchijoje [valdyme] dalyvautų nedaugelis, politėjoje — vidurinieji; o kai dėl taikos ar dėl kokios kitos sėkmės atsiranda išteklius, atsitinka taip, kad ta pati nuosavybė daug kartų viršija nustatytą cenzą, taigi visi [piliečiai] dalyvauja visur; kai kada ta permaina vyksta palaipsniui, po truputį ir nepastebimai, o kai kada ir greičiau.

12. Taigi perversmai ir sukilimai oligarchijose vyksta dėl šių priežasčių (apskritai tiek demokratijos, tiek oligarchijos kai kada keičiamos ne priešingomis, bet tos pačios rūšies santvarkomis, pavyzdžiui, įstatymais grindžiamos demokratijos bei oligarchijos virsta neribotomis, o pastarosios — pirmosiomis).

VI. 1. Aristokratijose sukilimai kai kada vyksta dėl to, kad garbingas pareigas gali eiti nedaugelis (tai, kaip minėta, griauna ir oligarchijas, nes aristokratija taip pat tam tikra prasme yra oligarchija — jose abiejose valdo mažuma, ir nors taip yra ne dėl tos pačios priežasties, tačiau jau vien dėl to aristokratija atrodo esanti oligarchija). Sunkiausia to išvengti tada, kai yra tam tikras skaičius [piliečių] su didelėmis pretenzijomis, pagrįstomis

tuo, kad jie jaučiasi esą panašūs dorybės atžvilgiu, kaip Lakedaimone vadinamieji mergelių sūnūs (juk jie buvo kilę iš lygiųjų), kurie buvo užklupti ruošiant sąmokslą ir išsiųsti apgyventi Taranto[53]. 2. Arba kai dideli žmonės, nė kiek nenusileidžiantys dorybe tiems, kurie yra labiau pagerbti, jų paniekinami (pavyzdžiui, Lisandras buvo paniekintas karalių[54]); arba kai kas nors, būdamas narsus, neturi garbingų pareigų (kaip, pavyzdžiui, Kinadonas, Agesilajo laikais surengęs antpuolį prieš spartiatus[55]). Taip pat tada, kai vieni pernelyg skursta, o kiti yra itin turtingi (ir dažniausiai taip atsitinka per karus — taip buvo ir Lakedaimone Mesėnijos karo metu; tai ma-
1307a tyti iš Tirtajo poemos, pavadintos *Gera tvarka:* kai kurie [piliečiai], dėl karo patyrę sunkumų, pasiūlė perdalyti žemę[56]). Be to, kai koks nors žmogus yra svarbus ir sugeba tapti dar svarbesnis, ir tokiu būdu stengiasi pasidaryti monarchu (atrodo, taip bus padaręs Lakedaimone Pausanijas, vadovavęs kariuomenei kare su Persija, ir Hanonas Kartaginoje[57]).

3. O labiausiai ir politėjas, ir aristokratines santvarkas žlugdo nukrypimas nuo teisingumo, slypintis pačioje santvarkoje. Politėjoje taip atsitinka dėl gero demokratijos ir oligarchijos sumaišymo stokos, o aristokratinėje santvarkoje — tų pačių dalykų ir dar dorybės, bet ypač tų dviejų (turiu galvoje demokratiją ir oligarchiją), nes šiuos dalykus mėgina sumaišyti ir politėjos, ir daugelis vadinamųjų aristokratijų. 4. Juk būtent tuo aristokratijos skiriasi nuo vadinamųjų politėjų, ir kaip tik dėl to vienos iš jų yra labiau, o kitos mažiau patvarios. Juk tos [santvarkos], kurios labiau krypsta į oligarchiją, vadinamos aris-

tokratijomis, o tos, kurios į daugumos [valdžią], — politėjomis, ir kaip tik dėl to pastarosios yra saugesnės už kitas, nes stipresnis tas, kuris gausesnis, žmonės labiau mėgsta tokią [santvarką], kuriai esant jie turi po lygiai, o tie, kurie yra turtingi, jeigu santvarka suteikia jiems perteklių, trokšta būti išaukštinti ir siekia prabangos. 5. Apskritai, kad ir į kurią pusę kryptų santvarka, ji keičiasi priklausomai nuo to, kuris sluoksnis sustiprina [savo galią], pavyzdžiui, politėja keičiasi į demokratiją, o aristokratija — į oligarchiją, arba priešingai — aristokratija į demokratiją (nes neturtingesnieji, jausdamiesi skriaudžiami, pakreipia [santvarką] į priešingą pusę), o politėjos — į oligarchiją (pastovumas yra tik tada, kai visi yra lygūs pagal vertę ir kai visi turi tai, kas jiems priklauso). 6. Minėtas pasikeitimas įvyko Turijuose[58]: kadangi valdžios pareigoms eiti buvo nustatytas didelis turto cenzas, buvo pereita prie mažesnio ir prie didesnio pareigūnų skaičiaus, dėl to didikai, nusižengdami įstatymui, supirko visą žemę (santvarka buvo tokia oligarchinė, kad jie galėjo įsigyti perteklių) <...>[59]. Tačiau liaudis, turėdama karo patirtį, pranoko savo galia sargybinius, ir tie, kurie turėjo daugiau žemės, patys ją atidavė.

7. Be to, kadangi visos aristokratinės santvarkos yra oligarchiškos, didesnį perteklių įgyja diduomenė (kaip Lakedaimone, kur nuosavybę perima mažuma); kita vertus, diduomenė labiau gali daryti tai, ką nori, ir susigiminiuoti su kuo nori (taip ir lokrų valstybė žlugo dėl santuokos su Dionisiju[60], o to nei demokratijoje, nei gerai sumaišytoje aristokratijoje nebūtų galėję įvykti). Aris- 1307b
tokratijos, keisdamosi palaipsniui, žlunga ypač nepastebi-

mai, kaip jau minėta ankstesniuose samprotavimuose, kur buvo kalbama apie visas santvarkas bendrai, — permainų priežastimi gali būti ir smulkmena, nes kai tik atsisakoma kokio nors vieno santvarkos bruožo, po to koks nors kitas, truputį svarbesnis, išjudinamas jau lengviau, kol pakeičiama visa tvarka. 8. Taip atsitiko ir Turijų santvarkoje. Ten buvo įstatymas, leidžiantis eiti stratego pareigas kas penkeri metai; kai kurie iš jaunesnių vyrų, karingi ir pelnę sargybinių daugumos palankumą, niekindami tuos, kurie tuo metu tvarkė [valstybės] reikalus, ir manydami lengvai paimsią juos į savo rankas, pirmiausia pamėgino panaikinti minėtąjį įstatymą, taigi pasiekti, kad būtų leista tiems patiems eiti stratego pareigas visą laiką, nes matė, kad liaudis mielai už juos balsuos. O tie pareigūnai, kurie buvo už tai atsakingi, vadinamieji tarėjai, iš pradžių sujudę priešintis, vis dėlto leidosi įtikinami manydami, kad anie, pakeitę šį įstatymą, kitas santvarkos nuostatas paliks ramybėje; tačiau vėliau, kai norėjo sukliudyti jiems griauti kitus įstatymus, nieko nebegalėjo padaryti, ir visa valstybės tvarka pavirto naujoves pradėjusiųjų dinastija.

9. Visų santvarkų žlugimą lemia kai kada vidinės, o kai kada išorinės priežastys — jeigu netoliese egzistuoja priešinga santvarka arba nors ir toli, tačiau galinga, kaip būdavo atėniečių ir spartiečių laikais — atėniečiai visur sugriaudavo oligarchijas, o lakoniečiai — demokratijas[61].

Taigi jau beveik ir pasakyta, dėl ko kyla santvarkų pasikeitimai ir sukilimai.

VII. 1. Toliau reikėtų aptarti tai, kas santvarkas išsaugo, tiek visas bendrai, tiek kiekvieną atskirai. Pirmiau-

sia akivaizdu, kad jei žinome, kas santvarkas žlugdo, tai žinome ir kas jas išsaugo, nes priešingybės kuria priešingybes, o žlugimas yra priešingas išlikimui. Tad jeigu gerai sumaišytose santvarkose reikia žiūrėti, kad nebūtų kur nors nusižengta įstatymui, tai visų labiausiai šito reikėtų saugotis mažuose dalykuose, — 2. mat toks nukrypimas nuo įstatymo įsismelkia nepastebimai, kaip ir mažos išlaidos sunaikina turtus, jeigu jos pasitaiko dažnai. Juk tokios išlaidos, padaromos ne vienu kartu, lieka nepastebėtos ir suklaidina protą, kaip ir sofistinis samprotavimas „jei kiekviena dalis maža, tai ir visuma maža"[62]. Iš dalies taip ir yra, o iš dalies — ne, nes visuma ir visetas nėra kažkas maža, bet susideda iš mažų [dalių]. Taigi pirmiausia reikia saugotis tokios pradžios, be to, nereikia pasitikėti sofistiniais išvedžiojimais, skir- 1308a
tais [apgauti] daugumai, nes juos paneigia darbai (o ką vadiname su santvarkomis susijusiais sofizmais, minėta anksčiau). 3. Be to, reikia atsižvelgti į tai, kad ne tik kai kurios aristokratijos, bet ir kai kurios oligarchijos išlieka ne dėl to, kad pačios santvarkos yra patvarios, o dėl to, kad tie, kurie eina valdžios pareigas, gerai elgiasi ir su tais, kurie nepriklauso valdančiajam sluoksniui, ir su tais, kurie jam priklauso, pirmųjų neskriaudžia ir tiems iš jų, kurie pajėgūs valdyti, leidžia dalyvauti valdyme, garbės trokštančiųjų nepaniekina, daugumos neskriaudžia materialiai, o tarpusavyje ir su valdančiojo sluoksnio nariais elgiasi demokratiškai. Juk ta lygybė, kurios demokratai siekia daugumai, panašiems žmonėms yra ne tik teisinga, bet ir naudinga. 4. Todėl, jeigu valdančiajam sluoksniui priklauso daugiau žmonių, daugelis demokratinių

nuostatų yra naudingos, pavyzdžiui, eiti valdžios pareigas šešis mėnesius, idant visi panašūs jose dalyvautų, nes panašūs čia yra tarsi liaudis — dėl to tarp jų dažnai atsiranda ir demagogų, kaip jau minėta anksčiau, taip pat dėl to oligarchijos bei aristokratijos rečiau virsta dinastijomis, nes trumpą laiką valdantiems ne taip lengva blogai elgtis, kaip valdantiems ilgą laiką; juk dėl to oligarchijose bei demokratijose ir atsiranda tironijos, nes ir vienose, ir kitose tironijos ima siekti arba įtakingiausieji žmonės (vienur demagogai, o kitur dinastai), arba tie, kurie eina svarbiausias pareigas, kai valdo ilgą laiką.

5. Santvarkos išlieka ne tik dėl to, kad jų griovėjai yra toli, bet kai kada ir dėl to, kad jie yra arti, nes bijodami [piliečiai] tvirčiau laikosi santvarkos. Dėl to tie, kurie rūpinasi santvarka, turi skatinti baimę, idant [piliečiai] gintų ir saugotų santvarką budriai kaip naktinė sargyba, ir tolima padaryti artima. Be to, reikia stengtis ir įstatymais užkirsti kelią didikų kivirčams bei sukilimams ir kartu saugoti tuos, kurie nedalyvauja kivirče, kol neįsitraukė ir jie: iš pat pradžių atpažinti gimstantį blogį yra ne atsitiktinio žmogaus, bet valstybės vyro darbas.

6. Dėl turto cenzo sukeliamų perversmų oligarchijoje ir politėjoje, tai, kai cenzas lieka tas pats, o pinigų kiekis išauga, naudinga bendrąjį gyventojų turto lygį palyginti su ankstesniuoju (tose valstybėse, kur jis apskaičiuojamas kasmet, — su šio laikotarpio, o didesnėse —
1308b su buvusiu prieš trejus arba penkerius metus) ir, jeigu jis pasirodo esąs daug kartų didesnis arba mažesnis už ankstesnįjį, kuriuo remiantis valstybėje buvo nustatytas turto cenzas, įstatymu pastarąjį sugriežtinti arba sušvel-

ninti: jei turtas padidėjo, atitinkamai sugriežtinti, o jei sumažėjo — sušvelninti ir nustatyti mažesnį turto cenzą. 7. Jeigu oligarchijose ir politėjose to nedaroma, vienu atveju atsitinka taip, kad pastarojoje susidaro oligarchija, o pirmojoje — dinastija, kitu atveju iš politėjos susidaro demokratija, o iš oligarchijos — politėja arba demokratija. Ir demokratijai, ir oligarchijai, <ir monarchijai>[63], ir bet kuriai santvarkai bendra yra tai, kad niekas pernelyg neiškeliamas pažeidžiant pusiausvyrą, bet veikiau stengiamasi teikti arba smulkias ir ilgalaikes garbingas pareigas, arba trumpalaikes ir svarbias (nes [pareigūnai] sugenda, ir ne kiekvienam vyrui lemta pakelti sėkmę), o jei ne, tai bent stengiamasi neduoti ir neatimti visų pareigų iškart, bet palaipsniui. 8. Geriausia pasistengti taip viską įstatymais sutvarkyti, kad neatsirastų nė vieno žmogaus, kuris pernelyg viršytų kitus galia, teikiama draugų ar turtų, o jei nepasisektų, tai padaryti taip, kad tokie, kai neina pareigų, atsidurtų už šalies ribų[64]. Kadangi [žmonės] sukelia permainas ir savo asmeniniu gyvenimu, reikia įkurti tam tikrą pareigybę stebėti tiems, kurių gyvenimo būdas nedera santvarkai: demokratijoje — demokratijai, oligarchijoje — oligarchijai, ir panašiai kiekvienoje kitoje santvarkoje. Dėl tų pačių priežasčių reikia saugotis ir to, kad nesuklestėtų kuri nors valstybės dalis. Siekiant to išvengti, reikalus ir valdžią visuomet reikia patikėti priešingoms dalims (turiu galvoje, kad kilnieji yra priešingi daugumai ir neturtingieji — turtingiesiems) ir mėginti arba sumaišyti neturtingųjų ir turtingųjų aibes, arba sustiprinti viduriniuosius — jie sužlugdo sukilimus dėl nelygybės.

9. Svarbiausia kiekvienoje santvarkoje — įstatymais ir kitais valdymo būdais sutvarkyti taip, kad iš valdžios būtų neįmanoma pasipelnyti. To labiausiai reikia saugotis oligarchinėse santvarkose: juk dauguma, kuriai neleidžiama valdyti, ne taip jau ir piktinasi (net džiaugiasi, jeigu paliekama laisvo laiko rūpintis savo reikalais), jeigu nemano, kad pareigūnai vagia bendruosius išteklius; priešingu atveju ją skaudina abu dalykai — atskyrimas nuo valdžios ir nuo naudos. 10. Atrodo, kad tai būtų vienintelis būdas egzistuoti kartu demokratijai ir aristok-
1309a ratijai, jei kas nors sutvarkytų būtent taip. Tuomet ir diduomenė, ir dauguma galėtų turėti tai, ko trokšta. Juk visiems suteikti galimybę valdyti yra demokratijos bruožas, o parinkti pareigūnus iš diduomenės — aristokratijos; taip bus, kai nebus įmanoma pelnytis iš valdžios, nes neturtingieji nenorės valdyti, negalėdami gauti iš to naudos, ir pasirinks rūpintis savais reikalais, o turtingieji galės valdyti, nes jiems nieko nereikės iš bendrųjų išteklių; tad atsitiks taip, kad neturtingieji taps turtingi dirbdami savo darbus, o diduomenės nevaldys atsitiktiniai asmenys. 11. Taigi, kad bendrieji ištekliai nebūtų vagiami, lėšos tebūnie perduodamos dalyvaujant visiems piliečiams, o įrašų kopijos tebūnie atiduodamos visoms fratrijoms, būriams[65] ir filėms; o kad iš valdžios nebūtų pelnomasi, įstatymai turi nustatyti atpildą gerą vardą turintiems piliečiams. Demokratijose reikia neužgauti turtingųjų ir neperdalyti ne tik jų turtų, bet ir pajamų (daugelyje santvarkų tai vyksta nepastebimai), ir geriau neleisti jiems vykdyti išlaidų reikalaujančių, bet nenaudingų viešųjų prievolių, pavyzdžiui, choregijų, vadovavimo

bėgimui su fakelais ir visų kitų panašių, net jeigu jie patys to nori. 12. Kita vertus, oligarchijoje reikia labai rūpintis neturtingaisiais ir jiems skirti pareigas, iš kurių galima gauti pajamų, ir jei kas iš turtingųjų juos nuskriaustų, baudos turi būti didesnės, negu nuskriaudus kam nors iš saviškių; ir palikimai turi būti gaunami ne pagal valią, bet pagal giminę, ir tas pats žmogus neturi paveldėti daugiau negu vieno palikimo, nes tada nuosavybės būtų lygesnės, ir daugiau neturtingųjų įgytų turtą. 13. Ir demokratijoje, ir oligarchijoje naudinga tiems, kurie mažiau dalyvauja valdyme (demokratijoje — turtingiesiems, oligarchijoje — neturtingiesiems), visuose kituose dalykuose suteikti lygybę arba pirmenybę, išskyrus tas valdžios pareigas, kurios yra svarbiausios toje santvarkoje; pastarąsias reikia patikėti tiems, kurie sudaro santvarkos pagrindą, — išimtinai arba daugiausia jiems.

14. Tiems, kurie ketina eiti svarbiausias valdžios pareigas, būtinos trys [savybės]: pirmiausia, ištikimybė esamai santvarkai, toliau — puikus sugebėjimas atlikti valdžios darbus, trečia — dorybė ir teisingumas, kiekvienoje santvarkoje atitinkantis tą santvarką (nes jeigu ne tas pat yra teisinga visose santvarkose, tai neišvengiamai ir pats teisingumas būna skirtingas). Čia kyla neaiškumas, kaip reikėtų pasirinkti, kai visos šios [savybės] nebūdingos tam pačiam žmogui, pavyzdžiui, jeigu kas 1309b
nors yra patyręs karvedys, tačiau nedoras ir nepalankus santvarkai, o kitas yra teisingas ir palankus, kaip reikia pasirinkti? 15. Atrodo, kad reikia atsižvelgti į du dalykus — kuri [savybė] labiau būdinga visiems ir kuri mažiau būdinga. Dėl to karinio vadovavimo atveju svarbiau

patirtis negu dorybė, nes karo meno išmanymas paplitęs mažiau, o kilnumas — labiau. [Turto] saugotojui ir iždininkui — priešingai, nes tai reikalauja didesnės dorybės už tą, kuri būdinga daugumai, o [šių dalykų] išmanymas yra bendras visiems. Kas nors gali paklausti taip: jei būdingas sugebėjimas ir palankumas santvarkai, kam dar reikia dorybės? Juk ir anos dvi [savybės] padarys tai, kas reikia. Ar todėl, kad tie, kurie turi anas dvi, gali būti nesusivaldantys[66], tad kaip jie nepadeda patys sau, pažindami ir mylėdami save, taip ir bendrųjų reikalų atžvilgiu kai kuriems iš jų niekas netrukdo šitaip elgtis?

16. Paprastai tariant, visa tai, ką įstatymuose sakome esant santvarkoms naudinga, išsaugo tas santvarkas, taip pat ir dažnai minėtas svarbiausias principas — žiūrėti, kad santvarkos pageidaujanti dauguma būtų stipresnė už nepageidaujančią. Be visų šių dalykų, dar reikia nepamiršti to, ką dabar pamiršta nukrypusios santvarkos, — viduriniojo sluoksnio; juk daugelis iš pažiūros demokratiškų [nuostatų] sugriauna demokratijas, o oligarchiškų — oligarchijas. 17. Tie, kurie mano, kad tai yra vienintelė dorybė, stumia santvarką į kraštutinumą nesuprasdami, kad kaip nosis, nors ir nukrypusi nuo gražiausiojo tiesumo į kumpumą ar riestumą, vis dėlto gali būti graži ir maloni pažiūrėti, bet jeigu koks nors [skulptorius] tai dar labiau išryškins pasiekdamas kraštutinumą, jis pirmiausia suardys dalies proporcingumą ir galų gale padarys taip, kad ji iš viso atrodys jau nebe nosis dėl to kraštutinumo ir priešingybių nebuvimo (taip pat yra ir su kitomis [kūno] dalimis), tas pat atsitinka ir santvar-

koms. 18. Juk ir oligarchija, ir demokratija gali būti patenkinamos, nors ir nutolusios nuo geriausios tvarkos, bet jeigu kas nors ir vieną, ir kitą dar labiau stiprintų, tai pirmiausia santvarką padarytų blogesnę, o galų gale iš viso nebe santvarka. Todėl įstatymų leidėjui ir valstybės vyrui būtina suprasti, kokios demokratinės [nuostatos] demokratiją išsaugo ir kokios ją griauna, ir kokios oligarchinės — oligarchiją. Juk nė viena iš šių santvarkų negali gyvuoti ir išlikti be turtingųjų ir be daugumos, tačiau kai tiktai turtas sulyginamas, tokia santvarka neišvengiamai tampa kita, taigi tie, kurie kraštutiniais įstatymais panaikina [turto skirtumus], sunaikina santvarkas.

19. Klystama ir demokratijose, ir oligarchijose — de- 1310a
mokratijose, kur dauguma viršesnė už įstatymus, klysta demagogai, nes, nuolat kovodami su turtingaisiais, jie suskaldo valstybę į dvi, o turėtų būti priešingai — jie turėtų nuolat sudaryti įspūdį, kad kalba turtingųjų labui, o oligarchai oligarchijose — liaudies labui, ir oligarchų priesaikos turėtų būti priešingos toms, kaip jie prisiekia dabar, — dabar kai kur jie prisiekia taip: „Ir liaudžiai būsiu nepalankus, ir regsiu prieš ją blogybes, kokias tik sugebėsiu", o reikia laikytis ar dėtis, kad laikomasi, priešingo požiūrio ir skelbti priesaikose: „Neskriausiu liaudies".

20. Tačiau svarbiausias dalykas iš visų minėtųjų, padedantis santvarkoms išlikti, kuriuo dabar niekas nesirūpina, yra santvarką atitinkantis auklėjimas. Juk nėra jokios naudos iš pačių naudingiausių įstatymų, vienbalsiai priimtų visų piliečių, jeigu piliečiai nebus pripratinti prie santvarkos ir tinkamai išauklėti: jei įstatymai demokra-

tiški — demokratiškai, o jei oligarchiški — oligarchiškai, nes jeigu susivaldymas būtinas atskiram žmogui, jis būtinas ir valstybei. 21. Būti tinkamai išauklėtam santvarkai reiškia daryti ne tai, kas teiktų malonumą oligarchams arba demokratijos šalininkams, bet tai, kas leistų pirmiesiems tvarkytis oligarchiškai, o antriesiems — demokratiškai. Betgi šiuo metu oligarchijose pareigūnų sūnūs gyvena prabangoje, o neturtingųjų sūnūs išmankština kūną ir užsigrūdina, tad labiau ir nori, ir gali siekti permainų, 22. o tose demokratijose, kurios atrodo labiausiai demokratiškos, susiklostė padėtis, priešinga tam, kas būtų naudinga. Taip atsitiko dėl to, kad jie neteisingai suvokia laisvę (nes yra du dalykai, kuriais, kaip manoma, apibrėžiama demokratija, — daugumos viešpatavimas ir laisvė). Juk teisingumu laikoma lygybė, lygybe — kai galioja tai, ką nusprendžia dauguma, o laisve ir lygybe — kai kiekvienas elgiasi pagal savo valią; taigi tokiose demokratijose kiekvienas gyvena taip, kaip nori, ir [pagal tai,] „ko siekia", kaip sako Euripidas[67]. Betgi tai yra blogai, nes reikėtų manyti, kad gyventi pagal santvarką nėra vergija, o yra saugu.

Taigi tokios, apskritai tariant, yra [priežastys], dėl kurių santvarkos pasikeičia ir žlunga ir dėl kurių jos išlieka ir gyvuoja.

VIII. 1. Dar lieka aptarti monarchiją — dėl kokių prie-
1310b žasčių ji natūraliai žlunga ir dėl kokių išlieka. Beveik viskas, kas pasakyta apie politėjas, galioja ir karaliaus valdžiai bei tironijoms. Juk karaliaus valdžia atitinka aristokratinę santvarką, o tironija susideda iš kraštutinės oligarchijos ir demokratijos, ir dėl to ji yra pati žalingiau-

sia valdiniams, nes susideda iš dviejų blogybių ir jai būdingi abiejų šių santvarkų nukrypimai ir klaidos. 2. Abiejų šių monarchijos [rūšių] kilmė yra visiškai priešinga: karaliaus valdžia susidarė tam, kad padėtų kilniesiems prieš liaudį, ir karaliais tampa kilnieji pagal pranašumą dorybės arba dorybės paskatintų darbų atžvilgiu, arba pagal atitinkamą giminės pranašumą, o tironas [kyla] iš liaudies ar daugumos, [idant paremtų ją] prieš didikus, kad liaudis iš pastarųjų nepatirtų skriaudos. 3. Tai akivaizdu iš [istorijos] įvykių: juk dauguma tironų yra kilę, jei taip galima pasakyti, iš demagogų, įgiję pasitikėjimą šmeiždami diduomenę. Taigi vienos iš tironijų susidarė tokiu būdu valstybėms jau išaugus, o kitos — anksčiau už šias, kai karaliai nusižengė tradicinėms nuostatoms, siekdami despotiškesnės valdžios, dar kitos — iš išrinktųjų į aukščiausiąją valdžią (nes senovėje bendruomenės skirdavo pareigūnus ir šventuosius pasiuntinius[68] daugeliui metų), dar kitos — iš oligarchijų, renkančių vieną asmenį į aukščiausiąją valdžią. 4. Visi jie šiais būdais galėjo nesunkiai pasiekti savo, jei tiktai panorėdavo, nes jau turėjo galią, suteiktą arba karaliaus valdžios, arba garbingų pareigų, pavyzdžiui, Feidonas Arge ir kiti tapo tironais jau turėdami karaliaus valdžią, o Jonijos [tironai] ir Falaridas — eidami garbingas pareigas[69]; Panaitijas Leontinuose, Kipselas Korinte, Peisistratas Atėnuose, Dionisijas Sirakūzuose ir kiti — tuo pačiu būdu, būdami demagogais[70]. 5. Tad, kaip jau sakyta, karaliaus valdžia atitinka aristokratinę santvarką, nes ji grindžiama [valdančiojo asmens] verte — arba jo asmenine dorybe, arba jo giminės dorybe, arba nuopelnais, arba vi-

su tuo ir dar galia. Juk visi, kurie sulaukė šios garbės, nusipelnė arba galėjo nusipelnyti savo valstybėms arba gentims[71] — vieni kare išgelbėjo jas nuo vergijos, kaip Kodras, kiti jas išlaisvino, kaip Kiras, arba įkūrė [valstybę], arba įgijo teritorijas, kaip Lakedaimono, Makedonijos ir Molosijos karaliai[72].

1311a 6. Karalius stengiasi sergėti, kad turintys nuosavybę nepatirtų jokios neteisybės, o liaudis niekur nebūtų skriaudžiama, tuo tarpu tironija, kaip jau daug kartų sakyta, visiškai nesirūpina bendra [gerove] ir žiūri tik savo interesų; tirono tikslas yra malonumas, o karaliaus — kilnumas. Todėl tironas labiau siekia pinigų, o karalius — garbės, ir karaliaus asmens sargyba susideda iš piliečių, o tirono — iš svetimšalių. 7. Kad tironijai būdingos ir demokratijos, ir oligarchijos blogybės, akivaizdu: su oligarchija bendra tai, kad jos tikslas yra turtas (nes tik taip įmanoma išlaikyti asmens sargybą ir gyventi prabangoje) ir kad visiškai nepasitikima dauguma (dėl to ir atimami ginklai, ir dėl to abiem — tiek oligarchijai, tiek tironijai — būdinga blogai elgtis su minia ir tremti ją iš miesto bei apgyvendinti kolonijose), o su demokratija — karas su didikais, ir slaptas, ir atviras jų naikinimas bei trėmimas ta dingstimi, kad jie rezga [sąmokslus] ir kliudo valdžiai. Juk jie ir rengia sąmokslus, kai vieni trokšta patys valdyti, o kiti nenori vergauti. Iš to ir kilo Periandro patarimas Trasibului — nupjauti išsikišusias varpas, taigi kad visada reikia pašalinti kuo nors iš kitų išsiskiriančius piliečius.

8. Kaip jau iš esmės ir pasakyta, reikia manyti, kad politėjose ir monarchijose perversmų ištakos yra tos pa-

čios, nes ir monarchijose daugelis valdinių sukyla dėl neteisingo elgesio, iš baimės ir dėl paniekos, o neteisingo elgesio atveju dažniausiai dėl įžūlumo, kai kada ir dėl nuosavybės atėmimo. Jų tikslai šiuo atveju yra tokie patys, kaip ir tironijose bei karalystėse, nes monarchams atitenka labai daug turto ir garbės, o tų dalykų trokšta visi. 9. Vieni sukilimai būna nukreipti prieš valdančiojo asmenį, o kiti — prieš pačią jo valdžią. Tie, kurie kyla dėl įžūlumo, [nukreipti] prieš asmenį. Įžūlumas esti įvairus, ir kiekviena jo apraiška sužadina pyktį; tie, kurie pyksta, beveik visada sukyla iš keršto, o ne siekdami iškilti. Pavyzdžiui, [sukilimas] prieš Peisistratidus įvyko dėl Harmodijo sesers išniekinimo ir paties Harmodijo pažeminimo (Harmodijas [pakilo prieš juos] dėl sesers, o Aristogeitonas — dėl Harmodijo[73]; panašiai ir prieš Pe- 1311b
riandrą, Ambrakijos tironą, buvo sudarytas sąmokslas[74], nes Periandras, gerdamas su savo meilužiu, paklausė, ar tas nuo jo jau pastojo). 10. Pausanijas sukilo prieš Pilypą dėl to, kad šis leido Atalo draugams su juo įžūliai pasielgti, o Derdas prieš Amintą Mažąjį — dėl to, kad Amintas pasigyrė intymiais ryšiais su juo[75]; eunuchas [pasikėsino] prieš Euagorą iš Kipro dėl to, kad pasijuto įžeistas, kai pastarojo sūnus atėmė iš jo žmoną[76]. 11. Daugelis sukilimų įvyko dėl to, kad kai kurie monarchai gėdingai įžeidė kitus žmones, pavyzdžiui, Kratajo [sąmokslas] prieš Archelają[77]: jis visada bodėjosi jų ryšiu, tad užteko ir menkos dingsties — gal kad jam nedavė [į žmonas] nė vienos dukters, nors ir buvo sutarta, bet vyresniąją, slegiamas karo su Siru ir Arabaju, atidavė Elimėjos karaliui, o jaunesniąją — jo sūnui Amintui manydamas,

kad tada Amintas nebenorės vaidytis su jo sūnumi iš Kleopatros; tačiau nesantaikos pradžia buvo apmaudas dėl meilės reikalų. 12. Helanokratas iš Larisos prisijungė prie sąmokslo dėl tos pačios priežasties, nes Archelajas naudojosi jo jaunystės žavesiu, tačiau negrąžino jo namo, nors ir buvo žadėjęs, ir jis pamanė, kad jų ryšys užsimezgė dėl Archelajo įžūlumo, o ne dėl meilės aistros. Ainiečiai Pitonas bei Herakleidas nužudė Kotisą[78] keršydami už tėvą, o Adamantas atsimetė nuo Kotiso, nes dar būdamas vaikas buvo jo nuskriaustas ir jautėsi įžeistas.

13. Daugelis, pagauti pykčio dėl kūniško pažeminimo ir jausdamiesi įžeisti, nužudė arba kėsinosi nužudyti [savo skriaudėjus], net jeigu šie buvo pareigūnai arba priklausė karalių dinastijoms; pavyzdžiui, Mitilenėje Megaklis su draugais užpuolė ir nužudė Pentilidus[79], kai šie vaikštinėdami mušė žmones lazdomis, o vėliau Smerdidas nužudė Pentilą už tai, kad buvo sumuštas, atplėštas nuo savo žmonos ir išvestas. Ir Dekamnichas, pirmasis sukurstęs sąmokslininkus, tapo pasikėsinimo prieš Archelają vadovu, o jo pykčio priežastis buvo tai, kad Archelajas atidavė jį išplakti poetui Euripidui[80]; mat Euripidas pyko ant Dekamnicho už tai, kad šis buvo jam kažką pasakęs apie blogą jo burnos kvapą. 14. Ir daugelis kitų arba buvo nužudyti, arba patyrė sąmokslus dėl tokių priežasčių.

Taip pat [sukylama] iš baimės: tai juk buvo viena iš priežasčių ir politėjose, ir monarchijose. Pavyzdžiui, Artapanas [nužudė] Kserksą bijodamas būti apkaltintas dėl
1312a Darėjo, kurį pakorė, nors Kserksas liepė to nedaryti[81], ti-

kėdamasis, kad šis jam atleis užmiršęs, nes [tuo metu] puotavo. Kai kuriuos [pasikėsinimus lėmė] panieka, pavyzdžiui, kažkas [nužudė] Sardanapalą[82], pamatęs jį verpiantį kartu su moterimis (jei tik pasakotojai[83] sako tiesą, o jei tai atsitiko ne jam, tai visai galėjo būti teisybė apie ką nors kitą), ir Dionas pasikėsino į Dionisiją Jaunesnįjį[84] iš paniekos, matydamas, kad ir piliečiai taip nusiteikę, o pats Dionisijas nuolat girtas. 15. Iš paniekos [į monarchus] kėsinasi netgi kai kurie jų draugai, nes jie jaučia panieką dėl jiems rodomo pasitikėjimo ir mano, kad jiems pavyks nuslėpti [savo dalyvavimą sąmoksle]. Ir tie, kurie mano, kad jiems pavyks užimti valdžią, sukyla tam tikra prasme iš paniekos: manydami esą pajėgūs tai padaryti ir dėl savo galios niekindami pavojų, jie imasi šito daug negalvodami; taip prieš monarchus sukyla karvedžiai, kaip, pavyzdžiui, Kiras sukilo prieš Astiagą[85], niekindamas tiek jo gyvenimo būdą, tiek jo galią, nes Astiago galia sumenko, o gyveno jis prabangoje; ir Seutas Trakietis sukilo prieš Amadoką[86], būdamas jo karvedžiu. Be to, kai kas kėsinasi [nuversti monarchą] dėl keleto priežasčių, pavyzdžiui, ir iš paniekos, ir dėl naudos, kaip Mitridatas — Ariobarzaną[87]. Dažniausiai dėl šios priežasties kėsinasi tie, kurie iš prigimties yra narsūs ir iš monarcho yra gavę aukštas karines pareigas, nes narsumas, turintis galią, yra drąsa, ir abiejų šių dalykų skatinami jie kėsinasi [nuversti valdovą], tikėdamiesi lengvai nugalėti.

16. Tačiau tų, kurie kėsinasi trokšdami garbės, motyvas yra kitoks nei tų, apie kuriuos kalbėta anksčiau. Kai kas kėsinasi į tironus dėl to, kad mato jiems atiten-

kant didelę naudą ir didelę garbę, tačiau ne kiekvienas iš tų, kurie sukyla skatinami garbės troškimo, pasirenka riziką būtent dėl to; pirmieji, žinoma, tai daro dėl minėtosios priežasties, tačiau antrieji puola monarchus siekdami ne monarchijos, bet šlovės, kaip ir atlikdami kokį nors kitą nepaprastą poelgį, dėl kurio įgyjamas garsas ir tampama plačiai žinomu. 17. Vis dėlto tų, kurie sukyla dėl tokios priežasties, yra labai mažai, nes čia būtina prielaida yra visiškas abejingumas savo saugumui, jei nepavyks įvykdyti sumanymo. Tie, kurie to imasi, visada turi laikytis Diono nuostatos (tiktai daugeliui nelengva ją priimti) — mat jis išžygiavo prieš Dionisiją su nedidelėmis pajėgomis, sakydamas esąs nusiteikęs taip: kad ir kiek jam pavyktų pasiekti, jam bus gana tokio dalyvavimo tame sumanyme, ir net jeigu jam tektų žūti vos įžengus į šalį, tokia mirtis jam būtų maloni.

1312b 18. Vienas iš būdų, kuriais žlunga tironija, kaip ir kiekviena kita santvarka, yra išorinis — jei egzistuoja kokia kita priešiška santvarka, kuri yra stipresnė (akivaizdu, kad toks troškimas tikrai bus dėl siekimų priešingumo, o juk visi daro tai, ko trokšta, jei tik įstengia); tironijai priešiškos santvarkos yra demokratija (jos priešiškos kaip, pasak Hesiodo, „puodžius su puodžiumi“[88], nes tironija yra kraštutinė demokratija), o kita vertus — karaliaus valdžia ir aristokratija dėl valstybinės tvarkos skirtingumo (dėl to lakedaimoniečiai ir sugriovė daugumą tironijų, taip pat sirakūziečiai tuo metu, kai gerai tvarkėsi). 19. Kitas [būdas] yra vidinis — kai sukyla tie, kurie patys dalyvauja [valdyme]; tai ištiko Gelono[89] tironiją, o mūsų laikais — Dionisijo tironiją. Gelono [tiro-

nija žlugo] dėl to, jog Trasibulas, Hierono brolis, ėmė demagogiškai įkalbinėti Gelono sūnų ir skatinti jį atsidėti malonumams, kad galėtų valdyti pats; tada jo artimieji susivienijo, kad ne tironija būtų visiškai sunaikinta, bet Trasibulas, o tie, kurie prisidėjo prie sukilimo, turėdami patogią progą, ištrėmė juos visus. Dionisiją [nuvertė] jo giminaitis Dionas, surengęs karo žygį ir pasitelkęs liaudį, tačiau jį ištrėmęs pats buvo nužudytas.

20. Yra dvi priežastys, dėl kurių dažniausiai pasikėsinama į tironijas, — neapykanta ir panieka; pirmoji iš jų, neapykanta, visada jaučiama tironams, tačiau dažnai [tironijos] sugriaunamos ir iš paniekos. Štai įrodymas: dauguma tų, kurie išsikovojo valdžią, išsaugojo ją, o visi tie, kurie ją paveldėjo, tučtuojau, jei taip galima pasakyti, prarado, nes, gyvendami malonumuose, jie greitai užsitraukia panieką ir duoda daug patogių progų juos pulti. 21. Pyktį taip pat reikia laikyti neapykantos dalimi, nes jis vienokiu ar kitokiu būdu tampa tokių pačių veiksmų priežastimi. Dažnai jis yra netgi veiksmingesnis už neapykantą: juk [supykus] puolama ryžtingiau, nes aistra nesamprotauja (dažniausiai įniršį sukelia įžūlus elgesys; dėl šios priežasties žlugo ir Peisistratidų tironija, ir daugelis kitų), o neapykantai šitai labiau būdinga. Mat pyktis susijęs su skausmu, ir dėl to samprotauti tada nelengva, o neapykantoje nėra skausmo. Apskritai kalbant, kiek tik minėjome grynos bei visiškos oligarchijos ir kraštutinės demokratijos [žlugimo] priežasčių, visas jas reikia laikyti galiojančiomis ir tironijai, nes minėtosios santvarkos iš esmės yra padalytos tironijos.

22. Karaliaus valdžia rečiausiai žlunga dėl išorinių priežasčių, todėl ji patvari; dažniausiai jos žlugimą le-
1313a mia vidinės priežastys. Ji žlunga dvejopai, vienu atveju — kai susikivirčija tie, kurie patys dalyvauja karalystės valdyme, o kitu — kai [karaliai] pamėgina valdyti tironiškiau, siekdami didesnės valdžios ir nepaisydami įstatymų. Šiuo metu karaliaus valdžios jau nebepasitaiko, o jei ir atsiranda monarchijų, jos dažniau būna tironijos, nes karaliaus valdžia yra savanoriškai paklūstančiųjų valdymas, kurio galioje yra svarbiausieji dalykai, o [dabar] daugelis yra panašūs ir nė vienas neišsiskiria taip, kad atitiktų šios valdžios didybę ir reikšmę. Taigi dėl to savo noru niekas nepaklūsta, o jei kas nors valdo apgaule arba jėga, tai jau laikoma tironija. 23. Paveldimos karaliaus valdžios žlugimo priežastimi, be minėtųjų, dar reikėtų laikyti ir tai, kad daugelis [karalių] užsitraukia panieką ir, nors turi ne tirono galią, bet karališką garbę, elgiasi įžūliai. [Karalių] nuversti nesunku — juk kai valdiniai nebenorės, jis iš karto nebebus karalius, o tironas [liks tironu], net jeigu jo nebenorės.

Taigi monarchijos žlunga dėl šių ir kitų panašių priežasčių.

IX. 1. Kita vertus, akivaizdu, kad [monarchijos] išlieka, paprastai tariant, dėl priešingų dalykų; antai karaliaus valdžia — padarant ją nuosaikesnę, nes kuo mažiau dalykų [karaliai] valdo, tuo ilgiau būtinai tveria visa valdžia, mat jie patys tampa ne tokie despotiški ir savo įpročiais panašesni [į valdinius], todėl mažiau valdinių nemėgstami. Būtent dėl to Molosijoje ilgai išliko karaliaus valdžia, ir Lakedaimone ji išliko dėl to, kad iš pat

pradžių valdžia buvo padalyta į dvi dalis, be to, ji buvo Teopompo[90] apribota įsteigiant eforų pareigas ir kitais būdais; juk susilpninęs karaliaus valdžios galią jis prailgino jos gyvavimą, taigi tam tikra prasme jis ją ne susilpnino, bet sustiprino. Kalbama, kad jis būtent taip ir atsakęs savo žmonai, kai ši paklausė, ar jam ne gėda perduoti sūnums menkesnę karaliaus valdžią, negu pats gavo iš tėvo. „Visiškai ne, — atsakęs jis, — juk aš ją perduodu ilgaamžiškesnę."

2. Tironijos išsaugomos dviem visiškai priešingais būdais. Vienas iš jų yra tradicinis, ir taip savo valdžią tvarko dauguma tironų. Daugelį šių [priemonių], sakoma, įvedęs Periandras Korintietis[91], ir dar daug ką galima perimti iš Persijos imperijos. Tai ir anksčiau minėtos [priemonės] tironijai išsaugoti, kiek tai įmanoma, — „nugenėti" išsiskiriančius ir sunaikinti nenuolankiuosius, —
ir bendrųjų pietų, draugijų, auklėjimo bei kitų panašių 1313b
dalykų draudimas, saugojimasis visko, iš ko paprastai kyla du dalykai — nenuolankumas ir pasitikėjimas; taip pat reikia neleisti, kad vyktų pamokos ar kitokie moksliniai pokalbiai, ir daryti viską, kad visi kuo mažiau vienas kitą pažinotų (nes pažinimas sukelia didesnį savitarpio pasitikėjimą). 3. Taip pat reikia, kad gyventojai visada būtų matomi ir leistų laiką priešais [savo namų] duris (nes tada mažiausiai galės nuslėpti, ką veikia, ir, nuolat būdami nuolankūs, mažai teįpras prie išdidumo); [reikia daryti] ir visa kita, kas būdinga persų ir barbarų tironijoms (nes viso to pasekmės yra tos pačios), stengtis, kad neliktų nuslėpta tai, ką kuris nors iš valdinių kada pasakė ar padarė, turėti šnipų, kaip, pavyzdžiui, Si-

rakūzuose vadinamosios „priviliotojos" ir tie „pasiklausytojai", kuriuos siųsdavo Hieronas, kai tik kur nors vykdavo koks nors susirinkimas ar pokalbis (juk bijodami tokių žmonių valdiniai kalba ne taip atvirai, o jei ir sako ką nors atvirai, tai sunkiau nuslėpti). 4. Be to, reikia nuteikti [valdinius] vienus prieš kitus ir sukurstyti draugus prieš draugus, liaudį prieš diduomenę ir turtinguosius tarpusavyje. Tironijos bruožas taip pat yra nuskurdinti valdinius, kad jie negalėtų išlaikyti sargybos ir patys, užsiėmę kasdieniais reikalais, negalėtų surengti sąmokslo. To pavyzdys yra ir Egipto piramidės, ir Kipselidų dovanos šventykloms[92], ir Peisistratidų [Dzeuso] Olimpiečio šventyklos statyba[93], ir Polikrato darbai Same[94] (nes visa tai lemia tą patį — valdinių užimtumą ir skurdą), 5. taip pat mokesčių rinkimas, kaip Sirakūzuose (ten atsitiko taip, kad Dionisijui valdant per penkerius metus valdiniai atidavė mokesčiams visą turtą). Tironas taip pat nuolat kelia karus, idant valdiniai būtų užimti ir nuolat jaustų poreikį turėti vadą. Be to, karaliaus valdžia išlieka draugų dėka, o tirono bruožas — kuo mažiau pasikliauti draugais, nes esą [valdžios] trokšta visi, o galimybių daugiausia turi būtent pastarieji.

6. Visa tai, kas vyksta kraštutinėje demokratijoje, būdinga ir tironijai — ir moterų valdžia namuose, idant jos galėtų pranešinėti apie vyrus, ir vergų laisvumas dėl tos pačios priežasties, nes vergai ir moterys nerengia sąmokslų prieš tironus, o jeigu gyvena gerai, tai būtinai būna palankūs tironijoms, taip pat demokratijoms (nes ir liaudis trokšta būti monarchu). Dėl to ir pataikūnas nusipelno pagarbos abiejose [santvarkose]: demokratijo-

se — demagogas (nes demagogas pataikauja liaudžiai), tironų — tie, kurie su jais bendraudami nusižemina, o tai ir yra pataikavimo esmė. Dėl to tironija ir mėgsta tai, 1314a
kas niekinga: [tironams] malonu, kai jiems pataikaujama, tačiau laisvai mąstantis žmogus niekuomet to nedarytų — kilnieji mėgsta [savo valdovą], tačiau nepataikauja, o niekingi žmonės yra naudingi niekingiems darbams, nes „pleištu [išmušamas] pleištas", kaip sako patarlė. 7. Nesidžiaugti niekuo, kas išdidu ar laisva, taip pat yra tirono bruožas, nes tironas laiko tokiu tik save vieną, o tas, kuris išdidumu atsako į jo išdidumą ir elgiasi laisvai, atima iš tironijos pranašumą ir viršenybę; taigi tokie yra nekenčiami kaip griaunantys [tironų] valdžią. Taip pat tirono bruožas yra kviesti prie savo stalo ar bendrauti labiau su svetimšaliais negu su piliečiais, nes pastarieji laikomi priešais, o pirmieji nėra varžovai. Tokie ir panašūs dalykai būdingi tironams ir išsaugo jų valdžią, ir jie nestokoja niekingumo.

8. Trumpai tariant, visa tai galima suskirstyti į tris grupes, nes tironija siekia trijų dalykų: pirma — kad valdiniai turėtų kuo mažiau išdidumo (nes nuolankios sielos žmogus prieš nieką neregs sąmokslo), antra — kad nepasitikėtų vieni kitais (tironija juk nežlugs tol, kol kas nors nepradės kuo nors pasitikėti; todėl [tironai] ir kovoja su kilniaisiais, laikydami juos pavojingais valdžiai ne tik dėl to, kad jie nemano esą nusipelnę paklusti despotiškam valdymui, bet dar ir dėl to, kad jie yra ištikimi ir tarpusavyje, ir kitiems ir neskundžia nei savųjų, nei kitų), ir trečia — politinio [valdinių] bejėgiškumo (nes niekas nesiima to, kas neįmanoma, taigi ir nuversti

tironiją, jei neturi tam galios). 9. Taigi yra trys tikslai, į kuriuos nukreipti tironų sumanymai; visa, ko siekia tironai, galima apibendrinti šiais principais — kad [piliečiai] nepasitikėtų vieni kitais, kad neturėtų galios ir kad būtų nuolankūs.

10. Tad vienas iš būdų, padedančių išsaugoti tironijas, yra toks, o kitas susijęs su beveik visiškai priešingais rūpesčiais nei minėtieji. Jį galima suvokti remiantis tuo, dėl ko žlunga karaliaus valdžia. Kaip vienas iš būdų sužlugdyti karaliaus valdžią yra padaryti ją tironiškesnę, taip tironijos išsigelbėjimas — padaryti ją karališkesnę, išsaugant tik vieną dalyką — galią, kad tironas galėtų valdyti ne tik [valdiniams] pritariant, bet ir nepritariant, nes prarasdamas ją jis praranda ir tirono padėtį. Bet nors tai turi likti kaip principas, visa kita jis privalo daryti arba apsimesti darąs lygiai taip, kaip dera karaliui. 11. Pirmiausia — atrodyti rūpinąsis bendrai-
1314b siais ištekliais ir nesišvaistyti tokiomis dovanomis, dėl kurių daugelis pasipiktintų (nes [tironai] atima iš jų, dirbančių ir apgailėtinai vargstančių, ir gausiai dalija heteroms, svetimšaliams ir menininkams), bet pateikti pajamų ir išlaidų ataskaitą, kaip jau yra padarę kai kurie tironai (nes tas, kuris tvarkosi tokiu būdu, labiau atrodo esąs ūkvedys nei tironas, ir nereikia bijoti, kad jam, valstybės valdovui, kada nors pritrūks pinigų. 12. Be to, bent jau tiems tironams, kurie išsiruošia už šalies ribų, tai yra netgi naudingiau negu palikti sukauptą turtą — mažesnė grėsmė, kad saugotojai pasikėsins į valdžią; juk išsiruošusiems už šalies ribų tironams tie saugotojai pavojingesni už piliečius, nes pastarieji keliauja kartu su jais,

o pirmieji pasilieka šalyje). Toliau, tironas privalo atrodyti renkąs mokesčius ir duokles [valstybės] ūkio labui ir tam atvejui, jei kada nors prireiktų pasinaudoti tuo karo metu, ir apskritai elgtis taip, tarsi jis būtų bendruomenės, o ne nuosavo [turto] sargas ir iždininkas. 13. Jis turi atrodyti ne žiaurus, bet kilnus, ir dargi toks, kad susidūrusieji su juo ne tiek bijotų jo, kiek gerbtų, nors tai ir nelengva pasiekti paniekos vertam asmeniui; todėl jeigu jis nesirūpina kitomis dorybėmis, privalo rūpintis bent karine ir pelnyti sau tokią šlovę. Be to, būtina sudaryti įspūdį, kad ne tik jis pats neskriaudžia nė vieno iš valdinių, nei jaunuolio, nei merginos, bet ir nė vienas iš jo aplinkos; taip pat būtina, kad ir jo aplinkos moterys atitinkamai elgtųsi su kitomis moterimis, nes ir dėl moterų nesusivaldymo jau sužlugo nemažai tironijų. 14. Be to, kūno malonumų atžvilgiu jis privalo elgtis priešingai, negu dabar daro kai kurie tironai (nes jie ne tik atsideda jiems nuo pat ryto ir nesiliauja daugelį dienų, bet nori, kad ir kiti juos matytų tai darant, idant susižavėtų jais, laikydami klestinčiais ir laimingais); kaip tik reikia būti kuo nuosaikesniam tokiuose dalykuose, o jei ne, bent jau vengti rodytis kitiems (nes puolamas ir niekinamas ne blaivus, bet girtas, ir ne budrus, bet miegantis).

15. Taigi tironas beveik viską turi daryti priešingai, negu minėta anksčiau, nes jis turi rūpintis ir puošti valstybę, tarsi būtų globėjas, o ne tironas; be to, jis nuolat turi atrodyti nuoširdžiai rūpinąsis dievų garbinimu (nes [valdiniai] mažiau bijo patirti ką nors neteisėta iš tokių valdovų — jeigu jie mano valdovą esant dievobaimingą 1315a
ir atsidavusį dievams — ir rečiau rengia sąmokslus ma-

nydami, kad dievai yra jo sąjungininkai), bet taip, kad neparodytų kvailumo. 16. Tuos, kurie kuo nors nusipelnė, jis turi pagerbti taip, jog jie nepamanytų, kad kada nors galėtų būti labiau pagerbti piliečių, jei šie būtų nepriklausomi, ir tokią garbę turi suteikti pats, o bausmes skirti per kitus pareigūnus ir teismus. Visoms monarchijoms bendra apsaugos priemonė — neišaukštinti jokio atskiro žmogaus, bet, jei jau šito reikia, — keletą asmenų (nes jie stebės vienas kitą), o jei jau prireikia išaukštinti ką nors vieną, tai tik ne drąsaus būdo žmogų, nes toks būdas labiausiai linkęs pulti visais atvejais; jei atrodytų verta iš ko nors atimti jo galią, reikia tai daryti palaipsniui ir neatimti visos įtakos iš karto. 17. Be to, [tironas] privalo vengti bet kokio įžūlumo, ypač dviejų jo rūšių — susijusio su kūno bausmėmis ir su jaunuoliais. Toks atsargumas labiausiai reikalingas su garbėtroškomis, nes trokštantieji turto sunkiai pakelia įžūlų elgesį su turtu, o trokštantieji garbės ir kilnieji — pažeminimą. Todėl [tironas] privalo arba to nedaryti, arba atrodyti bausmes skiriąs tėviškai, o ne iš paniekos, ir su jaunuoliais bendraująs skatinamas aistros, bet ne dėl to, kad turi galią; apskritai jis privalo išpirkti visa tai, kas galėtų atrodyti pažeminimas, suteikdamas daugiau garbės. 18. Iš tų, kurie kėsinasi į tirono gyvybę, pavojingiausi ir didžiausio atsargumo reikalauja tie, kurie pasiryžę paaukoti gyvybę, kad tik jį sunaikintų. Dėl to labiausiai reikia saugotis tų, kurie mano, kad su jais pačiais arba su jų artimaisiais pasielgta įžūliai, nes tie, kurie puola iš įniršio, visai netausoja savęs, kaip sakė ir Herakleitas: „Sunku kovoti su įniršiu, nes jo kaina — gyvybė“[95].

19. Kadangi valstybės susideda iš dviejų dalių — iš neturtingų žmonių ir turtingųjų, — labai svarbu, jog ir vieni, ir kiti manytų, kad valdžia yra jų apsauga ir neleidžia jiems kaip nors skriausti vieniems kitus; ir būtinai reikia, kad stipresnieji būtų valdžios pusėje, nes jeigu tironas turės jų paramą, jis nebeprivalės nei išlaisvinti vergus, nei atimti [iš piliečių] ginklus — užteks kuriai nors vienai iš šių dalių prisidėti prie tirono pajėgų, ir jos bus stipresnės už puolančiuosius. 20. Tačiau aptarinėti kiekvieną iš tokių dalykų atskirai būtų nereikalingas darbas, nes tikslas yra aiškus: valdiniams atrodyti ne 1315b
tironu, bet ūkvedžiu ir karaliumi, ne grobiku, bet globėju, be to, siekti gyvenime to, kas nuosaiku, o ne to, kas viršija saiką, taip pat diduomenę palenkti į savo pusę, o daugumą vesti paskui save. Dėl šių dalykų [tirono] valdžia turės tapti kilnesnė ir labiau pavydėtina, nes jis valdys oresnius, o ne pažemintus [valdinius], ir jam nereikės nuolat gyventi neapykantoje ir baimėje; kartu jo valdžia taps ilgaamžiškesnė, be to, jis pats dorovės požiūriu bus linkęs į dorybę ar bent pusiau doras, ir ne ydingas, bet pusiau ydingas.

21. Vis dėlto iš visų santvarkų trumpiausiai išsilaiko oligarchija ir tironija. Ilgiausiai tvėrė tironija Sikione, Ortagoro sūnų ir paties Ortagoro, ir ji gyvavo šimtą metų[96]. Priežastis čia buvo ta, kad su valdiniais jie elgėsi nuosaikiai ir dėl daugelio dalykų pakluso įstatymams; ir Kleistenis, karingas vyras, nebuvo vertas paniekos, be to, daugeliu atvejų jie patraukdavo [piliečius] į savo pusę rūpindamiesi jais. Pagaliau pasakojama, kad Kleistenis apvainikavęs teisėją, savo sprendimu atėmusį iš jo perga-

lės garbę[97], o kai kas sako, kad aikštėje stovinti statula vaizduojanti taip nusprendusį teisėją. Dar pasakojama, kad ir Peisistratas kartą paklusęs, pašauktas į Areopago teismą[98]. 22. Antroji [pagal ilgaamžiškumą] yra Kipselidų tironija Korinte[99], nes ji išsilaikė septyniasdešimt trejus metus ir šešis mėnesius; Kipselas išbuvo tironu trisdešimt metų, Periandras — keturiasdešimt ketverius, o Psametichas, Gordijo sūnus, — trejus metus. Priežastys yra tos pačios: Kipselas buvo demagogas ir visą valdymo laiką neturėjo asmens sargybos, o Periandras, nors ir buvo tironiškas, buvo karingas. 23. Trečioji buvo Peisistratidų tironija Atėnuose, tačiau ji nebuvo nuolatinė: būdamas tironu, Peisistratas du kartus buvo priverstas bėgti, taigi per trisdešimt trejus metus buvo tironu septyniolika metų, o jo sūnūs — aštuoniolika, tad iš viso susidarė trisdešimt penkeri tironijos metai. Iš kitų — ta, kuri susijusi su Hieronu ir Gelonu Sirakūzuose, bet ir ji gyvavo nedaug metų — iš viso aštuoniolika: Gelonas, išbuvęs tironu septynerius metus, aštuntaisiais baigė savo gyvenimą, Hieronas [valdė] dešimt metų, o Trasibulas buvo išvytas vienuoliktąjį [savo valdymo] mėnesį. Bet paprastai visos tironijos būdavo visiškai trumpalaikės.
1316a Taigi tiek politėjų, tiek monarchijų žlugimo ir išlikimo priežastys paminėtos beveik visos.

X. 1. *Valstybėje* Sokratas kalba apie [santvarkų] pasikeitimus[100], tačiau kalba neteisingai: pavyzdžiui, jis nieko nepasako apie geriausiosios ir pirmosios santvarkos pasikeitimą. Jis teigia, jog pasikeitimų priežastis yra ta, kad nieko nėra amžino, kad viskas tam tikro ciklo metu pasikeičia, o pati pradžia yra tie dalykai, kurių pa-

grindas — skaičių santykis 4:3, kuris, sujungtas su penketu, sudaro du harmoningus derinius, ir sako, kad [pasikeitimas įvyksta] kaskart, kai šios schemos skaičius pakeliamas kubu; pasak jo, gamta kai kada sukuria niekingus ir auklėjimui nepasiduodančius žmones[101]. Taip sakydamas jis galbūt ir neklysta (nes įtikima, kad yra tokių žmonių, kurie neįstengia pasiduoti auklėjimui ir tapti kilnūs), tačiau kodėl būtent šis pasikeitimo būdas turėtų būti būdingesnis tai santvarkai, kurią jis vadina geriausiąja, negu visoms kitoms [santvarkoms] ir visiems kitiems kada nors gimusiems [žmonėms]? 2. Ir argi vien dėl laiko (per kurį, kaip jis teigia, viskas keičiasi) dalykai, kurie prasideda ne vienu metu, keičiasi tuo pačiu metu? Pavyzdžiui, jeigu kas nors atsirado dieną prieš pasikeitimą, ar tai irgi pasikeis kartu? Be to, dėl kokios priežasties [geriausioji santvarka] pasikeičia į lakoniškąją? Juk visos santvarkos dažniau pasikeičia į priešingą negu į panašią. Tas pats samprotavimas tinka ir kitiems pasikeitimams, nes, kaip jis teigia, iš lakoniškosios santvarka pasikeičia į oligarchiją, o iš šios — į demokratiją, iš demokratijos — į tironiją. Betgi santvarkos keičiasi ir kitokia tvarka, pavyzdžiui, iš demokratijos į oligarchiją, ir dargi dažniau nei į monarchiją. 3. Be to, kalbėdamas apie tironiją, Sokratas nepasako, ar ji iš viso gali pasikeisti, ar negali, o jeigu gali, dėl kokios priežasties ir į kokią santvarką. Taip yra dėl to, kad čia jam nelengva ką nors pasakyti. Tai sunku apibrėžti: pasak jo, [tironija] turi pasikeisti į pirmąją ir geriausiąją santvarką, nes tada ciklas taptų uždaras, betgi tironija pasikeičia ir į tironiją (pavyzdžiui, Sikione Mirono[102] tironiją pakeitė

Kleistenio tironija), ir į oligarchiją (kaip Chalkidėje Antileonto[103] tironija), ir į demokratiją (kaip, pavyzdžiui, Gelono tironija Sirakūzuose), ir į aristokratiją, kaip Charilajo tironija Lakedaimone <ir tironija Kartaginoje>[104]. 4. Ir oligarchija gali pasikeisti į tironiją, kaip pasikeitė beveik visos senosios oligarchijos Sicilijoje: Leontinuose — į Panaitijo tironiją, Geloje — į Kleandro[105], Regijuje — į Anaksilajo[106], ir daugelyje kitų valstybių taip pat. Be to, neprotinga manyti, jog [santvarkos] į oligarchiją pasikeičia dėl to, kad turintieji valdžią yra gobšuoliai ir vertei-
1316b vos, o ne dėl to, kad tie, kurie smarkiai pranoksta kitus savo turtu, mano, jog neteisinga tiems, kurie nieko neturi, dalyvauti valstybės valdyme lygiai su tais, kurie turi. Daugelyje oligarchijų [pareigūnams] neleidžiama imtis verslo — yra netgi tai draudžiantys įstatymai, — o demokratiškai[107] valdomoje Kartaginoje [pareigūnai] užsiima verslu ir dar nebuvo nuversti. 5. Taip pat neprotinga teigti, kad oligarchinė valstybė yra tarsi dvi valstybės — turtingųjų ir vargšų[108]. Kodėl jai tai turėtų būti labiau būdinga negu lakoniškajai ar bet kuriai kitai santvarkai, kur ne visi turi po lygiai ir ne visi yra lygiai geri žmonės? Net ir tada, kai niekas netampa skurdesnis nei buvo anksčiau, vis tiek lygiai taip pat oligarchija pakeičiama į demokratiją, jeigu neturtingųjų susidaro dauguma, ir demokratija — į oligarchiją, jeigu turtingųjų sluoksnis tampa stipresnis už daugumą ir ši nesirūpina [valstybės reikalais], o pirmiesiems jie rūpi. Ir nors yra daug priežasčių, dėl kurių įvyksta pasikeitimai, jis pamini tik vieną — kad dėl išlaidaus gyvenimo mokėdami palūkanas už skolas [piliečiai] tampa skurdžiais[109],

tarsi iš pradžių visi arba dauguma būtų buvę turtingi. 6. Bet tai netiesa: kai kas nors iš valdančiųjų praranda turtus, pradeda siekti naujovių, o kai kas nors iš kitų — neįvyksta nieko baisaus; ir netgi tada, kai įvyksta, santvarka į demokratiją keičiama nė kiek ne dažniau negu į kitą santvarką. Be to, jeigu žmonės nedalyvauja valdyme, jeigu su jais neteisingai arba įžūliai elgiamasi, jie sukyla ir pakeičia santvarkas net ir nepraradę turto <...>[110], nes jiems leidžiama daryti ką tik nori. Kaip priežastį jis nurodo pernelyg didelę laisvę. Ir nors oligarchijos bei demokratijos rūšių yra ne viena, Sokratas kalba apie jų pasikeitimus taip, tarsi jų būtų tik po vieną.

ŠEŠTA KNYGA

I. 1. Taigi, kiek ir kokių esama santvarkos sprendžiančiosios bei viešpataujančiosios dalies ir valdžios pareigų bei teismų sutvarkymo skirtumų, ir kuris būdas tinka kiekvienai iš santvarkų, be to, apie santvarkų žlugimą ir išsaugojimą, kas ir kokios priežastys tai lemia, jau pasakyta anksčiau. Tačiau, kadangi yra susidariusi ne viena demokratijos, taip pat kitų santvarkų rūšis, neblogai būtų aptarti tai, kas dar galbūt liko apie jas nepasakyta, ir paminėti kiekvienai iš jų tinkamą ir naudingą [sutvarkymo] būdą. 2. Be to, reikėtų išnagrinėti visų
1317a minėtųjų būdų derinius[1], nes kai jie jungiami, susidaro mišrios santvarkos, pavyzdžiui, oligarchiškos aristokratijos ir demokratijai artimesnės politėjos. Kalbėdamas apie derinius, kuriuos reikia ištirti ir kurie dar nėra ištirti, turiu galvoje tokius atvejus: jeigu sprendžiančioji dalis ir rinkimai į valdžios pareigas būtų sutvarkyti oligarchiškai, o tai, kas susiję su teismais, — aristokratiškai, arba pastarieji bei sprendžiančioji dalis — oligarchiškai, o rinkimai į valdžios pareigas — aristokratiškai arba kaip nors kitaip, tai ne visos dalys bus sutvarkytos santvarką atitinkančiu būdu.

3. Taigi, kokia demokratija kokiai valstybei tinka, taip pat kokia iš oligarchijų — kokiai daugumai, ir iš kitų santvarkų kam kokia yra naudinga, jau minėta anksčiau; tačiau kadangi turime išsiaiškinti ne tik tai, kuri iš šių santvarkų yra valstybėms geriausia, bet ir tai, kaip tiek šias, tiek kitas reikia kurti, trumpai tai ir apžvelkime. Pirmiausia aptarkime demokratiją, nes taip kartu paaiškės ir jai priešingos santvarkos — tos, kurią kai kas vadina oligarchija[2], — reikalai.

4. Šis tyrimas turi aprėpti visa tai, kas susiję su liaudimi, ir visa tai, kas, kaip manoma, būdinga demokratijoms, nes jungiant šiuos dalykus ir susidaro demokratijos rūšys, ir yra ne viena, bet daugiau ir įvairių demokratijų. Tai, kad yra ne viena demokratija, lemia dvi priežastys: pirmoji — anksčiau minėtoji (nes yra žemdirbių dauguma, kita — amatininkų, dar kita — samdinių, ir kai pirmoji iš jų pridedama prie antrosios, o trečioji — prie abiejų pirmųjų, tai susidariusi demokratija skiriasi ne tik tuo, kad ji tampa geresnė ar blogesnė, bet dar ir tuo, kad tai nėra ta pati demokratija), o antroji — ta, apie kurią kalbame dabar. 5. Juk tie dalykai, kurie susiję su demokratija ir, kaip atrodo, yra būdingi šiai santvarkos rūšiai, derinami demokratijas padaro skirtingas, nes vienai bus būdinga mažiau jų, kitai — daugiau, o dar kitai — visi. Naudinga pažinti kiekvieną iš jų — ir tam, kad būtų galima sukurti būtent tokią, kokios norima, ir tam, kad būtų galima pataisyti [esamas]. Juk tie, kurie steigia santvarkas, siekia sutelkti jose visa, kas atitinka jų sumanymą, tačiau tai darydami neišvengia klaidų, kaip jau minėta anksčiau, kalbant apie santvarkų

žlugimo ir išsaugojimo būdus. O dabar aptarkime [įvairių demokratijos rūšių] principus, pobūdį ir tai, ko jos siekia.

6. Taigi pagrindinis demokratinės santvarkos princi-
1317b pas yra laisvė. Įprasta teigti, kad tik šioje santvarkoje [visi] dalijasi laisve, nes, kaip sakoma, to siekia kiekviena demokratija. O vienas iš laisvės bruožų — pakaitomis būti valdomam ir valdyti pačiam, nes demokratiškai suprantamas teisingumas yra lygybė skaičiaus, bet ne vertės atžvilgiu; taip suprantant teisingumą, dauguma privalo viešpatauti, ir kad ir ką nuspręstų dauguma, tai turėtų būti galutinis ir teisingas sprendimas, nes sakoma, kad kiekvienas iš piliečių turi turėti po lygiai; tad demokratijose neturtingieji tampa galingesni už turtinguosius, nes jų yra daugiau, o lemiamą galią turi tai, ką nusprendžia dauguma. 7. Taigi tai yra vienas laisvės požymis, kurį visi demokratai laiko santvarkos principu; kitas — gyventi kaip kas nori, nes sakoma, kad tai ir yra laisvės reiškimasis, o gyventi ne taip, kaip nori, reiškia būti vergu. Tai yra antrasis demokratijos principas, ir iš jo kyla [siekimas] arba apskritai nebūti valdomam, arba, jei tai neįmanoma, bent jau pakaitomis [valdyti ir būti valdomam]. Šitaip jis prisideda prie lygybe grindžiamos laisvės[3]. 8. Remiantis tokiais principais ir tokia valdymo esme, demokratinės bus tokios [nuostatos]: į visas valdžios pareigas rinkti iš visų [piliečių]; valdyti visiems kiekvieną ir kiekvienam pakaitomis valdyti visus; į valdžios pareigas parinkti burtais — arba į visas, arba į tas, kurios nereikalauja patyrimo ir įgūdžių; netaikyti jokio turto cenzo arba tik patį mažiausią, tam pačiam as-

meniui neleisti eiti valdžios pareigų du kartus arba leisti labai retai, arba tik kai kurias pareigas, išskyrus karines; valdžios pareigas padaryti trumpalaikes — arba visas, arba kurias įmanoma; leisti teisti visiems ir iš visų [sluoksnių], ir dėl visų reikalų arba dėl daugumos — didžiausių bei svarbiausių, pavyzdžiui, ataskaitų, santvarkos ir privačių sandorių; tautos susirinkimui patikėti spręsti visus reikalus, o pareigūnams — jokių arba tik labai nedaugelį, arba svarbiausius reikalus patikėti spręsti tarybai (9. taryba yra demokratiškiausia iš visų valdžios įstaigų ten, kur neužtenka lėšų mokėti algas visiems, — ten, kur jų užtenka, net ir iš šios valdžios įstaigos atimama galia, nes tauta, turėdama išteklių algoms, visų [reikalų] sprendimą suima į savo rankas, kaip jau minėta ankstesniajame tyrime). Toliau, geriausia algas mokėti visiems — [dalyvaujantiems] tautos susirinkime, teismuose ir valdymo įstaigose, o jei ne, tai [dalyvaujantiems] aukščiausiąją galią turinčiose valdymo įstaigose, teismuose, taryboje ir tautos susirinkime, arba tiems pareigūnams, kurie privalo rengti bendruosius pietus[4]. Be to, oligarchiją apibūdina kilmė, turtas ir išsilavinimas, o demokratiškumas, kaip atrodo, turėtų būti šių dalykų priešingybė: žema kilmė, skurdas, prasčiokiškumas; dėl valdžios pareigų, tai nė vienos iš jų neturi būti iki gy- 1318a
vos galvos, o jeigu kokios užsiliko nuo senų laikų perversmo, reikia atimti jų galią ir [pareigūnus] nebe rinkti, o parinkti burtais.

10. Taigi tokie yra bendri demokratijų bruožai; o iš to, kas visuotinai laikoma demokratiniu teisingumu (visų lygybė pagal skaičių), kyla ta demokratija ir liaudies

[valdžia], kuri labiausiai laikoma tokia. Juk lygybė yra tada, kai neturtingieji turi ne daugiau valdžios už turtinguosius ir ne jie vieninteliai viešpatauja, bet visi turi po lygiai <pagal skaičių>[5], nes tokiu atveju jie sutiktų, kad santvarkoje esama ir lygybės, ir laisvės. 11. Tačiau čia kyla klausimas, kaipgi jie pasieks lygybę? Ar reikia penkiems šimtams taikomą turto cenzą padalyti tūkstančiui, ir kad tas tūkstantis turėtų tokią pačią galią, kaip anie penki šimtai? Ar tokio pobūdžio lygybės reikia siekti ne taip, bet, padalijus minėtuoju būdu, po to iš penkių šimtų ir iš tūkstančio reikia paimti po lygiai žmonių, ir tegul jie tvarko rinkimus ir teismus? Taigi, ar būtent tokia santvarka yra teisingiausia demokratinio teisingumo požiūriu, ar teisingesnė ta, kuri grindžiama dauguma? Juk pasak demokratijos šalininkų teisinga yra tai, ką nutaria didesnis skaičius, o pasak oligarchijos šalininkų — tai, ką nutaria turintieji didesnį turtą, nes jie teigia, kad sprendimai turi priklausyti nuo turto dydžio. 12. Tačiau abiem atvejais esama nelygybės ir neteisingumo: juk jeigu [sprendžia] mažuma, tai yra tironija, nes jei vienas žmogus turi daugiau negu kiti turtingieji, tai pagal oligarchinį teisingumą jis turi teisę valdyti vienas; o jeigu [sprendžia] tie, kurie yra gausesni, tai jie elgsis neteisingai atimdami liaudies labui iš turtingųjų mažumos [nuosavybę], kaip minėta anksčiau. Koks tad turi būti teisingumas, su kuriuo sutiktų ir vieni, ir kiti, reikia nuspręsti remiantis tuo, kaip apibrėžia teisingumą vieni ir kiti. Mat jie teigia, kad lemti turi tai, ką nusprendžia piliečių dauguma. 13. Tebūnie taip, nors ir ne be išlygų: mat jeigu esama dviejų valstybės dalių, turtingųjų

ir skurdžių, tegul galioja tai, su kuo sutinka ir vieni, ir kiti arba jų dauguma, o jei jie nuspręstų priešingai [vieni kitiems] — tegul galioja tai, ką nusprendė dauguma ir tie, kurių didesnis turto cenzas; pavyzdžiui, jeigu pirmųjų yra dešimt, o antrųjų — dvidešimt, ir šeši turtingieji balsavo priešingai negu penkiolika neturtingųjų, ir keturi turtingieji prisidėjo prie neturtingųjų, o penki neturtingieji — prie turtingųjų, tai kurios pusės turto cenzas, sudėjus vienų ir kitų, viršija kitos pusės turto cenzą, tos [sprendimas] ir turi įsigalioti. 14. Bet jeigu sumos bus lygios, tai reikia laikyti neišsprendžiamu atveju, pasitaikančiu ir dabar, jeigu, sakysime, tautos susirinkime 1318b
arba teisme balsai [pasiskirsto] po lygiai, nes tokiu atveju tenka spręsti burtais arba daryti ką nors panašaus. Tačiau nors ir labai sunku rasti tiesą lygybės ir teisingumo atžvilgiu, vis dėlto lengviau ją surasti negu įtikinti tuos, kurie įstengia būti pranašesni. Juk lygybės ir teisingumo visuomet siekia silpnesnieji, o tie, kurie yra stiprūs, apie tai visai negalvoja.

II. 1. Iš keturių egzistuojančių demokratijų geriausia yra ta, kuri yra pirmoji pagal sandarą, kaip minėta ankstesniuose samprotavimuose; ji yra ir seniausia iš visų, tačiau pirmąja aš ją vadinu todėl, kad būtent tokia tvarka būtų galima suskirstyti liaudį. Geriausioji liaudis juk yra žemdirbiai, ir todėl visur, kur dauguma gyvena iš žemdirbystės arba gyvulininkystės, galima sukurti demokratiją. Neturėdama didelio turto, ji neturi laisvo laiko, taigi nedažnai susirenka į tautos susirinkimus; neturėdama būtinų išteklių, ji yra užsiėmusi savo darbais ir negeidžia to, kas svetima; jai maloniau dirbti negu dalyvauti

politikoje ir valdyti, jei iš to negalima gerai pasipelnyti; juk daugelis labiau siekia naudos negu garbės. 2. Šitai įrodo tai, kad [piliečiai] pakęsdavo senovės tironijas ir pakenčia dabartines oligarchijas, jei tik niekas jiems netrukdo dirbti ir nieko iš jų neatima, nes tada kai kurie iš jų greitai praturtėja, o ir kiti neskursta. Be to, jeigu jie bent kiek trokšta garbės, tai galimybė dalyvauti rinkimuose ir gauti ataskaitas patenkina jų poreikius; mat jeigu kai kuriose demokratijose jie ir nedalyvauja valdžios pareigūnų rinkimuose, bet tam paeiliui iš visų atrenkami tam tikri asmenys, kaip kitados buvo Mantinėjoje[6], daugelis pasitenkina galėdami dalyvauti svarstymuose. (Tą santvarką, kuri kadaise gyvavo Mantinėjoje, taip pat reikia laikyti viena iš demokratijos rūšių.) 3. Kaip tik dėl to tai naudinga anksčiau minėtajai demokratijai, ir paprastai taip ir būna — valdžios pareigūnų rinkimuose dalyvauja, išklauso ataskaitas ir teisia visi, tačiau svarbiausieji pareigūnai yra išrinkti, ir išrinkti pagal turto cenzą — tuo didesnį, kuo didesnė valdžia, arba visi renkami ne pagal turto cenzą, bet pagal sugebėjimus. Šitaip tvarkoma valstybė būtinai bus valdoma gerai (nes valdžios pareigūnais visada taps geriausieji, ir tai vyks su liaudies, kuri nepavydės kilniesiems, pritarimu), ir kilniuosius bei diduomenę patenkins tokia tvarka, nes jie nebus valdomi kitų, žemesnių už save, ir jie valdys teisingai, nes privalės atsiskaityti kitiems. 4. Juk kai esama suvaržymų ir leidžiama daryti ne viską, kas suma-
1319a noma, tai yra naudinga, nes galimybė daryti viską, ką nori, negali apsaugoti nuo kiekviename žmoguje slypinčio niekingumo. Dėl to neišvengiamai pasidaro taip, kaip

ir yra naudingiausia santvarkoms, — valdo kilnieji, nedarydami klaidų, o dauguma nepažeminama. Taigi akivaizdu, kad ši yra geriausia iš demokratijų ir dėl kokios priežasties — nes liaudis čia yra tam tikros rūšies.

5. Siekiant sukurti žemdirbių liaudį, labai naudingi kai kurie senovėje daugelyje valstybių galioję įstatymai, arba apskritai draudžiantys įsigyti daugiau žemės negu nustatyta, arba draudžiantys jos įsigyti nuo tam tikros vietos iki tvirtovės bei miesto. Be to, senovėje daugelyje valstybių būta ir įstatymo, neleidžiančio parduoti pradinį sklypą; yra dar ir panašią galią turintis įstatymas, įvestas, kaip sakoma, Oksilo[7], draudžiantis gauti paskolą užstačius tam tikrą kiekvienam priklausančios žemės dalį. 6. Šiuo metu [padėtį] galima taisyti dar ir afitiečių įstatymu[8], nes jis naudingas tam reikalui, apie kurį kalbame: juk pastarieji, nors ir būdami gausūs, o žemės turėdami nedaug, vis dėlto visi verčiasi žemdirbyste, nes jų turtas vertinamas ne pagal visą turimos žemės nuosavybės dydį, bet padalijus ją į tokias dalis, kad netgi skurdžiai gali viršyti nustatytą turto cenzą[9].

7. Po žemdirbių bendrijos geriausia liaudis yra ta, kuri turi bandas ir gyvena iš gyvulininkystės, nes tai daugeliu atžvilgių labai artima žemdirbystei, ir karinei tarnybai tokie žmonės yra geriausiai išlavinę [reikiamas] savybes ir tinkami savo kūnais, be to, jie gali gyventi po atviru dangumi. Beveik visos kitos bendrijos, iš kurių susidaro kitos demokratijos, yra daug niekingesnės už šias, nes jų gyvenimas yra niekingas, ir joks darbas, kuriuo verčiasi amatininkų, prekiautojų ir samdinių minia, nesusijęs su dorybe; be to, kadangi jie sukiojasi aplink tur-

gaus aikštę ir po miestą, visa ši padermė, jei taip galima pasakyti, noriai dalyvauja tautos susirinkimuose, o žemdirbiai, gyvendami išsisklaidę po laukus, nei susitinka, nei jiems labai reikia tokio susibūrimo. 8. Ten, kur atsitinka taip, kad dėl šalies išsidėstymo [dirbama] žemė yra labai nutolusi nuo miesto, nesunku įsteigti gerą demokratiją ir politėją, nes dauguma priversta įsikurti savo ūkiuose laukuose. Taigi demokratinėse santvarkose nereikia rengti tautos susirinkimų be po laukus išsisklaidžiusios daugumos, net jei ir yra turgaus minia.

Taigi pasakyta, kaip reikia įkurti geriausiąją ir pirmąją demokratiją; akivaizdu ir tai, kaip įkurti kitas: jos tu-
1319b ri atitinkamai nukrypti [nuo geriausiosios], ir visuomet reikia nušalinti blogesniąją daugumą. 9. Paskutiniąją [demokratijos rūšį] dėl visų dalyvavimo ne kiekviena valstybė gali atlaikyti; jai pačiai taip pat nėra lengva išsilaikyti, nebent jeigu ji gerai sutvarkyta įstatymų bei papročių atžvilgiu (o tai, kas sukelia ir šios, ir kitų santvarkų žlugimą, jau anksčiau beveik viskas paminėta). Siekdami įkurti tokią demokratiją ir liaudį padaryti stiprią, vadovai paprastai pasitelkia kaip galima daugiau šalininkų ir suteikia pilietybę ne tik teisėtiems, bet ir neteisėtiems vaikams, ir tiems, kurių tik vienas iš tėvų — tėvas arba motina — yra pilietis, nes visi jie tinka šiai demokratijos rūšiai. 10. Taigi demagogai paprastai sutvarko šitaip. Vis dėlto [minėtų asmenų] reikia priimti į piliečius tik tiek, kad dauguma neviršytų skaičiumi diduomenės ir viduriniojo sluoksnio, ir šios ribos neperžengti, nes jeigu jų per daug, jie santvarkoje sukelia netvarką ir skatina vis didesnį diduomenės nepalankumą de-

mokratijai — tai atsitiko ir tapo sukilimo priežastimi Kirenėje[10]; mat negausūs niekingieji lieka nepastebimi, o tapę gausūs jie labiau krenta į akis. 11. Be to, tokiai demokratijai yra naudingos ir tos nuostatos, kurias Atėnuose taikė Kleistenis[11], norėdamas išplėsti demokratiją, ir demokratijos įkūrėjai Kirenėje[12]: reikia sukurti daugiau ir naujų filių bei fratrijų, privačius aukojimus sujungti į nedaugelį bendrų, ir viską reikia tvarkyti taip, kad visi kuo labiau susimaišytų vieni su kitais, o ankstesnės bendrijos iširtų. 12. Kita vertus, ir tironijų nuostatos visos atrodo esančios demokratinės — turiu galvoje, pavyzdžiui, vergų laisvumą (kuris tam tikru mastu tikrai gali būti naudingas), taip pat moterų ir vaikų, ir valią kiekvienam gyventi kaip kas nori. Tokia santvarka turės daug šalininkų, nes daugumai maloniau gyventi palaidai negu nuosaikiai.

III. 1. Tačiau įstatymų leidėjui ir tiems, kurie norėtų sukurti tokios rūšies santvarką, ją įsteigti nėra svarbiausia ir vienintelė užduotis, daug svarbiau ją išsaugoti; juk vieną ar dvi, ar tris dienas nesunkiai gali išsilaikyti bet koks valdymas. Todėl remiantis tuo, kas aptarta anksčiau — kas santvarkas išsaugo ir kas sužlugdo, — reikia mėginti sukurti saugumą vengiant to, kas jas žlugdo, ir įvedant tokius įstatymus, tiek nerašytus[13], tiek rašytus, kurie geriausiai įdiegtų tai, kas santvarkas išsaugo, ir ne tai manyti esant demokratiška ar oligarchiška,
kas įgalina valdyti valstybę kuo demokratiškiau ar oli- 1320a
garchiškiau, bet tai, kas įgalina taip valdyti kuo ilgesnį laiką. 2. Tačiau dabartiniai demagogai, siekdami liaudies palankumo, dažnai per teismus nusavina turtą. Todėl tie,

kuriems rūpi išsaugoti santvarką, privalo priešintis tam išleisdami įstatymus, nustatančius, kad jokia nuteistųjų nuosavybė negali būti nusavinta ir atiduota į bendrą iždą, bet tik į šventąjį; juk piktadariai bus ne mažiau atsargūs (nes baudžiami bus taip pat), o minia rečiau balsuos už kaltinamųjų nuteisimą, nes nesitikės iš to nieko laimėti. Be to, reikia padaryti taip, kad viešieji teismai vyktų kuo rečiau, didelėmis bausmėmis atbaidyti tuos, kurie nepagrįstai pateikia kaltinimus: juk jie linkę patraukti į teismą ne liaudies atstovus, bet didikus, tuo tarpu reikia, kad visi piliečiai būtų kuo palankiausi šiai santvarkai, o jei ne, tai bent jau valdančiųjų nelaikytų priešais. 3. Kadangi kraštutinėse demokratijose yra labai daug gyventojų ir jiems sunku be užmokesčio dalyvauti tautos susirinkimuose, tai tokia [padėtis], kai nėra pajamų šaltinių, nepalanki diduomenei (nes pajamų tegalima gauti iš mokesčių, turto nusavinimo ir paperkamų teismų, o tai jau sugriovė daugelį demokratijų); taigi ten, kur nėra pajamų šaltinių, reikia retai rengti tautos susirinkimus, o teismai turi susidėti iš daugelio [teisėjų] bei posėdžiauti nedaug dienų (nes tokiu atveju turtingieji nebijo išlaidų, net jei pasiturintys negauna teisėjo užmokesčio, o gauna tik neturtingieji, ir bylos sprendžiamos daug geriau, nes pasiturintys [piliečiai] nenori daugeliui dienų atsitraukti nuo asmeninių reikalų, o trumpam laikui mielai sutinka). 4. Ten, kur yra pajamų, reikia daryti ne taip, kaip dabar daro demagogai (jie išdalija perteklių, taigi liaudis paima ir vėl reikalauja to paties; tokia pagalba neturtingiesiems yra tarsi kiauras puodas[14]); tikras demokratas turi ieškoti būdų, kad dauguma pernelyg

neskurstų, nes būtent tai yra priežastis, lemianti demokratijos ydingumą. Taigi reikia surasti tokį būdą, kuris laiduotų ilgalaikį klestėjimą. O kadangi tai naudinga ir turtingiesiems, reikia sukaupti pajamų likutį ir išdalyti neturtingiesiems: geriausia, jei būtų galima sukaupti tiek, kad užtektų įsigyti žemės sklypeliui, o jei tai neįmano- 1320b
ma, kad būtų galima imtis prekybos ir ūkininkavimo, ir jei tai neįmanoma visiems, pakaitomis išdalyti pinigus pagal files arba kokį kitą suskirstymą; kartu turtingieji turi mokėti mokesčius, iš kurių būtų skiriamos algos už dalyvavimą būtinuose susirinkimuose, o patys būti atleisti nuo nereikalingų pareigų. 5. Tvarkydamiesi maždaug šitaip, kartaginiečiai pelnė liaudies draugiškumą; mat jie, nuolat kai ką iš liaudies išsiųsdami į kolonijas, padaro juos turtingus, o išprusę ir apdairūs didikai, tarpusavyje pasiskirstę neturtinguosius, duoda jiems pinigų pradžiai ir taip paskatina dirbti. Naudinga pakartoti ir tai, ką daro tarantiečiai: jie pelnė daugumos palankumą, įvedę bendrą žemės nuosavybę, kad ja galėtų naudotis neturtingieji; be to, jie visus pareigūnus suskirstė į dvi grupes — į renkamus ir parenkamus burtais: burtais parenkami — tam, kad galėtų dalyvauti liaudis, o renkami — kad valstybė būtų geriau tvarkoma. (Tai galima pasiekti ir tas pačias pareigas paskirstant ir skiriamiems burtais, ir renkamiems pareigūnams.)

Taigi pasakyta, kaip reikia kurti demokratijas.

IV. 1. Iš šių samprotavimų beveik aišku ir tai, kaip reikia kurti oligarchijas. Jas mat reikia kurti priešingai, kiekvieną oligarchijos rūšį laikant atitinkamos demokratijos priešingybe, pradedant nuo geriausiai sumaišytos ir

pirmosios oligarchijos — ji yra labai artima vadinamajai politėjai; joje reikia nustatyti skirtingą turto cenzą, vieną mažesnį, o kitą — didesnį; mažesnį — tiems, kurie eis būtinas pareigas, o didesnį — tiems, kurie eis svarbesnes. Turinčiam cenzo nustatytą turtą turi būti leidžiama dalyvauti valdyme, taip pagal turto cenzą bus įtraukta tokia liaudies dalis, su kuria kartu [valdantieji] bus stipresni už [valdyme] nedalyvaujančiuosius; be to, jie visuomet turi priimti į savo tarpą to liaudies sluoksnio atstovus, kuris mūsų buvo apibrėžtas kaip geresnis. 2. Panašiai reikia kurti ir kitą oligarchijos rūšį, truputį sugriežtinus turto cenzą. Tačiau tai oligarchijai, kuri atitinka kraštutinę demokratiją ir yra labiausiai dinastinė bei tironiškiausia iš oligarchijų, reikia tiek kartų didesnės apsaugos, kiek ji yra blogesnė, nes kaip sveiki kūnai ir laivai, gerai parengti plaukiojimui, gali pakelti daugiau negandų ir nežūti dėl jų, o ligoti kūnai ir sukiužę laivai su prastais jūreiviais negali atlaikyti net ir nedidelių negandų, taip ir blogiausios santvarkos reikalauja didžiau-
1321a sios apsaugos. 3. Taigi demokratijas, apskritai kalbant, išgelbsti didelis gyventojų skaičius, o tai yra priešingybė to teisingumo, kuris grindžiamas verte; tačiau akivaizdu, kad oligarchiją, priešingai, tegali išgelbėti gera tvarka.

Kadangi iš esmės yra keturios liaudies dalys — žemdirbiai, amatininkai, prekiautojai ir samdiniai — ir keturios dalys, naudingos kare, — raitininkai, sunkiai ginkluoti pėstininkai, lengvai ginkluoti pėstininkai ir jūreiviai, tai ten, kur šalis tinkama jodinėti raitininkams, pati gamta sudaro geras sąlygas įkurti stiprią oligarchiją (nes gyventojų saugumas priklauso būtent nuo šios rū-

šies galios, o arklius gali auginti tik turintys didelę nuosavybę); ten, kur sąlygos tinkamos sunkiai ginkluotų pėstininkų kariuomenei, galima įkurti kitą oligarchijos rūšį (nes sunkiai ginkluoti pėstininkai susideda daugiausia iš pasiturinčiųjų, o ne iš neturtingųjų), o lengvai ginkluotos pajėgos ir laivynas yra visiškai demokratiniai. 4. Taigi ten, kur šiuo metu yra labai gausios tokios pajėgos, kilus susidūrimams [oligarchijos šalininkai] dažnai pralaimi kovą; čia galėtų padėti kare patyrę karvedžiai, kurie prie raitininkų ir sunkiai ginkluotų pėstininkų pajėgų prijungia ir lengvai ginkluotus pėstininkus. Susidūrimuose liaudis įveikia turtinguosius dėl to, kad, būdama lengvai ginkluota, nesunkiai nugali raitininkus ir sunkiai ginkluotus pėstininkus. 5. Taigi sukurti tokias pajėgas vien iš jų reiškia sukurti jas prieš save pačius. O reikėtų [jaunimą] suskirstyti pagal amžių į vyresniuosius ir jaunesniuosius ir nuo pat jaunumės mokyti savo sūnus nesudėtingų lengvai ginkluotų pėstininkų pratimų, o kai kuriuos iš jų, atrinktus nuo pat vaikystės, rengti šių dalykų žinovais. Suteikti daugumai teisę dalyvauti valdžioje reikėtų arba anksčiau minėtuoju būdu — įsigijusiems cenzo nustatytą turtą arba, kaip Tebuose, tam tikrą laiką susilaikiusiems nuo prastų darbų, arba, kaip Masalijoje, atrinkus, kas to vertas, tiek iš valdančiojo sluoksnio, tiek iš kitų sluoksnių. 6. Be to, svarbiausioms valdžios pareigoms, kurias turi eiti dalyvaujantys valdyme, reikia priskirti ir viešąsias prievoles, kad liaudis pati nenorėtų jų eiti ir užjaustų valdančiuosius, mokančius didelį mokestį už valdžią. Pradedantiems eiti pareigas dera atlikti didingus aukojimus ir pastatyti ką nors bendram

labui, kad liaudis, dalyvaudama šventės renginiuose ir matydama miestą papuoštą dovanomis dievams ir pastatais, džiaugtųsi matydama santvarką gyvuojant, o ir didikams tai bus paminklai, primenantys jų išlaidas. Tačiau dabar oligarchijose taip nedaroma, o daroma kaip tik priešingai — oligarchai pasipelnyti siekia ne mažiau nei garbės; dėl to apie tokias oligarchijas puikiausiai ga-
1321b lima sakyti, kad jos yra „mažos demokratijos".

Taigi, kaip reikia kurti demokratijas bei oligarchijas, tebūnie apibrėžta šitaip.

V. 1. Po to, kas pasakyta, reikia teisingai nustatyti viską, kas susiję su valdžios pareigomis — kiek ir kokių jų reikia, ir kokiems [reikalams tvarkyti], kaip jau minėta ir anksčiau. Juk be būtinųjų pareigų valstybė negali egzistuoti, o be tų, kurios skirtos palaikyti tvarkai ir darnai, neįmanoma gerai tvarkytis. Be to, mažose valstybėse valdžios pareigų turi būti mažiau, o didelėse — daugiau, kaip jau esame minėję anksčiau; taigi būtina žinoti, kurias iš jų tinka sujungti, o kurias — atskirti. 2. Pirmasis iš būtinų rūpesčių — turgus; jame turi būti kokia nors valdžia, prižiūrinti tiek sandorius, tiek gerą tvarką; juk beveik visose valstybėse būtina kai ką parduoti ir kai ką pirkti, siekiant patenkinti vienas kito būtinus poreikius, ir tai yra tiesiausias kelias į sau pakankamumą, dėl kurio, kaip matyti, [žmonės] ir susijungė į vieną valstybę. 3. Kitas rūpestis, susijęs su pirmuoju ir labai jam artimas, — rūpintis bendrąja ir privačia [nuosavybe] mieste, kad būtų palaikoma tvarka, saugomi bei remontuojami griūvantys pastatai ir gatvės, prižiūrimos [sklypų] ribos, idant dėl jų nekiltų ginčų, ir visa kita, kas

artima šiam rūpesčiui. Dauguma [valstybių] tokias pareigas vadina miesto priežiūra, tačiau jos susideda iš daugiau sričių, kurioms daugiau gyventojų turinčiose valstybėse skiriami atskiri pareigūnai, pavyzdžiui, sienų statytojai, šaltinių prižiūrėtojai ir uostų sargybiniai. 4. Yra ir kitos pareigos, taip pat būtinos ir labai artimos minėtosioms; šie pareigūnai rūpinasi tais pačiais reikalais, tačiau visoje teritorijoje ir už miesto ribų; tokius pareigūnus kai kur vadina laukų prižiūrėtojais, o kai kur — miškų. Taigi šiais dalykais rūpinasi trys pareigūnai, o dar kitiems patikimos bendruomenės pajamos; šie [pareigūnai] jas saugo ir skirsto atskiroms valdymo sritims; juos vadina priėmėjais ir iždininkais. Yra atskiras pareigūnas, kuris turi įregistruoti privačius sandorius ir teismų sprendimus. Šiems pareigūnams taip pat pateikiami kaltinamieji aktai ir sprendimai pradėti teismo procesą. Kai kur ir šios pareigos yra suskirstytos į keletą, tačiau yra ir tokių [valstybių], kur visus šiuos reikalus tvarko vienas pareigūnas, vadinamas šventuoju atminties saugotoju, prižiūrėtoju, atminties saugotoju ir kitais labai panašiais vardais. 5. Toliau eina su šiomis susijusios ir turbūt reikalingiausios bei sunkiausios pareigos — tos, kurioms pridera imtis veiksmų prieš nuteistuosius bei
įtrauktuosius į [skolininkų] sąrašus ir saugoti kalinius. 1322a
Tai sunkios [pareigos], nes labai nepopuliarios, taigi, jeigu iš jų negalima gerai pasipelnyti, [piliečiai] nenori jų imtis, o jeigu jau imasi, nenori veikti pagal įstatymus; tačiau jos būtinos, nes nėra jokio tikslo ieškoti teisybės teismuose, jeigu [jų sprendimai] nevykdomi; tad kaip [piliečių] tarpusavio bendravimas neįmanomas, jei nevyks-

ta teismai, jis taip pat neįmanomas ir tada, kai nevykdomi nuosprendžiai. 6. Todėl geriau, kad šias pareigas eitų ne vienas, bet vieni pareigūnai būtų paskirti iš vienų, o kiti — iš kitų teismų, taip pat reikėtų mėginti paskirstyti ir tai, kas susiję su įtraukimu į [skolininkų] sąrašus, be to, kai ką turėtų vykdyti kiti pareigūnai, ir geriau išrinkti nauji, o ne tie, kurie paskelbė nuosprendį, bet jau baigia savo kadenciją; jei tai daro tie, kurie eina šias pareigas, tai skelbti nuosprendį ir jį vykdyti turi skirtingi pareigūnai, pavyzdžiui, miesto prižiūrėtojai turėtų vykdyti turgaus prižiūrėtojų nuosprendžius, o jų pačių — vėl kiti. Juk kuo mažiau neapykantos bus jaučiama vykdytojams, tuo geriau bus vykdomi nuosprendžiai; taigi, jeigu tie patys ir skelbs nuosprendžius, ir juos vykdys, jie užsitrauks dvigubą neapykantą, o jeigu tie patys vykdys visus nuosprendžius, tai jie taps visų priešais. 7. Daug kur ir [kalinius] saugo ne tie patys pareigūnai, kurie vykdo [nuosprendžius], pavyzdžiui, Atėnuose vadinamieji Vienuolika[15]. Taigi geriau ir juos atskirti ir ieškoti protingos išeities. Šios pareigos ne mažiau būtinos už anksčiau minėtąsias, o yra taip, kad kilnieji labai vengia šios valdžios, o patikėti ją niekingiems žmonėms nesaugu — juk juos pačius reikia saugoti, užuot patikėjus jiems saugoti kitus. Todėl tais reikalais turi rūpintis ne vienas pareigūnas ir ne tas pats visą laiką, tačiau reikia patikėti tai jaunuoliams ten, kur yra kokios nors efebų[16] arba sargybinių pajėgos, ir [kitiems] pareigūnams, kurie tas pareigas eitų paeiliui.

8. Taigi šioms pareigoms reikia skirti pirmąją vietą pagal būtinumą, o po jų eina tos, kurios ne mažiau bū-

tinos, tačiau laikomos aukštesnėmis, mat reikalauja didelės patirties ir patikimumo; tokios pareigos būtų tos, kurios susijusios su miesto apsauga, ir tos, kurios įsteigiamos karo reikalui. Tiek taikos, tiek karo metu vienodai reikia, kad būtų kas rūpinasi vartų ir sienų saugojimu, taip pat piliečių [karinio pasirengimo] tikrinimu ir būrių formavimu. 9. Kai kur visiems šiems reikalams yra daugiau pareigūnų, o kai kur — mažiau, pavyzdžiui, mažose valstybėse visais šiais reikalais rūpinasi tas pats pareigūnas. Tokie pareigūnai vadinami strategais ir karvedžiais. Be to, jeigu yra raitininkų arba lengvai ginkluo- 1322b
tų pėstininkų, arba šaulių, arba laivynas, kai kada įsteigiamos pareigos ir kiekvienai iš šių [kariuomenės rūšių], ir jos vadinamos laivyno vadovybe, raitininkų vadovybe ir būrio vadovybe, o joms priklausančių padalinių — trierarchijomis, lochagijomis, filarchijomis ir taip toliau, kiek tik yra jų padalinių. Tačiau visos šios pareigos sudaro tam tikrą vieną rūšį, ir jų paskirtis — rūpintis kariniais reikalais.

10. Taigi tokia yra šių pareigų padėtis; kadangi kai kurie pareigūnai, nors ir ne visi, turi savo rankose daug bendruomenės lėšų, privalo būti atskiras pareigūnas, kuriam būtų pateikiamos ataskaitos ir kuris jas tikrintų, o pats nesiimtų jokios kitos veiklos; šiuos pareigūnus vieni vadina ataskaitų tikrintojais, kiti — sąskaitininkais, dar kiti — tikrintojais, o dar kiti — patarėjais. Be šių visų pareigų, yra aukščiausioji valdžia visų reikalų atžvilgiu; ji dažnai priima galutinį [sprendimą] ir duoda pradžią [visiems valstybės veiksmams] arba vadovauja daugumai ten, kur liaudis turi viršenybę, nes turi būti

kas nors, kas sušauktų tuos, kurie viešpatauja valstybėje. Kai kur jie vadinami patarėjais, nes iš anksto apsvarsto sprendimus, o ten, kur yra demokratija, tai dažniau vadinama taryba. Taigi maždaug tiek ir tokių yra politinės valdžios pareigų.

11. Kita pareigų rūšis yra susijusi su dievų garbinimu; tai žyniai ir šventyklų prižiūrėtojai, kurie rūpinasi išsaugoti esamus ir remontuoti griūvančius pastatus, ir visais kitais dievų garbinimo reikalais, kiek tik jų yra. Kai kur šias pareigas atlieka vienas pareigūnas (taip yra mažose valstybėse), o kai kur jų yra daug, ir jie nepriklauso žynių luomui, pavyzdžiui, aukotojai, šventyklų sargai ir šventųjų išteklių iždininkai. Po jų eina pareigūnai, turintys rengti visus viešuosius aukojimus, kurie įstatymų nėra patikėti žyniams; jiems suteikta garbė aukoti ant viešojo [valstybės] aukuro; kai kas juos vadina archontais, kai kas — karaliais, o kai kas — pritanais. 12. Taigi būtinosios pareigos, kalbant apskritai, apima rūpinimąsi dievų garbinimo, karo reikalais, pajamomis bei išlaidomis, turgaus, miesto, uostų ir žemės reikalais, taip pat teismais ir sandorių registravimu, bausmėmis, [kalinių] saugojimu, sąskaitomis ir jų tikrinimu, pareigūnų ataskaitomis ir pagaliau pareigas, priklausančias sprendžiantiems bendruosius reikalus. 13. O tose valstybėse, kuriose [piliečiai] turi daugiau laisvo laiko ir kurios la-
1323a biau klesti, be to, rūpinasi gera tvarka, yra tokios pareigos kaip moterų priežiūra, įstatymų sargyba, vaikų priežiūra, kūno pratybų priežiūra, be to, dar pareigos, susijusios su gimnastikos varžybomis, Dioniso garbei rengiamomis varžybomis[17] ir kitais panašiais renginiais, kokių

tik pasitaiko. Kai kurios iš šių pareigų yra akivaizdžiai nedemokratinės, pavyzdžiui, moterų priežiūra ir vaikų priežiūra, nes neturtingieji, neturėdami vergų, priversti išnaudoti moteris ir vaikus kaip tarnus. Yra trejos pareigos, kurias einantys kai kuriose [valstybėse] prižiūri aukščiausiųjų pareigūnų rinkimus, — įstatymų sergėtojai, patarėjai ir taryba; įstatymų sergėtojai yra aristokratinis pradas, patarėjai — oligarchinis, o taryba — demokratinis. Taigi valdžios pareigas apibendrintai jau aptarėme beveik visas.

SEPTINTA KNYGA

I. 1. Tas, kuris ketina tinkamai ištirti geriausiąją santvarką, pirmiausia turi nuspręsti, kokį gyvenimo būdą labiausiai verta pasirinkti, nes jei neaišku tai, neišvengiamai neaišku ir tai, kas yra geriausioji santvarka, — juk paprastai geriausiai gyvena tie, kurie yra geriausiai sutvarkę valstybės valdymą esamomis sąlygomis, jei tik neatsitinka nieko netikėto. Dėl to pirmiausia reikia susitarti, koks gyvenimas, taip sakant, visiems būtų labiausiai vertas pasirinkti, o po to — ar visai bendrijai kartu ir kiekvienam atskirai jis yra tas pats, ar ne. 2. Sutikdami, kad ir populiariuose samprotavimuose[1] daug kas apie geriausią gyvenimo būdą pasakyta pakankamai teisingai, pasinaudokime jais ir dabar. Iš tiesų bent jau vieno suskirstymo niekas neužginčys — kad yra trys gėrybių rūšys: išorinės, kūno ir sielos, ir laimingieji turi turėti jas visas. Niekas juk nepavadins laimingu to, kas neturi nė trupučio narsumo, nuosaikumo, teisingumo, išminties, bijo praskrendančių musių, nesusilaiko nuo jokio kraštutinumo, jei tik nori pavalgyti ar išgerti, dėl ketvirčio obolo nužudo savo geriausius draugus

ir panašiai ir supratimo atžvilgiu yra toks pat neprotingas ir klystantis, kaip mažas vaikas ar beprotis. 3. Tačiau nors visi sutiktų su tuo, kas čia pasakyta, vis dėlto nesutariama dėl [gėrybių] kiekio ir vertingumo. Juk manoma, kad dorybės kiek turi, tiek ir pakanka, tačiau turto, pinigų, galios, garbės ir visų kitų panašių dalykų trokštama pertekliaus be jokių ribų. Tačiau mes jiems pasakysime, kad nesunku tuo įsitikinti ir iš faktų, matant, kad ne išorinės gėrybės padeda įgyti ir išsaugoti 1323b
dorybes, bet pastarosios pirmąsias, ir kad laimingai gyvena — nesvarbu, ar laimę žmonėms teikia pasitenkinimas, ar dorybė, ar abu šie dalykai — veikiau tie, kurie gausiai pasipuošę gerais papročiais ir protu, tačiau saikingai turi išorinių gėrybių, o ne tie, kurie pastarųjų turi daugiau negu reikia, tačiau stokoja pirmųjų. 4. Tai labai akivaizdu ir tiriantiems samprotavimo būdu. Juk išorinės gėrybės, kaip tam tikra priemonė, turi ribą (mat viskas yra naudinga tam tikram [tikslui]), ir jų perteklius neišvengiamai kenkia arba bent neduoda jokios naudos jų savininkams; tuo tarpu bet kuri iš sielos gėrybių yra tuo naudingesnė, kuo didesnis yra jos perteklius, jeigu ir pastarosioms derėtų priskirti ne vien kilnumą, bet ir naudingumą. Apskritai, aišku, mes sutiksime, kad geriausia kiekvieno dalyko būklė pranašumo atžvilgiu nutolusi nuo kito [dalyko geriausios būklės] proporcingai atstumui, kuriuo nutolę vienas nuo kito patys tie dalykai, apie kurių būkles kalbame. Taigi, jei tik siela tiek apskritai, tiek mums patiems yra labiau gerbtina ir už nuosavybę, ir už kūną, tai neišvengiamai ir šių dalykų geriausių būklių santykis bus tas pats. Be to, bū-

tent sielos labui šie dalykai iš prigimties yra verti pasirinkti, ir visi išmintingi žmonės turi pasirinkti juos [sielos labui], o ne sielą jų labui. 5. Taigi sakykime, kad kiekvienam tenka tiek pat laimės, kiek dorybės bei supratingumo ir šias savybes atitinkančio elgesio, pasitelkdami kaip liudytoją dievą, kuris yra laimingas ir kupinas palaimos, tačiau ne dėl kokios nors išorinės gėrybės, o dėl savęs paties ir dėl to, koks jis yra iš prigimties. Dėl to sėkmė ir laimė neišvengiamai yra skirtingi dalykai, nes tų gėrybių, kurios yra išorinės sielos atžvilgiu, priežastis yra savaimingumas ir atsitiktinumas, tačiau niekas nėra teisingas ar nuosaikus atsitiktinai ar dėl atsitiktinumo. Su pastaruoju susijęs ir tų pačių įrodymų reikalauja [teiginys], kad geriausioji valstybė yra laiminga ir gerai gyvuoja. Tačiau neįmanoma gerai gyvuoti nedarant gerų darbų, o joks geras darbas, nei žmogaus, nei valstybės, neįmanomas be dorybės ir supratingumo; be to, valstybės narsumas, teisingumas ir supratingumas turi tą pačią galią ir pavidalą, kaip ir kiekvieno žmogaus, kuris dėl jų yra vadinamas teisingu, supratingu ir nuosaikiu.

6. Tai, kas čia pasakyta, tebūnie mūsų samprotavimo įžanga, nes neįmanoma nei susilaikyti šių dalykų nepalietus, nei pateikti visus su jais susijusius samprotavimus — tai kitų studijų užduotis. Kol kas pagrindas tebūnie tai, kad geriausias gyvenimo būdas tiek kiekvie-
1324a nam atskirai, tiek visai valstybei yra tas, kuris susijęs su dorybe, o jai suteikta tiek [galios], kad būtų galima dalyvauti dorybę atitinkančiuose darbuose. Su tais, kurie abejoja, šiame samprotavime nesileisime į kalbas, tačiau

išsiaiškinsime vėliau, jeigu pasirodys, kad kas nors liko neįtikintas to, kas pasakyta.

II. 1. Belieka tik nutarti, ar reikia tvirtinti, kad kiekvieno atskiro žmogaus ir valstybės laimė yra ta pati, ar ne ta pati. Tačiau aišku ir tai; juk visi sutiks, kad ji yra ta pati, nes tie, kurie mano, kad atskiro žmogaus gerą gyvenimą nulemia turtas, ir visą valstybę sutiks esant laimingą, jeigu ji turtinga; tie, kurie labiausiai gerbia tironišką gyvenimo būdą, pasakys, kad ir valstybė laimingiausia yra ta, kuri valdo daugiausiai žmonių; o jei kas nors atskirą žmogų laiko laimingu dėl dorybės, tai ir valstybę laimingesne pavadins tą, kuri dorybingesnė. 2. Tačiau čia jau reikia išsiaiškinti du dalykus; pirmasis — kuris gyvenimo būdas labiau vertas pasirinkti: ar būti piliečių bendrijos nariu ir dalyvauti valstybės reikaluose, ar geriau gyventi kaip svetimšaliui ir atsiskyrus nuo piliečių bendrijos; antrasis — kokia santvarka ir koks valstybės pobūdis laikytini geriausiais, nesvarbu, ar visi pasirinktų dalyvavimą valstybės reikaluose, ar tik dauguma, o kai kurie — ne. Kadangi šis [klausimas] yra politinių apmąstymų ir teorijos užduotis, o ne tas, ką pasirinktų atskiras žmogus, ir kadangi mes dabar nusprendėme apsiriboti šiuo tyrimu, tai pirmasis [klausimas] mums yra šalutinis, o šio tyrimo užduotis — pastarasis.

3. Taigi akivaizdu, jog geriausioje santvarkoje privalo būti tokia tvarka, kad kiekvienas galėtų geriausiai elgtis ir laimingai gyventi; vis dėlto ir kai kas iš pritariančiųjų tam, kad labiausiai vertas pasirinkti gyvenimo būdas yra tas, kuris susijęs su dorybe, abejoja, ar reikia pasirinkti pilietinį bei veiklų gyvenimo būdą, ar verčiau

atsiriboti nuo visko, kas išoriška, ir gyventi mąstytojo gyvenimą, kurį vienintelį kai kas sako esant filosofinį. Juk matome, kad vieną iš šių dviejų gyvenimo būdų renkasi tie žmonės — tiek anksčiau gyvenę, tiek dabar gyvenantys, — kurie labiausiai trokšta pelnyti garbę savo dorybe; sakydamas „du", turiu galvoje pilietinį ir filosofinį. 4. Ir anaiptol nėra nesvarbu, kur slypi tiesa, nes tas, kuris išmintingai mąsto, būtinai stengiasi viską sutvarkyti geresnio tikslo labui, tiek atskirų žmonių, tiek visos santvarkos požiūriu. Kai kas mano, kad valdžia savo artimiesiems, jeigu ji despotiška, yra susijusi su didžiausia neteisybe, o jeigu ji pilietiška, ji nėra neteisinga, bet vis dėlto suvaržo asmeninę gerovę; kiti yra visiškai priešingos nuomonės — kad vienintelis vyrui tinkamas gyvenimo būdas yra veiklus ir pilietinis[2], nes nė
1324b viena dorybė privačių asmenų darbais negali pasireikšti geriau negu darbais tų, kurie rūpinasi bendrais reikalais ir dalyvauja politikoje. 5. Taigi kai kas laikosi tokio požiūrio; dar kiti teigia, kad tik despotiška ir tironiška santvarkos forma teikia laimę, be to, kai kur santvarkos ir įstatymų tikslas yra despotiškai valdyti kaimynus. Todėl nors dauguma įstatymų daugumoje [valstybių] veikia, jei taip galima pasakyti, padrikai, vis dėlto jei tik kur nors įstatymai krypsta kokia nors viena linkme, visų jų tikslas yra viešpatauti, kaip Lakedaimone ir Kretoje, kur beveik visas auklėjimas ir daugelis įstatymų pajungti karui. Ir visų genčių, kurios įstengia įgyti pranašumą, tokia galia yra gerbiama, pavyzdžiui, skitų, persų, trakų ir keltų. 6. Kai kur esama netgi tam tikrų įstatymų, skatinančių šią dorybę, antai sakoma, kad Kartaginoje [ka-

riai] gauna kaip papuošalus apyrankes už kiekvieną karo žygį, kuriame dalyvauja. Kadaise ir Makedonijoje buvo įstatymas, kad vyras, kuris nėra nužudęs jokio priešo, turi susijuosti pančiu vietoj diržo, o skitui, nenužudžiusiam nė vieno priešo, per tam tikrą šventę nebuvo leidžiama gerti iš ratu leidžiamos taurės. O iberai, karinga gentis, aplink kapą prismaigsto tiek kuolelių, kiek [mirusysis] nužudė priešų, ir kitose [gentyse] yra daug kitų panašių dalykų; kai kurie iš jų įtvirtinti įstatymų, o kai kurie — papročių.

7. Norintiems ištirti [šį klausimą] gali pasirodyti itin keista, kad politiko užduotis — sugebėti rasti būdų valdyti, ir despotiškai valdyti, kaimynus, nesvarbu, ar jie to nori, ar nenori. Kaipgi tai gali būti politiko arba įstatymų leidėjo darbas, jeigu tai net nėra teisėta? Toks valdymas yra neteisėtas net tada, kai jis vykdomas teisingai, o ką jau sakyti, kai neteisingai, — juk viešpatauti remiantis jėga galima ir neteisingai. 8. Be to, tokių dalykų mes nematome ir kituose moksluose — juk nei gydytojo, nei vairininko darbas nėra įtikinti arba priversti [paklusti] vienu atveju ligonius, o kitu — keleivius. Vis dėlto atrodo, jog daugelis linkę manyti, kad politika yra despotizmas, ir nesigėdija su kitais elgtis taip, kaip savo pačių atžvilgiu mano esant neteisinga ir nenaudinga — sau patiems jie reikalauja teisingo valdymo, o kitų atžvilgiu visai nesirūpina teisingumu. 9. Būtų keista, jeigu neegzistuotų iš prigimties despotiškam valdymui tinkami ir netinkami žmonės, taigi jeigu jau jie egzistuoja, tai negalima mėginti despotiškai valdyti visus, tačiau tik tuos, kurie yra tam tinkami, kaip negalima maistui ar-

ba aukojimui medžioti žmonių, bet tik tuos [padarus],
1325a kurie tinkami medžioti šiam tikslui, o medžioti yra tinkamas laukinis valgomas gyvūnas. Betgi valstybė galėtų būti laiminga ir viena pati savaime — ta, kuri yra gerai valdoma (jei tik įmanoma, kad kur nors gyvuotų visiškai izoliuota valstybė, turinti gerus įstatymus); tokios valstybės santvarka nebus pritaikyta nei karo, nei priešų pavergimo reikmėms, nes viso to nebus. 10. Taigi akivaizdu, kad visokią karo reikalams skirtą veiklą reikia laikyti kilnia, bet ne kaip viso ko aukščiausiąjį tikslą, o kaip priemonę jam pasiekti. Rimto įstatymų leidėjo užduotis yra ištirti, kokiu būdu valstybė, žmonių giminė ir bet kokia kita bendrija galėtų pasiekti gerą gyvenimą ir joms įmanomą laimę. Žinoma, kai kurie iš įvedamų įstatymų turės skirtis, ir jeigu esama kaimyninių [valstybių], įstatymų leidybos užduotis yra nuspręsti, kokių [priemonių] kokių kaimynų atžvilgiu imtis arba kaip panaudoti atitinkamas priemones kiekvienos iš jų atžvilgiu.

Tačiau šis [klausimas] — kokio tikslo turi siekti geriausioji santvarka — galbūt vėliau sulauks deramo tyrimo.

III. 1. Tiems, kurie sutinka, kad labiausiai vertas pasirinkti gyvenimo būdas yra tas, kuris susijęs su dorybe, tačiau nesutaria, koks jis turi būti praktiškai, mes turime pasakyti ir vieniems, ir kitiems (nes vieni nepritaria [dalyvavimui] politinėje valdžioje manydami, kad laisvo žmogaus gyvenimo būdas yra ne toks pat, kaip valstybės vyro, ir labiausiai vertas pasirinkti, o kiti geriausiu laiko kaip tik pastarąjį, nes esą nieko neveikiančiam neįmanoma gerai gyvuoti, o kilni veikla[3] ir laimė yra tas pat), kad ir vieni, ir kiti kai ką sako teisingai, o

kai ką — neteisingai. Vieni [yra teisūs sakydami], kad laisvo žmogaus gyvenimas yra geresnis už šeimininko; tai yra teisybė, nes naudotis vergu kaip vergu visai nėra garbinga — paliepimai dėl būtinų dalykų neturi nieko bendro su kilnumu; 2. tačiau bet kokį valdymą laikyti despotija irgi, žinoma, neteisinga, nes laisvųjų ir vergų valdymas skiriasi ne mažiau, negu [skiriasi] tas, kuris iš prigimties yra laisvas, ir tas, kuris iš prigimties yra vergas. Bet šie dalykai buvo pakankamai apibrėžti pirmuosiuose samprotavimuose. Labiau girti neveiklumą negu veiklumą nėra teisinga, nes laimė yra veikla, ir teisingų bei nuosaikių žmonių veiklos padarinys yra daugelis kilnių dalykų. 3. Kai šitaip apibrėžėme tuos dalykus, kai kas gali tarti, kad didžiausias gėris yra būti visų viešpačiu, nes tada galima turėti savo valioje daugiausia ir kilniausių darbų, taigi tas, kuris sugeba valdyti, neturi perleisti [valdžios] savo artimui, bet greičiau turi ją atimti, ir tėvas turi nepaisyti vaikų, vaikai — tėvo ar apskritai draugas draugo ir negalvoti apie juos, kai kalbama apie valdžią, nes labiausiai verta pasirinkti tai, kas geriausia, o užsiimti gera veikla ir yra geriausia 4. Čia galbūt jie kalba teisingai, jei tik tie, kurie atiminėja ir vartoja prievartą, turi tai, ką iš visų esamų dalykų la- 1325b
biausiai verta pasirinkti. Tačiau turbūt neįmanoma, kad jie tai turėtų, ir tokia prielaida yra klaidinga. Juk to, kuris nepranoksta kitų tiek, kiek vyras pranoksta žmoną arba tėvas vaikus, arba šeimininkas vergus, veikla nebegali būti kilni; taigi tas, kuris nusižengia, vėliau nebegali padaryti nieko tokio, kas atitaisytų ankstesnį nukrypimą nuo dorybės. Juk panašiems kilnumas ir teisingu-

mas yra [valdymas] pakaitomis, nes tai ir yra lygybė ir panašumas; lygiųjų nelygybė ir panašiųjų nepanašumas yra priešingi prigimčiai, o tai, kas priešinga prigimčiai, nėra kilnu. Todėl jeigu yra koks nors kitas žmogus, pranašesnis dorybe ir sugebėjimu atlikti geriausius darbus, kilnu sekti jį ir teisinga jam paklusti, tačiau jis turi pasižymėti ne tik dorybe, bet ir sugebėjimu, kad galėtų veikti. 5. Bet jeigu tai, kas čia pasakyta, teisinga ir laime reikia laikyti kilnią veiklą, tai visai valstybei apskritai ir kiekvienam žmogui atskirai geriausias gyvenimo būdas būtų veiklus. Tačiau veiklumas nebūtinai turi būti kitų atžvilgiu, kaip kai kas mano, ir veiklūs yra ne tik tie svarstymai, kurie skirti veiklos padariniams, bet juo labiau tie samprotavimai ir apmąstymai, kurių tikslas slypi juose pačiuose ir kurių priežastis yra jie patys, nes tikslas yra kilni veikla, taigi tam tikras veiksmas. Be to, net ir kalbėdami apie išorinius veiksmus, dažniausiai veikiančiais vadiname tuos, kurie planuoja veiksmą savo mintyse. 6. Tačiau ir valstybės, kurios dėl savo padėties yra izoliuotos ir pasirinkusios būtent tokį gyvenimą, nebūtinai turi būti neveiklios, nes [veikla] gali vykti tarp valstybės dalių — juk valstybės dalys nemažai bendrauja. Panašiai tai įmanoma ir kiekvienam atskiram žmogui, nes kitaip vargu ar dievas ir visa visata, kuriems nebūdingi jokie išoriniai veiksmai, išskyrus tuos, kurie susiję su jais pačiais, galėtų gerai gyvuoti. Taigi aišku, kad tas pats gyvenimo būdas yra geriausias tiek kiekvienam žmogui atskirai, tiek valstybėms ir visiems žmonėms kartu.

IV. 1. Kadangi tuo, ką dabar pasakėme apie šiuos dalykus, jau padarėme įžangą, o kitas santvarkas esame

aptarę anksčiau, kitus klausimus pradėsime aiškintis nuo
to, kokios turi būti būsimos pageidautinos valstybės prie-
laidos. Geriausioji santvarka negali atsirasti, jei nėra tam
tikrų sąlygų. Dėl to daugelį dalykų reikia žinoti iš anks-
to, kaip ir ko nors prašant dievų, ir kad nė vienas iš jų
nebūtų neįgyvendinamas. Taip sakydamas turiu galvo-
je, pavyzdžiui, piliečių skaičių ir šalies dydį. 2. Kaip vi-
si kiti meistrai, pavyzdžiui, audėjas ar laivų statytojas,
turi turėti medžiagą, tinkamą jų darbui (nes kuo ji bus 1326a
geriau paruošta, tuo ir jų darbo vaisius būtinai bus ge-
resnis), taip ir politikas bei įstatymų leidėjas turi turėti
atitinkamą deramos kokybės medžiagą. Pirmoji valsty-
bės gyvavimo sąlyga yra žmonių kiekis — kiek jų turi
būti ir kokios prigimties, ir panašiai dėl žemės — kiek
jos turi būti ir kokios. 3. Daugelis mano, kad klestinti
valstybė turi būti didelė, bet jei tai ir teisybė, jie neži-
no, kokia valstybė yra didelė ir kokia — maža, nes apie
valstybės dydį jie sprendžia pagal gyventojų skaičių, o
reikėtų labiau atsižvelgti ne į skaičių, bet į sugebėjimus.
Juk valstybė irgi turi tam tikrą užduotį, todėl didžiau-
sia laikytina ta, kuri geriausiai sugeba ją atlikti, lygiai
kaip galima pasakyti, kad Hipokratas yra didesnis už ką
nors, pranokstantį jį ūgiu, tik ne kaip žmogus, bet kaip
gydytojas. 4. O jei ir reikia spręsti pagal kiekį, tai dary-
tina ne pagal bet kokią daugumą (juk valstybėse būti-
nai turi būti daug vergų, taip pat atkilėlių bei svetim-
šalių), tačiau pagal tuos, kurie valstybėje turi savo vietą
ir iš kurių, kaip iš reikalingų dalių, valstybė susideda —
juk būtent pastarųjų gausumas ir yra didelės valstybės
požymis. Ta [valstybė], kuri pasiunčia [į karą] daug

prasčiokų, bet mažai sunkiai ginkluotų pėstininkų, negali būti didelė, nes didelė ir daug gyventojų turinti valstybė — ne tas pat. 5. Betgi iš patyrimo aišku, kad pernelyg gausiai valstybei sunku, o galbūt ir neįmanoma gerai tvarkytis. Juk tarp tų, kurios, kaip atrodo, gerai tvarkosi, nematome nė vienos, kurioje piliečių skaičius nebūtų ribojamas. Tai aiškiai matyti ir iš samprotaujant gautų įrodymų. Juk įstatymas yra tam tikra tvarka, ir gera tvarka būtinai reiškia griežtą tvarką, o pernelyg didelis skaičius negali būti pajungtas tvarkai, nes tai pagal jėgas tik dieviškai galiai, kuri ir palaiko visos visatos vienybę. 6. [Tačiau pernelyg mažas skaičius taip pat netinka geriausiajai valstybei[4]], nes puikumui būdinga pasireikšti kiekybe ir dydžiu. Todėl puikiausia būtinai bus ta valstybė, kurioje dydis derinasi su minėtuoju apribojimu[5]. Betgi ir valstybėms yra tam tikras dydžio saikas, kaip ir visam kitam — gyvūnams, augalams, įrankiams, nes kiekvienas iš jų, būdamas arba pernelyg mažas, arba pernelyg išsiskirdamas dydžiu, nebeteks savo galios ir tam tikrais atvejais visiškai praras savo prigimtį, o tam tikrais atvejais bus netikęs, antai sprindžio dydžio laivas apskritai nebebus laivas, kaip ir dviejų stadijų, — pasiekęs tam tikrą dydį, laivas bus netikęs plau-
1326b kioti vienu atveju dėl mažumo, o kitu — dėl pernelyg didelio dydžio. 7. Panašiai ir valstybė — susidėdama iš pernelyg mažai žmonių ji nebus sau pakankama (o valstybė yra sau pakankamas dalykas), o susidėdama iš pernelyg daug žmonių ji bus sau pakankama būtinųjų reikmių patenkinimo požiūriu, tačiau kaip gentis[6], o ne kaip valstybė, nes joje vargiai galės egzistuoti santvarka —

kas bus tos beribės gausybės karvedys, kas bus šauklys, neturėdamas Stentoro[7] plaučių? Dėl to pirmoji valstybė turi susidėti iš tokio kiekio žmonių, kuris būtų pirmasis sau pakankamas kiekis gero gyvenimo pilietinėje bendrijoje požiūriu. Valstybė, pranokstanti šią dydžiu, gali egzistuoti kaip didesnė valstybė, tačiau šis didėjimas, kaip sakėme, nėra beribis, o kokia yra šio plėtimosi riba, nesunku įžvelgti iš to, kaip viskas klostosi. Valstybės veiksmai susideda iš valdančiųjų ir valdinių veiksmų; valdančiojo užduotis yra duoti nurodymus ir spręsti; tačiau kad galėtų spręsti apie teisingumą ir skirstyti pareigas pagal nuopelnus, piliečiai privalo pažinti vieni kitus ir žinoti, kas ko vertas, nes jeigu taip nėra, neišvengiamai valdžios pareigūnų ir teismų reikalai einasi prastai; neleistina neapgalvotai elgtis nei vienu, nei kitu atveju, tačiau kai gyventojų yra pernelyg daug, akivaizdžiai kaip tik taip ir būna. 8. Be to, ir svetimšaliams bei atkilėliams nesunku užimti tam tikrą vietą valstybės santvarkoje, nes dėl gyventojų pertekliaus jiems nesunku nuslėpti [savo kilmę]. Taigi matome, kad geriausias valstybės [dydžio] apibrėžimas yra toks: didžiausias įmanomas aprėpti gyventojų gausumas sau pakankamam gyvenimui pasiekti.

Taigi apie valstybės dydį tebūnie nuspręsta taip.

V. 1. Panašiai yra ir su teritorija. Dėl to, kokia ji turėtų būti, akivaizdu, kad kiekvienas įvertins labiausiai sau pakankamą (tokia, be abejo, yra ta, kuri išaugina visų rūšių vaisių, nes sau pakankamumas ir reiškia visko turėti ir nieko nestokoti), o pagal plotą ir dydį ji turi būti tokia, kad gyventojai galėtų gyventi turėdami laisvo nuo darbo laiko, kaip dera laisviems žmonėms, tačiau nuosai-

kiai. Ar šis mūsų pateiktas apibrėžimas teisingas, ar neteisingas, nuodugniau reikės ištirti vėliau[8], kai kalbėsime apskritai apie nuosavybę ir apie išteklių pakankamumą — kokiu būdu reikia juos tvarkyti ir kaip žiūrėti į jų naudojimą. Šis klausimas kelia nemažai ginčų, nes esame kreipiami į vieną arba į kitą gyvenimo būdo kraštutinumą: vieni kreipia į skurdą, kiti — į prabangą. 2. Teritorijos pobūdį nusakyti nesunku (dėl kai kurių dalykų čia reikia pasikliauti tais, kurie išmano karo
1327a meną) — ji turi būti sunkiai įžengiama priešams, tačiau patogi pasitraukti patiems; be to, kaip gyventojų kiekį sakėme turint būti aprėpiamą, taip yra ir su teritorija, nes jeigu ji nesunkiai aprėpiama, tai nesunkiai ir apginama. O jei reikia rasti vietą miestui, kuri atitiktų geriausius norus, tai ji turėtų būti patogi ir jūros, ir žemės atžvilgiu. Vienas iš principų yra jau minėtasis — miestas gynybos sumetimais turi būti vienodai pasiekiamas iš visų [šalies] vietų, o antrasis — miestas turi būti patogioje vietoje, kad į jį būtų galima atgabenti išaugintą derlių, medieną ir kitas panašias medžiagas, kokių tik šalis turi.

3. Dėl priėjimo prie jūros daug ginčijamasi, ar jis naudingas gerai tvarkomoms valstybėms, ar žalingas; mat kai kas sako, jog tai, kad valstybėje gyvena svetimšalių, išauklėtų kitų įstatymų, kenkia gerai tvarkai, kaip ir gyventojų gausa, susidaranti jūros keliu išvykstant ir atvykstant daugybei pirklių, yra priešinga tam, kas laikoma geru valstybės valdymu. 4. Taigi matome, kad, jeigu šito išvengiama, miestui bei teritorijai geriau turėti priėjimą prie jūros tiek saugumo, tiek patogaus būtinųjų

prekių tiekimo sumetimais. Juk, kad lengviau pakeltų priešų antpuolius, [valstybės] turi būti patogios abejopai gynybai — ir žemėje, ir jūroje, jeigu nori išlikti; ir kad galėtų duoti atkirtį užpuolikams — jei tai neįmanoma iš abiejų pusių, vis dėlto iš kurios nors vienos tai padaryti bus lengviau tiems, kuriems prieinamos abi. Be to, [valstybei] būtina įsivežti tai, ko ji neturi pati, ir išvežti tai, ko atsiranda perteklius, tačiau ji turi prekiauti savo pačios, o ne kitų naudai; 5. tie, kurie savo valstybę padaro visiems atviru turgumi, daro tai dėl pelno, tačiau tai valstybei, kuriai nereikia imtis tokio verslo, nereikėtų įsirengti ir tokio prekybos uosto. Bet kadangi ir dabar matome, kad daugelis šalių ir miestų turi prieplaukas ir uostus, esančius patogioje padėtyje miesto atžvilgiu — jie nėra paties miesto dalis ir nėra pernelyg nuo jo nutolę, bet apjuosti sienomis ir kitais panašiais įtvirtinimais[9], — tai akivaizdu, kad jeigu iš uosto bei miesto ryšio rasis kas nors gera, tai valstybė galės tuo gėriu pasinaudoti, o jei kas nors žalinga, tai bus nesunku nuo to apsisaugoti, įstatymais nustačius ir apibrėžus, kam su kuo negalima ir kam galima turėti reikalų. 6. O dėl laivyno pajėgų aišku, kad geriausia jų turėti tam tikrą kiekį
(nes [valstybė] turi kelti baimę ir sugebėti apginti ne tik 1327b
save, bet ir kai kuriuos kaimynus ir žemėje, ir jūroje); šių pajėgų skaičius ir dydis priklauso nuo valstybės gyvenimo būdo, nes jeigu ji siekia vadovauti ir gyventi politinį gyvenimą, tai šias pajėgas privalo turėti tokias, kad jos atitiktų veiklos mastą. 7. Tačiau valstybei nebūtina turėti gyventojų gausybę, kuri susidaro dėl jūreivių minios, — jie neturi būti valstybės dalis. Jūrų pėstininkai

yra laisvi ir priklauso pėstininkams; jie vadovauja ir valdo laivo komandą. Taigi, jeigu yra daug perioikų ir žemdirbių, tai būtinai ir jūreivių bus užtektinai. Matome, kad jau dabar kai kur taip ir yra, pavyzdžiui, heraklėjiečių valstybėje[10]; juk jie surenka komandas daugeliui trierų, nors jų valstybė kuklesnio dydžio už kitas.

Taigi apie valstybės teritoriją, uostus, taip pat apie jūrą ir laivyno pajėgas tegul bus nuspręsta šitaip.

VI. 1. Kokios turi būti piliečių kiekio ribos, minėjome anksčiau, o dabar aptarkime, kokiomis prigimtinėmis savybėmis jie turi pasižymėti. Tai beveik galima suprasti pažvelgus į garsiąsias graikų valstybes ir į visą gyvenamą pasaulį, kaip jis pasidalytas genčių. Tos gentys, kurios gyvena šaltuose kraštuose ir Europoje, yra labai aršios, tačiau šiek tiek stokoja nuovokos ir sugebėjimų; dėl to jos gyvena laisviau, tačiau neturi valstybinės tvarkos ir nesugeba valdyti kaimynų. O Azijos gentys yra nuovokios ir išradingos sielos, tačiau nepasižymi aršumu ir dėl to nuolat gyvena pajungtos ir vergaudamos; o graikų giminė, gyvendama per vidurį, turi abiejų bruožų — ji yra ir arši, ir nuovoki, todėl gyvena laisva ir geriausiai politiškai tvarkosi, ir įstengtų valdyti visus, jei tik įsigalėtų politinė vienybė. 2. Ir graikų gentys pasižymi tais pačiais skirtumais: vienos turi vienpusišką prigimtį, o kitoms būdingi abu šie sugebėjimai. Taigi akivaizdu, kad tie, kuriuos įstatymų leidėjui būtų nesunku paskatinti dorybei, iš prigimties turi būti ir nuovokūs, ir aršūs. Tai, kuo, kaip kai kas sako, turi pasižymėti sargybiniai[11], — draugiškumas pažįstamiems ir žiaurumas nepažįstamiems — yra aršumas, iš kurio kyla draugiškumas, nes

jis yra kaip tik ta sielos galia, kuria mes mylime. 3. Šito 1328a
ženklas yra tai, kad labiau sukylama prieš artimuosius ir draugus negu prieš nepažįstamus, jei tik atrodo, kad esi paniekintas. Dėl to ir Archilochas, skųsdamasis draugais, taip išreiškia savo nusiteikimą:

Juk tavo pyktis kilo dėl draugų[12].

Ir visų [žmonių] valdantysis bei laisvasis pradai taip pat kyla būtent iš šios galios, nes aršumas yra valdingas ir nenusileidžiantis. Tačiau neteisinga sakyti, kad jie žiaurūs nepažįstamiems, nes su niekuo nereikia taip elgtis, ir didžiadvasiai žmonės iš prigimties nėra tokie [niekam], išskyrus piktadarius, o dar labiau, kaip jau sakyta, juos pykina artimieji, jeigu jie mano, kad šie su jais elgiasi neteisingai. 4. Ir tai visai pagrįsta, nes jie yra įsitikinę turį sulaukti iš jų geradarystės, todėl mano, kad, be patirtos skriaudos, iš jų dar atimama ir tai. Dėl to ir sakoma:

Juk žiaurūs tarp brolių kylantys karai[13]

ir

Kas pernelyg mylėjo, tas pernelyg ir
Nekenčia[14].

Taigi jau beveik ir apibrėžta, kiek ir kokios prigimties žmonių turėtų dalyvauti politiniame gyvenime, taip pat teritorija — kokio dydžio ir kokia ji turi būti; mat samprotaujant mums nereikia siekti tokio pat tikslumo, kokį teikia juslinis suvokimas.

VII. 1. Kadangi, kaip ir kitų natūraliai susidariusių dalykų atveju, visumos dalys ir tai, be ko visuma nega-

lėtų egzistuoti, yra ne tas pat[15], aišku, kad ir valstybės dalimis laikytina ne viskas, kas valstybėse būtinai turi būti, kaip ir bet kurios kitos bendrijos, iš kurios susidaro kas nors rūšies atžvilgiu vientisa. Turi juk būti kažkas viena ir bendra visiems bendraujantiems, ar jie turėtų po lygią, ar ne po lygią dalį; tai gali būti, pavyzdžiui, maistas arba teritorija, arba kas nors kita iš panašių dalykų[16], — 2. bet kai vienas dalykas yra antrojo labui, o antrasis yra tai, dėl ko [egzistuoja pirmasis], tarp jų nėra nieko bendro, išskyrus tai, kad vienas veikia, o kitas gauna. Taip sakydamas turiu galvoje, pavyzdžiui, bet kurio įrankio ir meistro santykį su kuriamu kūriniu; juk tarp pastato ir statytojo nėra nieko, kas būtų abiem bendra, tačiau statytojų menas egzistuoja pastato labui. Todėl valstybėms reikia nuosavybės, tačiau nuosavybė nėra valstybės dalis. Daug gyvų būtybių yra nuosavybės dalis. Valstybė yra tam tikra panašių narių bendrija, susidariusi geriausio įmanomo gyvenimo labui. 3. Kadangi laimė yra didžiausias gėris, o ji yra dorybės pasireiškimas ir tarsi jos galutinė paskirtis, bet atsitinka taip, kad kai kam ji prieinama, o kai kam — mažai arba visai ne, tai akivaizdu, jog tai ir yra priežastis, dėl kurios atsiranda valstybės rūšys ir skirtumai, ir įvairios
1328b santvarkos, nes įvairūs žmonės, siekdami jos įvairiais būdais ir įvairiomis priemonėmis, susikuria sau įvairius gyvenimo būdus ir santvarkas. Taip pat reikia ištirti, kiek yra tų dalykų, be kurių valstybė negalėtų egzistuoti; juk ir tai, ką mes vadiname valstybės dalimis, yra iš tų dalykų, kurie būtinai turi būti[17]. 4. Taigi reikia išsiaiškinti, kiek yra užduočių, ir tada bus aišku. Pirmiausia būtini

maisto ištekliai, po to — amatai (nes gyvenime reikia daug įrankių), trečia, ginklai (bendrijos nariams būtinai reikalingi ginklai ir savo tarpe paremti valdžiai, prieš nepaklusniuosius, ir prieš tuos, kurie mėgintų pulti iš išorės), taip pat tam tikri pinigų ištekliai, kad jų pakaktų ir savo pačių, ir karo reikalams; penkta ir pirma — tie, kurie rūpinasi dievų garbinimo reikalais ir kuriuos vadina žyniais, o šešta iš eilės ir visų būtiniausia — tie, kurie sprendžia, kas naudinga ir teisinga jų tarpusavio santykiuose. 5. Tai ir yra tie darbai, kurie, taip sakant, būtini kiekvienai valstybei (juk valstybė yra ne atsitiktinė dauguma, bet sau pakankama gyvenimo atžvilgiu, kaip mes teigiame, o jei atsitiks taip, kad kurio nors iš šių dalykų trūks, tai tokia bendrija negalės būti visiškai sau pakankama). Taigi būtina, kad valstybė būtų sudaryta atsižvelgiant į šias užduotis: joje turi būti ir tam tikras kiekis žemdirbių, kurie parūpintų maisto išteklių, ir amatininkų, ir karių, ir turtingųjų, ir žynių, ir sprendžiančių, kas yra būtina ir naudinga.

VIII. 1. Apibrėžus šiuos [darbus] lieka ištirti, ar visi turėtų juose visuose dalyvauti (juk įmanoma, kad visi būtų kartu ir žemdirbiai, ir amatininkai, ir posėdžiautojai, ir teisėjai), ar kiekvienam darbui reikia paskirti vis kitus iš minėtųjų, ar kai kurios iš šių [pareigų] būtinai turi būti atskiros, o kai kurios — bendros. Įvairiose santvarkose tai sprendžiama įvairiai: juk, kaip jau sakėme, įmanoma, kad visi dalyvautų visuose ir kad ne visi visuose, bet tam tikri žmonės — tam tikruose darbuose. Tai ir lemia santvarkų skirtingumą: demokratijose visi dalyvauja visur, o oligarchijose — priešingai. 2. Kadan-

gi šiuo metu mes tiriame geriausiąją santvarką, ir ji yra ta, kuriai esant valstybė būtų laimingiausia, o jau anksčiau minėta, kad laimė neįmanoma be dorybės, tai iš viso to aišku, kad geriausiai tvarkomoje ir absoliučiai, o ne pamatinio principo požiūriu teisingus žmones valdančioje valstybėje piliečiai negali gyventi nei amatininko, nei prekiautojo gyvenimo (toks gyvenimo būdas nekil-
1329a nus ir priešingas dorybei); ketinantys tapti [geriausiosios valstybės piliečiais] negali būti ir žemdirbiai (nes tiek dorybės ugdymui, tiek pilietinei veiklai reikalingas laisvalaikis). 3. Be to, kadangi dar yra kariai ir patariantieji, kas naudinga, bei sprendžiantieji apie teisingumą, kurie atrodo tikrai esą valstybės dalys, ar tai turi būti skirtingi, ar tie patys asmenys? Tačiau aišku ir tai, nes iš dalies jie turi būti tie patys, o iš dalies skirtingi. Kadangi kiekvienas iš šių darbų reikalauja skirtingo amžiaus, be to, vienas reikalauja supratingumo, kitas — jėgos, juos reikia paskirti skirtingiems asmenims, o kadangi neįmanoma, kad tie, kurie įstengia priversti ir atremti prievartą, amžinai leistųsi valdomi, juos reikia skirti tiems patiems, nes kieno žinioje ginklai, nuo tų priklauso ir tai, ar santvarka išliks, ar neišliks. 4. Tad belieka abejas pareigas šioje santvarkoje paskirti tiems patiems[18], tačiau ne vienu metu; kadangi iš prigimties jėga būdinga jaunesniems, o supratingumas — vyresniems, atrodo, kad naudinga ir teisinga paskirstyti šias pareigas vieniems ir kitiems; juk tai yra paskirstymas pagal vertę. 5. Be to, ir nuosavybė turi būti sutelkta jų rankose, nes piliečiams būtina turėti išteklių, o jie ir yra piliečiai. Juk amatininkai nedalyvauja valstybėje, nedalyvauja ir joks kitas

sluoksnis, kuris nėra „dorybės kūrėjas“[19]. Tai akivaizdu iš pamatinio principo: norint pasiekti laimę, būtina pasižymėti dorybe, o valstybę reikia laikyti laiminga atsižvelgiant ne į kurią nors vieną jos dalį, bet į visus piliečius. Akivaizdu ir tai, kad nuosavybė turi priklausyti jiems, jeigu jau žemę turi dirbti vergai arba barbarai perioikai. 6. Paskutinis iš išvardytųjų yra žynių luomas; jo sandara irgi akivaizdi. Juk nei žemdirbio, nei amatininko negalima skirti žyniu, nes dievus dera garbinti piliečiams; kadangi piliečiai yra suskirstyti į dvi dalis, t. y. į karius ir sprendžiančiuosius, ir jiems, dėl amžiaus palikusiems tarnybą, dera garbinti dievus ir sulaukti atokvėpio, tai jiems ir reikėtų patikėti šventuosius reikalus.

Taigi jau pasakyta, be ko negali susidaryti valstybė ir kiek yra valstybės dalių: žemdirbiai, amatininkai ir visokie samdiniai valstybėms yra būtini, tačiau valstybės dalys yra kariai bei sprendžiantieji, ir kiekviena iš jų yra atskirta nuo kitų — kai kurios visam laikui, o kai kurios paeiliui.

IX. 1. Atrodo, jog filosofuojantys apie santvarką ne dabar ir ne ką tik sužinojo, kad valstybė turi būti suskirstyta į luomus ir kad karių ir žemdirbių luomai turi būti atskirti. Ir Egipte, ir Kretoje taip yra dar ir dabar; 1329b
kaip sakoma, Egipte tokius įstatymus išleidęs Sesostris[20], o Kretoje — Minosas. 2. Atrodo, kad senovinė yra ir bendrųjų pietų tvarka tiek Kretoje, kur jie atsirado Minoso karaliavimo laikais, tiek Italijoje, kur jie yra daug senesni. Tenykščiai istorikai[21] teigia buvus kažkokį Italą, Oinotrijos karalių, nuo kurio ir jie patys ėmė vadintis italais vietoj oinotrų, ir Italijos vardą gavęs Europos kyšu-

lys, esantis tarp Skileto ir Lameto įlankų, kurias skiria pusė dienos kelio. 3. Sakoma, kad tas Italas klajoklius oinotrus padaręs žemdirbiais ir, be kitų įstatymų, pirmasis įvedęs jiems bendruosius pietus; dėl to dar ir dabar kai kurie jo palikuonys rengia bendruosius pietus ir laikosi kai kurių jo išleistų įstatymų. Link Tirėnijos gyveno opikai, dabar, kaip ir anksčiau, vadinami ausonų vardu, o link Japigijos ir Jonijos įlankos, vadinamajame Sirtyje, — chonai; chonai pagal kilmę taip pat buvo oinotrai. 4. Taigi bendrųjų pietų tvarka pirmiausia kilo iš ten, o piliečių bendruomenės suskirstymas į luomus — iš Egipto; juk Sesostrio karalystė buvo daug ankstesnė už Minoso karalystę. Tad reikia manyti, kad ir kiti dalykai beveik visi slenkant amžiams dažnai būdavo iš naujo atrandami, tiksliau — be galo daug kartų, nes atrodo, jog reikalingų dalykų išmoko būtinybė, o kai jie jau yra, pagrįstai galima manyti, kad tada pamažu randasi tie, kurie susiję su grožiu ir prabanga. Galima tarti, kad ir valstybės santvarkos reikalai klostosi taip pat. 5. Kad visa tai yra sena, liudija Egipto istorija: juk egiptiečiai, kaip manoma, yra seniausia tauta, tačiau jie visada turėjo įstatymus ir politinę santvarką. Dėl to reikia tinkamai pasinaudoti tuo, kas jau atrasta, ir mėginti surasti, kaip užpildyti spragas.

Anksčiau buvo pasakyta, kad žemė turi priklausyti turintiems ginklus ir dalyvaujantiems valdyme, ir kodėl žemdirbiai turi būti atskirti nuo pastarųjų, ir kiek bei kokios žemės turi būti. 6. Dabar pirmiausia reikia pasakyti, kaip ji turi būti paskirstyta, kas ir kokie turi būti žem-
1330a dirbiai, nes mes teigiame, kad žemės nuosavybė neturi

būti bendra, kaip kai kas tvirtino[22], tačiau ji turi būti draugiškai bendrai naudojama, ir nė vienas iš piliečių neturi stokoti maisto. Dėl bendrųjų pietų visi sutinka, kad gerai tvarkomose valstybėse jie yra naudingi; kodėl su tuo sutinkame ir mes, pasakysime vėliau[23]. Reikia, kad juose dalyvautų visi piliečiai, tačiau neturtingiesiems nelengva iš savo išteklių duoti nustatytą dalį ir kartu rūpintis savo likusiuoju ūkiu. 7. Be to, išlaidos dievų garbinimui taip pat yra bendros visai valstybei. Taigi žemę reikia padalyti į dvi dalis, iš kurių viena būtų bendra, o kita — privačių asmenų; kiekvieną iš jų reikia dar kartą padalyti į dvi dalis — bendrosios viena dalis turi būti skirta dievų garbinimo, o kita — bendrųjų pietų išlaidoms; privačių asmenų žemės viena dalis turi būti valstybės pakraščiuose, o kita — šalia miesto, kad kiekvienas dirbtų po du sklypus ir visi dalyvautų abiejų šių vietų reikaluose, 8. nes tai yra ir lygu, ir teisinga, ir karo su kaimynais atveju labiau skatina santarvę. Juk ten, kur yra ne taip, vieni į kaimynų priešiškumą žiūri lengvabūdiškai, o kiti pernelyg tuo rūpinasi, net labiau nei leidžia savigarba. Dėl to kai kur yra įstatymas, neleidžiantis pasienio gyventojams dalyvauti taryboje, sprendžiančioje karo su kaimynais reikalus, nes manoma, kad dėl savų interesų jie negali teisingai spręsti. Taigi žemę būtina šitaip padalyti dėl anksčiau minėtų priežasčių.

9. Tie, kurie dirba žemę, pirmiausia — geriausiu atveju — turėtų būti vergai, ne vienos giminės ir nekaringi (tada jie būtų tinkami darbui ir nekeltų sukilimo pavojaus); antra, jie galėtų būti barbarai perioikai, prigimtimi artimi pirmiesiems; vieni iš jų, dirbantys privačius

sklypus, turi būti privati savininkų nuosavybė, o kiti, dirbantys bendrą žemę, turi būti bendri. O kaip reikia naudotis vergais ir kodėl gerai, kad visiems vergams kaip atlygis būtų pažadėta laisvė, pasakysime vėliau[24].

X. 1. Kad miestas, kiek tai įmanoma, turi būti patogioje padėtyje tiek sausumos, tiek jūros, tiek visos teritorijos atžvilgiu, jau pasakyta anksčiau. Miestui vietos reikia ieškoti atsižvelgiant į keturis dalykus. Pirmiausia ir svarbiausia — sveikata (nes miestai, esantys į rytus ir atviri rytų vėjams, yra sveikesni; antroje vietoje yra mies-
1330b tai, apsaugoti nuo šiaurės vėjo, nes juose švelnesnės žiemos); 2. kiti dalykai — tai tinkamumas politiniams ir kariniams veiksmams. Kariniams tikslams [miesto padėtis] turi būti tokia, kad patiems [gyventojams] iš jo būtų lengva pasitraukti, o priešams jis būtų sunkiai prieinamas ir sunkiai apsupamas; ypač svarbu, kad pačiame mieste būtų daug vandens telkinių ir versmių, o jei ne, tai yra sugalvota pastatyti daug ir didelių lietaus vandens talpyklų, kad vandens niekada nepritrūktų, jei dėl karo gyventojai būtų atkirsti nuo visos teritorijos. 3. Kadangi reikia rūpintis gyventojų sveikata, o ji priklauso nuo to, ar vietovė šiuo atžvilgiu yra tinkama, ir, antra, nuo to, ar vartojamas sveikas vanduo, tai ir tuo reikia labai rimtai rūpintis. Juk tai, ką daugiausiai ir dažniausiai vartoja kūnas, turi didžiausią įtaką sveikatai, o būtent tokie yra vanduo ir oras. Todėl išmintingai tvarkomose valstybėse, jeigu ne visos versmės yra vienodos [kokybės] ir jeigu jų nėra itin daug, reikia atskirti geriamo vandens šaltinius nuo tų, kurie skirti kitoms reikmėms. 4. Dėl įtvirtintų vietų, tai ne visoms santvarkoms

yra naudinga tas pat; pavyzdžiui, akropolis[25] naudingas oligarchijai ir monarchijai, o demokratijai — lyguma; aristokratijai nenaudinga nei viena, nei kita, jai labiau tinka daug įtvirtintų vietų. Privačių namų išdėstymas laikomas malonesniu ir naudingesniu kitiems darbams, jei yra taisyklingas ir naujoviškas, koks sumanytas Hipodamo[26], tačiau karo atveju, priešingai, saugiau yra taip, kaip buvo senovėje, nes iš tokio miesto svetimšaliams sunkiau pasitraukti ir užpuolikams sunkiau į jį įsiveržti. 5. Todėl reikia derinti abu šiuos būdus (tai įmanoma, jei daroma taip, kaip žemdirbiai vynuogynuose pasodina vadinamuosius „tankumynus"[27]) ir nepadaryti viso miesto taisyklingo, tačiau tik tam tikras dalis ir tam tikras vietas, nes taip bus gerai ir saugumo, ir grožio atžvilgiu.

Dėl sienų, tai tie, kurie kartoja, kad narsumu garsėjantys miestai neturi jų turėti, mąsto pernelyg senoviškai, nors ir matydami, kas iš tiesų ištiko tokias viltis puoselėjusius [miestus][28]. 6. Galima manyti, kad nėra gražu mėginti išsigelbėti už tvirtų sienų nuo panašių ir ne itin gausesnių priešų, tačiau kai atsitinka, o taip gali atsitikti, kad užpuolikų gausumas pranoksta žmogišką ir nedaugeliui būdingą narsumą, kai reikia gelbėtis ir išvengti skriaudos bei pažeminimo, saugiausią sienų tvir- 1331a
tumą reikia laikyti pačiu tinkamiausiu karo atveju, ypač kai dabar taip ištobulinti svaidomieji ginklai ir miestų apgulties įrenginiai[29]. 7. Manyti, kad nereikia miestų apjuosti sienomis, — tai tas pat, kaip ieškoti miestui lengvai prieinamos vietos ir išlyginti kalnuotas vietoves; panašiai būtų, jei kas vengtų apjuosti sienomis privačius

namus, nes esą dėl to jų gyventojai pasidarytų bailūs. Betgi nereikia pamiršti ir to, kad tie, kurie apjuosė sienomis savo miestą, gali elgtis dvejopai — taip, tarsi miestas turėtų sienas, ir taip, tarsi neturėtų, o tie, kurie sienų neturi, šito negali. 8. Tad jeigu taip yra, tai sienas reikia ne tik pastatyti, bet ir rūpintis jomis, kad jos būtų tinkamos ir kaip puošmena, ir karo poreikiams — ir atsiradusiems naujiems, ir kitiems. Juk kaip užpuolikai stengiasi surasti būdą persvarai įgyti, taip ir tie, kurie ginasi, kai ką jau yra atradę, o kitką turi surasti ir sugalvoti; galų gale gerai pasirengusių niekas net ir nemėgina pulti.

Kadangi visus piliečius reikia suskirstyti į bendrųjų pietų grupes, o sienose tinkamose vietose reikia įrengti sargybos būstines ir bokštus, tai akivaizdu, kad dalį bendrųjų pietų reikėtų rengti tose sargybos būstinėse. Tai būtų galima sutvarkyti šitaip.

XI. 1. Dievų garbinimui skirti pastatai ir pastatai, skirti svarbiausiųjų pareigūnų bendriesiems pietums, turėtų būti deramoje ir visi toje pačioje vietoje, išskyrus tas šventyklas, kurias įstatymas arba Pito orakulo[30] ištarmė liepia įrengti atskirai. Tokios vietos padėtis turi atitikti jos kilnią paskirtį, ji turi būti geriau įtvirtinta, palyginti su kaimyninėmis miesto dalimis. 2. Žemiau reikėtų įrengti aikštę, tokią, kuri Tesalijoje vadinama „laisvąja", — ji turi būti švari: joje neturi vykti jokia prekyba, ir joks amatininkas ar žemdirbys, ar koks kitas panašus žmogus negali į ją įžengti, nebent kviečiamas pareigūnų. Vieta bus malonesnė, jeigu čia bus rengiamos vyresniųjų gimnastikos pratybos — juk ir šį kilnų užsiėmimą rei-

kia suskirstyti pagal amžių, kad ir su jaunuoliais leistų
laiką kas nors iš pareigūnų, ir vyresnieji — su pareigū-
nais, nes buvimas pareigūnų akivaizdoje labiausiai įskie-
pija tikrąjį kuklumą ir baimę, būdingą laisviems žmo- 1331b
nėms. O turgaus aikštė turėtų būti atskira ir atokiai, to-
kioje vietoje, kuri būtų patogi atgabenti visoms prekėms
ir jūra, ir sausuma. 3. Kadangi valstybės valdantysis
sluoksnis skirstomas į žynius ir pareigūnus, žynių ben-
drieji pietūs turėtų vykti aplink šventuosius pastatus. O
tuos valdžios pareigūnus, kurie rūpinasi sutartimis, ap-
kaltinimais, šaukimais į teismą ir panašių reikalų tvar-
kymu, taip pat turgaus priežiūra ir vadinamąja miesto
priežiūra, reikia įkurdinti šalia aikštės kokioje nors vie-
šoje susitikimų vietoje, o tokia vieta yra netoli būtino-
sios aikštės — mat aukštesnioji yra skirta laisvalaikiui
praleisti, o pastaroji — būtiniesiems reikalams tvarkyti.

4. Minėtoji tvarka turi būti taikoma ir visoje šalyje: ten pareigūnams, kuriuos vieni vadina miškų prižiūrėtojais, o kiti — laukų prižiūrėtojais, turi būti įrengtos sargybos būstinės, ir bendrieji pietūs jiems turi būti rengiami jų būstinėse; ir šventyklos visoje šalyje turi būti suskirstytos: vienos — dievams, o kitos — herojams. Tačiau dabar neverta gaišti laiką šių dalykų tikslinimui ir svarstymui. Nesunku visa tai žinoti, daug sunkiau įgyvendinti, nes kalba troškimai, o įvykdo aplinkybės. Dėl to šiuo metu atsisakykime platesnių samprotavimų apie tai.

XII. 1. Dabar reikia aptarti pačią santvarką, iš kokių ir kokio pobūdžio dalykų ji turi susidėti, jei tai turi būti laiminga ir gerai tvarkoma valstybė. Yra du dalykai, iš kurių randasi gėris visiems, vienas iš jų — teisingai

nustatyti veiklos tikslą ir paskirtį, o kitas — surasti veiksmus tikslui pasiekti (šie dalykai gali derintis tarpusavyje ir nesiderinti; mat kai kada tikslas būna nustatytas geras, tačiau veiksmai, kuriais jo siekiama, yra klaidingi, o kai kada pakeliui į tikslą viskas sekasi, tačiau pats užsibrėžtas tikslas būna niekingas; kai kada klystama ir dėl vieno, ir dėl kito, kaip, pavyzdžiui, gydymo mene: kai kada gydytojai negali teisingai nuspręsti, koks kūnas laikytinas sveiku, ir nesugeba rasti priemonių numatytai būklei pasiekti; tuo tarpu menuose ir moksluose būtina gerai žinoti abu šiuos dalykus — ir tikslą, ir priemones jam pasiekti). 2. Taigi akivaizdu, kad visi sie-
1332a kia gero gyvenimo ir laimės, tačiau vieni turi galimybę tai pasiekti, o kiti dėl tam tikrų aplinkybių arba prigimties — ne (nes geram gyvenimui reikia tam tikrų išteklių, esantiems geresnėje padėtyje — mažiau, blogesnėje — daugiau); dar kiti, nors ir turėdami galimybę, siekia laimės neteisingu būdu. Kadangi mūsų užduotis yra pažinti geriausiąją santvarką, ir ji yra ta, kuriai esant valstybė geriausiai tvarkoma, o geriausiai būtų tvarkoma ta valstybė, kuriai labiausiai pavyktų pasiekti laimę, tai akivaizdu, kad būtina išsiaiškinti, kas yra laimė. 3. Mes teigiame (ir esame apibrėžę tai *Etikoje*[31], jei tik tie samprotavimai čia gali būti naudingi), kad laimė yra veikla tobulai taikant dorybę, be to, ne santykiškai, bet absoliučiai. Sakydamas „santykiškai", turiu galvoje būtinybę, o sakydamas „absoliučiai" — kilnumą; pavyzdžiui, reikaluose, susijusiuose su teisingumu, teisėtos nuobaudos ir bausmės kyla iš dorybės, tačiau yra nulemtos būtinybės, ir kilnumas joms būdingas tik iš būtinybės (juk labiau

norėtume, kad niekam — nei žmogui, nei valstybei — tokių dalykų visai neprireiktų), o veiksmai, kuriais siekiama garbės ir klestėjimo, yra kilniausi absoliučiai. Juk vienas dalykas yra tam tikro blogio sunaikinimas ir visai priešingas — pastarieji veiksmai, kurie yra tam tikrų gėrybių įgyvendinimas bei kūrimas. 4. Doras žmogus gali kilniai pasinaudoti ir skurdu, ir liga, ir kitomis nelaimėmis, tačiau palaimą teikia priešingi dalykai (juk ir tai apibrėžta *Etikos*[32] samprotavimuose, kad doras yra tas, kuriam dėl jo dorybės gera tai, kas yra absoliučiai gera, ir akivaizdu, kad ir veiksmus reikia laikyti absoliučiai dorais ir kilniais tuo pačiu pagrindu); tai ir verčia žmones manyti, kad laimė priklausanti nuo išorinių gėrybių; tai tas pat, kaip manyti, kad nepriekaištingo ir malonaus skambinimo priežastis veikiau yra lyra, o ne [atlikėjo] menas. Taigi vieni iš minėtųjų dalykų turėtų jau egzistuoti, o kitus turėtų parūpinti įstatymų leidėjas. 5. Dėl to mes linkėtume, kad valstybės sandara turėtų tai, kas priklauso nuo likimo (nes pripažįstame jį esant [išorinių gėrybių] šeimininką), bet kad valstybė būtų dora, tai jau nebe likimo, o žinojimo ir pasirinkimo reikalas. Tačiau valstybė yra dora, jeigu valdyme dalyvaujantys piliečiai yra dori, o pas mus valdyme dalyvauja visi piliečiai. Tad reikia išsiaiškinti, kaip žmogus tampa doras. Juk net jei ir įmanoma, kad visi kartu būtų dori, o kiekvienas pilietis atskirai — ne, labiau pageidautinas būtų pastarasis atvejis — juk iš „kiekvienas atskirai" išplaukia ir „visi". 6. Betgi gerais ir dorais tampama dėl trijų dalykų. Tie trys dalykai — tai prigimtis, įpročiai ir mąstymas. Visų pirma būtina žmogaus prigimtis, o ne

kokio nors kito gyvūno, ir tam tikras kūnas bei siela. Ta-
1332b čiau iš kai kurių prigimtinių [savybių] nėra jokios naudos, nes įpročiai jas pakeičia; mat kai kurios [savybės] iš prigimties esti dvilypės ir įpročių gali būti nukreipiamos bloga arba gera linkme. 7. Kiti gyvūnai gyvena daugiausia pagal prigimtį, kai kurie maži[33] — dar ir pagal įpročius, o žmogus vadovaujasi dar ir mąstymu, nes jam vieninteliam būdingas mąstymas. Taigi šie [trys pradai] turi tarpusavyje sutarti. Juk vadovaudamiesi mąstymu žmonės daugeliu atvejų elgiasi priešingai savo įpročiams ir prigimčiai, jeigu įtikinami, kad taip geriau.

Kokia turėtų būti prigimtis tų, kurie būtų paklusnūs įstatymų leidėjui, jau esame apibrėžę anksčiau; visa kita — tai jau auklėjimo dalykas: kai ko išmokstama pratinantis, kai ko — klausantis.

XIII. 1. Kadangi kiekviena pilietinė bendrija susideda iš valdančiųjų ir valdinių, reikia ištirti, ar valdantieji ir valdiniai turi keistis vietomis, ar būti tie patys iki gyvos galvos; juk akivaizdu, kad ir jų auklėjimas turės atitikti šį suskirstymą. Jeigu vieni skirtųsi nuo kitų taip, kaip, mūsų manymu, dievai ir herojai skiriasi nuo žmonių, visų pirma smarkiai pranokdami juos kūnu, taip pat siela, ir valdančiųjų pranašumas prieš valdinius būtų neabejotinas ir akivaizdus, tai būtų aišku, kad geriau kartą pradėjus vieniems valdyti, o kitiems būti valdomiems iki gyvos galvos. 2. Tačiau kadangi nelengva tai pasiekti ir nėra taip, kaip Indijoje, kur, Skilakso[34] teigimu, karaliai šitaip pranoksta savo valdinius, tai akivaizdu, kad dėl daugelio priežasčių būtina visiems lygiai dalyvauti valdyme ir būti valdomiems pakaitomis. Juk lygybė yra

tokia pati panašių asmenų [padėtis], ir santvarkai, kurios sandara prieštarauja teisingumui, sunku išsilaikyti, nes tada su valdiniais susivienija visi trokštantys perversmo, kiek tik jų yra šalyje; o kad valdančiojo sluoksnio narių būtų tiek, jog jie taptų stipresni už visus pastaruosius, yra neįmanomas dalykas. 3. Tačiau neabejotina, kad valdantieji vis dėlto turi skirtis nuo valdinių. Kaip tai bus įgyvendinta ir kaip jie dalyvaus [valdyme], tuo turi pasirūpinti įstatymų leidėjas. Tai jau anksčiau buvo minėta. Mat pati prigimtis nustatė skirtumą, padarydama taip, kad tai, kas yra vienos rūšies, turi jaunesnę dalį ir vyresnę dalį, iš kurių pirmajai dera būti valdomai, o antrajai — valdyti. Niekas nesipiktina valdomas tam tikrame amžiuje ir nemano esąs pranašesnis, ypač žinodamas, kad pats gaus šią privilegiją sulaukęs tinkamo amžiaus. 4. Taigi tam tikra prasme galima teigti, kad valdyti ir būti valdomi turi tie patys, o kita vertus — kad ne tie 1333a
patys. Vadinasi, ir jų auklėjimas turi būti tarsi tas pats, o tarsi ir ne tas pats. Sakoma, kad tas, kuris norėtų ateityje gerai valdyti, pirmiausia pats turi patirti valdymą. (Valdžia, kaip minėta pirmuosiuose svarstymuose, tarnauja valdančiojo labui arba valdinio labui. Pirmąją iš jų vadiname despotiška, o antrąją — laisvųjų valdymu. <...>[35] 5. Kai kurie paliepimai skiriasi ne tuo, kas jais liepiama, o tuo, dėl ko liepiama. Todėl laisviems jaunuoliams yra visai kilnu atlikti daugelį darbų, kurie iš pažiūros dera tik tarnams, nes kilnumo požiūriu veiksmai skiriasi ne tiek patys savaime, kiek savo tikslais ir tuo, dėl ko jie atliekami.) Kadangi teigiame, kad piliečio ir valdančiojo dorybė yra ta pati, kaip ir geriausio žmo-

gaus, ir kad tas pats žmogus pirma turi tapti valdiniu, o vėliau — valdančiuoju, tai įstatymų leidėjas turėtų pasirūpinti, kad žmonės būtų geri ir kokiais būdais [galima tai pasiekti], ir koks yra geriausio gyvenimo tikslas.

6. Siela yra padalyta į dvi dalis, iš kurių viena pati savaime yra mąstanti, o kita pati savaime yra nemąstanti, tačiau sugeba paklusti mąstymui. Joms ir sakome esant būdingas tas dorybes, kurių turintis žmogus tam tikra prasme ir vadinamas geru[36]. Kurioje iš jų veikiau slypi tikslas, šitaip skirstantiems, mūsų manymu, nekils abejonių, kaip reikėtų nuspręsti. Betgi visada blogesnysis pradas egzistuoja dėl geresniojo, ir tai vienodai akivaizdu tiek mene, tiek su prigimtimi susijusiuose dalykuose, o geresnysis yra mąstantis pradas. 7. Jis skirstomas į dvi dalis tuo pačiu būdu, kuriuo esame įpratę skirstyti: mąstymas juk yra praktinis ir teorinis[37], tad akivaizdu, kad taip pat reikia suskirstyti ir patį šį pradą. Be to, pripažinsime, kad analogiškai yra ir su veiksmais ir kad iš prigimties geresniojo prado veiksmai yra labiau verti pasirinkti tiems, kuriems prieinami arba visi, arba abeji [žemesnieji], — juk visuomet kiekvienam labiausiai verta pasirinkti tai, kas jam yra aukščiausias iš pasiekiamų dalykų. 8. Visas gyvenimas taip pat padalytas į užsiėmimą bei laisvalaikį ir karą bei taiką, ir vienais veiksmais siekiama būtinų ir naudingų dalykų, o kitais — kilnių. Čia būtinas toks pat suskirstymas, kaip ir sielos dalių ir jų sukeliamų veiksmų: karas yra dėl taikos, užsiėmimas — dėl laisvalaikio, o būtini ir naudingi dalykai — dėl kilniųjų. 9. Taigi valstybės vyras turi leisti įstatymus atsižvelgdamas į visa tai — ir į sielos dalis, ir į jų veiks-

mus, o juo labiau — į tai, kas geriau, ir į tikslus. Tas pat pasakytina ir apie gyvenimo būdą, ir apie veiklos pasirinkimą: reikia sugebėti užsiimti reikalais ir kariauti, bet juo labiau — gyventi taikoje ir leisti laisvalaikį; 1333b
taip pat reikia sugebėti atlikti būtinus bei naudingus darbus, bet juo labiau — kilnius. Taigi atsižvelgiant į šiuos tikslus ir reikia auklėti žmones tiek vaikystėje, tiek kitais amžiaus tarpsniais, kai reikalingas auklėjimas. 10. Betgi šiuo metu matome, kad tie iš graikų, kurie, atrodo, tvarkosi geriausiai, ir tas santvarkas sukūrusieji įstatymų leidėjai sutvarkė valstybės reikalus visai neatsižvelgdami į tobuląjį tikslą, o įstatymus ir auklėjimą — neatsižvelgdami į visas dorybes, tačiau šiurkščiai nukrypo prie tų, kurios jiems pasirodė naudingesnės ir pelningesnės. Labai panašią nuomonę išsakė ir kai kurie iš vėlesniųjų rašytojų: girdami lakedaimoniečių santvarką, jie žavisi įstatymų leidėjo sumanymu, nes visi jo išleisti įstatymai pritaikyti pavergimui ir karui. 11. Tokią nuomonę lengva paneigti samprotavimais, o dabar ją paneigia ir patys faktai. Kaip dauguma žmonių trokšta viešpatauti daugelio atžvilgiu, nes tuomet atsiranda gausybė išteklių, taip ir Tibronas[38] pasirodo susižavėjęs lakoniečių įstatymų leidėju, kaip ir visi kiti, rašantys apie jų santvarką, nes, užsigrūdinę patirti pavojus, jie valdė daugelį. 12. Tačiau akivaizdu, kad dabar, kai lakoniečiai nebeturi valdžios, jie nebėra laimingi, ir įstatymų leidėjas nebėra geras. Juokinga, kad, vadovaudamiesi jo įstatymais ir nekliudomai jų laikydamiesi, jie prarado kilnų gyvenimą. Neteisingai samprotaujama ir apie valdžią, kuriai įstatymų leidėjas turėtų rodyti pagarbą: juk valdyti laisvus

žmones yra kilniau ir labiau susiję su dorybe nei despotiška valdžia. 13. Be to, valstybės nedera laikyti laiminga ir įstatymų leidėjo nedera girti už tai, kad sustiprino ją, idant galėtų valdyti kaimynus, — čia juk slypi didelė žala. Akivaizdu, jog tada ir piliečiui, kuris tai sugeba, reikia siekti, kad galėtų valdyti savo valstybę. Būtent už tai lakoniečiai kaltina karalių Pausaniją[39], nors jis ir pelnė tokią didelę šlovę. Nė vienas iš tokių samprotavimų ir įstatymų nėra nei pilietiškas, nei naudingas, nei teisingas. Juk tiek kiekvienam atskirai, tiek visiems kartu geriausi yra tie patys dalykai, ir įstatymų leidėjas privalo juos įdiegti į žmonių sielas. 14. Karinėmis pratybomis reikia rūpintis ne tam, kad [piliečiai] pavergtų to nenusipelniusius, tačiau pirmiausia tam, kad patys nevergautų kitiems, paskui — kad siektų viešpatauti pa-
1334a čių valdinių labui, o ne tam, kad despotiškai valdytų visus, ir, trečia, tam, kad despotiškai valdytų tuos, kurie verti vergauti. 15. Kad įstatymų leidėjui labiausiai reikia rūpintis karo reikalų ir kitus įstatymus pajungti laisvalaikio ir taikos labui, liudija tiek įvykiai, tiek samprotavimai — juk dauguma tokių valstybių išlieka tol, kol kariauja, o įgijusios valdžią pražūva. [Jų piliečiai,] gyvendami taikoje, praranda užsigrūdinimą kaip ir geležis, o kaltas dėl to įstatymų leidėjas, neišmokęs jų naudotis laisvalaikiu.

16. Kadangi matyti, jog tiek visų žmonių kartu, tiek kiekvieno atskirai tikslas yra tas pats ir tas pats apibrėžimas turi tikti tiek geriausiam žmogui, tiek geriausiai valstybei, akivaizdu, kad jiems būtinos su laisvalaikiu susijusios dorybės. Kaip jau daug kartų sakyta, karo tiks-

las yra taika, o užsiėmimo — laisvalaikis. 17. Laisvalaikiui ir pramogavimui yra naudingos ir tos dorybės, kurios tinka laisvalaikiui, ir tos, kurios tinka užsiėmimui. Juk kad galėtum turėti laisvo laiko, reikia turėti daug būtinų dalykų. Todėl valstybė turi būti nuosaiki, narsi ir ištverminga, nes, kaip sako priežodis, laisvalaikis — ne vergams, ir tie, kurie nepajėgia narsiai iškęsti pavojų, yra užpuolikų vergai. 18. Taigi užsiėmimui reikia narsos ir ištvermės, laisvalaikiui — filosofijos, o nuosaikumo ir teisingumo — abiem atvejais, bet ypač gyvenant taikoje ir turint laisvo laiko. Karas juk verčia būti teisingus ir nuosaikius, o mėgavimasis sėkme ir laisvalaikis taikos metu padaro žmones greičiau įžūlius. 19. Taigi tiems, kurie atrodo geriausiai gyveną ir džiaugiąsi visomis palaimos apraiškomis, kaip, pavyzdžiui, tie — jei tik tokių yra, — kurie, pasak poetų, gyvena Palaimintųjų salose[40], reikia didelio teisingumo ir didelio nuosaikumo. Tokiems žmonėms tuo labiau reikės filosofijos, nuosaikumo ir teisingumo, kuo mažiau jie turi rūpesčių, būdami pertekę tokių gėrybių. Taigi akivaizdu, kodėl ketinančiai laimingai gyventi ir būti dorai valstybei reikalingos šios dorybės.

Nesugebėti naudotis gėrybėmis yra gėdinga, tačiau dar gėdingiau nesugebėti jomis naudotis laisvalaikiu, užsiėmimo atžvilgiu ir kare pasirodyti geriems, o gyvenant taikoje ir laisvalaikiu — niekingiems. 20. Todėl dorybę reikia ugdyti ne taip, kaip tai daroma lakedaimoniečių
valstybėje. Lakedaimoniečiai skiriasi nuo kitų ne tuo, ką 1334b
jie laiko didžiausiomis gėrybėmis, bet tuo, jog tiki, kad jas padeda įgyti viena tam tikra dorybė. O kadangi ir

pačios šios gėrybės, ir mėgavimasis jomis pranoksta mėgavimąsi dorybėmis <...>[41] ir kad dėl jos, akivaizdu iš šių dalykų; 21. reikia ištirti, kaip ir kokiais būdais galima tai pasiekti. Mes jau anksčiau nustatėme, kad reikalinga prigimtis, įpročiai ir mąstymas. Iš šių dalykų anksčiau jau apibrėžėme, kokios prigimties turi būti [piliečiai], tad lieka ištirti, ar pirmiausia reikia ugdyti jų mąstymą, ar įpročius. Šie dalykai turi tobulai derėti tarpusavyje, nes net ir geriausia prielaida grindžiamas mąstymas gali suklysti, ir tas pat gali atsitikti dėl įpročių. 22. Pirmiausia akivaizdu, kad, kaip ir kitų dalykų atveju, gimimas yra tam tikros pradžios tikslas ir kartu kito tikslo pradžia; mąstymas ir protas yra mūsų prigimties tikslas, tad reikia rūpintis, kad gimimas ir įpročių ugdymas būtų nukreipti į šį tikslą. 23. Be to, kaip siela ir kūnas yra du pradai, taip ir sieloje matome dvi dalis: vieną — nemąstančią, o kitą — mąstančią, ir jų savybės taip pat yra dvi — troškimas ir protas, ir kaip kūnas gimimo požiūriu yra ankstesnis už sielą, taip ir nemąstantis pradas — už mąstantį. Tai irgi akivaizdu: juk potroškis ir noras, ir netgi geismas būdingi vaikams nuo pat gimimo, o supratimas ir protas natūraliai atsiranda tik jiems paaugus. Todėl kūną būtinai reikia ugdyti anksčiau už sielą, o po to reikia ugdyti troškimus, tačiau troškimų ugdymas turi tarnauti proto labui, o kūno ugdymas — sielos labui.

XIV. 1. Kadangi įstatymų leidėjas iš pat pradžių turi žiūrėti, kad palikuonių kūnas būtų kuo tobulesnis, tai pirmiausia reikia pasirūpinti santuoka — kada ir kokie žmonės turi sudaryti vedybinę sąjungą. Jis turėtų išleis-

ti šiuos ryšius tvarkančius įstatymus, atsižvelgdamas į pačius žmones ir jų amžių, idant jų amžiaus tarpsniai sutaptų ir jų pajėgumas nesiskirtų — nebūtų taip, kad vyras dar gali pradėti vaikus, o žmona jau nebegali gimdyti, arba žmona dar gali, o vyras ne (nes dėl to kyla tarpusavio vaidai ir nesutarimai); po to — kada vaikai turi pakeisti tėvus: reikia, kad vaikai ne per daug skirtųsi nuo tėvų savo amžiumi (nes senesniems jau nebenaudingas vaikų rodomas dėkingumas, o vaikams — tė- 1335a
vų pagalba) ir nebūtų pernelyg jiems [amžiumi] artimi (nes dėl to atsiranda daug nepatogumų: tada ir pagarbos [tėvams] jaučiama mažiau kaip vienmečiams, ir pernelyg mažas amžiaus skirtumas gresia nesutarimais tvarkant namų ūkį); be to — nuo to mes ir pradėjome, — [reikia pasirūpinti,] kad gimstančiųjų kūnas atitiktų įstatymų leidėjo pageidavimus. 3. Beveik visa tai priklauso nuo vienos nuostatos. Kadangi jau nubrėžta vaikams gimdyti tinkamo amžiaus riba, kuri, apskritai kalbant, vyrams yra septyniasdešimt metų, o moterims penkiasdešimt, reikia galimą santuokinio gyvenimo pradžią nustatyti taip, kad jis išsitektų šiose ribose. 4. Jaunų santuoka yra bloga vaikų gimdymo atžvilgiu: kadangi visų jaunų gyvūnų palikuonys yra prastai išsivystę ir dažniau moteriškos lyties, ir mažo ūgio, tai neišvengiamai taip atsitinka ir su žmonėmis. Yra ir įrodymas: tose valstybėse, kur įprasta tuoktis jaunuoliams su jaunuolėmis, [žmonės] yra prastai išsivystę ir mažo ūgio. Be to, gimdydamos jaunos moterys labiau kenčia ir dažniau miršta; todėl kai kas sako, kad būtent tai orakulas ir norėjo pasakyti troizeniečiams[42] — jog daugelis miršta dėl to,

kad jie ištekina pernelyg jaunas merginas, o visai ne apie derliaus nuėmimą. 5. Be to, ištekinti vyresnes merginas naudinga ir nuosaikumo požiūriu, nes atrodo, kad, labai jaunos patyrusios lytinius santykius, jos tampa gašlesnės. Be to, atrodo, kad ir vyrų kūnui augimo požiūriu kenkia lytiniai santykiai sėklos brendimo metu, nes ir tam yra nustatyta tam tikra laiko riba, kurią peržengus brendimas liaujasi. 6. Dėl to merginoms tinka tekėti maždaug aštuoniolikos metų, o vyrams vesti trisdešimt septynerių arba šiek tiek [anksčiau]. Tada jų sąjunga įvyks pačiame vieno ir kito žydėjime, ir abiejų galia duoti gyvybę taip pat baigsis tuo pačiu metu; be to, šitaip pradėjusiųjų vaikai pakeis juos būdami pačiame žydėjime, jei tik jie gims iškart po vestuvių, kaip išdėstyta, o tėvai tuo metu jau bus nugyvenę savo [geriausiąjį] amžių ir artės prie septyniasdešimties. 7. Taigi apie tai, kada reikia sudaryti santuoką, jau pasakyta, o dėl metų laiko, tai reikėtų daryti taip, kaip daugelis dabar ir daro, gerai nusprendę šią sąjungą sudaryti žiemos metu. Be to, patys [sutuoktiniai], galvodami apie vaikų gimdymą, turėtų atsižvelgti į tai, ką sako gydytojai ir gamtininkai, nes gydytojai pakankamai aiškiai aptaria tinkamus tarps-
1335b nius kūno atžvilgiu, o gamtininkai — vėjus, šiaurinius laikydami palankesniais už pietinius. 8. Koks turėtų būti kūnas, kad būtų kuo naudingesnis palikuonims, tai reikia aptarti kalbant apie vaikų priežiūrą[43], o dabar užteks paminėti bendriausius dalykus. Gerai piliečių būklei, sveikatai ir vaikams gimdyti netinka nei atletiško kūno savybės, nei pernelyg gležno ir silpno, tačiau tinka to, kuris yra per vidurį tarp jų. Reikia turėti išlavintą kūną, tačiau išlavintą ne priverstiniu darbu ir ne viena lin-

kme, kaip atletų, o tinkamą laisvų žmonių veiklai. Tai pasakytina tiek apie vyrus, tiek apie moteris. 9. Reikia, kad ir nėščios moterys rūpintųsi savo kūnu, nedykinėtų ir nesimaitintų pernelyg įmantriu maistu. Tai įstatymų leidėjui nesunku sutvarkyti nustačius, kad kiekvieną dieną jos turėtų nueiti pagarbinti gimdymą globojančių deivių[44]. Jų protas, priešingai, labiau gali ilsėtis negu kūnas, nes nešiojamas kūdikis, kaip matyti, naudojasi savo motina panašiai, kaip augalai — žeme. 10. Dėl gimusių kūdikių parodymo[45] ir auginimo, tai tebūnie įstatymas, neleidžiantis auginti jokio luošio; o dėl vaikų skaičiaus, tai, jeigu nusistovėję papročiai nepripažįsta gimusių kūdikių parodymo, turi būti nustatyta leistino vaikų skaičiaus riba, o jeigu kuri nors pora laukiasi vaiko, peržengdama šią ribą, tada reikia daryti abortą, kol vaisius dar neturi jutimų ir gyvybės; kas šiuo atveju leistina, o kas ne, sprendžiama atsižvelgiant į jutimus ir gyvybę. 11. Kadangi jau nustatytas ir vyro, ir moters pradinis [santuokinio gyvenimo] amžius, dabar reikia nuspręsti, kiek laiko turėtų tęstis jų priedermė valstybei gimdyti palikuonis. Juk vyresnių žmonių palikuonys, kaip ir jaunesnių, gimsta netobuli tiek kūnu, tiek protu, o senių vaikai gimsta silpni. Dėl to [šis laikotarpis] turi sutapti su pačia proto branda, o ją daugelis žmonių pasiekia, kaip teigia kai kurie poetai, matuojantys žmogaus amžių septynerių metų tarpsniais[46], maždaug penkiasdešimties metų. 12. Todėl akivaizdu, kad, ketveriais ar penkeriais metais viršijus šį amžių, jau reikia atsisakyti gimdyti vaikus ir toliau gyventi kartu tik sveikatos labui ar dėl kokios kitos panašios priežasties. O dėl svetimavimo tebūnie nustatyta, kad apskritai negražu būti užkluptam tu-

rint tokių ryšių, visada ir visais atvejais, jei esi ir vadiniesi sutuoktiniu; o jei paaiškėtų, kad kas nors panašiai
1336a elgiasi vaikams gimdyti tinkamu laikotarpiu, tebūnie baudžiamas garbės atėmimu, atitinkančiu nusižengimą.

XV. 1. Negalima pamiršti, kad gimusių vaikų kūno galiai didelę įtaką turi tai, koks yra jų maistas. Kaip matome stebėdami kitus gyvūnus ir gentis, kurios rūpinasi išugdyti karines savybes, labiausiai kūnui tinka tokia mityba, kai gausiai vartojama pieno ir nedaug vyno, nes taip išvengiama ligų. 2. Be to, tokiame amžiuje naudinga daryti judesius, kurie yra pagal jėgas. Kad sąnariai dėl gležnumo neiškryptų, dar ir dabar kai kurios gentys naudoja tam tikrus mechaninius įtaisus, kurie prilaiko kūnus, kad būtų tiesūs. Taip pat patartina kūdikius iš karto pratinti prie šalčio, nes tai itin naudinga ir sveikatai, ir karo reikalams. Todėl daugelis barbarų turi paprotį panardinti ką tik gimusius kūdikius į upę arba susupti į ploną vystyklą — taip daro, pavyzdžiui, keltai. 3. Prie ko tik įmanoma pripratinti, geriau pradėti pratinti iš karto, tačiau palaipsniui; pats vaikystės amžius labai palankus grūdinimui šalčiu dėl vaikams būdingos šilumos. Taigi iš pradžių naudinga pasirūpinti šiais ir panašiais dalykais. 4. Kitas amžiaus tarpsnis trunka iki penkerių metų; tada dar neverta imtis jokio mokymo ir skirti jokių būtinų darbų, kad nekliudytų augimui; tačiau reikia tiek mankštintis, kad būtų išvengta kūno neveiklumo, ir tam tinka, be kitos veiklos, ir žaidimai. Žaidimai neturi būti netinkami laisvam žmogui ar varginantys, ar padriki. 5. Pasakojimai ir mitai, kokius ir kuriuos turėtų girdėti tokio amžiaus vaikai, tebūnie tų pareigū-

nų, kurie vadinami vaikų prižiūrėtojais, rūpestis. Visi šie dalykai turėtų parengti būsimiems užsiėmimams, dėl to ir žaidimai daugiausia turi mėgdžioti būsimą rimtą veiklą. 6. Tie, kurie *Įstatymuose*[47] draudžia, kad vaikai rėktų ir verktų, draudžia be reikalo — juk tai padeda augti ir tam tikra prasme yra tarsi kūno mankšta: kvėpavimo sulaikymas suteikia jėgų sunkiai dirbančiam, ir tas pat pasakytina apie rėkiančius vaikus. Vaikų prižiūrėtojai privalo rūpintis tuo, kaip jie leidžia laiką, be kita ko, ir tuo, kad jie kuo mažiau būtų su vergais, nes šiuo amžiaus
tarpsniu ir iki septynerių metų vaikai turi būti augina- 1336b
mi namuose; 7. pagrįstai galima manyti, kad net ir tokiame amžiuje iš to, ką girdi ir mato, jie gali perimti tai, kas nedera laisvam žmogui. Taigi įstatymų leidėjas privalo valstybėje apskritai nepalikti vietos nešvankioms kalboms, kaip ir kitiems dalykams (nes jei lengvapėdiškai kalbami nepadorūs dalykai, randasi polinkis juos daryti), o ypač jaunuolių tarpe, kad jie nei kalbėtų, nei girdėtų ką nors panašaus. Jei kas nors būtų pastebėtas kalbantis ar darantis draudžiamus dalykus, tai, jei tai laisvas žmogus, dar per jaunas dalyvauti bendruosiuose pietuose, jį reikia bausti pažeminimu ir rykštėmis, o jei vyresnis[48] — bausti jį gėdingu laisvam žmogui pažeminimu, atitinkančiu jo vergišką elgesį. 8. Jeigu jau uždraudžiame ką nors panašaus kalbėti, tai akivaizdu, kad taip pat uždrausime domėtis nepadoriais piešiniais ir veikalais. Tebūnie tai pareigūnų rūpestis, kad jokia statula ar piešinys nevaizduotų tokių veiksmų, nebent jei tai susiję su tam tikrais dievais[49], kuriuos garbinant įstatymas leidžia ir nešvankumą; juos garbinti įstatymas leidžia tik tiems, kurie sulaukė atitinkamo amžiaus, ir savo pačių,

ir vaikų, ir žmonų vardu. 9. Jaunuoliams nederėtų leisti žiūrėti nei jambų[50], nei komedijų, kol jie sulauks to amžiaus[51], kai leidžiama puotauti drauge su kitais ir pasigerti, ir kol auklėjimas padarys juos visus nejautrius iš šių dalykų kylančiai žalai. Taigi dabar prabėgomis pasakėme tiek, tačiau vėliau reikės sustoti prie šio klausimo[52] ir apibrėžti tiksliau, ar iš viso reikia tai leisti, ar ne, ir jei reikia, tai kaip; šiuo metu užsiminėme tik tiek, kiek būtina. 10. Juk galbūt Teodoras[53], tragedijų aktorius, ir neblogai pasakė — kad jis niekada niekam neleido įžengti į sceną pirma savęs, net ir prastiems aktoriams, nes žiūrovai labiausiai įsimena pirmiausiai išgirstus balsus; tas pat pasakytina ir apie ryšius su žmonėmis bei daiktais — visuomet labiausiai pamėgstame tai, ką patiriame pirmiausiai. Todėl reikia pasirūpinti, kad jaunuoliams būtų svetima visa, kas niekinga, o labiausiai tai, kam būdingas sugedimas ar neapykanta.

Sulaukę penkerių metų, kitus dvejus, kol sukaks septyneri, vaikai jau turi būti žiūrovai tų dalykų, kuriuos jiems reikės išmokti[54]. 11. Amžiaus tarpsniai, pagal kuriuos reikia suskirstyti auklėjimą, yra du — nuo septynerių metų iki brendimo ir nuo brendimo iki dvidešimt vienerių metų. Tie, kurie skirsto amžių į septynerių metų tarpsnius, iš esmės kalba neblogai, tik reikia atsižvelgti
1337a į pačios prigimties duotą suskirstymą, nes kiekvienas menas ir auklėjimas stengiasi užpildyti prigimties spragas. Taigi pirmiausia turime ištirti, ar reikia nustatyti kokią nors tvarką vaikams, po to — ar naudinga jais rūpintis bendrai, ar atskirai, kaip dabar ir daroma daugumoje valstybių, ir, trečia, koks [tas rūpinimasis] turi būti.

AŠTUNTA KNYGA

I. 1. Niekas negalėtų suabejoti tuo, kad įstatymų leidėjui reikia itin rūpintis jaunimo auklėjimu, nes jei valstybėse šitai nedaroma, tai žlugdo santvarkas. Auklėjimas turi atitikti kiekvieną [santvarką], nes kiekvienai santvarkai būdingas charakteris paprastai ir išsaugo tą santvarką, ir iš pradžių ją įkuria, pavyzdžiui, demokratiškas charakteris — demokratiją, o oligarchiškas — oligarchiją, ir geresnis charakteris visada nulemia geresnę santvarką. 2. Be to, kad visi sugebėjimai ir menai galėtų atlikti kiekvienas savo darbą, yra dalykų, kurių reikia iš anksto išmokti ir prie kurių reikia iš anksto įpratinti; tad akivaizdu, kad tai tinka ir veiklai, susijusiai su dorybe; o kadangi visos valstybės tikslas yra vienas, tai aišku, kad ir auklėjimas visų turi būti tas pats, ir rūpintis juo reikia bendrai, o ne privačiai, kaip dabar kiekvienas privačiai rūpinasi savo vaikais ir privačiai moko juos tokių mokslų, kokius pats nusprendžia [esant reikalingus]. Tačiau bendrų dalykų ir mokyti reikia bendrai. Kartu nereikia manyti, kad kiekvienas pilietis priklauso tik sau pačiam — visi jie priklauso valstybei, nes kiekvienas iš

jų yra valstybės dalelė, o rūpinimasis kiekviena dalele yra natūraliai susijęs su rūpinimusi visuma. 3. Šiuo požiūriu būtų galima pagirti lakedaimoniečius, nes jie labai rūpinasi vaikų auklėjimu ir daro tai bendrai.

Taigi akivaizdu, kad reikia išleisti įstatymus dėl auklėjimo ir padaryti jį bendrą; tačiau reikia nepamiršti išsiaiškinti, kas yra auklėjimas ir kaip jis turi vykti. Mat dabar nesutariama dėl jo uždavinių: kiekvienas turi vis kitokią nuomonę apie tai, kokių dalykų jaunuoliai turėtų mokytis tiek dorybės, tiek geriausiojo gyvenimo požiūriu, ir neaišku, ar svarbiau ugdyti proto, ar sielos savybes. 4. Tyrimas, grindžiamas paplitusiu auklėjimu, yra prieštaringas, ir visai neaišku, ar reikia mokyti to, kas naudinga gyvenime, ar to, kas ugdo dorybę, ar tobules-
1337b nio žinojimo, nes visi šie dalykai turi šalininkų; nesutariama ir dėl to, kas ugdo dorybę, — toli gražu ne visi gerbia tą pačią dorybę, tad visai suprantama, kad nesutariama ir dėl jos ugdymo.

II. 1. Taigi aišku, kad iš naudingų dalykų reikia mokyti tų, kurie būtini, o ne visų; kadangi darbai skirstomi į deramus laisvam žmogui ir deramus nelaisvam, akivaizdu, kad reikia imtis tik tų naudingų dalykų, kurie juose dalyvaujančiojo nepavers prasčioku. Prasčiokiškais darbais, menais ar mokslais reikia laikyti tuos, kurie laisvo žmogaus kūną, sielą arba protą išugdo netinkamus dorybės poreikiams ar veiklai. Dėl to prasčiokiškais vadiname ir tuos menus, kurie pablogina kūno būklę, ir samdomą darbą, nes jie atima iš proto laisvalaikį ir sumenkina jį. 2. Ir kai kurių iš laisvųjų mokslų mokymasis iki tam tikros ribos nėra nederamas laisvajam, tačiau

pernelyg atkaklus tobulybės siekimas gresia minėtąja žala. Taip pat yra didelis skirtumas, dėl ko kas nors daroma ar ko nors mokomasi, nes tai daryti savo paties ar draugų labui arba skatinamam dorybės nėra nederama laisvajam, o tas, kuris daro tą patį dėl kitų, dažnai gali atrodyti darąs tai, kas dera samdiniui ir vergui.

Taigi šiuo metu nustatyti mokomieji dalykai, kaip jau minėta anksčiau, yra abejopi. 3. Paprastai mokoma keturių dalykų: rašto, gimnastikos, muzikos ir kai kurie — ketvirtojo, piešimo; rašto ir piešimo — kaip gyvenime naudingų ir daug kur pritaikomų dalykų, gimnastikos — kaip ugdančios narsumą, o kodėl muzikos, galima ir suabejoti. Šiuo metu dauguma muzikuoja dėl malonumo, tačiau iš pradžių muzika buvo įtraukta kaip mokomasis dalykas dėl to, kad pati prigimtis siekia, kaip jau ne kartą minėta, ne tik teisingai užsiimti veikla, bet ir sugebėti kilniai leisti laisvalaikį, nes pastarasis — dar kartą pakartosime — yra viso ko pirmasis pagrindas. 4. Jeigu reikalingi abu, tačiau laisvalaikis yra labiau vertas pasirinkti negu užsiėmimas ir yra tikslas, reikia sugalvoti, ką veikdami turėtume leisti laisvalaikį. Žinoma, kad ne žaisdami, nes tokiu atveju žaidimą neišvengiamai teks laikyti mūsų gyvenimo tikslu. Tačiau kadangi tai neįmanoma, o žaidimai kaip tik labiau reikalingi tada, kai esame užsiėmę (nes išvargusiam reikalingas poilsis, o žaidimas ir teikia poilsį, tuo tarpu užsiėmimas visada susijęs su nuovargiu ir jėgų įtempimu), tai žaidimams reikėtų skirti labai tinkamą metą, tarsi paskiriant juos kaip 1338a
vaistus. Juk tokia permaina teikia sielai atokvėpį, o dėl [patiriamo] malonumo — poilsį. 5. Betgi jau pats lais-

valaikis, atrodo, yra malonumas, laimė ir palaimos kupinas gyvenimas. O tai prieinama ne tiems, kurie yra užsiėmę, tačiau tiems, kurie turi laisvo laiko, nes tas, kuris yra užsiėmęs, yra užsiėmęs dėl kokio nors tikslo, kuris yra dar nepasiektas, o laimė ir yra tikslas, ir ją visi sutinka esant susijusią ne su skausmu, bet su malonumu. Tiktai tuo malonumu ne visi laiko tą patį, tačiau kiekvienas [sprendžia] savaip ir pagal savo savybes, ir geriausias [žmogus renkasi] geriausią [malonumą], teikiamą kilniausių dalykų. Taigi akivaizdu, kad kai kurių dalykų reikia mokyti ir auklėti turint galvoje laisvalaikio pramogas, ir šie mokomieji bei auklėjimo dalykai yra dėl jų pačių, o tie, kurie būtini užsiėmimui, yra dėl kitų dalykų. 6. Dėl to protėviai ir muziką priskyrė prie mokomųjų dalykų ne kaip būtiną (nes nieko tokio joje nėra) ir ne kaip naudingą (kaip raštas naudingas verslui ir ūkio tvarkymui, ir mokymuisi, ir daugeliui pilietinių veiksmų, ar kaip piešimas, atrodo, irgi yra naudingas norint geriau įvertinti amatininkų gaminius), ir ne kaip gimnastiką, stiprinančią sveikatą ir jėgą (juk nematyti, kad bent vienas iš šių dalykų kiltų iš muzikos); tad lieka manyti, kad ji yra laisvalaikio pramoga ir dėl to, kaip matyti, ir buvo įvesta, — mat ji laikoma laisviems žmonėms tinkama pramoga. Todėl Homeras ir sako:

Betgi jį vieną pakviesti reikėtų į gausiąją puotą[1],

o po to kalba apie tai, jog yra žmonių, „kurie kviečiasi dainių", kad „jis pralinksmintų visus"[2]. Ir kitoje vietoje Odisėjas sako, kad geriausia pramoga — kai džiaugdamiesi

Rūmuose vienas prie kito sėdėdami klausosi dainiaus
Puotos dalyviai[3].

III. 1. Taigi akivaizdu, jog yra tokių dalykų, kurių sūnus reikia mokyti ne dėl to, kad jie yra naudingi ar būtini, tačiau dėl to, kad jie dera laisvam žmogui ir yra kilnūs; tik ar jų yra vienas, ar keletas ir kokie jie, ir kaip [jų turi būti mokoma] — apie tai reikės pasakyti vėliau[4]. Dabar prabėgomis mes galime pasakyti tik tiek, kad galime pasitelkti iš senovės išlikusius liudijimus apie tai, kokių dalykų buvo mokoma: jie patvirtina, kad tarp jų buvo muzika. Be to, akivaizdu, kad ir naudingųjų dalykų, pavyzdžiui, rašto, vaikus reikia mokyti ne tik dėl jų naudingumo, bet ir dėl to, kad jų dėka galima suteikti kitų sričių žinių. 2. Panašiai ir piešimo reikia mokyti ne tik tam, kad jie nesuklystų įsigydami tam tikrus pirkinius ir kad jų lengvai neapgautų perkant ir parduodant 1338b
rakandus, o labiau dėl to, kad piešimas išmoko vertinti kūno grožį. Didžios dvasios ir laisviems žmonėms visai nedera visur ieškoti naudos. Kadangi aišku, kad įpročius reikia lavinti anksčiau nei mąstymą, o kūną anksčiau nei protą, tai akivaizdu, kad vaikus reikia atiduoti mokytis gimnastikos ir imtynių meno, nes vienas iš jų suteikia tam tikrą kokybę kūnui, o kitas — veiksmams.

3. Šiuo metu iš tų valstybių, kurios, atrodo, labiausiai rūpinasi vaikais, vienos ugdo atletiškas savybes, sugadindamos kūno formas ir kliudydamos jam augti, o lakoniečiai šios klaidos nedaro, tačiau [kankindami] sunkumais išugdo jų žvėriškumą manydami, kad tai naudingiausia siekiant narsumo. Vis dėlto, kaip jau anksčiau minėta, tuo reikia rūpintis žiūrint ne kokios nors vienos

[dorybės], ir ypač ne pastarosios; o jei ir pastarosios, tai [lakoniečiai] vis tiek jos nepasiekia. Juk nematome, kad tarp kitų gyvūnų ar tarp genčių narsumu pasižymėtų žiauriausieji — jau veikiau tie, kurie yra švelnesni ir būdu primena liūtą. 4. Yra nemažai genčių, kurios pritaria žudymui ir žmonių valgymui, kaip kad prie Ponto gyvenantys achajai ir heniochai, ir kai kurios kitos žemyne gyvenančios gentys, kai kurios panašiai [žiaurios], kaip ir minėtosios, o kai kurios ir labiau; visos jos plėšikauja, tačiau nepasižymi narsumu. Be to, žinome, kad ir patys lakoniečiai pranoko kitus tol, kol užsiiminėjo varginančiomis pratybomis, o dabar tiek gimnastikos varžybose, tiek kare jie atsilieka nuo kitų. Juk jie pranoko kitus ne dėl to, kad jaunuolius mankštino šitokiu būdu, o vien dėl to, kad darė tai, kai kiti to nedarė. 5. Taigi svarbiausia turi būti kilnumas, o ne žvėriškumas: juk nei vilkas, nei koks kitas žvėris negalėtų atremti jokio kilnaus pavojaus, bet tik geras vyras, o tie, kurie pernelyg kreipia vaikus šia linkme ir nepasirūpina išmokyti juos būtinų dalykų, iš tiesų padaro juos niekingais amatininkais, jie padaro juos tinkamus pilietinei veiklai vienu vieninteliu atžvilgiu, ir net šiuo, kaip rodo samprotavimas, blogesnius nei kiti. Reikia spręsti ne iš ankstesnių pasiekimų, bet iš dabartinių: šiuo metu jie turi varžovų auklėjimo srityje, o anksčiau neturėjo.

IV. 1. Taigi sutinkama, kad gimnastika yra būtina ir kaip reikia jos mokyti. Iki brandos reikėtų teikti pirmenybę lengvesnėms pratyboms, vengti maitinti prievarta
1339a ir pernelyg sunkių darbų, kad niekas nekliudytų augti; kad taip gali atsitikti, svariai patvirtina tai, jog tarp

olimpiadų nugalėtojų galima rasti gal du ar tris žmones, kurie būtų laimėję ir būdami vyrai, ir vaikystėje. Taip yra todėl, kad priverstinai mankštindamiesi jaunuoliai praranda jėgas. Subrendus treji metai skiriami mokytis kitiems dalykams; tada, vėlesniame amžiaus tarpsnyje, dera jaunuolius apkrauti ir varginančiomis pratybomis, ir priverstiniu maitinimu. Juk negalima varginti kartu ir proto, ir kūno, nes abi šios įtampos rūšys pačia savo prigimtimi yra nesuderinamos: kūno įtampa kliudo protui, o proto įtampa — kūnui.

3. Kai kuriuos su muzika susijusius klausimus jau kėlėme ir anksčiau, o dabar tiktų vėl sugrįžti prie jų ir panagrinėti plačiau; tai galėtų tapti tarsi įžanga tiems, kas dar norėtų apie ją kalbėti. Nelengva suvokti muzikos paskirtį ir dėl ko reikėtų muzikuoti — ar pramogos ir poilsio dėlei, panašiai kaip miegama ir girtaujama (juk pastarieji dalykai patys savaime nėra puikūs, tačiau jie malonūs, be to, kaip sako Euripidas, „išblaško nerimą"[5]; dėl to ir muzika priskiriama prie jų, ir panašiai griebiamasi visų šių dalykų — miego, girtavimo ir muzikos; prie jų priskiriami ir šokiai). 4. O gal veikiau reikia manyti, kad muzika šiek tiek kreipia į dorybę, nes kaip gimnastika suteikia tam tikrą kokybę kūnui, taip ir muzika gali suteikti tam tikrą kokybę būdui, įpratindama sugebėti teisingai džiaugtis, arba kad ji padeda praleisti laisvalaikį ir ugdo supratingumą (tai būtų trečioji iš minėtų [muzikos mokymo priežasčių]). Akivaizdu, kad jaunuolius reikia lavinti ne žaidimo dėlei (juk mokydamiesi jie nežaidžia, nes mokymasis susijęs su kančia). Taip pat vaikams ir tiems, kurie yra panašaus amžiaus, nepritinka

pramogauti, nes netobulam nedera tai, kas yra tikslas. 5. Tačiau galbūt galima manyti, kad vaikų uolios pastangos skirtos jų žaidimui, kai jie taps vyrais ir subręs. Bet tada kodėl jie turėtų mokytis [muzikos] patys, o ne patirti malonumą ir pažinti ją kitiems ją atliekant, kaip persų ir medų karaliai? Juk tie, kuriems ji tapo darbu ir menu, būtinai atliks ją geriau nei tie, kurie jai skyrė tik tiek laiko, kiek jo reikėjo jai išmokti. Bet jei [vaikai] patys turi vargti prie jos, tai galbūt reikėtų juos išmokyti ir valgį gaminti, — o tai būtų nesąmonė. 6. Toks pat klausimas iškyla ir kalbant apie tai, ar gali [muzika] pagerinti bū-
1339b dą: kam jiems mokytis jos patiems, o ne klausantis kitų deramai džiaugtis ir sugebėti spręsti apie ją, kaip lakoniečiai? Juk jie, kaip sakoma, nors patys jos nesimoko, vis dėlto gali teisingai atskirti geras dainas nuo blogų. Toks pat samprotavimas tinka ir tada, jei manome, kad [muzika] turi teikti džiaugsmą ir pramogą laisvam žmogui, — kam reikia mokytis jos patiems, o ne mėgautis klausantis kitų? 7. Galima atsižvelgti į mūsų dievų sampratą: juk Dzeusas poetų kūryboje pats nei dainuoja, nei groja. Be to, tokius atlikėjus mes laikome amatininkais ir manome, kad vyrui nedera to daryti, nebent jis būtų girtas ar pokštautų.

V. 1. Tačiau tai galbūt reikėtų panagrinėti vėliau, o pirmutinis klausimas — reikia ar nereikia mokyti muzikos ir kokia yra jos paskirtis iš tų trijų, dėl kurių kėlėme klausimą, — ar auklėjimas, ar žaidimas, ar pramoga. Ji pagrįstai priskiriama prie visų šių dalykų ir, kaip matyti, visuose turi savo dalį. Juk žaidimas turi teikti poilsį, o poilsis turi būti malonus (nes jis yra tam tikras

vaistas nuo sunkaus darbo sukeliamos kančios); pramoga, kaip visi sutinka, turi būti ne tik kilni, bet ir maloni (nes laimė susideda iš abiejų šių dalykų), o muziką mes visi teigiame esant vieną iš maloniausių dalykų, tiek vieną pačią, tiek lydimą dainavimo. 2. Juk ir Musajas[6] sako, kad „maloniausia mirtingiems dainuoti"; kadangi [muzika] turi galią džiuginti, ji pagrįstai skamba susibūrimuose ir pramogose, taigi dar ir dėl to būtų galima teigti, kad jaunuolius reikia mokyti muzikos. Juk tie iš malonių dalykų, kurie yra nekenksmingi, ne tik dera su tikslu, bet ir teikia poilsį; o kadangi žmonėms nedažnai pasitaiko pasiekti tikslą, tačiau jie dažnai ilsisi ir žaidžia žaidimus, ir ne dėl aukštesnio [tikslo], o veikiau dėl malonumo, galima būtų sutikti, kad jiems naudinga atsikvėpti pasinėrus į muzikos teikiamą malonumą. 3. Pasitaiko taip, kad žmonės padaro žaidimus tikslu; tikriausiai tikslas apima tam tikrą malonumą, tačiau ne bet kokį, ir žmonės, ieškodami būtent tokio malonumo, palaiko juo minėtąjį, nes jis turi tam tikro panašumo į veiksmų tikslą. Juk tikslas yra siektinas ne dėl ko nors, kas bus ateityje, ir tokie malonumai yra ne dėl ko nors, kas dar įvyks ateityje, tačiau dėl to, kas buvo, pavyzdžiui, dėl vargų ir kančių [palengvinimo]. Taigi atrodo, kad tai galima laikyti priežastimi, kodėl žmonės ieško laimės tokiuose malonumuose, 4. tačiau muzikuojama ne vien dėl to, bet ir dėl to, kad muzika, kaip atrodo, naudinga poilsiui. Vis dėlto, nors taip ir yra, reikia ištirti, ar kartais
muzikos prigimtis nėra kilnesnė nei minėtojo poreikio 1340a
tenkinimas, ir gal iš jos reikia tikėtis ne vien to įprasto malonumo, kurį patiria visi (nes muzika teikia natūralų

malonumą, ir dėl to muzikavimas yra malonus visokio amžiaus ir visokio būdo žmonėms), bet pažiūrėti, ar ji kaip nors nedaro poveikio būdui ir sielai. Tai būtų akivaizdu, jei muzika mūsų būdui suteiktų tam tikrą kokybę. 5. Tačiau tai, kad ji suteikia mums tam tikrą kokybę, akivaizdu, be daugelio kitų dalykų, ypač iš Olimpo[7] giesmių, nes jos, kaip pripažįstama, uždega sielas, o užsidegimas yra sielos savybių sužadinimas. Be to, klausydamiesi imitacijų visi įsijaučia, net jeigu jos neturi ritmo ir melodijos. Kadangi taip jau yra, kad muzika priklauso prie maloniųjų dalykų, o dorybė yra [sugebėjimas] teisingai džiaugtis, mylėti ir neapkęsti, tai akivaizdu, kad nieko kito nereikia taip mokytis ir pratintis daryti, kaip teisingai vertinti ir džiaugtis kilniomis būdo savybėmis bei gražiais darbais. 6. Ritmuose ir melodijose yra daug pykčio ir romumo, narsumo ir nuosaikumo bei visų joms priešingų ir kitų būdo savybių atspindžių, gerai atitinkančių tikrąją jų prigimtį (tai akivaizdu iš patyrimo: juk klausantis tokių dalykų mūsų siela pasikeičia). Įprotis liūdėti ir džiaugtis dėl to, kas yra panašu [į tikrovę], yra artimas tokiems jausmams ir pačios tikrovės atžvilgiu (antai, jei kas gėrisi matydamas kieno nors atvaizdą ne dėl kokios kitos priežasties, bet vien dėl pačios išvaizdos, tai jam būtinai bus malonu stebėti ir tą, kieno atvaizdą jis stebi). 7. Taip jau yra, kad tai, ką suvokiame kitais jutimais, pavyzdžiui, lytėjimu ir skoniu, visai nepanašu į būdo savybes (tai, ką suvokiame regėjimu, šiek tiek panašu, nes tai yra [jų] išorinė išraiška, nors ir silpna ir ne visiems sukelianti tokį suvokimą; be to, sukurti pavidalai ir spalvos yra ne būdo savybių

atvaizdai, o greičiau jų ženklai, kiek jos pasireiškia kūniškai per afektus; vis dėlto, kadangi yra skirtumas, į ką žiūrima, jaunuoliams reikia žiūrėti ne į Pausono, bet į Polignoto[8] arba kokio nors kito būdo savybes perteikiančio dailininko ar skulptoriaus kūrinius. 8. Tačiau melodijose jau pačiose savaime glūdi būdo savybių imitacija, ir tai yra akivaizdu, nes dermių pobūdis skiriasi, tad klausantieji nusiteikia kaskart vis kitaip ir į kiekvieną iš 1340b
jų reaguoja skirtingai — kai kurios, pavyzdžiui, vadinamoji mišri lidinė, sukelia liūdną ir prislėgtą nuotaiką, kitos, švelnesnės, ramesnį nusiteikimą, o dar kitos — tarpinį ir itin santūrų, ir tai, kaip atrodo, gali padaryti tik viena dermė, dorinė, o uždega friginė. 9. Šia auklėjimo rūšimi domėjęsi mąstytojai apie tai kalba teisingai[9], nes įrodymus savo samprotavimams paremti ima iš pačios tikrovės; tas pat pasakytina ir apie ritmus, nes vieni yra lėtesni, o kiti — judresni, ir iš pastarųjų vienų judesiai yra šiurkštesni, kitų — kilnesni. Taigi iš šių dalykų akivaizdu, kad muzika gali suteikti sielos savybėms tam tikrą kokybę, ir jeigu ji gali tai padaryti, aišku, kad ją reikia įtraukti ir mokyti jos jaunuolius. 10. Muzikos mokymas tinka pačiai tokio amžiaus prigimčiai: juk jaunuoliai dėl savo amžiaus laisva valia neištveria nieko, kas nepasaldinta malonumu, o muzika dėl pačios savo prigimties priklauso prie maloniųjų dalykų. Ir atrodo, kad esama tam tikros giminystės tarp [mūsų ir] dermių bei ritmų, todėl daugelis išminčių ir sako, kad siela yra dermė[10], o kiti — kad joje slypi dermė[11].

VI. 1. O dabar reikėtų atsakyti į jau anksčiau iškeltą klausimą, ar jie turi mokytis patys dainuodami ir gro-

dami, ar ne. Nėra abejonių, kad, norinti įgyti tam tikrą kokybę, labai svarbu pačiam dalyvauti darbe, nes tapti rimtu vertintoju pačiam nedalyvavus darbuose yra neįmanoma arba sunku. Be to, vaikams reikia turėti kokį nors užsiėmimą, ir Archito[12] barškutis, kurį duoda vaikams, kad, žaisdami su juo, negadintų jokio daikto namuose, yra vykęs sumanymas; juk tas, kas yra jaunas, negali pabūti ramiai. Taigi šis daiktas tinka kūdikiams, o mokymas yra toks barškutis vyresniems vaikams. Tad iš šių samprotavimų akivaizdu, jog muzikos reikia mokyti taip, kad vaikai ir patys dalyvautų šiame darbe. 2. Nesunku apibrėžti, kas tinka ir kas netinka įvairiems amžiaus tarpsniams, ir sugriauti teiginius tų, kurie sako, kad muzikuoti yra amatininko darbas. Juk pirmiausia, norint sugebėti vertinti, būtina pačiam dalyvauti tame darbe, ir dėl to jaunuolio amžiuje reikia užsiimti tais darbais, o sulaukę vyresnio amžiaus jie turi tų darbų atsisakyti, bet užtai dėl jaunystėje gautų pamokų mokės gerai vertinti ir sugebės deramai džiaugtis. 3. Kai kurių pateikiamą priekaištą, kad muzika padaranti žmones amatininkais, nesunku atremti išsiaiškinus, kiek dera už-
1341a siimti tuo darbu tiems, kurie auklėjami tam, kad išsiugdytų pilietinę dorybę, su kokiomis melodijomis bei ritmais jie turi susipažinti, be to, kokie instrumentai turi būti naudojami tose pamokose, nes ir tai, kaip matyti, turi įtakos. Taip atremiamas šis priekaištas, nes niekas neapsaugo nuo to, kad tam tikri muzikavimo būdai padarytų minėtą poveikį. 4. Tad akivaizdu, kad jos mokymasis neturi nei kliudyti vėlesniems darbams, nei padaryti kūną tokį, koks būdingas amatininkui, ir netinkamą

karinei bei pilietinei veiklai — ir pratyboms dabar, ir mokymuisi ateityje. Mokant [muzikos] viskas taip ir bus, jei nebus uoliai mokomasi to, kas reikalinga muzikantų varžybose, ir tų stebinančių ir neįprastų kūrinių, kurie pastaruoju metu pateko į varžybas, o dėl to tapo ir auklėjimo dalyku, bet ir ne tokių bus mokomasi tik tiek, kad [mokiniai] sugebėtų džiaugtis gražiomis melodijomis ir ritmais, o ne tik bendru muzikos įspūdžiu — tą gali ir kai kurie kiti gyvi padarai, ir daugelis vergų bei vaikų. 5. Iš to aišku ir tai, kokius instrumentus reikia naudoti. Auklėjimui nereikia pasitelkti nei fleitų, nei jokio kito profesionalų instrumento, pavyzdžiui, kitaros ar kokio nors kito panašaus, bet tik tuos iš jų, kurie padarys juos gerais mokiniais, tiek muzikos, tiek kitų dalykų. Be to, fleita nėra būdo savybes perteikiantis instrumentas, bet veikiau keliantis susijaudinimą, ir dėl to ją reikia naudoti tada, kai klausymasis labiau skirtas apsivalymui nei mokymuisi. Dar pridurkime, kad grojimas fleita netinka auklėjimo poreikiams, nes kliudo naudotis balsu. Todėl protėviai buvo teisūs uždrausdami ja naudotis jaunuoliams ir laisviesiems, nors prieš tai ir buvo leidę. 6. Mat jie, dėl savo turtų įgiję daugiau laisvo laiko ir tapę didžiadvasiškesni dorybės atžvilgiu, dar iki karų su Persija ir po jų didžiuodamiesi savo žygiais ėmėsi visų lavinimo rūšių, nedarydami tarp jų jokio skirtumo, tik ieškodami; todėl ir grojimas fleita buvo įtrauktas kaip mokomasis dalykas. Juk ir Lakedaimone buvo vienas choro vadovas, kuris pats grojo chorui fleita, ir Atėnuose tai taip paplito, kad dauguma laisvųjų mokėjo šį meną; tai aiškiai matyti iš to paveikslo, kurį paaukojo Trasipas,

aprūpinęs Ekfantido[13] chorą. 7. Vėliau, įgijus patirties ir sugebėjimą teisingiau įvertinti, kas kreipia į dorybę, o kas ne, [fleita] buvo atmesta, kaip ir daugelis kitų senųjų instrumentų, pavyzdžiui, Lidijos arfos, daugiasty-
1341b gės lyros ir tie, kurie skirti teikti klausantiems malonumą, — septynkampiai, trikampiai ir sambikai[14], ir visi tie, kurie reikalauja rankų įgūdžių. 8. Prasmingas yra ir tas protėvių padavimas apie fleitas: pasakojama, kad Atėnė, išradusi fleitą, ją išmetė. Čia neblogai aiškinama, kad deivė supykusi dėl subjaurotos veido išraiškos, betgi dar panašiau į teisybę tai, kad mokymas groti fleita nė kiek neskatina mąstymo, o Atėnei priskiriame pažinimą ir meną.

VII. 1. Taigi mes atmetame tai, kas būdinga profesionaliam parengimui tiek instrumentų, tiek atlikimo atžvilgiu (profesionaliu laikome tą, kuris skirtas varžyboms, nes čia atlikėjas stengiasi ne dėl savo dorybės, o dėl klausytojų malonumo, ir dargi šiurkštaus malonumo; dėl to tokią veiklą laikome netinkama laisviesiems — ji dera samdomiems atlikėjams; be to, nuo jos tampama niekingais, nes ydingas yra pats tikslas, dėl kurio stengiamasi: šiurkštus žiūrovas paprastai keičia ir pačią muziką, taigi ir patiems ją atliekantiems amatininkams, kurie dėl jo stengiasi, suteikia tam tikrą kokybę, ir jų kūno judesiams). 2. Reikia pasidomėti ir dermėmis bei ritmais, kartu ir auklėjimo požiūriu — ar reikia naudoti visas dermes ir visus ritmus, ar daryti skirtumą, ir ar tas skirstymas turi būti toks pat ir tiems, kurie stengiasi auklėjimo tikslais, ar čia reikalingas kitoks skirstymas (juk matome, kad muzika susideda iš melodijų ir ritmų, ir nereikia pamiršti to, kokią įtaką kiekvienas iš šių daly-

kų turi auklėjimui), ir ar reikia atiduoti pirmenybę melodingai muzikai, ar ritmingai. 3. Pripažindami, kad ir kai kas iš dabartinių muzikų, ir tie iš filosofų, kurie turi muzikinio auklėjimo patyrimą[15], yra daug ką teisingai apie tai pasakę, norinčiuosius nukreipiame ieškoti tikslumo šiais klausimais jų veikaluose, o mes dabar apibrėšime tai kaip įstatymų kūrėjai, paminėdami tik bendruosius bruožus. 4. Mes perimame tokį melodijų skirstymą, kaip skirsto kai kurie filosofai, laikantys vienas etinėmis, kitas — susijusiomis su veikla, o dar kitas — uždegančiomis ir priskiriantys kiekvienai iš jų atitinkamą dermę kaip artimą savo prigimtimi[16]; o mes patys teigiame, kad muziką reikia pasitelkti ne dėl kokio nors vieno naudingo dalyko, bet dėl daugelio (ir dėl auklėjimo, ir dėl apsivalymo — apie tai, ką vadiname apsivalymu, dabar kalbame apskritai, o kalbėdami apie poetiką dar kartą tai aptarsime išsamiau[17], — ir, trečia, pramogai, be to, 1342a
poilsiui ir atsipalaidavimui nuo įtampos). 5. Taigi akivaizdu, kad reikia naudoti visas dermes, tačiau ne visas vienodai: auklėjimui — daugiausia etines, kitų atlikėjų klausymui — susijusias su veikla ir uždegančias (juk jausmai, kurie kai kurias sielas apima itin stipriai, būdingi visoms iš jų, tik skiriasi stiprumu — pavyzdžiui, gailestis ir baimė, taip pat užsidegimas; kaip matome, kai kuriuos toks susijaudinimas apima labai stipriai klausantis šventųjų giesmių, ir jie, paveikti sielą uždegančių giesmių, jaučiasi tarsi pagydyti arba apsivalę. 6. Tą patį, be abejo, patiria ir gailestingi bei baikštūs, ir tie, kurie apskritai yra jausmingi, ir kiti, kiek kiekvienam iš jų lemta patirti, ir visi išgyvena tam tikrą apsivalymą ir

malonų palengvėjimą — panašiai ir apvalančios melodijos teikia žmonėms nekaltą džiaugsmą). Dėl to tokias dermes ir tokias melodijas reikia leisti naudoti teatre muzikos varžybų dalyviams, 7. o kadangi žiūrovas esti dvejopas, vienas — laisvas ir išauklėtas, o kitas — šiurkštus, iš amatininkų, samdinių ar kitų panašių žmonių, tai reikia rengti varžybas bei reginius ir pastarųjų poilsiui; kaip jų sielos yra nutolusios nuo prigimtinės būklės, taip esama ir iškraipytų dermių, ir melodijų, kurioms būdinga įtampa ir nenatūralus nuspalvinimas; kiekvienam malonumą teikia tai, kas artima jo prigimčiai, todėl ir varžybų dalyviams reikia suteikti galimybę tokio žiūrovo akivaizdoje naudoti tokios rūšies muziką. 8. O auklėjimo tikslais, kaip jau minėta, reikia naudoti etines melodijas ir tokias pačias dermes. Tokia yra dorinė dermė, kaip jau minėjome anksčiau, bet reikėtų įtraukti dar ir kokią kitą, jeigu mums pritars išmanantys filosofiją ir muzikinį auklėjimą. Sokratas *Valstybėje*[18] yra neteisus, kartu su dorine palikdamas tik friginę dermę, juo labiau
1342b kad iš instrumentų jis atmeta fleitą, nes friginė dermė tarp kitų dermių turi tokią pačią reikšmę, kaip fleita tarp instrumentų, — jos abi yra jaudinančios ir jausmingos. 9. Tai įrodo poezija. Juk bakchišką siautulį ir [panašų] susijaudinimą iš visų instrumentų geriausiai išreiškia fleita, o iš dermių tinkamiausiai tai atspindi friginės melodijos. Pavyzdžiui, visi sutinka, kad ditirambas atrodo esąs friginis. Šio dalyko žinovai čia pateikia daug pavyzdžių, tarp kitų ir tai, kad Filoksenas[19], pamėginęs dorine derme sukurti ditirambą *Misiečiams*, nesugebėjo to padaryti ir pačios prigimties skatinamas vėl grįžo prie tam

tinkamos friginės dermės. 10. Dėl dorinės visi sutinka, kad ji yra ramiausia ir itin vyriška. Be to, jeigu vidurį vertiname labiau nei kraštutinumus ir sakome, kad jo reikia siekti, o dorinė dermė yra kaip tik tokios prigimties, palyginti su kitomis dermėmis, tai akivaizdu, kad jaunuoliams auklėti reikia pasitelkti dorines dainas. Yra du tikslai — tai, kas įmanoma, ir tai, kas dera, ir kiekvienas privalo siekti įmanomų ir deramų dalykų, o jie priklauso nuo amžiaus; pavyzdžiui, ilgo gyvenimo išvargintiems žmonėms nelengva išdainuoti įtemptas dermes; tokio amžiaus žmonėms prigimtis siūlo palaidas dermes. 11. Todėl kai kurie išmanantys muziką pagrįstai priekaištauja Sokratui[20] dėl to, kad jis atmetė kaip auklėjimui netinkamas palaidas dermes, laikydamas jas svaiginančiomis — sukeliančiomis ne girtumą (nes girtumas labiau skatina bakchišką siautulį), o išglebimą. Taigi vėliau, vyresniame amžiuje, reikalingos ir tokios dermės bei melodijos. Be to, jeigu yra tokia dermė, kuri dera vaiko amžiui dėl to, kad pasižymi darna ir kartu auklėja (o, kaip atrodo, labiausiai tuo pasižymi lidinė dermė), tai akivaizdu, kad auklėjant reikia laikytis trijų dalykų — vidurio, to, kas įmanoma, ir to, kas dera.

PAAIŠKINIMAI

Aristotelio *Politika* — tai vienas iš pirmųjų mėginimų pateikti sistemišką politikos mokslą. Dėl jos pobūdžio ir struktūros tyrinėtojams kyla nemažai keblių klausimų. Paplitęs požiūris, kad veikalas buvo rašomas kaip paskaitų kursas, skirtas Likėjo mokiniams. I knygoje aptariami ūkio klausimai, II knygoje pateikiami samprotavimai apie geriausią valdymo būdą, III knygoje dėstoma bendroji valstybės (polio) teorija, IV, V ir VI knygose aptariamos esamos santvarkos, pateikiama jų klasifikacija, analizuojamos santvarkų žlugimo priežastys ir jų išsaugojimo būdai, VII knygoje aptariama geriausioji santvarka, VIII knyga skirta geriausiosios valstybės piliečių auklėjimo klausimams. Knygos, matyt, buvo rašomos ne vienu metu, kaip savarankiški traktatai, skirti tam tikram problemos aspektui, kurie vėliau buvo sujungti į vieną veikalą. Veikalas neužbaigtas, jame nemaža nuorodų į būsimą išsamesnį klausimo aptarimą, kurio nerandame. Atskiros knygos nėra glaudžiai susijusios, jose esama pasikartojimų, todėl įvairūs leidėjai keisdavo jų išdėstymo tvarką, bandydami atkurti nuoseklumą. G. P. Gooldo parengtame leidime, iš kurio *Politika* versta į lietuvių kalbą, išlaikyta tokia knygų išdėstymo tvarka, kokia ji yra rankraštyje.

Atrodo, helenizmo periodu *Politika* nebuvo žinoma. Galimas daiktas, dėl to, kad kartu su kitais Aristotelio rankraš-

čiais ji buvo išvežta į Skepsį (Mažoji Azija) ir paslėpta rūsyje. Tik I a. pr. Kr. pradžioje ji buvo vėl atgabenta į Atėnus, o netrukus atsidūrė Romoje ir buvo Androniko Rodiečio perrašyta. Pirmasis *Politikos* vertimas į lotynų kalbą buvo atliktas apie 1250 m. Vilhelmo Merbekiečio. Jį paskatino Tomas Akvinietis. Penkios geriausiai išlikusios graikiško teksto kopijos yra iš XV a.

Lietuvių kalba *Politikos* fragmentų (ištraukos iš I knygos) pirmą kartą buvo paskelbta 1935 m. P. Šalčiaus knygoje *Ekonominės doktrinos* (Kaunas: Spaudos fondas. — P. 161—171, vertėjas nenurodytas). J. Dumčiaus išversta V knyga išspausdinta antikai skirtame *Filosofijos istorijos chrestomatijos* tome (Vilnius: Mintis, 1977. — P. 252—286). VIII knygos fragmentų paskelbta knygoje *Menas ir laisvalaikio kultūra* (Vilnius: Mintis, 1981. — P. 181—187, vertė B. Kazlauskas). *Politika* — penktasis Aristotelio veikalas, išverstas į lietuvių kalbą. 1990 m. buvo išleisti Aristotelio *Rinktiniai raštai,* kuriuos sudaro *Kategorijos* (vertė J. Dumčius), *Nikomacho etika* (vertė J. Dumčius), *Poetika* (vertė M. Ročka) ir *Apie sielą* (vertė V. Sezemanas). *Retorikos* fragmentų yra paskelbta knygose *Būtis ir laikas* (Vilnius: Mintis, 1983. — P. 146—150) ir *Istorija ir būtis* (Vilnius: Mintis, 1988. — P. 143—144). Juos išvertė V. Kazanskienė. *Naujajame židinyje* (1993, Nr. 10, p. 4—19) yra paskelbti M. Adomėno versti visi mūsų laikus pasiekę *Protreptiko* fragmentai.

Aristotelio *Politika* versta iš: *Aristotle in Twenty-three Volumes.* — Cambridge (Massachusetts); London: Harvard University Press, 1990. — Vol. 21: *Politics.* — The Loeb Classical Library. Šiame leidinyje taip pat spausdinamas H. Rackhamo aiškinamojo pobūdžio *Politikos* vertimas į anglų kalbą. Įvadinis straipsnis verstas iš: *History of Political Philosophy* / 3rd ed. / Edited by Leo Strauss and Joseph Cropsey. — Chicago; London: The University of Chicago Press, 1987. — P. 118—154. Jį vertė Rasa Asminavičiūtė-Drazdauskienė. Verčiant *Politiką,*

stengtasi išlaikyti elipsinį ir glaustą Aristotelio stilių. Sakinį papildantys, kur tai reikalinga, vertėjo žodžiai pateikiami laužtiniuose skliaustuose. Kampiniai skliaustai žymi teksto spragas, taip pat vartojami vietoj leidėjų laužtinių skliaustų originalo tekste. Tokios vietos paprastai paaiškinamos. Vertime nesistengta tiksliai išlaikyti originalo teksto suskirstymą į pastraipas, daugiau žiūrėta prasmės diktuojamo skaidymo.

Redaguojant *Politiką*, be originalo teksto, naudotasi H. Rackhamo vertimu į anglų kalbą, taip pat Carneso Lordo vertimu į anglų kalbą (Aristotle. *The Politics.* — Chicago; London: The University of Chicago Press, 1995) bei S. Žebelevo vertimu į rusų kalbą (Аристотель. *Сочинения в четырех томах.* — Москва: Мысль, 1984. — Т. 4. — С. 375—644). Visais šiais leidiniais, taip pat vertėjo M. Strockio pastabomis pasinaudota ir rengiant paaiškinimus.

Paaiškinimus ir dalykų bei vardų rodykles parengė šios knygos redaktorė *Ramutė Rybelienė.*

PIRMA KNYGA

[1] Turimas galvoje Platono dialogas *Politikas,* 258e—259d; plg. taip pat Ksenofonto *Atsiminimus apie Sokratą,* III, 4, 12.

[2] Tam tikras peilis (galbūt durklas ir peilis kartu), naudotas Delfuose Apolono kulto apeigose.

[3] Euripidas. *Ifigenija Aulidėje,* 1400. (Visos poezijos ištraukos šioje knygoje verstos M. Strockio.)

[4] Hesiodas. *Darbai ir dienos,* 405.

[5] *Charondas* — Katanos įstatymų leidėjas, gyvenęs VI a. pr. Kr. ar anksčiau.

[6] *Epimenidas Kretietis* — poetas ir pranašas, gyvenęs Knose, Kretos saloje, 596 m. pr. Kr. pakviestas į Atėnus apginti

juos nuo maro. Pasak Diogeno Laertijaus, jis parašęs veikalą apie Kretos santvarką (žr. Diogenas Laertijus. *Apie garsiųjų filosofų gyvenimą ir pažiūras,* I, 109—115).

[7] Šie Homero žodžiai (*Iliada,* XX, 308) tikriausiai buvo įterpti vėliau.

[8] Homeras. *Odisėja,* IX, 114—115.

[9] Homeras. *Iliada,* IX, 63.

[10] Čia Aristotelis tikriausiai turi galvoje kraujomaišą ir panašius reiškinius (plg. *Nikomacho etiką,* 1145a15—33, 1148b15—1149a20.

[11] Sen. graikų k. žodis γαμικά reiškia jungtuvių ceremoniją, o ne gyvenimą santuokoje.

[12] *Dedalas* — legendinis skulptorius, pirmasis pradėjęs vaizduoti atmerktas akis ir judančias figūras, todėl jo skulptūros turėjusios būti prirakintos, kad nepabėgtų.

[13] Homeras. *Iliada,* XVIII, 376.

[14] Teodektas, fr. 3 (Nauck). *Teodektas* — IV a. pr. Kr. pirmosios pusės oratorius, tragedijų autorius, Aristotelio draugas.

[15] Šie žodžiai tikriausiai paimti iš Aristotelio amžininko Filemono (mirė 262 m. pr. Kr.) komedijos.

[16] Atrodo, čia originale yra spraga.

[17] Solonas, fr. 1, 71 (Diehl). *Solonas* (apie 640—560 m. pr. Kr.) buvo ne tik poetas, bet ir Atėnų įstatymų leidėjas, įgyvendinęs daugelį demokratinių reformų.

[18] *Midas* — mitinis Frigijos karalius, garsėjęs savo turtais. Pasak mito, dievas Dionisas, norėdamas išvaduoti į jo nelaisvę pakliuvusį Sileną, išpildęs Mido norą: viskas, ką jis paliesdavo, virsdavo auksu.

[19] Sen. graikų k. žodis τόκος reiškia ir „palūkanos", ir „palikuonis".

[20] *Charetidas* — nežinomas autorius. *Apolodorą* mini ir jo veikalą cituoja Varonas ir Plinijus.

[21] *Talis Miletietis* (apie 625—547 m. pr. Kr.) — graikų filosofijos ir matematikos pradininkas, vienas iš Mileto mokyklos įkūrėjų.

[22] Tikriausiai turimas galvoje Sirakūzų tironas Dionisijas Vyresnysis (apie 432—367 m. pr. Kr.).

[23] Egipto karalius *Amasis* buvo valdinių niekinamas dėl žemos kilmės. Tada jis iš auksinio dubens, kuriame visi puotaudavusieji kartu su juo mazgojosi kojas, padirbdino dievo statulą ir pastatė ją mieste. Egiptiečiai ėmė ją garbinti, ir tada jis papasakojo jiems apie žemą jos kilmę. (Žr. Herodotas. *Istorija*, II, 172.)

[24] Homeras. *Iliada*, I, 544.

[25] Platonas. *Menonas*, 73b ir toliau.

[26] *Gorgijas Leontinietis* (483—375 m. pr. Kr.) — vienas iš sofistinės filosofijos pradininkų, Empedoklio mokinys.

[27] Sofoklis. *Ajaksas*, 293.

[28] Platonas. *Įstatymai*, 777e.

[29] Iš tiesų septintoje ir aštuntoje *Politikos* knygose, kur kalbama apie geriausiąją santvarką, šie klausimai neaptariami.

ANTRA KNYGA

[1] Žr. Platonas. *Valstybė*, 449a ir toliau.

[2] Arkadai sudarė centralizuotą bendruomenių sąjungą, savotišką federacinę valstybę, kurios centras buvo Megalopolis.

[3] Žr. Aristotelis. *Nikomacho etika,* 1132b33—34.

[4] Žr. Platonas. *Valstybė,* 462c.

[5] Pavyzdžiui, žr. Herodotas. *Istorija,* IV, 180.

[6] Platonas. *Valstybė,* 403b.

[7] Žr. Platonas. *Puota,* 192c ir toliau. *Aristofanas* (apie 445 — apie 386 m. pr. Kr.) — senovės graikų poetas, komedijų kūrėjas. Jis yra vienas iš Platono dialogo *Puota* dalyvių.

[8] Į šiuos luomus piliečiai skirstomi Platono *Valstybėje.*

[9] Tekste yra spraga.

[10] Šie žodžiai buvo priskiriami Pitagorui (apie 540—500 m. pr. Kr.), žymiam senovės graikų filosofui ir matematikui.

[11] *Bendrieji pietūs* (συσσίτια) — Spartoje (paaiškinimuose vartojamas šis skaitytojui įprastas sen. graikų polio, kurį Aristotelis vadina Lakedaimonu, Lakonija, pavadinimas), Kretos saloje ir kai kuriuose kituose senovės graikų poliuose praktikuoti privalomi bendri pilnateisių piliečių valgymai, kurie kartu buvo ir tam tikra socialinės organizacijos forma.

[12] Žr. Platonas. *Valstybė,* 415d—417b, 419a—420a, 543b—c.

[13] Žr. *ten pat,* 425c—d.

[14] Žr. *ten pat,* 416e.

[15] *Helotai* — žemdirbiai Spartoje, kurie buvo valstybės nuosavybė ir savo padėtimi beveik nesiskyrė nuo vergų. *Penestai* — tokie pavergti žemdirbiai Tesalijoje.

[16] Tekste yra spraga.

[17] Žr. Platonas. *Valstybė,* 451d—e.

[18] Žr. *ten pat,* 415a—c.

[19] Žr. *ten pat,* 420b—c.

[20] Žr. *ten pat,* 451e—452a.

[21] Apie tai kalbama Platono *Įstatymų* ketvirtoje knygoje.

[22] Žr. Platonas. *Įstatymai,* 737d.

[23] *Feidonas Korintietis* tikriausiai gyveno VII a. pr. Kr.

[24] Žr. Platonas. *Įstatymai,* 734e—735a.

[25] Žr. *ten pat,* 745e. Antrasis būstas tikriausiai buvo numatytas vedusiam sūnui.

[26] Turima galvoje *Valstybėje* aprašytoji santvarka.

[27] Žr. Platonas. *Įstatymai,* 693d. Platonas rašė μοναρχία.

[28] Šie klausimai aptariami *Įstatymų* šeštoje knygoje.

[29] Apie jį nėra išlikę jokių žinių.

[30] Homeras. *Iliada,* IX, 319.

[31] Silpstant Persijos imperijai, *Atarnėjas,* įtvirtintas miestas Mažosios Azijos pakrantėje, su aplinkinėmis žemėmis sudarė nepriklausomą valstybę, valdomą Eubulo. Persų karvedys *Autofradatas* buvo apgulęs Atarnėją apie 360—350 m. pr. Kr.

[32] Nuo Periklio laikų Atėnų piliečiai iš valstybės gaudavo po du obolus, kad galėtų lankyti teatrą.

[33] *Diofantas* — žymus IV a. pr. Kr. pirmosios pusės Atėnų valstybės veikėjas.

[34] *Hipodamas Miletietis* (V a. pr. Kr.) — žymus senovės graikų architektas, sudaręs kelių graikų miestų išdėstymo planus.

[35] Spartoje vyrai nešiojo ilgus plaukus, tačiau Atėnuose tai buvo puošeivos požymis.

[36] Tai tikriausiai aliuzija į Platono *Politiką,* 272b—d. Taip pat žr. *Įstatymus,* 676 ir toliau.

[37] *Perioikais* buvo vadinami Kretos žemdirbiai vergai, taip pat laisvi Lakonijos miestų ir kaimų, išskyrus Spartą, gyventojai, turėję pilietines teises, o politinių — ne.

[38] Tikriausiai turimas galvoje Likurgas, legendinis Spartos įstatymų leidėjas, pagal tradiciją laikomas svarbiausių Spartos politinių institucijų ir gyvenimo būdo kūrėju.

[39] *Arėjas* — žiaurus ir klastingas senovės graikų karo dievas. Pasak mito, jis įsimylėjo *Afroditę*, meilės ir grožio deivę, kuri jam pagimdė sūnų Erotą. Šį mitą pasakoja Hesiodas *Teogonijoje*, 933—937.

[40] Tikriausiai turimas galvoje Spartos hegemonijos laikotarpis pasibaigus Peloponeso karui (VI a. pr. Kr. — V a. pr. Kr. pradžia).

[41] Apie šiuos įvykius kalbama: Ksenofontas. *Graikijos istorija*, VI, 5, 28 ir Plutarchas. *Agesilajas*, 31. Tebiečiai, vadovaujami Epaminondo, įsiveržė į Peloponesą 369 m. pr. Kr.

[42] Tikriausiai turimi galvoje VIII a. pr. Kr. antroje pusėje — VII a. pr. Kr. pabaigoje vykę karai.

[43] Žr. šios knygos 38-ą paaiškinimą.

[44] Pagal graikų teisę, jeigu šeimoje nebūdavo sūnų, paveldėtoja tapdavo duktė, kuri turėdavo ištekėti už artimiausio giminaičio ir perduoti mirusio tėvo turtą iš šios santuokos gimusiems vaikams.

[45] Tekste yra spraga.

[46] Turimas galvoje spartiečių pralaimėjimas tebiečiams prie Leuktrų 371 m. pr. Kr.

[47] Penki eforai, renkami tautos susirinkimo vieneriems metams, buvo aukščiausieji Spartos pareigūnai.

[48] Išsamesnių žinių apie šiuos įvykius nėra.

[49] Tikslesnių žinių apie eforų rinkimo būdą nėra.

[50] Aukščiausias valdžios organas Spartoje buvo seniūnų tarybos susirinkimas. Seniūnų tarybą (γερουσία) sudarė 28 ne jaunesni kaip šešiasdešimties metų žymiausių ir įtakingiausių Spartos giminių atstovai ir 2 karaliai, sulaukę 30 metų. Seniūnai buvo renkami iki gyvos galvos.

[51] Seniūnus rinkdavo tautos susirinkimas archaišku būdu: iš tautos susirinkimo narių sudaryta speciali komisija iš klausos nuspręsdavo, kuriam kandidatui šaukiama garsiausiai reiškiant pritarimą; tas ir būdavo laikomas išrinktu.

[52] Spartoje karaliavo du karaliai — vienas iš dorėnų giminės, kitas iš achajų. Sostas buvo paveldimas. Realios valdžios karaliai neturėjo. Karo žygiuose karalius paprastai lydėdavo eforai.

[53] Φιδίτια. Šio žodžio etimologija nėra visiškai aiški.

[54] Iš pradžių laivyno vado (ναύαρχος) pareigas eidavo patys karaliai, tačiau V a. pr. Kr. pabaigoje jas perėmė eforai. Nors laivyno vadas buvo skiriamas vieneriems metams, jis turėjo savo rankose didelę galią, ypač užsienio politikos srityje.

[55] Žr. Platonas. *Įstatymai*, 625c—638b.

[56] Žr. Herodotas. *Istorija*, I, 65.

[57] *Charilajas* — Likurgo vyresniojo brolio Polidekto sūnus, Spartos karalius.

[58] *Minosas* — mitinis Kretos karalius, gyvenęs prieš Trojos karą, Dzeuso ir Europos sūnus, Ariadnės ir Faidros tėvas. Buvęs žymus įstatymų leidėjas. Jo įsakymu Dedalas pastatęs Minotauro labirintą.

[59] Ἄνδρια, iš ἀνήρ — vyras, žmogus.

[60] Svetimšaliai turėdavo gauti specialų leidimą, kad galėtų gyventi Spartoje, bet ir gavę jį kartais būdavo eforų išvaromi už nedorą elgesį.

[61] Turimi galvoje arba 345 m. pr. Kr. įvykiai (Trečiasis šventasis karas), arba Agesilajo, Spartos karaliaus Agio III brolio, išsilaipinimas saloje 333 m. pr. Kr.

[62] Apie Kartaginos politines institucijas nėra beveik jokių žinių, išskyrus tą informaciją, kurią pateikia Aristotelis.

[63] Tekste yra spraga.

[64] Kartagina buvo imperinė valstybė. Aristotelis turi galvoje jai pavaldžius miestus. Ar gyventojai buvo siunčiami į juos kaip pareigūnai, ar kaip kolonistai, ar prekybos tikslais, neaišku.

[65] *Efialtas* (apie 500—461 m. pr. Kr.) — Atėnų politinis veikėjas, rėmęs liaudį, kovojęs su aristokratija. 462 m. pr. Kr. jis įvykdė valstybinės valdžios reformą. Areopagas neteko politinės valdžios, teisės tvirtinti tautos susirinkimo siūlomus įstatymus ir spręsti teismo bylas.

[66] *Periklis* (495—429 m. pr. Kr.) — žymus Atėnų politinis veikėjas, Atėnų strategas. Žuvus Efialtui, tapo Atėnų demokratų vadu, o nuo 443 m. pr. Kr. — Atėnų valstybės valdovu. Periklis sudemokratino valstybės valdymą, stengėsi sušvelninti socialinę nelygybę.

[67] *Demagogai* (δημαγωγοὶ) — liaudies vadai, politiniai veikėjai (pirmiausia Atėnų), gynę liaudies interesus. Jų įtaka politiniame valstybės gyvenime priklausė iš esmės tik nuo jų oratorinių sugebėjimų.

[68] Solonas suskirstė visus piliečius į keturias kategorijas pagal jų iš savo žemės gaunamas metines pajamas.

[69] *Zaleukas* gyveno VII a. pr. Kr.

[70] *Onomakritas* — Atėnų poetas ir pranašautojas, reiškęsis Peisistratidų tironijos laikais (apie 520—435 m. pr. Kr.).

[71] *Taletas* (VIII—VII a. pr. Kr.) — iš Kretos salos kilęs muzikantas ir poetas, gyvenęs Spartoje.

[72] *Filolajas Korintietis* gyveno tikriausiai VII a. pr. Kr.

[73] *Drakonas* — pirmojo rašytinio Atėnų įstatymų kodekso autorius (621 m. pr. Kr.).

[74] *Pitakas* — Mitilenės diktatorius 589—579 m. pr. Kr. Vienas iš septynių graikų išminčių.

[75] Apie *Androdamą* daugiau nieko nėra žinoma.

TREČIA KNYGA

[1] *Priimtaisiais į piliečius* buvo vadinami tie, kurie tapdavo piliečiais pagal tam tikrą įstatymą ir nebuvo pilnateisiai. Pavyzdžiui, Atėnuose jie negalėjo būti archontais ir žyniais.

[2] *Atkilėliai*, metekai (μέτοικοι), svetimšaliai gyventojai graikų poliuose, neturėjo politinių teisių. Jų padėtį reguliavo tarpvalstybinės sutartys. Pats Aristotelis gyveno Atėnuose kaip metekas, globojamas tokios sutarties, sudarytos tarp Atėnų ir Makedonijos.

[3] Teisme atkilėliui turėdavo atstovauti globėjas, kurį jis išsirinkdavo iš pilnateisių piliečių. Kitose srityse, išskyrus juridinę, atkilėliai būdavo savarankiški.

[4] Atėniečiai į piliečių sąrašus būdavo įtraukiami sulaukę aštuoniolikos metų.

[5] Sulaukę tam tikro amžiaus piliečiai būdavo atleidžiami nuo dalyvavimo tautos susirinkime ir teismuose ir nuo karinės tarnybos.

[6] Apie *Gorgiją Leontinietį* žr. I knygos 25-ą paaiškinimą. Jo ironiška pastaba apie larisiečius grindžiama žodžių žaismu:

δημιουργός reiškia ir „meistras, amatininkas", ir „pareigūnas"; Λαρισαῖος reiškia ir larisietį, ir tam tikrą indą „larisą", pagamintą Larisos puodžių; Λαρισοποιός— Larisos puodžius, „larisų" gamintojas.

[7] Peisistratidų tironija Atėnuose buvo nuversta 510 m. pr. Kr. Tironas Hipijas buvo priverstas išvykti iš Atėnų. Valdžią į savo rankas paėmė demokratų vadovas *Kleistenis* iš Alkmeonidų giminės. Nuo 509 m. pr. Kr. jis įgyvendino daugelį reformų. Svarbiausioji iš jų buvo keturių senųjų gimininių filių panaikinimas ir dešimties naujų teritorinių filių sudarymas. Visa Atikos teritorija buvo padalyta į 100 demų, smulkiausių teritorinių administracinių vienetų. Kleistenis sulygino vietinių gyventojų ir atkilėlių teises. Pilietybė buvo nustatoma pagal priklausymą demui.

[8] Sen. graikų k. žodis πόλις reiškia ir miestą, ir valstybę. Du miestai, esantys skirtingose vietose, gali sudaryti vieną politinį vienetą — valstybę, tačiau tai gali būti ir skirtingos valstybės.

[9] Babiloną persai, vadovaujami Kiro, užkariavo 538 m. pr. Kr.

[10] Šis žodis originale tikriausiai yra įterpinys.

[11] Euripidas. *Eolas,* fr. 16.

[12] *Jasonas* — Ferų tironas, pajungęs savo valdžiai visą Tesaliją. 370 m. pr. Kr. buvo nužudytas, aristokratams surengus sąmokslą.

[13] Tekste yra spraga.

[14] Χερνής, iš χείρ — „ranka".

[15] Šie žodžiai buvo priskiriami Solonui.

[16] Manoma, kad šie žodžiai yra įterpinys.

[17] Homeras. *Iliada,* IX, 648; XVI, 59.

[18] *Populiariais samprotavimais* (ἐξωτερικοί λόγοι) Aristotelis vadina veikalus, kurie buvo skirti ne specialiai jo mokiniams, bet plačiajai publikai. Kitu požiūriu, šiuo terminu vadinamos retorikos ar dialektikos pratybos, kurios buvo Aristotelio mokomosios veikos dalis.

[19] Vargu ar šie žodžiai priklauso Aristoteliui.

[20] Sen. graikų k. žodis πολιτεία reiškia ir santvarką apskritai, ir tam tikrą demokratinės santvarkos formą.

[21] Aristotelis. *Nikomacho etika,* 1131a14—24.

[22] *Likofronas* — galbūt Gorgijo mokinys.

[23] Megaros teritorija ribojosi su Korinto teritorija, nors patys miestai buvo palyginti toli vienas nuo kito.

[24] Žr. *Nikomacho etikos* V knygą.

[25] Remiamasi *Nikomacho etika,* 1129b25—1130a5.

[26] „Kur jūsų nagai ir dantys?" (Aisopas. *Pasakėčios,* 241.) *Antistenas* (apie 444—365 m. pr. Kr.) — graikų filosofas, Sokrato mokinys, kinikų mokyklos įkūrėjas.

[27] *Ostrakizmas* (gr. ὄστρακον — šukė) — „šukelių teismas", įvestas Atėnuose Kleistenio VI a. pr. Kr. pabaigoje. Kiekvienas tautos susirinkimo narys užrašydavo ant šukės politinio veikėjo, jo manymu, pavojingo Atėnų demokratinei santvarkai, vardą. Asmuo, prieš kurį pasisakydavo susirinkimo dauguma, dešimčiai metų buvo ištremiamas iš Atėnų, tačiau jam buvo paliekamos pilietinės teisės ir turtas.

[28] Pasak tos mito versijos, kurią turi galvoje Aristotelis, laivas „Argo" atsisakė priimti Heraklį dėl jo labai didelio svorio.

[29] *Periandras* — Korinto tironas 627—585 m. pr. Kr. Jo valdymo metu suklestėjo Korinto ūkis ir kultūra. Vėlyvoji antikos tradicija priskyrė jį prie septynių išminčių. *Trasibulas* —

23. 258

Mileto tironas. Tokią istoriją pasakoja Herodotas (V, 92), tik joje Trasibulas duoda patarimą Periandrui.

[30] *Agamemnonas* — mitinis Mikėnų karalius, vadovavęs graikų kariuomenei kare prieš Troją, vienas iš svarbiausių Homero *Iliados* herojų.

[31] Homeras. *Iliada,* II, 391—393. Paskutinės eilutės mus pasiekusiame Homero tekste nėra.

[32] *Alkajas* (VII a. pr. Kr.) — senovės graikų poetas iš Mitilenės (Lesbo s.). Kilęs iš senos aristokratų giminės, dalyvavo politinių grupuočių kovoje, palaikė aristokratų pretenzijas į valdžią. Dėl to buvo ištremtas iš Graikijos ir atsidūrė Egipte. Vėliau tironas *Pitakas* (žr. II knygos 74-ą paaiškinimą) leido jam grįžti į tėvynę. *Antimenidas* — Alkajo brolis.

[33] Alkajas, fr. 87 (Diehl).

[34] T.y. Trojos karo laikotarpiu.

[35] Taip atsitiko, pavyzdžiui, Kirenėje ir Efese.

[36] Žr. I knygos 22-ą paaiškinimą.

[37] Žodžiai iš prisiekusiųjų priesaikos Atėnuose.

[38] Homeras. *Iliada,* X, 224.

[39] Ten pat, II, 372.

[40] Tekste yra spraga.

KETVIRTA KNYGA

[1] Platonas. *Politikas,* 302e—303b.

[2] Šis požiūris dėstomas Aristotelio *Meteorologikoje* (364a19). Tokio skirstymo pagrindas yra tai, kad vėjas, pučiantis iš saulėtekio pusės, esąs šiltesnis, o pučiantis iš saulėlydžio pusės — šaltesnis. Šiaurės ir pietų vėjai pučią dažniausiai.

[3] Immischo nuomone — „nuo gerai sumaišytos dermės".

[4] Herodotas. *Istorija,* III, 20.

[5] Kolofono ir Lidijos karalystės karas vyko VII a. pr. Kr. pirmoje pusėje.

[6] Žr. Platonas. *Valstybė,* 369d—371e.

[7] Homeras. *Iliada,* II, 204.

[8] Tikriausiai turima galvoje Platono *Valstybė,* 557c—558c.

[9] *Dinastija* — tokia valdymo forma, kai valdžią kontroliuoja kelios įtakingos šeimos.

[10] Platonas *Valstybės* VIII ir IX knygose išvardija ir aptaria, be aristokratijos, timokratiją, oligarchiją, demokratiją ir tironiją. Nežinia, kokius kitus autorius Aristotelis čia turi galvoje.

[11] Skliaustai Jacksono.

[12] Skliaustai G. P. Gooldo. Kituose vertimuose: „kuo skiriasi aristokratijos viena nuo kitos ir aristokratija nuo politėjos".

[13] *Draugystės ženklas* (σύμβολον) — pusė kokio nors daikto, pavyzdžiui, monetos, kurį perlauždavo pusiau sudarantys svetingumo sutartį. Tos pusės būdavo tarsi atpažinimo ženklas. Sudėjus dvi puses, būdavo galima įsitikinti tarp šeimų egzistuojant svetingumo ryšius.

[14] Žr., pavyzdžiui, *Nikomacho etikos* 1101a14—16.

[15] Fokilidas, fr. 12 (Diehl). *Fokilidas* — VI a. pr. Kr. graikų poetas iš Mileto, hegzametru kūręs pamokomus posakius — gnomas.

[16] Neaišku, kas čia turimas galvoje, galbūt, kaip dažnai nurodoma, Solonas ar Teramenas — vienas iš 411 m. pr. Kr. Atėnuose įvykusio oligarchinio perversmo vadovų, nuosaikios oligarchijos šalininkas. Kai 404 m. pr. Kr. Spartos kariuomenė už-

ėmė Atėnus, Teramenas kartu su Kritiju vadovavo Trisdešimčiai tironų, paėmusių valdžią į savo rankas. Kritijo ir kraštutinių oligarchų įsakymu buvo nubaustas mirtimi. C. Lordo nuomone, įtikimiausi pretendentai būtų Pilypas II (382—336 m. pr. Kr.), Makedonijos karalius, padėjęs pagrindą Makedonijos viešpatavimui Graikijoje, ir Antipatras (m. 319 m. pr. Kr.), Makedonijos karvedys. Dar kitu požiūriu, tai galėtų būti tik Aleksandras Makedonietis.

[17] Arba galėtų būti: „politėjose".

[18] Apie *Teleklį Miletietį* daugiau nėra jokių žinių.

[19] Pasak kitos versijos — „[kitus] piliečius".

[20] *Patarėjai* (πρόβουλοι) kai kuriose valstybėse sudarė tarybą, kurios uždavinys buvo rengti įstatymų projektus ir pateikti juos tautos susirinkimui. *Įstatymų sergėtojai* (νομοφύλακες) Atėnuose turėjo žiūrėti, kad nebūtų siūlomi valstybei žalingi įstatymai, ir persekioti tuos, kurie tokius įstatymus pasiūlydavo. Jų užduotis taip pat buvo saugoti esamus įstatymus ir tautos susirinkimo nutarimus.

[21] *Choregų* pareiga Atėnuose buvo savo lėšomis organizuoti ir parengti varžyboms vieną iš chorų. Jais buvo skiriami atitinkamą turto cenzą turintys piliečiai.

[22] Javų seikėtojai būdavo reikalingi nepriteklių metais arba kai valstybė gaudavo grūdų dovanų.

[23] Kareivių įrankis (jo tiksli forma nežinoma). Čia minimas kaip dviem tikslams tinkamo įrankio pavyzdys.

[24] *Taryba* (βουλή) — tos pačios šaknies žodis kaip ir patarėjai (πρόβουλοι), ir tai dar labiau išryškina prieštaravimą.

[25] Galbūt čia turimi galvoje Solono įstatymai dėl moterų, apie kuriuos rašė Plutarchas (*Solonas*, 21).

[26] Galimas daiktas, čia turimas galvoje demokratijos nuvertimas Megaroje 424 m. pr. Kr.

[27] Skliaustai Hayducko.

[28] Lambinus intarpas.

[29] Turimi galvoje tokie atvejai, kai kas nors, ištremtas už netyčinę žmogžudystę, sugrįžęs būdavo kaltinamas jau kita, tyčine, žmogžudyste. *Freata* — vietovė netoli Pirėjo ant jūros kranto. Kaltinamasis priplaukdavo valtimi prie kranto ir gindavosi iš valties. (Žr. Aristotelis. *Atėnų politėja,* 57, 3—4.)

PENKTA KNYGA

[1] *Lisandras,* Spartos karvedys (m. 395 m. pr. Kr.), siekė panaikinti paveldimą Herakleidų valdžią (apie tai rašo Plutarchas: *Lisandras,* 30). *Pausanijas* — tikriausiai Spartos karalius 480—467? m. pr. Kr., laimėjęs pergalę prieš persus mūšyje prie Platajų. Tačiau kai kurie tyrinėtojai nurodo jo anūką, valdžiusį 408—394 m. pr. Kr., Lisandro amžininką.

[2] Tikriausiai turimas galvoje 390 m. pr. Kr. įvykęs perversmas Rode, kai Spartai palankūs rodiečiai sukilo prieš demokratiją ir išvijo iš miesto Atėnų šalininkus.

[3] *Oinofitų mūšis* įvyko 456 m. pr. Kr. Nėra žinoma, kada Tebuose demokratiją pakeitė oligarchija, valdžiusi Peloponeso karo metu.

[4] Neaišku, kokie Megaros įvykiai turimi galvoje.

[5] *Gelonas,* Gelos (Sicilija) tironas, paprašytas pagalbos iš Sirakūzų išvytų aristokratų, 485 m. pr. Kr. užkariavo Sirakūzus ir tapo jų tironu.

[6] Tai įvyko 473 m. pr. Kr. (žr. Herodotas. *Istorija,* VII, 170).

[7] Tikriausiai turima galvoje mėnesio diena, kurią 494 m. pr. Kr. įvyko mūšis (žr. Plutarchas. *Apie moterų narsumą*, 4). *Kleomenas* — Spartos karalius, valdęs apie 520—490 m. pr. Kr. Apie jo žygį prieš Argą žr. Herodotas. *Istorija*, VI, 76—83.

[8] Peloponeso karo metu Atėnų kariuomenė buvo sudaroma iš turtingesniųjų piliečių pagal sąrašą, o laivyne tarnaudavo vargingesnieji piliečiai. Aristotelio laikais kariuomenę sudarė daugiausia samdomi kariai.

[9] *Orėjas* (senesnis pavadinimas — Hestiaja), Eubojos miestas, IV a. pr. Kr. pradžioje buvo Spartos įtakos sferoje ir turėjo oligarchinę santvarką. 377 m. pr. Kr. jis atsikratė Spartos įtakos ir įstojo į Antrąją Atėnų jūrų sąjungą. Galimas daiktas, kad santvarkos pasikeitimas susijęs su šiuo įvykiu.

[10] *Sibaris* — achajų kolonija, įkurta 720 m. pr. Kr., garsėjusi turtingumu. Išvaryti troizeniečiai įsikūrė Krotone, kuris pradėjo karą prieš Sibarį ir 510 m. pr. Kr. jį sugriovė. Išsamesnių žinių apie šiuos įvykius nėra.

[11] Nieko nėra žinoma apie įvykius Bizantijuje ir Antisoje.

[12] Kovos Zanklėje kilo dėl pabėgėlių antplūdžio numalšinus jonėnų sukilimą prieš persus 494 m. pr. Kr. Apie tai žr. Herodotas. *Istorija*, VI, 22—24.

[13] Apie šiuos įvykius nėra žinių.

[14] Sirakūzų tironas Trasibulas buvo išvytas 467 m. pr. Kr.

[15] Trakijos miestas *Amfipolis* buvo įkurtas 437 m. pr. Kr. kaip Atėnų kolonija. Tikriausiai apie 370 m. pr. Kr. atėniečiai kolonistai buvo išvyti iš Amfipolio, ir miestas buvo įjungtas į Chalkidės sąjungą.

[16] Čia šis sakinys nedera. Newmano nuomone, jis turėtų būti I, 5 (1301a), kitų leidėjų nuomone — 1301b.

[17] *Klazomenai* (netoli Smirnos) iš dalies buvo įsikūrę nedidelėje saloje, kurią Aleksandras pylimu sujungė su žemynu.

[18] Notijas buvo Kolofono uostas.

[19] *Pirėjas* — Atėnų uostas.

[20] Šie įvykiai paprastai siejami su Gamorio oligarchijos periodo pabaiga. Gamoris buvo nuverstas demokratijos šalininkų, o netrukus, 485 m. pr. Kr., įsigalėjo Gelono tironija.

[21] Šis sakinys grindžiamas neišverčiamu žodžių žaismu: ἀρχή reiškia ir „pradžia", ir „valdžia", „valdymas". „Pradžia yra pusė visumos" — paplitusi graikų patarlė (plg. liet. „Gera pradžia — pusė darbo").

[22] Šie įvykiai, apie kuriuos nėra smulkesnių žinių, greičiausiai vyko tarp 479 m. pr. Kr. ir 446 m. pr. Kr., kai Hestiaja pateko Atėnų valdžion.

[23] Plačiau apie šiuos įvykius rašo Plutarchas (*Pamokymai apie valstybės valdymą*, 32).

[24] Apie sukilimą Mitilenėje prieš Atėnus 428 m. pr. Kr. plačiau rašo Tukididas (*Istorija*, III, 2).

[25] Apie šiuos įvykius išsamesnių žinių nėra.

[26] Tikriausiai tai tas pats įvykis, apie kurį kalbama 1301b.

[27] Žemiausias atėniečių sluoksnis nedalyvaudavo jokiuose kariniuose veiksmuose, tačiau Salamino mūšio (480 m. pr. Kr.) metu Temistoklis išleido įsakymą visus juos priimti į laivyną irkluotojais. Apie tai rašo Plutarchas (*Temistoklis*, 10).

[28] Oligarchijos sukilimas Arge įvyko 418 m. pr. Kr.

[29] Sirakūzų apgultis karo žygio į Siciliją metu baigėsi atėniečių pralaimėjimu 413 m. pr. Kr. Viena pirmųjų demokratijos apraiškų buvo pareigūnų rinkimas burtais.

[30] Apie šiuos įvykius išsamesnių žinių nėra.

[31] Tai atsitiko apie 580 m. pr. Kr.

[32] Turima galvoje oligarchinė santvarka Atėnuose 411 m. pr. Kr.

[33] Apie šiuos įvykius išsamesnių žinių nėra.

[34] Tikriausiai tai atsitiko 390 m. pr. Kr. Turbūt iš pinigų, kurie buvo skirti laivams statyti ar remontuoti, liaudies vadai mokėjo algas liaudžiai už dalyvavimą tautos susirinkime ir pan. *Trierarchas* — trieros (karo laivo su trimis eilėmis irklų) kapitonas arba pilietis, savo lėšomis išlaikęs trierą ir jai vadovavęs, kaip buvo Atėnuose.

[35] Tikriausiai čia kalbama apie Ponto Heraklėją, kolonizuotą Megaros VI a. pr. Kr. viduryje. Išsamesnių žinių apie šiuos įvykius nėra.

[36] Tikriausiai tai tie patys įvykiai, apie kuriuos kalbama 1300a.

[37] Daugiau žinių apie tai nėra.

[38] *Viešąsias prievoles* (vadinamąsias liturgijas) turėdavo atlikti pasiturintys piliečiai (įrengti trieras, surinkti ir išlaikyti jų įgulas, padengti chorų išlaidas ir kt.)

[39] Tikriausiai Trasibulo tironija apie 600 m. pr. Kr. (žr. Herodotas. *Istorija*, I, 20). *Pritanas* Milete ir kai kuriuose kituose senovės graikų poliuose buvo valstybės valdovas.

[40] *Peisistratas* pirmą kartą tapo Atėnų tironu 561 m. pr. Kr. Du kartus buvo netekęs valdžios ir du kartus vėl ją atsikovojo (apie tai žr. Herodotas. *Istorija*, I, 59—64). *Teagenas* buvo Megaros tironas VII a. pr. Kr. Jis gynė paprastų žmonių interesus. Išsamesnių žinių apie minimą incidentą nėra. *Dionisijas Vyresnysis* tapo Sirakūzų tironu 405 m. pr. Kr. *Dafnajas* — vienas iš Sirakūzų karvedžių.

[41] *Ligdamidas* tapo Nakso tironu apie 540 m. pr. Kr. (žr. Herodotas. *Istorija,* I, 61 ir 64; Aristotelis. *Atėnų politėja,* 15).

[42] Apie visus šiuos įvykius išsamesnių žinių nėra.

[43] Trisdešimt tironų valdė Atėnus 404—403 m. pr. Kr., o Keturių šimtų taryba, pakeitusi Penkių šimtų tarybą, — po 411 m. pr. Kr. įvykusio oligarchinio perversmo.

[44] *Draugijomis* (ἑταιρεία) buvo vadinami politiniai klubai, paprastai oligarchiniai, turėję tikslą nuversti demokratiją.

[45] *Hiparinas,* žymus sirakūzietis, buvo Dionisijo Vyresniojo uošvis.

[46] Apie šiuos įvykius išsamesnių žinių nėra. Amfipolis iš pradžių buvo Atėnų kolonija.

[47] *Charetas* buvo Atėnų karvedys. Perversmas Aiginoje galėjo būti rengiamas tuo metu, kai jis buvo Korinte, — 367 m. pr. Kr.

[48] Apie *Farsalo* oligarchiją Aristotelio laikais išsamesnių žinių nėra. Nuo 350 m. pr. Kr. miestas buvo politiškai priklausomas nuo Makedonijos.

[49] *Timofanas* tapo Korinto tironu karo su Argu metu (350 m. pr. Kr.); vėliau jis buvo nužudytas brolio Timoleono, siekusio atkurti demokratiją (žr. Plutarchas. *Timoleonas,* 4).

[50] *Aleuadai* — Tesalijos valdovų giminė. *Simas* — tikriausiai Simas Larisietis, padėjęs Makedonijos karaliui Pilypui užgrobti Tesaliją 342 m. pr. Kr. Apie įvykius Abide išsamesnių žinių nėra.

[51] Tikriausiai tai atsitiko prieš karus su Persija.

[52] Apie visus šiuos įvykius smulkesnių žinių nėra.

[53] *Mergelių sūnūs* — nesantuokiniai spartiečių sūnūs. Nesantuokiniai ryšiai buvo skatinami Pirmojo Mesėnijos karo me-

tu (VIII a. pr. Kr. pab.) siekiant, kad nesumažėtų gyventojų. *Lygiaisiais* Spartoje buvo vadinami piliečiai, spartiatai, kurie buvo auklėjami valstybės lėšomis, dalyvaudavo bendruosiuose pietuose ir t. t. *Tarantas* buvo įkurtas 708 m. pr. Kr.

[54] *Lisandras* buvo žymus Spartos laivyno vadas Peloponeso karo pabaigoje, laimėjęs pergalę prieš Atėnus. Karalius Pausanijas II bandė sukliudyti jam, kai jis buvo pasiųstas į Atėnus padėti Trisdešimčiai tironų 403 m. pr. Kr. Karalius Agesilajas, kurį Lisandras lydėjo žygyje į Mažąją Aziją 396 m. pr. Kr., pavydėdamas jam šlovės ir populiarumo, galų gale paskyrė jį „mėsos dalytoju". Apie tai žr. Plutarchas. *Lisandras*, 21, 23.

[55] Kinadono sąmokslas prieš „lygiuosius" 398 m. pr. Kr. buvo atskleistas, ir jis buvo nužudytas.

[56] Kalbama apie Antrąjį Mesėnijos karą VII a. pr. Kr. pabaigoje. Pasak Pausanijo, tuomet Spartoje buvo nederliaus metai, po kurių prasidėjo neramumai. *Tirtajas* — VII a. pr. Kr. antrosios pusės poetas. Yra išlikę jo poemos *Gera tvarka* fragmentų (fr. 2—5 Diehl).

[57] *Pausanijas* (500—449 m. pr. Kr.), vadovavęs graikų kariuomenei karų su Persija metu, nebuvo karalius, jis buvo tik regentas, kol karalius Plistarchas (Leonido sūnus) buvo nepilnametis. *Hanonas* — tikriausiai Kartaginos karvedys, kariavęs Sicilijoje prieš Sirakūzų tironą Dionisiją Vyresnįjį apie 400 m. pr. Kr.

[58] T.y. iš aristokratijos į demokratiją. Galimas daiktas, tai atsitiko po Atėnų pralaimėjimo Sirakūzuose 413 m. pr. Kr.

[59] Tekste yra spraga.

[60] Nusižudžius pirmajai žmonai, Sirakūzų tironas Dionisijas Vyresnysis vedė iškart dvi moteris. Viena iš jų buvo Epi-

zefiro Lokrų aristokrato duktė. Su ja Dionisijas susilaukė sūnaus Dionisijo Jaunesniojo. Kai 357 m. pr. Kr. Dionas išvijo Dionisiją Jaunesnįjį iš Sirakūzų, šis nuvyko į Lokrus ir ten įvedė tironiją.

[61] Turimas galvoje Peloponeso karo laikotarpis.

[62] Turimas galvoje vadinamasis soritas — negalima nustatyti, kiek grūdų sudaro krūvą.

[63] Kai kurie leidėjai praleidžia šiuos žodžius.

[64] Čia, matyt, turima galvoje tam tikra ostrakizmo forma, tačiau apsiribojanti siuntimu į pasiuntinybes, karo žygius ir pan.

[65] Terminas „būrys" (λόχος) paprastai buvo vartojamas kalbant apie karinius junginius, tačiau vėliau pradėtas vartoti ir socialinės klasifikacijos reikalui. Čia gali būti taip vadinamos bendrųjų pietų grupės.

[66] Apie nesusivaldymą (ἀκρασία) plačiau žr. Aristotelio *Nikomacho etiką,* 1145a15—1152a36.

[67] Fr. 883 (Nauck), iš nežinomos pjesės.

[68] Jie būdavo siunčiami iš vienos graikų valstybės į kitą dalyvauti įvairiose religinėse šventėse bei žaidynėse, taip pat išklausyti orakulų.

[69] *Feidonas* buvo Argo tironas VII a. pr. Kr. viduryje. Mileto tironas *Trasibulas* (612 m. pr. Kr.) prieš tai buvo karvedys, taip pat Akraganto tironas *Falaridas* (572 m. pr. Kr.)

[70] *Kipselas* tapo Korinto tironu 657 m. pr. Kr. Apie *Peisistratą* ir *Dionisiją Vyresnįjį* žr. šios kn. 40-ą paaiškinimą.

[71] Šis terminas (ἔθνος) vartojamas kalbant apie ne graikus. Taip pat žr. Aristotelio samprotavimus *Politikoje,* 1261a.

[72] *Kodras* — mitinis paskutinysis Atėnų karalius. Pasak legendos, Delfų orakulas išpranašavo, kad dorėnų karo su atėniečiais metu Atėnai nebus užgrobti, jeigu žus jų karalius. Kodras pasiryžo išgelbėti miestą: persirengęs elgeta, jis susikivirčijo su priešais ir buvo nužudytas. *Kiras* išvadavo Persiją nuo medų valdžios ir tapo pirmuoju Persijos imperijos karaliumi VI a. pr. Kr. viduryje. Lakedaimono įgyta teritorija tikriausiai buvo Mesėnija. Apie Makedonijos užkariavimus žr. Herodoto *Istorijos* VIII knygą. *Molosai* — gentis, pasak legendos, atkeliavusi iš Tesalijos į Epirą. Neoptolemas, Achilo sūnus, užkariavo molosus ir tapo jų karaliumi. Apie tai žr. Plutarchas. *Piras,* 1.

[73] *Aristogeitonas,* kilęs iš garsios Atėnų giminės, sudarė sąmokslą su *Harmodiju,* siekdami nužudyti Peisistratidus Hiparchą ir Hipiją. 514 m. pr. Kr. šventės metu jie nužudė Hiparchą, o Hipijui pavyko išvengti pavojaus. Apie šiuos įvykius žr., pavyzdžiui, Aristotelio *Atėnų politėją,* 18.

[74] Apie *Periandrą* žr. III kn. 27-ą paaiškinimą. Ambrakija buvo Korinto kolonija.

[75] *Pausanijas* — jaunuolis makedonietis, 336 m. pr. Kr. nužudęs karalių Pilypą. *Atalas* buvo Pilypo žmonos Kleopatros dėdė. Apie *Aminto* ir *Derdo* konfliktą išsamesnių žinių nėra. *Amintas* tikriausiai buvo Makedonijos karalius (IV a. pr. Kr. pradžioje). *„Pasigyrė intymiais ryšiais su juo"* — graikišką tekstą galima suprasti ir taip: „pasišaipė dėl jo jauno amžiaus" (καυχήσασθαι εἰς τὴν ἡλικίαν αὐτου).

[76] *Euagoras* — Kipro miesto Salamino karalius, nužudytas 374 m. pr. Kr.

[77] *Archelajas* — Makedonijos karalius, valdęs 413—399 m. pr. Kr. Jis buvo nužudytas per medžioklę. Šį įvykį mini Plutarchas (*Apie Erotą,* 23).

[78] *Kotisas,* Trakijos karalius, buvo nužudytas 358 m. pr. Kr.

[79] *Pentilidai* — Mitilenės valdovų giminė, kildinusi save iš Pentilo, nesantuokinio Oresto sūnaus. Apie šiuos įvykius (apytikriai VII a. pr. Kr.). užsimenama Alkajo poezijoje (fr. 22 ir kt., Diehl.).

[80] *Euripidas,* senovės graikų tragedijų kūrėjas, Makedonijos karaliaus Archelajo kvietimu apsigyveno jo rūmuose 408 m. pr. Kr. ir 406 m. pr. Kr. čia mirė.

[81] Persijos karalius *Kserksas* buvo nužudytas 465 m. pr. Kr. *Darėjas* — vyresnysis jo sūnus, *Artapanas* — jo numylėtinis, asmens sargybinis.

[82] *Sardanapalas* — paskutinysis Asirijos karalius.

[83] Tikriausiai turimas galvoje Ktesijas Knidietis (apie 400 m. pr. Kr.), Persijos karaliaus Artakserkso II rūmų gydytojas, 23 knygų veikalo *Persika,* kuriame pasakojama Asirijos, Medijos ir Persijos istorija, autorius.

[84] *Dionisijas Jaunesnysis,* Sirakūzų tironas, buvo nuverstas 357 m. pr. Kr. *Dionas* — Sirakūzų tironas, Platono mokinys, norėjęs konstitucinėmis reformomis įgyvendinti Sirakūzuose jo valstybės teoriją. Kovojo su Dionisiju dėl valdžios.

[85] *Kiras* vadovavo persų sukilimui prieš medus. *Astiagas* — paskutinysis Medijos karalius, valdęs 594—559 m. pr. Kr. Pasak kai kurių istorikų, Kiras buvo Astiago anūkas.

[86] *Amadokas* — trakų genties odrisų valdovas.

[87] *Ariobarzanas,* Persijos satrapas Ponte IV a. pr. Kr. viduryje, dalyvavo satrapų sukilime prieš karalių, buvo savo sūnaus Mitridato išduotas ir nukryžiuotas.

[88] Hesiodas. *Darbai ir dienos,* 25.

[89] *Gelonas* — Sirakūzų tironas 485—478 m. pr. Kr. Jį pakeitė brolis Hieronas, miręs 467 m. pr. Kr. Po jo valdė Tra-

sibulas, sugebėjęs eliminuoti Gelono sūnų, tačiau tik susilpnindamas visos šeimos pozicijas. Gelono dinastijos tironija žlugo 466 m. pr. Kr.

[90] *Teopompas* — Spartos valdovas VIII a. pr. Kr. antroje pusėje.

[91] Žr. III kn. 27-ą paaiškinimą.

[92] *Kipselidai,* Korinto tironai, dovanojo dovanas šventykloms Olimpijoje ir Delfuose. Žymiausia iš jų — milžiniška auksinė Dzeuso statula Olimpijoje.

[93] *Peisistratas* pradėjo statyti Atėnuose Dzeuso Olimpiečio šventyklą, toliau statybą tęsė jo sūnus Hipijas, tačiau neužbaigė.

[94] Samo tironas *Polikratas* (valdė 532—522 m. pr. Kr.) papuošė miestą daugeliu statinių. Žinomiausi iš jų — Heros šventykla ir vandentiekis.

[95] Fr. 85 (Diels-Kranz).

[96] 670—570 m. pr. Kr.

[97] *Kleistenis* buvo Ortagoro proanūkis. Čia kalbama apie pergalę varžybose.

[98] Žr. Plutarchas. *Solonas,* 31.

[99] *Korinte* tironija įsigalėjo apie 657 m. pr. Kr.

[100] Žr. Platonas. *Valstybė,* VIII, IX kn.

[101] Žr. ten pat, 546a—d.

[102] *Mironas* tikriausiai buvo Kleistenio brolis.

[103] Apie *Antileontą* išsamesnių žinių nėra.

[104] Šie žodžiai, atrodo, yra įterpinys.

[105] Apie *Kleandrą* žr. Herodotas. *Istorija,* VII, 154—155.

[106] Apie *Anaksilają* žr. Herodotas. *Istorija*, VI, 23; VII, 165, 170.

[107] Tikriausiai čia yra įsivėlusi klaida ir turėtų būti „oligarchiškai" arba „timokratiškai" (tai Platono terminas).

[108] Žr. Platonas. *Valstybė*, 551d.

[109] Žr. ten pat, 555c—d.

[110] Tekste yra spraga. Toliau kalbama apie demokratiją (plg. Platonas. *Valstybė*, 557b).

ŠEŠTA KNYGA

[1] Šio aptarimo *Politikoje*, kokia ji yra išlikusi, nėra.

[2] *Oligarchija* — nedaugelio (turtingųjų ir galingųjų) valdžia.

[3] Neaiškus sakinys. Galbūt tai įterpinys.

[4] Tai buvo praktikuojama Atėnuose.

[5] Skliaustai G. P. Gooldo.

[6] Apie *Mantinėjos* santvarką išsamesnių žinių nėra.

[7] *Oksilas* — Elidės valdovas, vadovavęs Herakleidų skverbimuisi į Peloponesą.

[8] Apie afitiečių įstatymus išsamesnių žinių nėra.

[9] Nė vienas komentatorius nėra pateikęs tinkamo paaiškinimo, kaip tai reikėtų suprasti.

[10] Tikriausiai turimi galvoje 401 m. pr. Kr. neramumai Kirenėje, kai buvo nužudyti 500 turtingųjų. Apie šiuos įvykius pasakoja Diodoras Sicilietis (XIV, 34).

[11] Apie *Kleistenį* žr. III kn. 7-ą paaiškinimą. Taip pat žr. Herodotas. *Istorija*, V, 66, 69—73; VI, 131.

[12] Kirenėje demokratija įsigalėjo apie 462 m. pr. Kr.

[13] Senovės graikai didelę reikšmę teikė *nerašytiems įstatymams* (ἄγραφοι νόμοι), diegusiems prigimtinės teisės normas. Jie buvo laikomi esančiais dieviškos kilmės, jų nebuvo galima pažeisti.

[14] Aliuzija į mitą apie Danajo dukteris, vestuvių naktį nužudžiusias savo vyrus ir už tai nubaustas: Hade jos turėjusios be paliovos pilti vandenį į kiaurą statinę.

[15] Šis pavyzdys atrodo esąs klaidingas įterpinys. Vienuolika Atėnuose atliko abi funkcijas.

[16] Atėnuose ir kitur jaunuoliai nuo aštuoniolikos iki dvidešimties metų būdavo mokomi karinių dalykų. Šie mokomieji būriai atlikdavo policijos ir vidaus kariuomenės funkcijas.

[17] Turimos galvoje teatrų varžybos.

SEPTINTA KNYGA

[1] Žr. III kn. 17-ą paaiškinimą. Neaišku, ar čia Aristotelis turi galvoje savo paties populiarius veikalus, ar kitų filosofų.

[2] Arba „politėjinis".

[3] Aristotelio vartojamas žodis εὐπραγία gali būti verčiamas ir „klestėjimas, laimė, geras gyvenimas", ir „teisingi poelgiai, geri darbai", lygiai kaip ir veiksmažodis εὖ πράττειν.

[4] Tekste, atrodo, yra spraga, ir įterpiamas papildymas turėtų atitikti trūkstamo teksto prasmę.

[5] Kai kurie leidėjai šį sakinį deda prieš „nes puikumui būdinga pasireikšti kiekybe ir dydžiu".

[6] T.y. bendruomenė, susidedanti iš kaimų, kuriuos sieja tarpusavio ryšiai ir prekyba, kurie yra susivieniję gynybos tikslais, bet ne politiniam gyvenimui.

[7] *Stentoras* — vienas iš Homero karių, šauklys, galėjęs „surikt kaip penkios dešimtys vyrų" (*Iliada,* V, 385—386).

[8] Toliau išlikusiame *Politikos* tekste apie tai nekalbama.

[9] Pirėjas, Atėnų uostas, buvo už kelių kilometrų nuo miesto ir ilgomis sienomis buvo sujungtas su juo. Jo prieplaukos buvo įtvirtintos, kad galėtų atlaikyti puolimus iš jūros. Panašiai buvo Megaroje, Korinte ir kituose miestuose.

[10] T.y. Ponto Heraklėjoje.

[11] Valdančiųjų luomas Platono *Valstybėje* (375b—c).

[12] Archilochas, fr. 67b (žr. Diehl). *Archilochas* — iš Paro kilęs vienas iš pirmųjų graikų poetų lyrikų, gyvenęs VII a. pr. Kr. antroje pusėje.

[13] Euripidas, fr. 975 (Nauck).

[14] Nežinomo autoriaus citata, fr. 78 (Nauck).

[15] T.y. daikto dalys yra tai, be ko daiktas negali egzistuoti, tačiau ne tik jos — yra ir kitų būtinų daikto egzistavimo sąlygų.

[16] Šis sakinys nebaigtas.

[17] Verčiant šį sakinį, atsižvelgta į Newmano pastabas.

[18] Verčiant šį sakinį, atsižvelgta į Susemihlio pastabas.

[19] Tai Platono žodžiai (*Valstybė,* 500d).

[20] *Sesostris* — Egipto karalius iš XIX dinastijos (XIV—XIII a. pr. Kr.). Apie Egipto gyventojų suskirstymą į luomus žr. Herodotas. *Istorija,* II, 164.

[21] Tikriausiai turimas galvoje V a. pr. Kr. antrosios pusės istorikas Antiochas Sirakūzietis.

[22] Tikriausiai turimas galvoje Platonas.

[23] Apie tai nieko nėra pasakyta.

[24] Šis klausimas daugiau neaptariamas.

[25] Daugelis miestų, pavyzdžiui, Atėnai, buvo išsidėstę aplink įtvirtintą aukštumą — akropolį, kur piliečiai slėpdavosi užpuolus priešams.

[26] Apie Hipodamą žr. II kn. 34-ą paaiškinimą.

[27] Turimas galvoje toks vynuogių sodinimo būdas, kai jos išdėstomos tokia tvarka, kaip penki taškai žaidimo kauliuko sienelėje.

[28] Turima galvoje Sparta, jos pralaimėjimas Tebų karvedžiui Epaminondui 371 m. pr. Kr.

[29] Turimos galvoje katapultos, išrastos Sirakūzuose Dionisijo Vyresniojo laikais.

[30] *Pitas* — Delfai, kuriuose nugalėjęs Pitoną įsikūrė Apolonas ir įsteigė savo orakulą.

[31] Žr. Aristotelis. *Nikomacho etika,* 1098b, 1099a—b, 1176a—b.

[32] Žr. ten pat, 1113a.

[33] Galėtų būti ir: „kai kurie šiek tiek (μικρὰ) dar ir pagal įpročius".

[34] *Skilaksas* — graikų geografas ir keliautojas, gyvenęs VI a. pr. Kr. antroje pusėje — V a. pr. Kr. pradžioje. (Žr. Herodotas. *Istorija,* IV, 44.)

[35] Tekste yra spraga.

[36] Plg. Aristotelis. *Nikomacho etika,* 1102a23—1103a10.

[37] Apie tai žr. *Nikomacho etiką,* 1138b35—1139b13 ir tolesnius samprotavimus.

[38] Nežinomas autorius.

[39] Galbūt turimas galvoje *Pausanijas*, mėginęs tapti Spartos tironu pasibaigus Graikijos ir Persijos karui; tačiau kai kurie tyrinėtojai mano, kad tai Pausanijas, buvęs karaliumi Peloponeso karo metu.

[40] *Palaimintųjų salos* — vieta, kur gyvena mirusių herojų sielos. Žr. Hesiodas. *Darbai ir dienos*, 170 ir toliau.

[41] Tekste yra spraga.

[42] „Nepjauk jaunos vagos".

[43] Daugiau niekur apie tai nekalbama.

[44] Tokios deivės buvo Artemidė ir Eileitija.

[45] Pavyzdžiui, Spartoje kiekvienas naujagimis būdavo nešamas parodyti į seniūnų tarybą, ir speciali komisija spręsdavo, ar palikti kūdikį gyvą, ar nužudyti. Jei kūdikis būdavo silpnas ir ligotas, jį numesdavo nuo uolos.

[46] Solonas, fr. 19 (Diehl).

[47] Žr. Platonas. *Įstatymai*, 792a.

[48] T.y. vyresnis nei 21 metų.

[49] Tikriausiai turimas galvoje Dionisas, derlingumo, augmenijos, vynuogininkystės, stichinių gamtos jėgų dievas. „Nešvankumas" taip pat buvo būdingas Demetros ir Koros kultui.

[50] Turimos galvoje jambinės eilės, dažnai nešvankios ir plūstamos, kurias aktoriai deklamuodavo Dionisui skirtų švenčių metu.

[51] 21 metų.

[52] Šiuo klausimu daugiau nekalbama.

[53] *Teodoras* — žymus Atėnų aktorius (IV a. pr. Kr.).

[54] T.y. gimnastikos ir muzikos.

AŠTUNTA KNYGA

[1] Tokios eilutės, kokią ją pateikia Aristotelis, mus pasiekusiame Homero poemų tekste nėra.

[2] Homeras. *Odisėja*, XVII, 385, tačiau Aristotelio pateikiama citata nevisiškai atitinka kanoninį tekstą.

[3] Homeras. *Odisėja*, IX, 7.

[4] Daugiau apie tai nekalbama.

[5] Euripidas. *Bakchantės*, 378.

[6] *Musajas* — pusiau legendinis dainius, kuriam buvo priskiriamos įvairios senovinės poemos ir daugybė sentencijų.

[7] *Olimpas* — legendinis muzikantas, gyvenęs VIII a. pr. Kr. Frigijoje. Jam priskiriamos giesmės — tai soliniai kūriniai fleitai.

[8] *Pausonas* — tapytojas, apie kurį mažai kas žinoma. *Polignoto* (V a. pr. Kr. pirmoji pusė) freskomis buvo išpuoštos Stojos Poikilės sienos ir daugelis kitų svarbių Atėnų statinių. Pasak Aristotelio, Polignotas žmones vaizdavo geresnius, negu jie iš tikrųjų yra, o Pausonas — blogesnius (žr. *Poetika*, 1448a).

[9] Bene išsamiausiai apie tai rašė Platonas (*Valstybė*, 398d—399c).

[10] Turima galvoje pitagorininkų doktrina.

[11] Tai teigia Platonas (*Faidonas*, 92a—95a).

[12] *Architas* — pitagorininkų mokyklos filosofas, matematikas, politinis veikėjas ir karvedys iš Taranto, Platono amžininkas.

[13] *Ekfantidas* — vienas iš seniausių komedijų kūrėjų (V a. pr. Kr. vidurys).

[14] Tai įvairios styginių instrumentų rūšys.

[15] Tikriausiai turimi galvoje Damono mokyklos atstovai Aristoksenas (354—300 m. pr. Kr.), graikų filosofas ir muzi-

kos teoretikas, ir Platonas. Damonas — graikų muzikos teoretikas, gyvenęs V a. pr. Kr. viduryje, tyrinėjęs garsų eiles ir ritmus jų etinio vertingumo, auklėjamojo poveikio požiūriu.

[16] Šis skirstymas tikriausiai perimtas iš Aristokseno. Pirmąsias melodijas atitinka lidinė ir dorinė dermės, antrąsias — joninė ir eolinė, trečiąsias — friginė.

[17] *Poetikoje* (VI sk.) tik sakoma, kad tragedija, sužadindama gailestį ir baimę, apvalo šiuos jausmus. Galbūt čia turima galvoje neišlikusi *Poetikos* antroji knyga arba poetikos aptarimas pačioje *Politikoje,* kuris taip pat neišliko.

[18] Žr. Platonas. *Valstybė,* 399a—c.

[19] *Filoksenas* (435—380 m. pr. Kr.) — vienas iš žymiausių ditirambų kūrėjų.

[20] Žr. Platonas. *Valstybė,* 398e.

DALYKŲ RODYKLĖ

Aikštė (ἀγορά)* 1331 a
turgaus 1299b, 1306b, 1331b
Aisimnetai (αἰσυμνήτης) 1285a, b, 1295a
Akropolis (ἀκρόπολις) 1330b
Amatininkai (τεχνίτης, βάναυσος) 1260a—b, 1264a, b, 1267b, 1268a, 1277b, 1278a, 1291a, 1319a, 1321a, 1328b, 1329a, 1331a, 1341b
Apsivalymas (κάθαρσις) 1341a, 1341b—1342a
Archontai (ἄρχων) 1322b
Areopagas (Ἄρειος πάγος) 1273b, 1274a, 1304a, 1315b
Aristokratija (ἀριστοκρατία) 1270b, 1279a, b, 1281a, 1286b, 1287a, 1289a, 1293a, b, 1294a, 1295a, 1298b, 1299b, 1307a, 1312b, 1317a
rūšys 1293b
žlugimo priežastys 1306b—1307b
išsaugojimo būdai 1308a, b
Atkilėliai (μέτοικος) 1275a, b, 1303a, 1326b
Auklėjimas (παιδεία) 1260b, 1263b, 1264a, b, 1265a, 1266b, 1277a, 1283a, 1288b, 1310a, 1313b, 1316a, 1324b, 1332b—1342b

* Sen. graikų k. žodis paprastai pateikiamas vienaskaitos vardininko forma.

rašto mokymas 1337b, 1338a
muzikinis 1339a—1342b
piešimo mokymas 1337b, 1338a—b
kūno lavinimas 1334b, 1336a, 1337b, 1338b
profesionalus 1341b

Barbarai (βάρβαρος) 1252b, 1255a, 1263a, 1285a, 1295a, 1313b, 1329a, 1330a, 1336a
Bendrieji pietūs (συσσιτία) 1264a, 1265a, 1266a, 1271a, 1272a, b, 1274b, 1294b, 1313a, 1329b, 1330a, 1331a, b, 1336b
Bendrija (κοινωνία) 1252a, b, 1253a, 1256b, 1257a, 1260b, 1261a, b, 1262a, 1264a, 1266b, 1276b, 1278b, 1279a, b, 1280b, 1281a, 1295b, 1299a, 1319b, 1322b, 1324a, 1325a, 1328a, b, 1332b

Demagogai (δημαγωγός) 1274a, 1292a, 1304b, 1305a, b, 1308a, 1310a, b, 1313b, 1315b, 1319b, 1320a
Demokratija (δημοκρατία) 1265b, 1266a, 1270b, 1275a, 1276a, 1278a, b, 1279b—1280a, 1284a, 1286b, 1287a, 1289a—b, 1290a—b, 1291a, 1293a, b, 1294a, b, 1296a, b, 1297b, 1298b, 1299b, 1301a, 1302a, 1304a, 1306b, 1307a, b, 1308a, b, 1309a, b, 1310a, 1311a, 1313b, 1316a, b, 1317a, 1321a
pagrindiniai principai 1316a—1318a
skiriamieji bruožai 1280a—1284a
rūšys 1289a, b, 1291b—1292a, 1292b—1293a, 1296b, 1298a, 1316b—1317a, 1318b—1319b
kraštutinė 1312b, 1313b, 1320a, b
tradicinė 1273b—1274a, 1305a
žlugimo priežastys 1302b, 1303a, 1304a, 1304b—1305a, 1309b, 1316b
išsaugojimo būdai 1297a, 1309a, 1310a, 1319b—1320a

Dermė, dermės (ἁρμονία) 1254a, 1276b, 1290a, 1340b, 1341b—1342b
Didikai, diduomenė (γνώριμοι) 1274a, 1289b, 1291b, 1293b, 1296b, 1298b, 1302b, 1303a, 1304a, b, 1305a, b, 1307a, 1308a, 1309a, 1310b, 1313b, 1315b, 1318b, 1319b, 1320a, b, 1321a
Dievas, dievai (θεός) 1252b, 1253a, 1254b, 1259b, 1323b, 1325b, 1326a, 1331a, 1332b, 1336b, 1339b
jų garbinimas 1285a, b, 1314b, 1322b, 1328b, 1329a, 1330a
Dinastija (δυναστεία) 1272b, 1292b, 1293a, 1302b, 1303a, 1306a, 1307b, 1308a, b
Dorybė (ἀρετή) 1253a, 1255a, b, 1258b, 1259b, 1263a, b, 1271b, 1273a, 1277b, 1279b, 1280b, 1281a, b, 1283a, b, 1284a, 1286b, 1288a, 1290a, 1291b, 1293b, 1294a, 1295a—b, 1301b, 1304b, 1306b, 1309a—b, 1310a, 1323a—b, 1324a—b, 1325a, 1328a, b, 1329a, 1332a, 1333a, b, 1334a—b, 1337b, 1340a
Draugystė (φιλία) 1262b, 1263b, 1280b, 1295b

Eforai, eforatas (ἔφορος, ἐφορεία) 1265b, 1270b, 1271a, 1272a, 1275b, 1294b, 1301b, 1313a

Filė (φυλή) 1262a, 1264a, 1298a, 1300a, 1301b, 1305a, 1309a, 1319b, 1320b
Fratrija (φρατρία) 1262a, 1264a, 1280b, 1300a, 1309a, 1319b

Garbės troškimas (φιλοτιμία) 1267b, 1271a, 1312a, 1318b
Gentis, gentys (ἔθνος) 1252b, 1257a, 1261a, 1263a, 1276a, 1284a, 1285b, 1310b, 1326b, 1327b, 1338b
Gimnastika, kūno mankšta (γυμναστική) 1268b, 1279a, 1288b, 1297a, 1323a, 1337b, 1338a, 1338b—1339a

25. 258

Gyventojų skaičius 1265a, b, 1270a—b, 1321a, 1326a—b

Helotai (εἵλως) 1264a, 1269a, 1272a, b

Įsigijimo menas (κτητική) 1253b, 1256b—1257a
Įstatymai, Platono 1264b, 1265a, b, 1266a, b, 1336a
Įstatymas, įstatymai (νόμος) 1253a, 1255a, 1260b, 1262b, 1263a, 1266b, 1268b, 1269a, 1270b, 1274b, 1281a, 1282b, 1286a, 1287a, b, 1289a, 1292a, 1294a, 1326a
 rašyti ir nerašyti 1320a
Įstatymų leidyba (νομοθεσία) 1263b, 1267b, 1274a, 1282b, 1284a, 1297a, 1298a, 1333a, 1334a
Įstatymų sergėtojai (νομοφύλαξ) 1287a, 1323a

Jūra (θάλαττα) 1258a, 1271b, 1327a—b, 1330a, 1331b

Kalba (λόγος), 1253a
Karai su Persija 1274a, 1303a, b, 1304a, 1307a, 1341a
Karaliaus valdžia (βασιλεία) 1252b, 1265b, 1270b, 1271b, 1272a, 1284b—1288a, 1289a, 1295a, 1301b, 1310b—1311a, 1314a
 žlugimo priežastys 1312b—1313a
 išsaugojimo būdai 1313a
Karalius, karaliai (βασιλεύς) 1284b, 1285a, b, 1286b, 1287a, 1310b, 1313a, 1322b
 Kartaginos 1272b, 1273a
 Kretos 1272a
 Lakedaimono 1270a, 1271a, 1272b, 1285a
 Makedonijos 1310b
 Medijos 1339a
 Molosijos 1310b, 1313a
 Persijos 1284b, 1339a
Karas (πόλεμος) 1253a, 1254b, 1255a, 1267a, 1270a, 1271b, 1272b, 1298a, b, 1303a, 1304a, 1306a, b, 1307a, 1325a, 1333a—1334a

Kariai (τὸ μάχιμον, τὸ πολεμικόν) 1268a, b, 1291a, b, 1328b, 1329a
Kilmingumas, kilmingieji (εὐγένεια, εὐγενής) 1255a, 1282b, 1283a, 1290b, 1291b, 1294a, 1296b, 1301b, 1302a
Kilnumas ir gerumas (καλοκἀγαθία) 1259b
Kosmai (κόσμος) 1272a, b
Kraitis (προίξ) 1266b, 1270a

Laimė (εὐδαιμονία) 1264b, 1269b, 1323b, 1324a—b, 1325a, 1328a—b, 1329a, 1331b—1332a, 1338a, 1339b
Laisvalaikis (σχολή) 1273b, 1326b, 1329a, 1331b, 1333a—b, 1334a, 1337b, 1338a
Laisvė (ἐλευθερία) 1280a, 1283a, 1291b, 1294a, 1296b, 1310a, 1316b, 1317a—b, 1318a, 1330a
Laivynas (ναυτική) 1327a—b
Liaudis (δῆμος) 1291b, 1292a, 1293b, 1298b, 1305a, b, 1310b, 1317a, 1319a, 1320a
    jos dalys 1289b, 1291b, 1296b, 1318b, 1321a
Lygybė (ἰσοτής) 1280a, 1282b, 1283b, 1301a, b, 1302a, 1308a, 1310a, 1317b, 1318a, b, 1325b, 1332b

Mainai (ἀλλαγή, μεταβλητική) 1256b, 1257a, 1258b, 1280a, b
Mąstymas (λόγος) 1254b, 1260b, 1332b
    praktinis ir teorinis 1333a
    ugdymas 1334b
Melodija, daina (μέλος) 1339b, 1340a, 1341b, 1342a, b
Mokesčiai (εἰσφορά) 1271b, 1313b, 1314b, 1320a, b
Monarchija (μοναρχία) 1265b, 1279a, b, 1285a, b, 1292a, b, 1293a, 1294a, 1298a, 1299b, 1302b, 1315b, 1316a
    žlugimo priežastys 1310a—1313a
    išsaugojimo būdai 1313a—1315b

Monopolis (μονοπωλία) 1259a
Moterų padėtis ir auklėjimas 1252b, 1262a—1263a, 1264b—1265a, 1269b—1270a, 1299a, 1300a, 1313b, 1314b, 1319b, 1323a, 1335a—b
priežiūra (γυναικονομία) 1300a, 1323a
Muzika (μουσική) 1337b, 1338a, 1339a, b, 1340a, b, 1341a, b, 1342a

[Nikomacho] etika, Aristotelio 1261a, 1280a, 1282b, 1295a, 1332a
Nuosavybė, turtas (κτῆσις, οὐσία) 1253b, 1256a, b, 1257a, b, 1258a, 1259b, 1261b, 1262b—1264a, 1265a—b, 1266b—1267b, 1270a, 1280a, 1289b, 1328a
jos bendrumas 1262b—1263a, 1330a

Oligarchija (ὀλιγαρχία) 1265b, 1266a, 1273a, 1275a, 1276a, 1278a, b, 1279b—1280a, 1284a, 1289a, b, 1290a, b, 1293a, b, 1294a, b, 1296a, b, 1301b, 1302a, 1304a, b, 1308b, 1310b, 1311a, 1315b, 1316a, 1317a, b, 1318b, 1328b, 1337a
gryna 1296a, 1312b
dinastinė 1292b, 1298a, 1320b
rūšys 1289a, 1292a—b, 1293a—b, 1320b
įkūrimas 1289b, 1294a, b, 1298b, 1299b, 1309a, 1320b—1321b
žlugimo priežastys 1302b, 1303a, 1306b—1307b, 1308b, 1309b, 1310a, 1316a—b
išsaugojimo būdai 1306a, 1308a, b, 1309a, 1309b—1310a, 1321a
Ostrakizmas (ὀστρακισμός) 1284a, b, 1288a, 1302b

Palūkanos (τόκος) 1258b
Pareigūnų rinkimas (ἀρχαιρεσία) 1281b, 1282a, 1298a, 1317a

Patarėjai (πρόβουλος) 1298b, 1299b, 1322b, 1323a
Penestai (πενέστης) 1264a, 1296a
Perioikai (περίοικος) 1269b, 1327b, 1329a, 1330a
Arge 1303a
Kretoje 1271b, 1272a, b
Pėstininkai, sunkiai ginkluotieji (ὁπλίτης) 1265b, 1270a, 1291a, 1297b, 1305b, 1321a, 1325a
Pilietinis gyvūnas (πολιτικὸν ζῷον) 1253a, 1278b
Pilietis (πολίτης) 1253a, 1260a—b, 1261b, 1274b—1276a, 1277b—1278b, 1283a, 1284a—b, 1288b
jo dorybė 1276b—1278b
Pinigai (νόμισμα) 1257a—b, 1258b
Poilsis (ἀνάπαυσις) 1337b, 1338a, 1339b, 1342a
Politėja (πολιτεία) 1265b, 1272b, 1279a, b, 1288a, 1289a, b, 1290a, 1292a, 1293a, 1293b—1294b, 1295a, 1297a, b, 1298b—1299a, 1306b, 1307a, 1308b, 1311a, 1317a
Prekyba (καπηλεία, καπελική) 1256b, 1257a, b, 1258a, 1291a
užsienio (ἐμπορία) 1258b, 1327a
Prigimtis (φύσις) 1252b, 1253a, 1254a—b, 1255b, 1256b, 1257a, 1258a, b, 1259b, 1260a, b, 1287a, 1325b, 1332a—b, 1333a, 1334b, 1337a, b
Pritanas (πρύτανις) 1305a, 1322b
Protas (νοῦς) 1254b, 1287a, 1334b

Raitininkija (ἱππάς), raitininkai 1274a, 1289b, 1297b, 1321a
Rinkimai (αἵρησις) 1266a, 1271a, 1272a, 1273a, 1282a, 1298a, 1306a, 1309a—b, 1318b
burtais 1266a, 1273a, 1294b, 1300a, 1317b, 1318a
Ritmas (ῥυθμός) 1340a, b, 1341a, b

Sąjunga, karinė (συμμαχία) 1261a, 1280a, b, 1298a
Samdiniai (θής) 1274a, 1278a, 1291a, 1317a, 1319a, 1321a, 1329a, 1337b, 1341b, 1342a

Santuoka (σύζευξις), jos reguliavimas 1334b
svetimavimas 1335b
Santvarka (πολιτεία) 1278b, 1290a
rūšys 1275b, 1278b—1280a, 1289b—1295a
geriausioji 1260b, 1266a, 1267b, 1284a, b, 1286a, 1288a, b, 1289a, b, 1290a, 1293b, 1296b, 1297b, 1316a, 1323a—1342b
geriausia esamomis aplinkybėmis 1288b, 1289a
tinkama, naudinga 1288b, 1289b, 1296b—1297a
viduriniojі 1296a
teisingos, nukrypusios ir klaidingos 1275b, 1279a—b, 1282b, 1283a, 1284b, 1287b, 1288a, 1289a—b, 1293b
pasikeitimas 1300b—1307b
išsaugojimas 1307b—1310a
ir valdžia 1278b, 1279a
ir įstatymai 1265a, 1274b, 1289a, 1324b
Sargybiniai (φύλαξ) 1262b, 1264a, b, 1286b, 1321b, 1327b
Sau pakankamumas (αὐτάρκεια) 1252b, 1253a, 1256b, 1257a, 1261b, 1281a, 1291a, 1321b, 1326b, 1328b
Seniūnai, seniūnų taryba (γέρων, γερουσία) 1270b, 1271a, 1272b
Elidėje 1306a
Kartaginoje 1272b
Kretoje 1272a
Lakedaimone 1266a, 1270b—1271a, 1275b, 1294b
Siela (ψυχή), jos dalys 1260a, 1277a, 1333a, 1340b
ir kūnas 1254a—b, 1255b, 1277a, 1291a, 1323b, 1334b
Sprendžiančioji valstybės dalis (τὸ βουλευόμενον) 1298a—1299a
Strategas, karo vadas, karvedys (στρατηγός) 1268a, 1270a, 1273a, 1282b, 1285a, b, 1286a, 1287a, 1299a, 1300b, 1305a, 1307b, 1312a, 1321a, 1322b

Sukilimai, neramumai, nesantaika (στάσις, διάστασις) 1266a, 1271a, 1296a, 1300b, 1301a—b, 1302a—b, 1303b—1304b, 1305b, 1306a—b, 1307b, 1308a, b, 1319b
Supratingumas (φρόνησις) 1253a, 1277a, 1323b, 1329a
Sveikata (ὑγίεια) 1330a, 1335b, 1336a, 1338a

Šeimininkas (δεσπότης) 1252a, 1255b, 1277b
jo valdžia 1253b, 1255b, 1278b, 1325a
ir vergas 1252a, 1253b, 1254a, 1277a, 1278b

Taika (εἰρήνη) 1254b, 1298a, b, 1306a, b, 1333a, 1334b
Tarėjai (σύμβουλος) 1307b
Taryba (βουλή) 1272a, 1282a, 1299b, 1317b, 1322b, 1323a
Tautos susirinkimas (ἐκκλησία) 1272a, 1275b, 1282a, 1285a, 1292b, 1293a, 1297a, 1298b, 1317b, 1318a, 1319a, 1320a
Teisėjai (δικαστής) 1268b, 1275a, b, 1285b, 1287b, 1300b—1301a
Teisingumas (δικαιοσύνη, τὸ δίκαιον) 1253a, 1255a, 1277b, 1279a, 1280a, 1281a, 1282b, 1283a, 1309a, 1310a, 1318b
Teismas (δικαστήριον) 1267b, 1268a, 1273b, 1274a, 1282a, 1300b—1301a, 1305b, 1317b, 1318a, 1322a, b
Teisminė valdžios dalis (τὸ δικαστικὸν) 1300b—1301a
Tironija (τυραννίς) 1265b, 1266a, 1276a, 1279b, 1284a, 1286b, 1289a, b, 1292a, b, 1295a, 1296a, 1302b, 1305a, b, 1308a, 1310b—1311a, 1314b, 1315b, 1316a, b
renkama 1285a, b
žlugimo priežastys 1312a—b
išsaugojimo būdai 1313a—b
Turtas (πλοῦτος) 1256a, b, 1257a, b, 1267b, 1269b, 1273a, 1281a, 1283a, b, 1284a, b, 1286b, 1290a, 1291b, 1294a, 1295b

Turtėjimo menas (χρηματιστική) 1253b, 1256a—1259a
Turto cenzas (τίμημα) 1266a, 1278a, 1282a, 1291b, 1292a, b, 1294b, 1297a, b, 1298a, 1303a, 1305a, b, 1306b, 1307a, 1308a, b, 1317b, 1318a, b, 1320b, 1321a

Ūkis, šeima (οἰκία) 1252a, b, 1253b, 1260b, 1261a, b, 1263b, 1269b, 1280b, 1285b, 1289b
susidarymas 1252a—b
valdymas (οἰκονομία) 1253b—1260b
Uostas (λιμήν) 1327a
Užsidegimas (ἐνθουσιασμός) 1340a, 1342a

Vaikų bendrumas 1261a, b, 1262a—b
Vaikų gimdymo (τεκνοποιία) reguliavimas 1265b, 1266b, 1270b, 1274b, 1335a—b
Vaikų priežiūra (παιδονομία) 1323a, 1335b
Valdantysis ir valdomasis pradai (τὸ ἄρχον, τὸ ἀρχόμενον) 1252a, 1254a, 1260a
Valdžia, valdantysis sluoksnis (πολίτευμα) 1279a, 1283b, 1293a, 1297b, 1308a, 1321a
Valdžios pareigos (ἀρχή) 1278b, 1298a, 1299a—b, 1321b—1323a
Valstybė, miestas-valstybė (πόλις) 1252b, 1253a, 1276a—b, 1283b, 1284a, b, 1296b
apibrėžimas 1252a, b, 1274b, 1279a, 1328a, b
atsiradimas 1252a—b, 1278b, 1280b
dalys 1253b, 1261a, 1277a, 1290a, 1290b—1291b, 1295b, 1296b, 1326a, 1327b, 1329a
vieningumas 1261a—b, 1262b, 1263b
geriausioji 1277a, 1278a, 1323b
dydis 1276a, 1326a—b
teritorija 1326b—1327b
Valstybė, Platono 1261a, 1265a, 1342a

Valstybės vyras, politikas (πολιτικός) 1252a, 1253b, 1255b, 1258a, b, 1259a, 1275b, 1277a, b, 1278b, 1288b, 1308a, 1324b, 1333b
Vergas, vergai (δοῦλος) 1252a, 1253b—1255b, 1259b, 1260a, b, 1275a, b, 1280a, 1283a, 1285b, 1291a, 1317b, 1330a, 1334a
gyvas įrankis 1253b
pagal įstatymą 1253b, 1255a—b
iš prigimties 1252a—b, 1254b, 1255a, 1278b
dorybė 1259b—1260b
laisvumas 1313b, 1319b
ir barbarai 1252b, 1255a, 1285a, 1327b, 1329a, 1341b
Vidurinysis sluoksnis (τὸ μέσον), jo valdžia 1295b—1296a, b, 1308b, 1309b
Viešoji prievolė (λειτουργία) 1272a, 1279a, 1305a, 1309a, 1321a
Vyriškasis ir moteriškasis pradai (τὸ ἄρρεν, τὸ θῆλυ) 1252a, 1253b, 1254b, 1259b, 1260a
Vyrų meilės ryšiai 1261a, 1269b
Visagalis (αὐτοκράτωρ) 1285a, 1295a

Žaidimas (παιδιά) 1336a, 1337b, 1339a
Žemdirbiai (γεωργός) 1262a, b, 1264a—b, 1267b, 1268a, 1280b, 1290b, 1291a—b, 1296b, 1328b, 1329a, b, 1331a
Žemdirbystė (γεωργία) 1258b, 1259a, 1318b, 1319a, 1320b
Žyniai (ἱερεύς) 1299a, 1322b, 1328b, 1329a, 1331b
Žmonų bendrumas 1261a, b, 1262a, b

VARDŲ RODYKLĖ

Adamantas 246
Afroditė 117
Agamemnonas 164, 172
Agesilajas 232
Aleuadai 230
Alkajas 165, 166
Alkionė 130
Amadokas 247
Amasis 86
Amintas Mažasis 245, 246
Anaksilajas 260
Antileontas 260
Antimenidas 165
Antistenas 162
Apolodoras 84
Arabajas 245
Archelajas 245, 246
Archijas 230
Archilochas 297
Architas 334
Arėjas 117
Ariobarzanas 247
Aristofanas 95
Aristogeitonas 245
Artapanas 246
Astiagas 247
Atalas 245
Atėnė 336
Autofradatas 110

Bakchiadai 130
Basilidai 228

Charetas 229
Charetidas 84
Chariklis 228
Charilajas 123, 260
Charondas 65, 130, 131, 199, 202

Dafnajas 227
Darėjas 246

Dedalas 69
Dekamnichas 246
Derdas 245
Diagoras 230
Diofantas 111
Dioklis 130, 131
Dionas 247—249
Dionisas 280
Dionisijas Jaunesnysis 247—249
Dionisijas Vyresnysis 85, 170, 227, 229, 233, 243, 252
Doksandras 223
Drakonas 131
Dzeusas 86, 152, 154, 164, 252, 330

Efialtas 130
Ekfantidas 336
Epimenidas 65
Euagoras 245
Eubulas 110
Eurifontas 111
Euripidas 140, 242, 246, 329
Euritionas 230
Eutikratas 224

Falaridas 243
Falėjas Chalkedonietis 107—111, 131
Feidonas Argietis 243
Feidonas Korintietis 104
Filoksenas 338
Filolajas Korintietis 130, 131
Fokilidas 198
Foksas 224
Frinichas 228

Gordijas 258
Gorgijas 88, 136

Hanonas 232
Harmodijas 245
Hefaistas 69
Helanokratas 246
Herakleidas 246
Herakleitas 256
Herakleodoras 221
Heraklis 162
Hesiodas 65, 248
Hieronas 249, 252, 258
Hiparinas 229
Hipodamas 111, 112, 305
Hipokratas 291
Homeras 65, 66, 86, 144, 164, 187, 326

Ifiadas 230
Italas 301—302

Jasonas 140

Kinadonas 232
Kipselas 243, 258

Kipselidai 252, 258
Kiras 244, 247
Kleandras 260
Kleistenis Atėnietis 136, 271
Kleistenis Sikionietis 257, 260
Kleomenas 221
Kleopatra 246
Kleotimas 229
Kodras 244
Kotisas 246
Kratajas 245
Kserksas 246

Ligdamidas 227
Likofronas 150
Likurgas 118, 123, 129, 130, 199
Lisandras 216, 232

Megaklis 246
Midas 80
Minosas 123, 301, 302
Mironas 259
Mitridatas 247
Mnasėjas 224
Mnasonas 224
Musajas 331

Odisėjas 326
Oksilas 269
Olimpas 332
Onomakritas 130
Onomarchas 224
Ortagoras 257

Pachetas 223
Panaitijas 243, 260
Pausanijas (Spartos karalius) 216, 232, 314
Pausanijas Makedonietis 245
Pausonas 333
Peisistratas 227, 243, 258
Peisistratidai 245, 252, 258
Pentilas 246
Pentilidai 246
Periandras iš Ambrakijos 224, 245
Periandras Korintietis 162, 244, 251, 258
Periklis 130
Pilypas Makedonietis 245
Pitakas 131, 166
Pitonas 246
Platonas 91, 107, 122, 131, 191
Polignotas 333
Polikratas 252
Psametichas 258

Sardanapalas 247
Sesostris 301, 302
Seutas Trakietis 247
Simas 230
Siras 245

Skilaksas 310
Smerdidas 246
Sokratas 88, 91, 93, 95, 99—103, 105, 184, 258, 259, 261, 338, 339
Solonas 77, 108, 129, 130, 154, 199
Stentoras 293

Taletas 130
Talis Miletietis 84—85
Teagenas 227
Teleklis Miletietis 205
Teodektas 73
Teodoras 322
Teopompas 251
Tibronas 313
Timofanas 223, 230
Tirtajas 232
Trasibulas Miletietis 162, 244
Trasibulas Sirakūzietis 249, 258
Trasimachas 226
Trasipas 335

Zaleukas 130

A r i s t o t e l i s
POLITIKA
Iš senosios graikų kalbos vertė
Mindaugas Strockis

Redaktorė *Ramutė Rybelienė*
Serijos dailininkė *Ksenija Jaroševaitė*
Viršelio dailininkas *Algimantas Dapšys*
Korektorė *Irena Čupalienė*

SL 1573. 1997 02 27. 19 leidyb. apsk. l.
Tiražas 3000 egz. Užsakymas 258

Išleido UAB „Pradai" leidykla, T. Vrublevskio g. 6, 2600 Vilnius

Iš užsakovo pateiktų teksto pozityvų spaudė „Spindulio" spaustuvė,
Gedimino g. 10, 3000 Kaunas

Aristotelēs

Ar-116 Politika/Aristotelis. — Vilnius: Pradai, 1997. — 390 p. — (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673)

Kn. taip pat: Aristotelis/Carnes Lord, p. 7— 59. — Dalykų rodyklė: p. 375—385; Vardų r-klė: p. 387—390

ISBN 9986-405-55-6

Senovės graikų filosofo Aristotelio (384—322 m. pr. Kr.) *Politika* — pats svarbiausias politikos mokslo veikalas visoje antikos epochoje, padaręs didžiulę įtaką vėlesnių epochų politikos mokslui. Veikalą sudaro aštuonios knygos, kuriose aptariamos penkios temos: ekonomika, geriausias valdymo būdas, bendroji polio teorija, realiai egzistavusių valstybių tipai ir ideali valstybė.

UDK 321

Sakoma, kad tas, kuris norėtų ateityje gerai valdyti, pirmiausia pats turi patirti valdymą.

...Akivaizdu, jog geriausioje santvarkoje privalo būti tokia tvarka, kad kiekvienas galėtų geriausiai elgtis ir laimingai gyventi.

...Neįmanoma gerai gyventi nedarant gerų darbų, o joks geras darbas, nei žmogaus, nei valstybės, neįmanomas be dorybės ir supratingumo.

Aristotelis, IV a. pr. Kr.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

KLASIKA

Atviros Lietuvos fondo remiamos serijos tikslas – pateikti klasikinius filosofijos ir politinės minties tekstus nuo antikos iki XIX a. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto leidykla Budapešte.

CEU PRESS

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-776-14-7